ISSN 0131-2561

3

Вітчизна

Проза Поезія Критика Публіцистика Мистецтво Гумор

'91

І. Пархоменко. Тарас Шевченко в майстерні

ВІТЧИЗНА 3

БЕРЕЗЕНЬ 1991

Літературно-художній та громадсько-політичний місячник
Засновник Спілка письменників України
Київ • видавництво «Радянський письменник» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

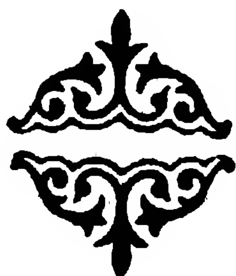

В номері

Поезія

Проза

Публіцистика

Критика

ВАСИЛЬ МАХНО

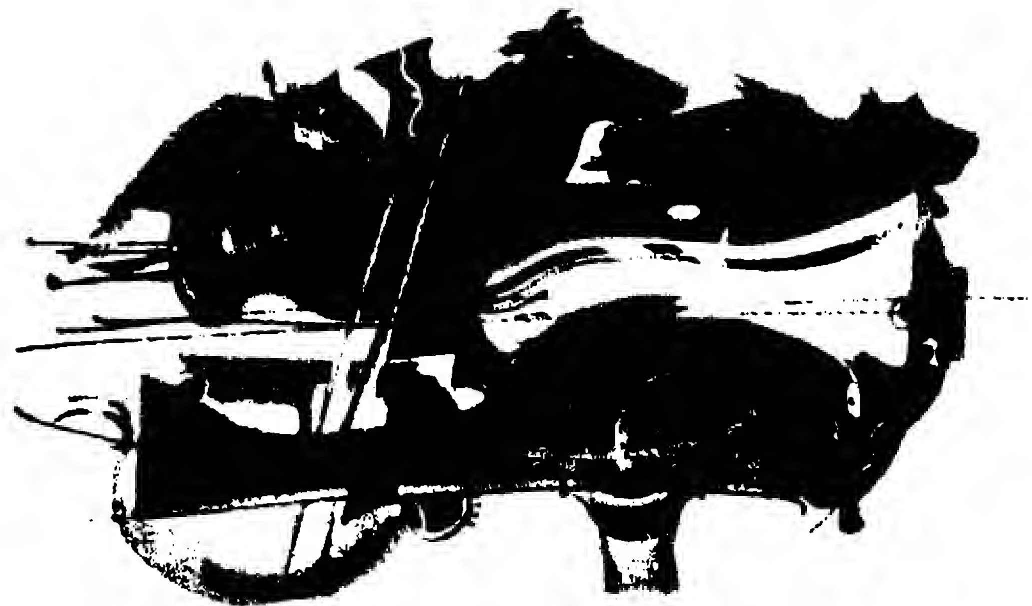

Я був тим малим народом

Пам'яті Григора Тютюнника

Хто плакав, а хто потирав
руки. Така вже суть.
Деревій тої ночі згорав
і смоктав, як спраглий, росу.

Зло стояло на варті добра,
ще винюхувало крамолу.
«Наче й сам собі долю обрав»,—
опускалися очі додолу.

Лише чорним хлібом пера
годував людське серце і нерви,
на тілі суспільства кора
і тіло — уражене стерво.

А коли вже одержав ордер
в пантеон своєї культури,
українського слова «Орден» —
полохливі домашні кури

ще не знали, що говорити,
що про нього писати і як,
щоб на стіл, бува, не пролити
свого часу гіркий коньяк.

Та апостоли віщого часу,
в кого совість, а не мідяки,
прокричали, що він прикрасить
правий берег сумної ріки.

Коли доля його згоріла
в ароматі вкраїнських лип,
і тополі чорніли,
і дощ до опівночі ливсь,

я зійшов на його сходи
і, як перед Богом, клінчав,
я був тим малим народом,
що доріс до його плеча!

НА ОБОРОНУ ПОЕТА

Згубив свій дар, влежавшись горілиць,
коли хандра чіплялася за фалди
одежі. Й на рудих лисиць
не вистарчило голосу і фарби.

Не стало світу, висох на лиці.
Ти не спитав про виходи при вході.
Песиголовців свіжі палиці.
Їх воїнство страшне в тяжкім поході.

І ти мовчиш, стиснувши кулаки,
немає слів, бо то дарунок Божий.
І ти помітив — на лице ріки
то воїнство дурне ступить не може.

Війнуло ранком, колихнувся ліс.
Всі проти тебе. Оточили з ночі.
І міднолиций пробігає лис.
Песиголовці зазирають в очі.

Всі тішаться — вони тебе зборoли.
Горять ліси, і впало сто дерев.
Напівсвідомо роздавав ці ролі,
аби поет сам виставив каре:

із оборонців, тільки не з прислуги,
їх голоси тонкі — слова облудні,
в них пеські голови, і матері в них суки,
то обійди їх в дні ці многотрудні.

Но не волк я по крови своей.
О. Мандельштам

Давайте станемо вовками!
Б. Щавурський

Я йшов на виклик зла, заплутавшись в шляхах,
і розривався світ, націлений на серце.
І зграя слід у слід, я їм би не збрехав,
не заманив би їх і не повідав все це.

Я йшов на виклик зла. Невже і я хижак,
що першим зрозумів злочинність цього бігу?
Я ж з ними здобич гнав, і бачив блиск ножа,
і замерзав, притиснувшись до снігу.

Серед вовків я свій? О, кров моя холоне...
Невже змінив я суть і не пізнав добро?
Ніхто серед вовків не визнає закону,
що вивертає кулями нутро.

О кров моя, що змерзла в тілі звіра...
І я не вовк, я лиш на виклик зла
біг в здивуванні, що в добро повірив,
і крові зла напився, крові зла...

ЗЕЛЕНА КРОВ

Зелена кров тече в стеблі трави.
Малі мурахи — їм уже не бути.
То їх свідомість, що вони раби,
що в їхній мозок заповзає сутінь.

Чомусь і їм не допоможуть стебла.
Трава замовкне, ані пари з уст...
І їм тоді не вижити без тебе,
бо що їм скаже твоїх пальців хруст?

Бо хто вони? Якісь малі піщинки,
що їх забуде океан сльози.
І вже ні порятунку, ні спочинку
в апокаліпсисі післятравневих зим.

Бо світ шорсткий, немов язик (не бути),
хіба то рабство — алкоголь трави,
хіба хвилини, наче краплі ртуті,
не наближаються до голосу труби?

Це ще тобі не зрозуміти сина
вселюдського і ні мурах сліпих,
бо ти також як свічки волосина,
яку хтось плоттю воску обліпив.

І світ густий: крізь запахи, повз звуки
ти забинтуєш рани, але ж вісь,
що встромлена у серце (миють руки).
Мурахи йдуть молитися траві.

Чи бути їм, чи зникнуть водночасі,
аби і нам зелена кров текла.
Хто миє руки, а хто п'є із чаші
губами із надщербленого скла.

PIETA

I

Плаче над тобою тінь народу,
голови схиливши нижче неба,
і сльозою, як дощем в негоду,
омивають душі біля тебе.

Плаче мати, змучена Марія,
криком осудивши всіх і вся...
То чому ж когут тоді не піяв,
наклювався досита вівса?

Плаче над тобою грішна діва.
Сльози осушились на лиці.
Сохне світ, як дерево, що зліва,
муха лізе в ранку по руці.

Плачуть над тобою... Не збудити!
Вбивці збоку, наче й дощ почавсь.
Люд стоїть, немов камінні плити.
І Іуда зиркнув з-за плеча.

II

Коли перед зиском той Понтій Пілат
умив свої руки і витер,
гудів, наче дзвін, обгораючи вітер,
і скроні пекли і кололи стократ.

Хотілося вовком на небо завити.
Любов не безмежна, і тішиться кат.
Ісус як стебло, і каміння як град,
безумствує люд, і про що говорити?

Кричали, обслинившись. Слово як гидь.
А він в теплій крові, упавши, лежить,
і лиш наслухає ті крики,

бо завтра вони розбредуться в жалю
і підлість людська, як осине жало,
із вени добра ще смоктатиме ріки...

ПОЕЗІЯ

Це — голосина на затемнених водах,
це — райські птиці клюють ще зерно,
це — темні знаки, це — дивні коди,
це — ще гаряче у крові вино.

Це — райські птиці. Солодка їх мова.
Чащі, наповнені смутком по вінця,
це — вояки, що померти готові
у молодому журливому віці.

Це — голоси, це і птиці, це — води,
це — вояки, це їх дні непрожиті,
це та ріка, що назвалась народом,
це і козак, що затягнений в жито.

Це і червона китайка тужлива,
це і ворони, що звужують кола.
Це — самозречення, це — неможливо,
це не втамуєш словами ніколи.

Тернопіль

ВАЛЕНТИНА МАЛИШКО

Мед на крові

Все ніби так. І дні стоять погідні.
І тане сніг. І наступа весна.
А я усе про людяність та гідність,
Яких ще так не вистачає нам.

Все ніби так. Всміхаємося чемно.
Прозорий світ. І синя далина.
А я усе про людяність і чесність,
Яких ще так не вистачає нам.

Хмурніє небо. Тучі йдуть грозові.
І грому першого вже долина луна.
А я усе про людяність і совість,
Яких ще так не вистачає нам...

Ще істини у родових переймах,
Хоча розверзлись для пророцтв уста,
А за вікном — лише промови й рейвах,
А тінь біди реально нароста.

Пророки наші полишили тюрми,
Де відбули з Іудою й Христом.
Надії, з дому вигнані, у юрмах,—
Лівіш-правіш хитає нас гуртом.

Ми ледь кульгаємо — вибоїста дорога,
Самі себе не можемо догнать.
Бог — в іншій безконечності, без Бога
Лишились ми, лиш пустка, лиш луна.

Гармонію, свою одежу славну,
Ми латкували вже не раз, не два.
Лицюємо утретє віднедавна,—
Лишилося лахміття — не слова.

На серце, наче на клубок болючий,
Намотана реальність всіх подій.
А світ — в брехні й розпусті, мов у тучах,
Лежить і стогне, стогне у біді.

Ти обіпрись об мене, світ відчайний,
Ти витримай, ти витерпи, живи...
І так душі бентежно і печально,
І від думок не звести голови.

Пливуть тривожні днини та години,
Усе б віддав — та не бере ніхто!
...Лишіть мені лиш Бога та людину,
А ще — кохання чистого ковток.

●

Все спішимо — з колес і на колеса,
Немов од себе біжимо кудись.
І наростає тінь довготелеса
Важкої, непоправної біди,

У нас моря вмирають, наче люди,
Венеру вже не родить жодне з них.
Одне питання: «Як же завтра буде?» —
Тягар твоєї власної вини.

На цій землі, що милосердя прагне,
На цій землі, де корені твої,
Щось коїться важке і непоправне,
Клубком у горлі все тобі стоїть.

Все спішимо, все ходимо по лезу,
Над прірвою, де смертний навіть дух.
Із поглядом протезно-нетверезим,
Все на падлюк не знайдемо вузду.

Пливуть слова в повітрі про самотність,
Дзвенить струною ниточка добра.
О, як же мені хочеться сьогодні,
Щоб відпочила стомлена жура,

Щоб хтось, хто так спішить кудись щодуху,
Спинився на хвилинку на одну
І душу мою зранену послухав,
За руки взяв, ув очі зазирнув...

●

Ну от, ще день відвоювали в смерті...
Кульбабки жовті світять у траві.
Так важко жити і так важко вмерти,—
Живуть між нами мертві та живі.

Ти відпочинь, не кидайся, не треба,
Я тут, з тобою, поруч, назавжди.
Яке сьогодні виспівалось небо!
Дитячим голосом ти просиш: — Дай води...

Заговорила... То ще може, може...
Тремтить рука, і пролилась вода.
Надієчко моя, мій милий боже,
Допоможи, хай відійде біда.

Молюсь, хоча молитись не умію,
Мій боже, поможи в моїй журі!
Та крапельки останньої надії
Мені не відпускають лікарі.

А за вікном стоїть весняне диво...
Я і незчулася, коли прийшла весна.
Уже в дерев така зелена грива,
Каштанові свічки... А день мина...

Заходить сонце в золотій косинці,
Дитячі затихають голоси.
А мамине життя — на волосинці,
На волосиночці, на волоси...

Мамочко, сонечко,
Як тобі там?
Їстоньки? Питоньки?
Я передам.
Мамочко, горличко,
Дай мені знак.
Важко без тебе,
Не можна ніяк.
Я передам тобі
Серце своє.
Десь там, на небі,
Ти все-таки є.
Квіти любила ти,
Ніжну красу.
Я оберемки
Тобі принесу.
Мамочко, світе,
Як жити мені?
Хай би побачить
Хіба що вві сні.
Все я зібрала:
Ось — хліб. Ось — вода.
Сіла і плачу:
А як передать?

Від себе, вчорашньої, утікаю,
Себе, учорашню,— напризволяще!
Ошукана,— дайте ціпок сліпого
Чи в поводирі дайте пса, я прошу.

Порожні всі назви і однозначні:
Людина — скотина, любов — ненависть,
Пітьма і світло або ж друг і ворог...
Усі поняття — всього лише фрази.

Добро і зло, або ж правда і кривда,
Або ж хоробрість і боягузтво.
Або ж... Багато такого на світі,—
На власні очі я бачила все це.

Добро і зло — однаково важать...
Я знаю людину, котра одночасно
Була і праведником, і злочинцем,—
І що ж, нічого, щаслива й сьогодні.

Шукаю вчителя чи пророка,
Щоб повернув мені зір зі слухом,
Щоб значенням мову мою наповнив,
Ну, де його в світі оцьому шукати?

Хай заново назве поняття й предмети,
Хай світло навік од пітьми відділить.
...Від себе, вчорашньої, утікаю,
Лишаю вчорашню — напризволяще.

Серце саду золотаве
Вистигає на вітрах,
Знов тривога, мов облава,
В сумовитих вечорах.

Серце саду стогне потай,—
Осінь так йому щемить.
Б'ється, б'ється об ворота,
Мов замовкне десь за мить.

Хто ж тебе в цю ніч поранив?
Чом же безутішний ти?
Де знайти тобі розради?—
Я не можу помогти...

Небо — наче амальгама,
Сад затих в самотизні.
Зранку білими бузками
Пада щонайперший сніг.

Вже надворі біла смута,—
Отакий нам випав день.
...Все тихіше серце чути,
Чую тільки — сніг іде...

Самі лише зими та зими,
Нічого, окрім зими.
Ми стали такими злими.
Скаженими стали ми.
Озлоблення йде по світу,
Неначе старість воно.
Ми розучились любити,
Серця опустіли давно.
Надія причаєним звіром
Блукає в зимі крадькома.
Заставила нас повірить,
Що віри більше нема.
Свою судьбу спокушаю,
Зливаюсь з ходою днів.
Всивіла прядка відчаю,
Чоло холодить мені.
І вітер, і вечір повні
Зранених звуків скупих.
І присуди безумовні,
І стільки глухих та сліпих.
Потроху меркне уява,
Утома збиває з ніг.
І наші словесні вправи
Тонуть у верескотні.
Все більшає крохоборів,
А час духоборів жде.
Звеличених одухотворень

Чекає завтрашній день.
Тривога турботу скосила,
Тривога веде в печаль.
...Аби лише стачило сили
Дивитись в нещадну даль.

Самотній двір, трава з людину зростом
Минулим припорошені страшним,
І журавель колодязний, мов костур,
Садок цвіте, як завжди щовесни.

Птахам майбутніх вишень не склювати,
З криниці не напитися води.
Ніхто ніколи не зайде до хати,
Лиш сніг зігріє взимку ці сади.

Садку тепер з пташатами морока,
Знедолений, бо вже надій нема,
Спустошений, дичавіє потроху,
Хазяїна чекає, та дарма.

А десь далеко від цієї втрати,
На новім місці, в цій сумній порі
Без цього саду і цієї хати
Дичавіє людина у журі...

Земля — для мертвих колиска,
У пам'ятниках, хрестах.
Мертві од нас так близько —
Від життя віддерті уста.

Наші прекрасні, рідні —
Лише квітки на траві.
Мертві живим потрібні,
Не потрібні мертвим живі.

Пасма проляжуть срібні
Не на одній голові.
Мертві живим потрібні,
Може, ще більш, як живі...

Зупинитись, озирнутись
На життєвому шляху.
Зупинитись, щоб збагнути,
Озирнутись в ніч глуху.

Озирнутись, зупинитись,
Щоб побачити себе,
Зупинитись, повинитись:
Що на серці так шкребе?

Ідучи, щоб не вернутись,
Так хотілось переграть,

Зупинитись, озирнутись
І ніколи не вмирать.

Видно, вже прийшла пора:
Маєш душу — платиш мито.
...Дай, життя, іще хоч раз
Озирнутись, зупинитись...

Я до метрів не лізла у друзі
І, мов кішка, не ластилась, ні.
Молода материнка в лузі
Відкривала світи мені.

Я не лізла в друзі до метрів...
Щоб позбутися гіркоти,
Я стоптала мільйон кілометрів,
Щоб себе нарешті знайти.

І коли, здавалось, не в змозі
Власним шляхом іти у світи,
Тяжко скаржилась рідній мові:
— Освяти, приголуб, захисти...

І коли вже не зводились руки,
Загасала свіча край плеча,—
Вірш — дитя моє, зроджене в муках,
В небеса грозові кричав.

І коли в суперечці з судьбою
Я ішла вперекір судьбі,—
Залишалась сама собою
І не зраджувала собі.

Ні богів, ні чортів не боялась,
Сповідала сльоту і грозу.
І — сміялась, сміялась, сміялась,
Проковтнувши солону сльозу.

В «молодих» не ходила ніколи,
Слів порожніх — не визнаю.
Тих, хто ними й сьогодні коле,
Я обходжу і не пізнаю.

І не лише суху ворожнечу,
Лід стосунків, обмов і пліток,
Я, мов лантух, несла на плечах,—
На роток не накинеш платок.

Був і мед у житті — на подив,
Говорили, солодкий він,
Та зривався глибокий подих,—
Був солоним той мед на крові.

І тепер я дякую Богу,
Що солоний той мед пила,
Бо разом з язиком потроху
Проковтнути б і душу могла...

●

О господи, залиш цей сніг,
На гілці срібні громовиці,
І цю зорю, що далі кличе,
Ув очі дивлячись мені.

О господи, залиш цей біль,
Душа жива, докіль тріпоче,
Лиши оці чаклунські ночі,
Де збіг думок, рядочків збіг.

Лиши мені моє лице
В цій неможливій круговерті,
Бо вже надія на безсмертя
Утрачена, як і усе.

О господи, лиши цей день,
Хай і студений він, і синій,
Висить на нитці журавлиній,—
Він з розуму мене зведе.

О господи, лиш не займи
Ці яблука жовто-червоні,
Такі щемливі у долонях
На білім дереві зими.

О господи, залиш мені
Іще хоч крапельку любові,
Як копійчину біднякові,
Хай лише дещицю на дні.

О господи, прошу, не руш
Те, що колись цвіло, буяло,
Підносило і зігрівало,—
Колишнє поєднання душ.

О господи, залиш, молю,
Цю другу молодість вродливу,
Що краща першої, на диво,
Якщо страждаю і люблю.

Лиши надію, хай слабу...
Живи, світи, моя надіє!
А серце плаче і радіє —
Воно вершить мою судьбу.

© Кузьменко В. Мал. 1991

ОЛЕКСАНДР
ГРИЦЕНКО

ЯМБИ

Мне нечего сказать ни греку, ни варягу...
Й. Бродський

встає нова зоря і в полумисках тоне
заплюваний театр фальшовані ікони
нескорений варяг співучі автохтони
краса яка краса
встає нова зоря усупереч прикметам
поет очолив лет за суверенітетом
свободу помастить паштетом би та де там
а очі їсть роса

встає нова зоря значки чіпляє маса
міліція — і та гарцює на пегасах
збирає мідяки на мавзолей тараса
та бронзовий кожух
у царському селі співають треті півні
і пещені кролі зриваються на рівні
а козлики малі і раді і активні
побились за межу

встає нова зоря єфрейтор лізе в ранець
за маршальським жезлом зневірений афганець
б'є пику всім підряд а юний ніцшеанець
повчає нас як жить
втомилися лічить хто ще од нас є дужчий
втомилися шукать незганьбленої пущі
втомились дивувать що край наш невмирущий
о неповторна мить

встає нова зоря і зігріва природу
вчорашні вороги вчорашнього народу
знов ллють на всі млини наввипередки воду
а результатів йок
і худне піонер на схилах аю-дагу
і нічого продать ні греку ні варягу
хіба що юний жар і молоду наснагу
хрещатицьких дівок

хіба що позабуть національні звички
й продать за хто що дасть оті хохлацькі лички
з погонів всіх держав що ними всі потічки
неважко загатить
хіба фальшивий вус козацький відліпити
хіба згадавши стид на всіх майданах світу
чорнобильських балад уже не голосити
з кашкетом навідліт

встає нова зоря і правди діти ніде
ми обраний народ обрали нас сусіди
кузени і брати марксисти й чингізиди
за наш родючий грунт
але родючий міф давно вже луснув дзвінко

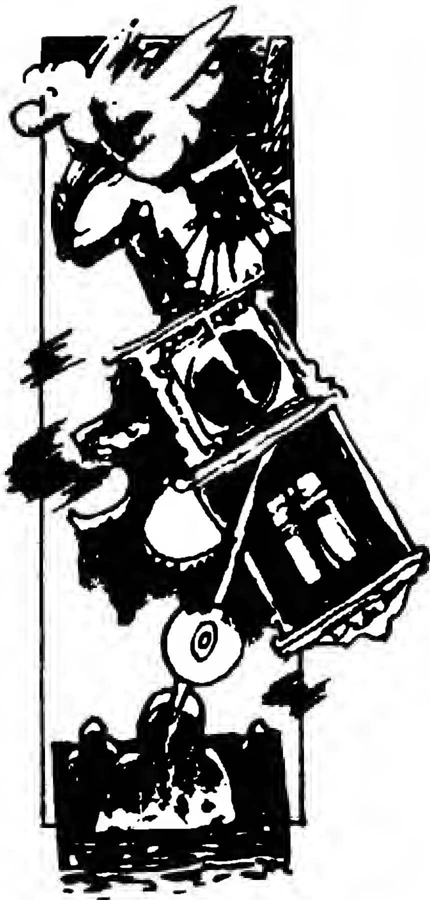

і просвіщенний світ що нашу жер свининку
вже навіть не пита проходячи по ринку
почому лиха фунт

СТАНОВЛЕННЯ

...Ти знаєш, чим я став
по милості твоїй...

В. Герасим'юк

я знаю чим я став та значно ліпше чим
не став і чим уже не стану хоч ти лусни
я містові цьому письмові а чи усні
навіювати сни утрьох з братами Грімм
не здатен слава тим кого життя навчило
сякатися ридма в розчулене жабо
по милості чиїйсь а от мені їй-бо
несила інший раз і рад би та несила
я не навчився слів що мовляться в таких
випа́дках їх мета не означать нічого
крім нетверезих сліз від болю а від нього
зарадить не сльоза а що можливо сміх

таж і Мічурін вчив ждать милості не слід
ніхто її й не жде не дивно що з'явились
і ті кому чужі і милість і немилість
і ті кому смішна забута мова сліз

посеред могікан ми могікани дії
ми бредемо в багні і клянемо багно
і любимо його і вибрести не сміємо
а вибрести з багна пора б уже давно

посеред могікан ми могікани часу
нам не дає дихнуть задиханий дзигар
а так неважко час зміняти на ковбаси
а чи сховать його в кишені шаровар

нас пхають лобом в бруд реалістичні міми
підпилий чистоплюй лелека на льоду
белькоче це чуже і чужде геть ходімо
поезія не в тім я це вам доведу

і нащо нас вони оці надії тайні
ці марні мрії світ змінить на свій копил
посеред могікан ми певно не останні
бо першими нахаб пускають на розпил

ГРИП НА НОГАХ

Ліричний рецидив

1.

яке було б щастя
злягти з високою температурою
і висмикнувши телефон
хоч кілька днів порозкошувати
в товаристві
шляхетного Штірліца

де там
усього-на-всього тридцять сім і одна

на ногах та ні в якому разі
можливі серйозні ускладнення
начхати на ускладнення
думаю я
і чхаю

2.

листя
падає
від Уфи до Падуї
тонуть тонуть у листах
і містечка і міста
суєта
дощ крізь решето беріз
націдив калюжу сліз
чом мене сюди заніс
біс

хмари ніби навіжені
крізь калюжу не погребуй
зачерпни хоча б півжмені
неба

вощане кленове крильце
прилаштуєш як вітрильце
прилаштуєш і відчаль
у печаль

3.

бармен притупує в такт
подвійну будь ласка
в колонці плаче стариган Луї

паперові серветки на столику
немов прапорці на переговорах трьох держав
які поздавалися одна одній
в колонці плаче стариган Луї

уявляєш отут все зморшками а рукав реглан
ні що не кажіть а Михалков там чудовий
тут я йому й сказав просто в вічі
в колонці плаче стариган Луї

допиваю другу каву
все одно морозить
гайнув би зараз на стару Кузнечну
ковалю ковалю викуй мені голос
як у Луї
такий хрипкий і розриданний
щоб я вечорами
міг співати з ним дуетом
міцно обійнявши стереоколонку

та нема Кузнечної
позаторік Тичинин дім знесено останнім
і молотки давно не дзвякають

візьму мабуть іще одну
за упокій душі вулиці Кузнечної
хоч зігріюся

4.

я не пнуся в атмосферу
ані ложі ні партеру
клею дурня з мокрого паперу
він голівку хилить втішно
щось шепоче сумно ніжно
аж самому смішно
ох і смішно бо
виявляється в паяца
в тільці мокрому таяться
паперовенькі нещастя
паперовенька любов
як тут не сміяться

з міні-бур і міні-гроз
з міні-сліз
взяв і роз-
ліз-
ся
от і пісня вся

5.

зранку на поверхні грунту
можливі приморозки
ковтаю таблетку запиваю чаєм

на зупинці порожньо
мабуть тільки-но пройшов
чекаю притупуючи

«в зимний холод всякий молод»
а й справді
вчора якась бабуся в гастрономі
назвала мене хлопчиком

от чудна бабуся

[1984]

то мені здається що без тебе
я загину то що я загину
із тобою алазанські вина
вуст твоїх студених небо
ізі мною та зі мною нині
коїться чи то смутна балада
в котрій не судилось чи один із
міфів дошкільняцької еллади
ой у тому міфі як у шурфі
темнім довгім вогкім потойбічнім
вгору рвусь щосили але шурхіт
кроків твоїх ззаду але відчай
руку мою тягне до твоєї
дальньої обличчям до обличчя
поверта щосили чи то кличеш

чи то молиш не огляньсь орфею
а навіщо боже мій молити
ціпить губи тамувати подих
може тільки й нашого на світі
що оці круті і темні сходи
може й так а може статься щастя
нагорі чекає й недарма ти
так шепочеш а чи я затято
шепочу собі не оглядайся

так важко тлумить туск
так важко бути милим
коли на мокре скло
налипне мокрий сніг
ця гра не варта свіч
які напівзгоріли
але гасити жаль
і ніде взять нових

хай гра в цю гру лиш той
хто гра супроти правил
хай той рушає в путь
хто не впізнав путі
чому ж так легко ти
усе на кін поставив
так щедро запалив
недовгі свічі ті

щó щастя екстаз чи судома
чи кров з молоком на губі
завдячуєм всім і нікому
віддячуєм тільки собі

борги перед щедрим собою
страшніш за суспільні борги
і ми вирушаєм до бою
щоб вибить себе до ноги

теорія крайньої хати
безмертна в віках далебі
щасливий хто вміє брехати
собі як щасливій юрбі

врешті і час нагадав про своє існування
час відкриттів і зневір сподівання і страху
ночі самотності й щастя спустошення й віршів
врешті минають іде довгожданий світанок
як гонорар за колись заримовані болі

щó з ним щедротним робитимем хто нам порадить
хто винуватий ми знаємо добре і здавна
долю беремо до рук але втримать несила
посеред бігу до нас озирнеться чужими очима
наша дитина але з милосердя всміхнеться

ЯК Я НЕ СТАВ ЗНАМЕНИТИМ ПСИХОТЕРАПЕВТОМ

ВІЛЬЯМ ЛІГОСТОВ

ТРАГІКОМЕДІЯ НА 2 ДІЇ

ДІЮТЬ:

Джентльмен, не більше тридцяти років.
Президент, передпенсійний вік.
Штірліц II, п'ятдесят років.
Пророк, за тридцять, борідка, довге м'яке волосся.
Афганець, двадцять років, накульгує, ходить з ціпком.
Женишок, за тридцять.
Абас-погорілець, того ж віку, стрижений під нулівку.
Гервасій, рум'янощокий товстунчик непевного віку, волосся цупке, густе, пишне — ніби не чуб на голові, а папаха.
Щасливчик, налитий фізичним здоров'ям юнак, коли хвилюється, помітно затинається.
Яша, він же **Син дурдому**, п'ятдесят років, зодягнений в заяложений комбінезон невизначеного кольору, німий.
Веня, санітар, під тридцять, тендітний, худорлявий — повна протилежність стереотипним уявленням про санітарів-здорованів.
Маргарита Сидорівна, заввідділенням, гарна чорнява молодичка, білий халат дуже пасує їй.
Мати щаслива.
Мати нещасна.
Абітурієнтка, двадцять років.
Наречена солом'яна, того ж віку.
Валентина, вона ж **Біла ворона**, під сорок років.
Галина Митрофанівна, вона ж **Андромеда**, літня санітарка.
Ніна, симпатична молода санітарка.
Супутник Маргарити Сидорівни.

Я, підстаркуватий
характерник-нетяга **Санчо Мамай**,—
у миру Вільям Лігостов.

Дія перша

Палата. Під стелею дві голі електролампи. Залізні неприбрані ліжка із запраною, пожмаканою білизною. Напоподовину засклені двері, що ведуть в коридор. Біля дверей тахта санітара, біля неї високий сейф. Стіл, кілька табуреток. Десь на межі сцени й авансцени звисають на тонких, майже непомітних дротах два чи три умовні, ажурно загратовані вікна. По ідеї вікна зсередини відчиняються, тому можна поговорити з тими, що надворі, а то й покурити тут, коли дозволить неофіційний лідер палати Джентльмен. При потребі сцена (палата) затемнюється чи закривається завісою — дія переноситься на авансцену. Тут праворуч стіл, два стільці, ліворуч звичайна паркова лава. Авансцена використовується і як коридор, де хворі зустрічаються зі своїми лікарями, і як внутрішній дворик для прогулянок.

Зараз у палаті майже весь чоловічий склад дійства, крім Яші, Супутника і мене.

На Вені поверх його домашнього одягу білий халат. Сидить на тахті, вивчає грубезний телефонний довідник міста, є в нього напохваті ще кілька довідників різних відомств і служб. Решта в своїх різноколірних майках, тенісках, шортах, трусах, кедах чи капцях. Джентльмен нервово походжає між ліжками, енергійно жестикулює, подумки сперечається з уявними опонентами. Штірліц Другий сумлінно опрацьовує прийоми СРБ (системи рукопашного бою) — вибиває в уявного супротивника пістолет з руки, потім викручує йому руку з ножем, перекидає супротивника через спину, одночасно таранячи головою другого супротивника і б'ючи ногою по гомілці третього. Абас-погорілець, наглухо закутавшись у простирадло, лежить лицем до стіни. Афганець тихо награє на гітарі, наспівуючи щось із самодіяльного афганського репертуару. Щасливчик сидить на своєму ліжку з усмішкою по самі вуха. Гервасій сидить за столом у глибокій задумі, час від часу занотовує щось у загальний учнівський зошит. Пророк підходить то до того, то до іншого вікна, вдивляється уважно в небеса, скрушно хитає головою. Женишок никає слідом за ним, теж уважно вдивляється в небеса, важко зітхає, простягує руки догори, ніби прикликаючи когось. (В інших випадках захоплено читатиме книжки фантастичного жанру). Президент жадібно позирає на стіл, та поки що не зважується здійснити свій намір... А ще мешканці палати можуть грати в шахи, шашки, мірятися силою за столом — хто чию правицю до столу притисне. Щасливчика, як правило, ніхто не здатен здолати — навіть Штірліц Другий чи Абас-погорілець. А от щодо шахів Щасливчик геть безпорадний...

ДЖЕНТЛЬМЕН (*зупиняється коло вікна, до залу*). Ну й що?.. Сотворили уже своє правове царство-государство?.. Аніяким наймудрішим указом справедливість не запровадиш. І не потрібен мені ваш захист — я сам себе захищаю. І сам собі на шмотки, на їдло зароблю. У мене руки правильно виросли, і казанок на плечах не для гармонії стирчить — варить казанок. Я на будівництві три сотні дубів запросто виганяв. А як на Північ пошурував бабки клепати, то за місяць кусок, а то й два мав. Ну й що?.. Щастя як не було, так і немає!..

Джентльмен відволік увагу Гервасія, і Президент зважився скористатися цим. Стає на табуретку, вилазить на стіл, забирає до себе табуретку, стає на неї.

ВЕНЯ. Ви знову?!

ПРЕЗИДЕНТ (*прикладає пальця до вуст*). Тс-с-с, янгол-хранитель, тс-с-с! Мене оце тільки-но Політбюро відкликало назад, публічно у свіжій пресі вибачилося. А Джентльмен бреше: соціальна справедливість таки є! І щастя є, є! Одностайно призначили мене аж-аж туди, аж-аж-аж тим! Чуєте? Чуєте?! Парад! Демонстрація трудящих!..

З динаміків гримить бравурний марш. Гомін багатотисячних святкових колон. Вигуки «Ура!», «Ура-а-а!» Президент підтягує ошатні квітчасті труси, розцвітає в привітній усмішці, вітально помахує правицею уявним колонам.

Ви чуєте, ви бачите, анархісти-екстремісти?! Мене вітають трудящі маси. І портрети, портрети, портрети — десятки, сотні, тисячі!.. Народ несе мене, мене! Народ не такий уже й дурний, народ знає, кому можна довірити свою долю...

ДЖЕНТЛЬМЕН. Збожеволіти можна!..

ГЕРВАСІЙ (*імітує істерику*). Він заважає мені творити, він губить мій талант — надбання народу! (*До Вені*). Прошу негайно вжити каральні акції — інакше людство недоодержить іще один незрівнянний шедевр. Глобально і воопше!

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ (*висунув голову з-під простирадла*). Та заткніть їм передні аннали! Обом!

ВЕНЯ (*люб'язно*). Джентльмен!..

ДЖЕНТЛЬМЕН. Буде виконано, дорогий наш янгол-хранитель. Штірліц Другий!..

ШТІРЛІЦ II. Слухаю, сер.

ДЖЕНТЛЬМЕН. Будьте вже такі ласкаві, погамуйте цю надто надмірну номенклатурну маячню.

Динаміки раптово заніміли. Веня дістає із сейфа дитячі колготки, подає їх Штірліцу Другому, той підходить до стола.

ШТІРЛІЦ II (*люб'язно простягає руку*). Прошу, шановний Президент, прошу... Святкова демонстрація трудящих закінчилася. Вам треба перепочити, топ-топ у Грановиту палату... (*Допомагає Президентові злізти*

на підлогу, веде його до ліжка, вкладає, прив'язує за руки й ноги до ліжка дитячими колготками). Ви втомилися, шановний Президент, баю-бай!..

ПРЕЗИДЕНТ. Я не втомився! Я здоровий, як бугай! А вони мене на пенсію... за станом здоров'я! І чому саме мене, чому?! *(Плаксиво, майже ридаючи).* Я хочу в президію, в пре-зи-ді-ю-у-у!..

ПРОРОК *(принюхуючись).* Фу-фу-фу-фу-фу!.. Окис вуглецю, бензол, фенол, ртуть, пестициди, нітрати, ДДТ, гексохлоран... Радіонукліди та ще й озонна дірка над Антарктидою!.. А йому президію подавай... Збожеволіти можна!..

ПРЕЗИДЕНТ. Та якби мене до руля допустили, я махом одним навів би порядок, я й оту озонну дірку заткнув би враз! Я всю обстановку в країні застабілізував би. Розв'яжіть мені руки-ноги! Це військовий переворот, це путч! І всі ви анархісти-екстремісти!

ДЖЕНТЛЬМЕН *(повільно наближається до ліжка Президента).* Сер Президент! Якщо ви не припините ці дискредитаційні вигуки, я змушений буду вдатися до особливих заходів.

ШТІРЛІЦ II. Група бойового забезпечення готова, як завжди!

ДЖЕНТЛЬМЕН. Поки що обійдемося... Нагадую: я б'ю коректно і тільки двічі. Один раз по голові, вдруге — по гробовому віку.

ПРЕЗИДЕНТ. Улюбленець і обранець народу замовкає. Під тиском грубої сили. Але історія не простить вам цього!

ЖЕНИШОК *(все ще визираючи у вікно).* Коли ж вона прибуде?.. І скільки ж можна її чекати? Вже мати голову прогризла, та й мені терпець уривається...

ШТІРЛІЦ II. У тебе, Женишок, таки справді здвиг по фазі. Женщин треба закадрювати тут, на землі, а не чекати з космосу.

АФГАНЕЦЬ. Чекай, Женишок, чекай, не здавайся. Серед тутешніх, земних вірну та надійну навряд чи знайдеш... *(До Щасливчика).* А ти все либишся і либишся, пацан! Ну, ніяк не второпаю: що тебе радує?

ЩАСЛИВЧИК. А що?.. Плакати? Чого я маю плакати, як усе так прекрасно, так чудесно і мені так цікаво з вами — не те що з татом та мамою...

АФГАНЕЦЬ. А як ти сюди попав?

ЩАСЛИВЧИК. Та все через той клятий конвейєр...

АФГАНЕЦЬ. Конвейєр?..

ЩАСЛИВЧИК. Кажу ж, конвейєр. Поставили мене до нього, а там робота яка?.. Прикрутив свою залізяку до рами — прикручуй одразу чергову, таку саму. А я не встигаю, через мене конвейєр, ту гадюку повзучу, зупиняють, сердяться. Кажуть: тут і розуму великого, і сили особливої не треба — придурюється він! Он, кажуть, який гевал, а не встигає... А навіщо мені придурюватися? У мене ж і татко тут...

АФГАНЕЦЬ. Де тут?..

ЩАСЛИВЧИК. *(показує на стелю).* А тамички, на другому поверсі. І мамка тут, тільки в іншому корпусі. Вони так завжди; або вдома п'ють — або тут відпочивають.

АФГАНЕЦЬ *(з сумом).* Ясно, Щасливчику, все ясно.

ДЖЕНТЛЬМЕН. Спустили тебе татко-мамка зі свого конвейєра під знаком Бахуса. Скажи їм спасибі, що хоч силою не обділили, та й вивіску маєш нормальну, симпатичну навіть...

ГЕРВАСІЙ. *(єхидно).* Атож, атож! Дуже симпатичний дебіл! Глобально і воопше!

ЩАСЛИВЧИК. В-ви м-моїх мамку-татка н-не чіпайте. Вони у мене х-хороші! Якби ви побували в нашому спецінтернаті!.. Ото дебіли! Скорчені, скарлючені *(демонструє).* А фізіономії!.. *(Гримасує).*

ПРЕЗИДЕНТ. Я отих батьків-алкашів, наркоманів отих — до стінки б! І ніяких проблем.

ПРОРОК. А тих, що не зі своєї вини об'їдаються нітратами, дихають усілякою гидотою і теж плодять тисячами дебілів,— і їх до стінки?!

ЩАСЛИВЧИК. Я ще нічого... Підлікують ось тут, і встигатиму за конвейєром!

ВЕНЯ. Ох, Щасливчику, Щасливчику...

З коридора стукає в двері Я ш а. Афганець миттю ховає гітару під ліжко, але, пересвідчившись, що ніхто із старшого медперсоналу не заходить, знову видобуде її звідти. Веня вставляє в уніфікований врізний замок відкривачку, відчиняє двері. Мугикаючи щось нерозбірливе, Син дурдому заштовхує в палату м е н е. На мені до краю запрана смугаста казенна піжама. Веня причиняє двері. Я уважно придивляюся до нього.

Я. Ви?! Веню, це ви?!

ВЕНЯ. А-а-а, це ви... Вітаю, вітаю. З щасливим прибуттям!

Я. Як ви — сюди?.. Ви — тут?..

ВЕНЯ. Але ж і ви вже тут. До того ж, вибачте, ми з вами трохи в різних ролях. Проте це не так уже й важливо, ролями легко можна помінятися. Як кажуть, у житті...

ГЕРВАСІЙ. Від тюрми і дурдому ніхто не застрахований. Моя народна мудрість.

Я. Гервасій! І ти тут?

ГЕРВАСІЙ. А де ж іще мені бути? Я геній. А геніїв у всі часи намагалися одлучити від широких кіл громадськості, запроторити кудинебудь подалі, щоб не муляли очі... Але ти, ти — чого тебе сюди?!

ДЖЕНТЛЬМЕН. Гервасій! Не присікуйся до новачка з нетактовними запитаннями. Він при бажанні сам усе розкаже. З часом. *(До мене).* Сер! Будьте люб'язні, представтеся нашому шановному товариству. Коротко. Хто ви?

Я. Я?.. Премії імені Лесі Українки, премії імені Павла Тичини, премії імені Максима Рильського, премії імені Андрія Головка, премії імені Юрія Яновського, премії імені Володимира Сосюри, премії імені Андрія Малишка, премії імені Остапа Вишні, премії імені Степана Олійника, Державної премії СРСР, Державної премії УРСР чи бодай хоч Нобелівської премії не лауреат! Просто Санчо Мамай...

ГЕРВАСІЙ. Посередність. Редакційний пацюк. Санчо... Санько! Глобально і воопше! А тому страшенно заздрить мені і вічно стромляє свою кулькову ручку у мої творчі колеса.

Я. Гервасій! Будь справедливий — я ж не раз тою кульковою ручкою переписував твої опуси і пропихав до друку.

ГЕРВАСІЙ. Так то ж тоді було, коли ще жила моя незабутня теща...

Я. О-о-о!.. Приємно згадати. Самогон вона гнала геніальний, неперевершений, незрівнянний! І що правда, то правда — після її смерті твоя творчість якось зблякла в наших очах...

ДЖЕНТЛЬМЕН. Іще один літератор... Відчувається брак представників найпрогресивнішного робітничого класу. Чи не занадто багато творчої інтелігенції на одну палату?

Я. Заспокойтеся. Я просто хворий. Звичайнісінький хворий.

ДЖЕНТЛЬМЕН. Браво, сер Мамай, браво! *(Плеще в долоні).* Нарешті! Нарешті в нашій сьомій «гострій» палаті з'явився чоловік, який сам чесно визнає себе хворим. Бачите, сер Санчо Мамай, усі тут переконані, що цілком здорові, нормальні, що попали сюди випадково, несправедливо.

Я. Але ж чому... чому ви всі під замком?.. І чому, даруйте, всі в негліже?

ДЖЕНТЛЬМЕН. Ах, ось що вас дивує... Ану, й ви... ану, знімайте швиденько цю шикарну піжаму, нею всі ми вже не раз і не два користувалися...

Я нерішуче переступаю з ноги на ногу, зиркаю запитально на Веню.

Знімайте, знімайте, не соромтеся — дами в інших відділеннях.

Я знімаю піжаму, лишаюся в майці й трусах. Веня ховає піжаму в сейф.

ВЕНЯ. Такий у нашій палаті порядок, Санчо. Піжаму видаємо тільки тому, хто їде на побачення з родичами чи з лікарем.

ДЖЕНТЛЬМЕН. Ось тепер, сер, почувайтеся цілком вільно. Ви як усі. Тобто цілком здорові, нормальні. Ви просто безневинно постраждали.

Абас-погорілець нарешті зацікавився новачком, підвівся, сів на ліжку.

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Найбільше постраждав я. Ага, браток, я.

ДЖЕНТЛЬМЕН. Це, будьте знайомі, Абас-погорілець. Він трохи перебільшує, бо постраждав переважно матеріально. Щоправда, є й моральні збитки — катастрофічно випадає волосся.

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ *(проводить долонею по черепу).* А який шевелюр був — ай-вай-вай, браток! Отакий, як у Гервасій. Три шапка мав — норка, пижик, нерпа! Не носив норка, не носив пижик, не носив нерпа — жарко й так жити було...

Я. Після Чорнобиля полисіли?

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Гірше. Після перестройка. Ай-вай-вай, французький шампунь голову мив, а тепер — мило дьогтьове, чотирнадцять коп., знаменитий професор порекомендував. Дефіцит! Можу дати телефон знайомий аптека... *(Виймає з-під подушки записник).* Не треба?..

Я. Мені вже пізно сподіватися на відновлення шевелюри.

ДЖЕНТЛЬМЕН *(далі представляє контингент палати).* А ось, полюбуйтеся,— Штірліц Другий. Напружено готується до виконання чергового, особливо важливого завдання в одній із дружніх нам країн. Дружба дружбою, а розвідка розвідкою.

Я. Цікаво, в якій саме?..

ДЖЕНТЛЬМЕН. Звичайно ж, державна таємниця.

ШТІРЛІЦ II. Я й сам не знаю. Покличуть — скажуть. А покличуть неодмінно. Такі кадри на дорозі не валяються. Отой теле-Штірліц проти мене пішак. Гнида! *(До мене).* Я з Геббельсом, я з Адольфом, як оце зараз із тобою, шпрехав... Війну виграли ми. Поки ви там в окопах Сталінграда монялися, ми вже в Берліні були!

Звідкілясь здалеку долинає гуркіт пневматичних відбійних молотків і одразу ж з коридора несамовитий крик-виття, від якого в мене кров холоне в жилах. Поволі те виття переходить у ридання, схлипування. Затихає.

ДЖЕНТЛЬМЕН. Не беріть близько до серця, Санчо. Це Яша, він же Син дурдому. Той, що вас привів сюди із прийомника.

Я. А чого він так?..

Джентльмен знизує плечима.

ВЕНЯ. Точно цього ніхто не знає. Кажуть, ніби він онімів, коли їх розстрілювали. Як він, хлопчисько, тоді вцілів, як виповз із того яру... і чи правда все це?.. Він тут давно, це точно, він Син дурдому. І підсобна робоча сила. Будь-яке доручення виконує бездоганно.

ШТІРЛІЦ II. А Джону Кеннеді я отак просто і врізав: ти, кажу, Джон, Фіделя не чіпай, із нами жарти кепські...

ДЖЕНТЛЬМЕН. Айн момент, герой! Ще встигнеш похвалитися своїми подвигами в боротьбі з міжнародним імперіалізмом. *(До мене).* У нас асортимент багатющий. Ось, будь ласка, Пророк. Кандидат на посаду Христоса Другого.

ПРОРОК. Христосом Другим я зміг би стати лише тоді, коли б мене розіп'яли. Живим не вірять, живих не хочуть слухати. Вірять лише мертвим.

ЖЕНИШОК *(виступає наперед).* А мене прозвали тут Женишком. Усі конкурсні красуні колгоспів, радгоспів, технікумів і навіть світу — потвори. Мавпи примітивні. Я чекаю наречену із сузір'я Андромеди. До речі, ви любите фантастику?

Я. Наша дійсність набагато фантастичніша.

ЖЕНИШОК. Жаль. Отже, і ви не зрозумієте мене. А я сьогодні вночі знову чув її голос, неземний голос!..

АФГАНЕЦЬ. Чекай, Женишок, чекай. Неодмінно прибуде.

ДЖЕНТЛЬМЕН. І хай мати замовляє банкетний зал у ресторані.

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Та не в будь-якому, браток! Я тобі дам телефон директора такого ресторану, такого — в жодний сузір'я не знайдеш. Якщо по знайомству, звичайно.

ГЕРВАСІЙ *(відірвався від свого зошита).* Збожеволіти можна!.. Про що ви патякаєте, про що?! Та оце ваше варнякання не влазить не те що в рамки соцреалізму — навіть у буржуазні методи не влазить! Це ж просто нецікаво. От я пишу — глобально і воопше!

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ (*до Женишка*). А яка у неї вагова категорій?.. Ну, у тої, з Андромед...

ПРОРОК. Тьху, Абас-погорілець, тьху! Хіба ж любов міряють на кілограми? Жінка — це божественне створіння, це!..

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. А все-таки?! Вагова категорій — це теж фактор. Божественний фактор!

ЖЕНИШОК. Ну-у-у... якщо судити з її голосу, то... десь на шістдесят, а може, й шістдесят п'ять кілограмів потягне...

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Ай-вай-вай, ай-вай-вай!!! Скільки чекай — і тільки шістдесят кг?! Кінчай ці космічні шури-мури, зараз же! Женщин має бути дев'яносто, мінімум вісімдесят кг. Менше — який же це женщин?! Це манекен.

АФГАНЕЦЬ *(визивно до мене).* А я вбивця! Справжнісінький вбивця. Не вірите?..

ДЖЕНТЛЬМЕН *(глянувши у вікно).* Увага, панове, увага! Дами! Парад-алле!!!

Далі дійство йде одночасно в палаті і дворі, перед вікнами палати. Лаву на авансцені займають Галина Митрофанівна і Ніна. Журавлиним ключем на авансцену виринають,— прогулянка,— Біла Ворона, Мати щаслива, Мати нещасна, Абітурієнтка, Наречена солом'яна, зодягнені переважно у свій одяг.

Мешканці палати, крім Президента, Гервасія і Вені, гуртуються коло вікон.

АБІТУРІЄНТКА *(креслячи вказівним пальцем у повітрі).* Процес фотосинтезу виражається таким сумарним рівнянням: $6CO_2 + 6H_2O \rightarrow C_6H_{12}O_6 + 6O_2$... А чому? А тому, що амінокислотна послідовність білка рибуноклеози така: ліз-глу-тре-ала-ала-ала-ліз-фен-глу-арг-гли-гіз-мет-аси-сер-сер-тре... А чому? А тому, що еволюція коня така: согінус, меригінус, сучасний кінь...

ЩАСЛИВЧИК. От чеше, ну й чеше! А я таблицю множення л-ледь-ледь в-визубрив...

Абітурієнтка далі креслить у повітрі формули.

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА *(до Ніни).* Ти бач, до чого бідну дитину довели! І навіть радіація тих душогубів не бере!..

ЩАСЛИВЧИК. А я зате к-казочку знаю! Ж-жив собі д-дід та баба...

АБІТУРІЄНТКА. Не перебивайте мене! Питайте іще. Давайте, давайте додаткові запитання! Не ріжте мене — я ж геть усе знаю, геть усе пам'ятаю. А чому?.. А тому, що в рівнобедреному трикутнику медіана, проведена до основи, є його бісектрисою і прямою. Та повірте ж мені: бісектрисою і прямою!

ШТІРЛІЦ II. Правильно, дочко, правильно! Прямим ударом треба, а не медіаною. Під дихало — і капець! Я ж казав Джону Фіцджеральду: наш прямий ракетний удар буде безпомильний!

АФГАНЕЦЬ. Збожеволіти можна!..

НАРЕЧЕНА СОЛОМ'ЯНА. Звичайно, можна! Ми ж уже і обручки купили, і фату, весільне платтячко мені батько-мати справили... І кабанчика закололи, і бичечка забили, і голубців аж три балії наліпили, а він — фур-р-р! — і до Гальки Пацючки подався. Бо у нас тільки «Запорожець», а в Пацюків «Волга»...

АБІТУРІЄНТКА. Причинність має загальний характер. Немає й бути не може безпричинних явищ і подій! А чому?.. А тому, що якими б не були три точки, відстань між будь-якими двома з цих точок не більша від суми їхніх відстаней до третьої точки... Давайте, давайте іще додаткові запитання, але не ріжте, не ріжте мене!

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Та що від тебе одріжеш, у тобі й так не більше п'ятдесят кг! Ні! Не моя вагова категорій. *(Повертається до свого ліжка).* Мені потрібен партнер моя вагова категорій — тоді все чесно, по-спортивному. *(Загортається наглухо в простирадло, лягає, повернувшись лицем до стіни).*

Я. Валю! Валентино!..

Біла Ворона зиркнула на мене відчужено, відвела погляд.

ПРЕЗИДЕНТ *(жалібно).* Санітар! Санітар! Розв'яжи мене. На демонстрацію трудящих не дали полюбуватися — дайте глянути хоч на цей несанкціонований мітинг.

Веня звільняє Президента від дитячих колготок. Той розминає затерплі руки, ноги, підходить до вікна.

ЖЕНИШОК. Нема! Нема її тут. Вона не така, вона неземна, вона божественна! *(Розчаровано повертається до свого ліжка).*

ШТІРЛІЦ II. Маєш рацію, Женишок. Не те, явно не те... От у мене була дамочка в одній латиноамериканській республіці — м-м-м!... Вогонь і грім! А фігура — закачаєшся! Як згадаю, так і тепер дрож увесь органон сотрясає... Щоправда, сифілісом нагородила мене. Сифіліс вилікували і в званні понизили. А от в іншій латиноамериканській країні,— не буду уточнювати, державна таємниця,— таку я дамочку закадрив — м-м-м!.. Вулкан!.. На спомин про себе луес лишила, тобто той самий сифіліс. Вилікували знову — і у відставку. Але будь-якої хвилини труба може покликати до діла!

ДЖЕНТЛЬМЕН. Аякже! Ще ж маєш у запасі СНІД.

ШТІРЛІЦ II. Нашого брата нічим не залякаєш! Однак треба й інтелект потренувати... *(Сідає грати у шахи з Женишком).*

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. Ох-ох-ох... Як набігаєшся ото вдома, як накрутишся, то ледве дочекаєшся, коли ж уже на ту електричку та на ту роботоньку... Тільки й того перепочинку, що тут... Дівчатка наші ж смирні та роботящі — і підметуть, і сортир надраюють, і паркет натруть... А ти, Ніно, все сама зі своїм синочком?..

НІНА. Сама, Галино Митрофанівно, сама. А то що?..

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. А те, що придивилася б до наших орлів он. Гарні ж є. І нежонаті.

НІНА. Таке скажете!.. Вони ж!..

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. А що вони?.. Ой господи... Та мій старий луципер, буває, як набереться того самограю, то таке, бузувір, вичворяє — на два дурдоми вистачить, куди там цим хлопцям до нього? Ох-ох-ох, якби замолоду знаття було, то я тільки б за тихенького самашедшого й пішла. Воно ж як обдивишся коло себе та й далі трохи, то на волі самашедших не менше, ніж тут, а мо, й більше.

На авансцену виходить Я ш а. Галина Митрофанівна уважно оглядає його.

А ходи-но сюди, Яшо. Та ближче ходи. Дай я тобі хоч ширіньку застебну. *(Застібає).* Ой, горе ти моє мотузяне... Що кричиш — то ще півбіди. Хто з нас у думках не кричить, не волає?.. Ну, а чого ти щоночі ще й матрац намочуєш?! Звідки для тебе наше бідолашне государство тих матраців настарчить, га?.. Ну, та йди вже, що з тебе питати. Гуляй, дихай — осінь же яка славна, погожа! А настане зима — не дуже надихаєшся в нашій буцегарні.

МАТИ ЩАСЛИВА *(до Яші).* Ой спасибі ж тобі, братику, низесенький тобі уклін, полковничку мій у відставці! Спасибі, що хату нашу собі на дачу відсудив, а мене сюди вирядив з усіма почестями! *(Яша безтямно слухає її). (До Білої Ворони).* А ти, Валюньо, не переживай, не карайся серцем — усе якраз на краще і вийшло. Та у мене ж тепер аніякісінької біди, аніякісінького клопоту! Ані тобі картоплю садити-сапати-вибирати, ані палива на зиму пристаратися... Та я ж тут наче бариня яка, на усьому готовенькому, та я ж тут як у бога за пазухою. І нагодують, і постіль поміняють, та й з людьми добрими живу, уважливими — не те що бригадир наш... Спасибі тобі! *(Низько вклоняється Яші, той механічно відповідає їй поклоном).* А що Колю, синочка мого, племінничка твого любесенького, убило там, то не вір, бо і я не вірю. Таку ж коротеньку труну прислали, що аж смішно — він же у мене ого який гінкий парубок, хіба ж він у таку труну ляже?! Живий він, живий! *(До вікон).* Хлопці, га, хлопці?! Ви там, у тому Ганістані, не стрічали синочка мого? Коля Твердохліб. Із Калинівки. Га?..

Віддалене гуркотіння відбійних молотків. Яша затуляє руками вуха, заходиться диким криком і прожогом кидається геть.

ПРЕЗИДЕНТ. Припинити! Наказую: негайно припинити, а то викличу внутрішні війська. Демократія — це не анархія! Де призвідці цього несанкціонованого збіговиська? Хто призвідці, питаю вас?!

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. А ти?.. А ти хто такий, питаю я?

ПРЕЗИДЕНТ. Я президент.

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. А-а-а, ясно, голубчику. Натрудився, намучився, бідолашний, накерувався, то йди, сердешний, до ліжечка свого, одпочинь від трудів праведних. Ну, іди, іди, не треба гарикати тут. Мені й свого домашнього президента вистачає...

ПРЕЗИДЕНТ (*відходить од вікна*). Розвели базар у державі! Труна їй, бачите, закоротка... Яка була, таку й прислали. Може, твого сина вдвоє склали і прислали. Місця в авіатранспорті на повен зріст на всіх не настачиш...

АФГАНЕЦЬ. Заткнися, падло, заткнися, кажу! *(Замахується своїм ціпком, Веня підбігає, стримує його).*

НАРЕЧЕНА СОЛОМ'ЯНА. Ну, а мені як же тепер?.. І кабанця закололи, і гостей запросили — півсела...

АБІТУРІЄНТКА. Одруження — дуже відповідальна справа, що вимагає від людини духовної зрілості і покладає на неї серйозні зобов'язання перед суспільством. А чому?.. А тому, що розвиваючи продуктивні сили, капіталізм створює матеріальні передумови своєї загибелі. А чому?.. А тому, що рух — спосіб існування матерії. Як немає матерії без руху, так немає і руху без матерії...

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. Оце, доню, до діла кажеш. Таки дечого справдешнього тебе навчили. Без матерії, правду кажеш, і спідницю не пошиєш. А без спідниці який рух? Без спідниці на вулицю не поткнешся.

МАТИ НЕЩАСНА. Головне що для сім'ї? Ласка, теплота, увага. Ти ж господиня, то встань рано-ранесенько... І він ще спить, і дітоньки ще сплять солодко. А ти картопельки начисть, сальця дрібненько наріж, картопельку підсмаж, а до неї ще й цибульки підсмаженої, а потім туди яєчка цок-цок-цок!.. А вже й чай насвіжо заварений... Тоді буди їх лагідненько — вставайте, любесенькі!.. Боже милостивий! *(Хреститься).* Поверни мені ясну голову! Не винна ж я, це той клімакс голову мені затуманив. Поверни! Бо хто ж їх догляне?! Там же двоє ще зовсім дрібненькі... О господи! Не дай їм мачухи — поверни їм рідну матір. Чуєш?.. *(Плаче).*

ЩАСЛИВЧИК. Та ч-чого ви, тьотю, п-плачете? Не т-треба. Я ось, вважайте, без татка, без мамки, у спецінтернаті виріс. І дивіться: здоровий-здоровісінький! А що за конвейєром не встигаю, то я ще підлікуюся, ще наловчуся.

НІНА. Збожеволіти можна!..

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. Тю на тебе! Усе на цьому світі нормальне. Проте пора нам... А то й справді розмітингувалися... Прогулялися, надихалися — гайда, дівчата, на свої сідала. Гайда-гайда...

Жіноцтво журавлиним ключем випливає з двору. Відімкнувши з коридора двері своєю відкривачкою, заходить до палати Маргарита Сидорівна. Афганець ховає гітару під ліжко.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Хто тут новенький?

Я. Очевидно, я.

Хворі, крім Абаса-погорільця, тісним колом оточують завввідділенням, звертаються до неї навперебій, один поперед одного.

ДЖЕНТЛЬМЕН. Переведіть мене у четверту, Маргарито Сидорівно, я вже цілком смирний — ось Веня підтвердить!

ЖЕНИШОК. І мене! Я ж цілком нормальний.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. А голоси?..

ЖЕНИШОК. Тільки один — її голос. Мені до зарізу потрібен вільний вихід — треба готуватися до міжпланетного весілля.

ГЕРВАСІЙ. Я вже відсидів своє — оформляйте інвалідність!

АФГАНЕЦЬ. Не треба мені вашої інвалідності! Хай мене судять — я не боюся суду! Я буду скаржитися. Я знаю: батько вам хабара дав — от і тримаєте!

ПРЕЗИДЕНТ. Без мене там порядку не буде!..

ЩАСЛИВЧИК. Узнайте, як там татко мій і мамка...

ПРОРОК. Я зобов'язаний іти між люди — кожна хвилина дорога!

ШТІРЛІЦ II. На мене виклик не прийшов? Я вже цілком готовий до виконання чергового завдання!

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Тру-ля-ля, тру-ля-ля!.. Усі здорові, усі герої. Усіх з часом переведемо із сьомої, усіх випишемо. А поки що звертайтеся до своїх лікарів. Новенький, на прийом.

Виходить, точніше — втікає з палати, причинивши за собою двері. Я намірився йти вслід за нею, та Джентльмен зупиняє мене.

ДЖЕНТЛЬМЕН. Сер! Отямтеся. Бачу, ви таки справді несповна розуму — на прийом, та ще до такої прекрасної дами, в отакому вигляді?

Веня дістає з сейфа ту саму піжаму, подає мені. Одягаю.

О! В цьому смокінгу хоч і на дипломатичний раут. Вам пощастило — вас вестиме сама завідувачка нашого славного відділення, наша незрівнянна Марго. Удачі, сер Санчо!

Веня випускає мене в коридор. Палата затемнюється. Авансцена. За столиком сидить Маргарита Сидорівна. Перед нею моя незаповнена історія хвороби. До столика підходжу я.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Сідайте. *(Читає з історії хвороби).* Мамай Санчо. А по батькові?..

Я. По батькові немає.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Як так? Навіть безбатченкам щось придумують... А-а-а... Ви ж письменник. Ясно. Це псевдонім.

Я. Письменник — це надто гучно і відповідально. Член Спілки письменників. Літератор.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Гроші, отже, лопатою загрібаєте?

Я. Буває. Буває, загрібаю, як пощастить. Здебільшого ж мене кури лапами загрібають.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА *(розчаровано).* Тру-ля-ля... А я гадала, оригінальний клієнт... Ну, гаразд, як ви до нас попали?

Я. Не попав, а потрапив, тобто прибув за власним бажанням.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. У нас «за власним бажанням» не проходить. До нас привозять чи приводять.

Я. Виходить, все-таки буває. Я сам викликав швидку допомогу.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Спеціальну бригаду.

Я. Звичайну швидку допомогу. Пощастило: вся бригада комсомольсько-молодіжна, недосвідчена. І приїхав. Приймати довго не хотіли, але, спасибі, прийняли.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Якщо прийняла, то так просто не відпустимо. Отже, на що скаржитеся?

Я. На театр.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Театр? Який театр?..

Я. Звичайний. Музично-драматичний.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. То звертайтеся до Міністерства культури. Тут володіння Міністерства охорони здоров'я. Здоров'я!

Я. Маргарито Сидорівно, ви не можете не знати: все на цьому світі взаємозалежне...

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Я не збираюся відкривати в психіатричній клініці філософський дискусійний клуб. Повторюю: на що скаржитеся?

Я. Я ж вам і кажу: все почалося з прем'єри... От уявіть собі...

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Я не хочу нічого уявляти! Тут і без фантазій голова обертом іде.

Я. Але ж психіатр, мені здається, має знати першопричини, витоки захворювання.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Тру-ля-ля! Ви що — маєте намір підвищити мою кваліфікацію?.. Роздягайтеся!

Я. Порядки у вас... Тільки те й роби, що одягайся та роздягайся. *(Стягую штани).*

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. До пояса!

Я. Так я ж саме до пояса...

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Облиште примітивні жарти! З голови — до пояса!

Я *(знімаю куртку).* Між іншим, у мене душа болить. Ви що — стетоскопом умієте слухати душу?

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Тільки-но самі казали: все на світі взаємозалежне. *(Вислуховує стетоскопом легені, серце, потім міряє тиск).* Ви знаєте, де міститься ваша душа?

Я. А що — знайшли?

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Якщо є — знайдемо. Тиск космонавтський: сто двадцять на вісімдесят... А голоси ніякі не вчуваються?

Я. Небагато. Один. Внутрішній.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. І що ж він говорить вам?

Я. Він мені нашіптує: чоловіче, не пиши п'єс — і житимеш спокійно.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Що ж, варто прислухатися...

Я. Та я ж прислухався, не пишу. Це я раніше писав. І одну з них навіть поставили. На жаль!

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Ага! Ясно. Не витримали випробування славою.

Я. Ох, Маргарито Сидорівно... Випробування славою я вже якось витримав би. А от випробування ганьбою... Вони ж безбожно перебрехали текст, вони геть усе поставили догори ногами! Я, автор, сидячи у залі, не міг второпати, що відбувається на сцені, про що йдеться. Ледве досидів майже до кінця вистави, а потім таки не втерпів — вибіг на сцену і почав пояснювати публіці, як усе має бути і що я хотів сказати...

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Браво, браво!.. І вас відвезли до місцевої психклініки.

Я. Уявіть собі, ні. Публіка подумала, що так воно і має бути по ходу дії. Я навіть аплодисменти зірвав. А після прем'єри місцеві служителі Мельпомени швиденько посадили мене в поїзд... Але та прем'єра ось уже третій рік сниться мені щоночі, і я прокидаюся у холодному поту... У мене пригнічений стан, цілковита виснаженість.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Тру-ля-ля! Елементарна депресія. Здивували! Та третина світового населення нашої стресової планети страждає нині на депресію. І чого вас сюди занесло? Треба було звернутися в психоневрологічний диспансер.

Я. Якщо вже лікуватися, то в справжній психушці. Якщо брати матеріал, то з перших рук.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Та вже ж зареєстрували — назад ходу нема. Беріть матеріал, а ми будемо вас лікувати. Раджу: не займайтеся самокопирсанням, не закомплексовуйтеся на собі. Більше контактів з оточенням.

Я. Куди мені до них! Штірліц Другий, Президент, Пророк!.. Я серед них сірий горобчик.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. А хто вам забороняє?.. Вибивайтеся і ви в люди... Наше відділення — тільки перше коло пекла, перше! А їх у клініці не дев'ять, набагато більше.

Я. Здогадуюся...

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Побудьте поки що в першому. Подивимося результати аналізів, на поведіночку вашу глянемо... Бо на перший погляд усі ви такі сумирні та безневинні — янголи небесні! — а потім раптом дивишся: перед тобою якщо не Наполеон, то Оноре де Бальзак...

Затемнення. Знову палата. Штірліц II, Женишок, Щасливчик змагаються на силі. Джентльмен біля відчиненого вікна із сигаретою. Я стукаю в засклені двері — Веня впускає мене.

Я *(до Вені)*. Тоді, напередодні тієї клятої прем'єри, ви мали в готелі «люкс», а я — звичайнісінький номер на дві персони. Я гадав: якийсь видатний діяч ви...

ВЕНЯ. А я таки і є видатний діяч — інакше не смітив би так грішми на Південному березі.

Я. Це що — так заведено? Як зайшов у цю палату, то неодмінно маєш корчити із себе якусь знаменитість? Та ви ж звичайний санітар! Ви ось читаєте якісь телефонні довідники... Для чого?!

ВЕНЯ. А я ні в що, і нічому, і нікому не вірю, розумієте? Я вірю тільки довідникам, та й то не завжди, треба перевіряти...

Я. Але ж гроші...

ВЕНЯ. Ах, гроші!.. Так, моєї жалюгідної зарплати не вистачає навіть на таксі. Але після кожної зміни маю три вихідні. Отоді й починається моя справжня робота.

Я. Яка?

ВЕНЯ. Секрет фірми.

Я. Веню!.. Тільки по щирості... Від тривалого перебування серед такого контингенту, може, й ви... теє-то як його?..

Затемнення.

Знову палата. Штірліц II, Женишок, Щасливчик змагаються на силі. Джентльмен біля відчиненого вікна із сигаретою. Я стукаю в засклені двері — Веня впускає мене.

ВЕНЯ. Це в принципі можливо. Хочу про інше... Якщо по щирості, то скажу вам: якби в цьому закладі хтось насправді вилікував когось, я поставив би тому лікарю... ну, коли не золотий, то принаймні щедро позолочений пам'ятник.

Я. Ви особисто?

ВЕНЯ. Я. Особисто. Так-так, за власний рахунок. Але такі витрати мені не загрожують. Ну, як їх тут лікують?.. Набивають по зав'язку «колесами», себто таблетками, хімією. А гадаєте, транквілізатори така вже безневинна штука? А нейролептики?! Та ними не те що звичайну людину — бугая можна з ніг звалити Та їм же розхитують психіку в різні боки наосліп, навмання... Ну, так-сяк прочистять казанки, заспокоять, випустять, а через два-три місяці, через півроку вони, милесенькі, знову тут! Ніхто ж не знає та й не дуже поспішає узнати, що саме відбувається у їхніх казанках...

Я. Давайте поб'ємося об заклад...

ВЕНЯ. Ну?..

Я. Якщо я вилікую хоч декого з них без «колес», без уколів, ви ставите мені пам'ятник. Позолочений.

ВЕНЯ. Ви?.. Вам?.. Спочатку я подумав — у вас досить легка форма депресії, а тепер бачу...

Я. І все ж!? У мене можливості значно скромніші. Програю — ставлю пляшку коньяку.

ВЕНЯ *(по паузі)*. Гаразд. По руках. Джентльмен, розбий.

ДЖЕНТЛЬМЕН. Щасливчик! На, докури. Тільки нікому беника не давай.

Я. Я хотів би затягнутися хоч раз, Джентльмен!

ДЖЕНТЛЬМЕН. Вам не можна. А Щасливчику вже все можна.

Щасливчик поспішає до вікна, жадібно докурює сигарету.

Я. А на що забилися? На півлітру?

ВЕНЯ. Моя ставка трохи більша.

ДЖЕНТЛЬМЕН *(розбиває руки)*. Ну, тоді й мені щось перепаде. Люблю мати справу з поважними людьми.

Я. Але мені бракує матеріалу для анамнезу. *(До Джентльмена)*. От, наприклад, ви... Як ви тут опинилися?

ГЕРВАСІЙ *(знову зривається на штучну істерику).* Та що цікавого від нього почуєш?! Це все банально. Життя, життя треба вивчати. І писати глобально. Глобально і воопше!

Я. От і пиши, Гервасій. І помовч.

ДЖЕНТЛЬМЕН. Мене увесь мікрорайон знає, бо я ще з дитячого садка неформальний лідер. І коли я закінчив десятирічку, увесь педколектив з полегшенням зітхнув... Бо я завжди за справедливість... І пішов я здавати математику на фізмат. Сиджу, а попереду мене дівуля реве, як корова,— не може задачку розв'язати...

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Скільки кг мала корова?

ДЖЕНТЛЬМЕН. Вгодована. Ну, розв'язав я їй задачку, а сам до відповіді не встиг підготуватися. Трояка вхопив. І пішов я ать-два! Далеко пішов — аж на Камчатку, в таку глушину, що й ведмедям не снилася. Рятувально-аварійний загін. Коли на кораблі пожежа чи тонуть, ми рятуємо. І цілий рік били мене, салагу, валянками...

ШТІРЛІЦ II. Валянками — це нестрашно, Джентльмен. От мене раз били в одній капдержаві — м-м-м! — як згадаю, так і тепер увесь органон сотрясає!..

ДЖЕНТЛЬМЕН. Але ж у валянках каміння! Та й били по нирках, по печінці, по голові. Я витримав рік. Зате потім жодного салагу ніхто й пальцем не зачепив, бо я став лідером, а я — за справедливість. Я б'ю тільки нахаб. І коректно: один раз по голові, другий — по гробовому віку.

ЩАСЛИВЧИК. Бити я теж умію, Джентльмен. А от заробити... Татко-мамка як удома... їм хоча б на одеколон... А я за конвейєром не встигаю...

ПРЕЗИДЕНТ. Хай самі зароблять!

ЩАСЛИВЧИК. Так вони ж, дядечку, не те що за конвейєром не встигають — вони ледве до аптеки доповзають, щоб випросити щось...

ДЖЕНТЛЬМЕН. Дайте ж висловитися!.. І повернувся я додому. Але, панове!.. Що сталося з нашим мікрорайоном!.. Та ми при дівчатках півслова матюкального не дозволяли собі, а тепер пацанва матюками, як соняшниковим лушпинням, смітить. І дівчатка — дівчатка! — від пацанви не відстають.

ПРОРОК. Джентльмен! Убий мене — і люди прислухаються до моїх слів.

ДЖЕНТЛЬМЕН. О Пророк! На жаль, люди більше шанують міцні кулаки, а не мудрі слова... От зайшов я у дискотеку: там шпана бійку затіяла. Але хіба це чесна бійка?! Показуха для дівчаток! Руками розмахують, самі ж на двері поглядають: чи скоро з'являться менти їх розбороняти... Ну, я сам навів порядок. Не тільки міліцію, а й швидку допомогу довелося їм викликати.

ШТІРЛІЦ II. І в мене таке було. Заходжу якось під час тимчасової окупації в село, біля управи вісім поліцаїв при зброї сидять. Курять. Ну, я прийомчиками — раз-два-три! — і всі шістнадцять на землі лежать. А я зібрав їхні тридцять два карабіни — і назад, на базу, до своїх.

ЩАСЛИВЧИК. От дає, от чеше дядько! А я ледь-ледь таблицю множення визубрив...

Я *(до Штірліца Другого).* А скільки вам років? Тепер.

ШТІРЛІЦ II. П'ятдесят. А що?

Я. Гм... Під кінець війни вам, виходить, ще ж і десяти не було.

ШТІРЛІЦ II. Можливо. Я входив до спецгрупи бойового забезпечення. Молодіжної групи. Себто піонерської. А може, й жовтенятської. Хоч би там що, а війну виграли ми! Ну, а що Джон блокаду не зняв з Фіделя, я не винен. Попереджав же! Змушений був найняти за мільйон валюти професіоналів — вони його й кокнули! А специ й досі не допетрають, хто організував убивство... Тупарики! Я організував, я!

ПРОРОК. Не вбивати людей треба — переконувати!

ДЖЕНТЛЬМЕН. Правильно, Пророк, правильно. Так, ото вийшов я з дискотеки, іду сквериком, бачу: три лоби на лавочці сидять, а серед них дівчисько сопливе розфарбоване. Двоє за руки її тримають, а третій в пазуху лізе...

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Скільки кг дівчисько?

ДЖЕНТЛЬМЕН. Кажу ж, сопливе, тільки й того, що розмальоване. Контактую, питаю у неї: «Де ти живеш?» — «На Леніна...» — «Додому хочеш?» — «Хо-о-очу!» Ну, то й іди, кажу. Пішла. Побігла. А той, що в пазуху ліз, до мене: «Ти шо?.. Ти чо?!» Ну, я людина коректна, переконати його треба. Я йому під щелепу — хрясь! Через лавку, через бордюр полетів десь у зелені насадження. І гадаєте, його дружки приступили обробляти мене?.. Як вітром здуло! Хіба це по-джентльменському?

Я. Е-е-е, якщо так будемо... де ж правова держава візьметься? Міліцію треба було б викликати.

ДЖЕНТЛЬМЕН. І ви, Санчо, тієї ж... Та поки я викликав би міліцію, вони її згвалтували б.

ГЕРВАСІЙ. Може, вона саме того й хотіла...

ПРОРОК. Як ви можете так говорити про женщину, а тим паче про дівчину?!

ДЖЕНТЛЬМЕН. Справедливість має торжествувати одразу і безповоротно, інакше її ніколи не буде!

ПРЕЗИДЕНТ. Я готовий хоч зараз приступити до виконання своїх обов'язків — і все восторжествує! І все стане на свої місця.

ДЖЕНТЛЬМЕН. Восторжествувало. Мене поставили на облік в міліції. Та тут якраз одружився я з Ленкою...

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Скільки кг?

ДЖЕНТЛЬМЕН. Я б'ю тільки двічі!.. *(Пауза).* І почав я клепати бабки. На заводі. І підхалтурював. Екіпірував Ленку геть у все імпортне. «Дров» імпортних натягав у квартиру — пройти ніяк.

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. О! Мужчин! У справжній мужчин усе має бути перший сорт: і друг, і квартир, і гарнітур, і апаратур, і женщин — дев'яносто кг! У мене квартир був — чотири кімнат, на мене один. В центр. Машин — «Тойот». Усе — імпорт. Один я на експорт — спорт. І нема нічого. Однокімнат квартир і «Тойот»...

ПРЕЗИДЕНТ *(мрійливо).* Ах, Леонід Ілліч, дорогий Леонід Ілліч!.. І чого ж ти так поспішив туди, під Кремлівську стіну?.. Хоч би ще півроку протягнув! У мене ж таке призначення накльовувалося, таке призначення! Ніхто б не посмів тоді мене сюди от розквартирувати. Ніхто!

АФГАНЕЦЬ. А як на мене — затримався він, затягнув... І я одержав своє призначення...

ДЖЕНТЛЬМЕН. От я і кажу ж Ленці: годі цих абортів! Дитяточко мені подавай! А Ленка: іще машину давай. «Жигулі».

АФГАНЕЦЬ. Усі вони такі!

ПРОРОК. Не смійте так про жінок!

ДЖЕНТЛЬМЕН. Правильно. Пророк. Слово дами — закон для джентльмена. І подався я клепати бабки на Північ. І купив я «Жигулі».

ШТІРЛІЦ II. Я можу водити машину будь-якої марки: від «бобика» до «Мерседеса». Група бойового забезпечення уміє все: і машину осідлати, і закадрити бабенцію!

ДЖЕНТЛЬМЕН. Так і я ж ніби не з останніх... І почав я нарешті клепати головне — дитинку...

Десь здалеку починає долинати двигтіння відбійних молотків.

Клепаю, клепаю — а пшик! Яловою стала Ленка після тих абортів. І ухопив я тоді сокиру... і почав я трощити підряд і «дрова» імпортні, і «соніки», і «грюніки»... і вискочив я у двір, і облив бензином «Жигулі», ха-ха-ха! Гори все пропадом, ха-ха-ха!..

Луною йому вторить у коридорі завивання Яші. Веня лагідно пригортає Джентльмена, веде його до ліжка, всадовлює. Плечі Джентльмена здригаються від німого ридання.

І почав я курити...

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Тобі пощастило, Джентльмен — ти своїми руками... А я з своя команда повертаюся з міжнародних змагань, не встиг в аеропорт оком зморгнути — злизали сумку «Адідас» із усім закордонним добром. Ай-вай-вай! Та це ще не біда. Були б гроші... Відчиняю свій

квартир на чотири кімнат — злизали увесь імпорт. Ай-вай-вай! Та це ще не біда. Були б гроші... Та райвиконком дає ордер на однокімнат-квартир! Ай-вай-вай! Та це ще не біда. Були б гроші... Дзвоню свій друг в міськрада — вó друг! *(Показує свою записну книжку).* Ось його прізвищ і телефон. Телефон є — друг нема. Сидить там, куди телефон нема. Дзвоню міліцію — вó друг! Ми з ним такі діла прокручував, ай-вай-вай!.. Телефон є — друг нема. Його на такий висота взяли — навіть я не додзвонюся... Дзвоню прокуратур — і телефон є, і друг є. Та не впізнає мене, каже, вперше такий прізвищ чую. Ай-вай-вай! Це вже біда. Катастроф! Бо хто я без таких друг? Заслужений тренер плюс «Тойот». Ай-вай-вай! Такий перестройка, що лишає мужчин без друг, такий перестройка — ай-вай-вай!

ПРЕЗИДЕНТ. А в мене ж тих друзів було!.. А як погнали «за станом здоров'я» — занімів телефон...

Джентльмен вже оклигав після нападу, курить біля вікна.

АФГАНЕЦЬ. І в мене був друг — Колькó... Тут же, в одній частині служили. Так вийшло: не його, а мене послали в Афганістан. Повертаюся з госпіталю, на кнопочку заповітну тисну, тисну — глухо, не відчиняє дружинонька... А чую ж: хтось у квартирі є, ложка брязнула, шурхіт якийсь... Знайшов у дворі ломик, виважив двері... А в квартирі дружинонька в халатику розгулює, а Колькó, як оце ми, в негліже... І я його ломиком — по черепу. Надійний виявився ломик — не те що оті патрони, які я душманам продавав...

ШТІРЛІЦ II. Ти продавав патрони душманам?!

АФГАНЕЦЬ. Продавав. А що?

ПРЕЗИДЕНТ. До трибуналу! І — розстріл!

ДЖЕНТЛЬМЕН. Щасливчик! На, докури. *(Віддає недопалок Щасливчику).* Поки той суд та діло... *(Наближається до Афганця).*

ВЕНЯ *(стає перед Джентльменом).* Спокійно, спокійно, Джентльмен. Ти ж у нас відповідаєш за порядок у палаті.

ДЖЕНТЛЬМЕН. Справедливість має торжествувати негайно! Пусти мене до нього, янгол-хранитель!

АФГАНЕЦЬ. Тю-тю на тебе, Джентльмен! Та я ж варені, перекип'ячені патрони продавав, бо й мені ж хотілося в духані посидіти, душу чимось окропити. А варений патрон, він що?.. Піх-пах, а куля тільки випльовується, на землю тут же...

Тим часом Президент, користуючись обстановкою, умудрився вилізти на сейф.

ЩАСЛИВЧИК. А дядечко Президент знову буде парад приймати. Ура!..

Знову з динаміків полинув бравурний марш, чути гомін багатотисячних колон, вигуки «Ура!» Президент підтягує труси, сяє усмішкою, вітає правицею уявні колони.

ВЕНЯ. Як же його звідти зняти?

Я. Його не треба знімати. Йому неприємно, коли його знімають.

ПРЕЗИДЕНТ. Мене ніколи — ніколи! — не знімали. Мене переводили і перекидали. Я був директором міськторгу і директором театру оперети, я був головою колгоспу і начальником тюрми, я був...

Я. Достатньо! Цілком достатньо. Побудьте тепер на сейфі. Присядьте, будь ласка.

ВЕНЯ. Це порушення порядку, Санчо. Мені може влетіти...

Я. Але ж ми зобов'язані допомогти людині, виявити гуманність. У Президента є прекрасний вихід із становища.

ПРЕЗИДЕНТ. Який?

Я. Ми оберемо вас у почесну президію. Довічну почесну президію. Хто за те, щоб...

ПРЕЗИДЕНТ. Не майте мене за ідіота! Почесні президії зараз, на жаль, не в моді.

Я. Маєте рацію. *(По паузі).* Гаразд. Зате зараз у моді всілякі добровільні комітети, фонди, клуби, об'єднання і т. д. Виступіть ініціатором створення ще одного клубу — Клубу колишніх номенклатурних

працівників. Сподвижників, однодумців, запевняю, у вас набереться цілком достатньо. І вас, як ініціатора, оберуть президентом клубу. І знову будете сидіти в президіях — на здоров'ячко!

ДЖЕНТЛЬМЕН *(до мене)*. А ти мені подобаєшся, новачок. Дай п'ять! (*Тисне мені руку. До Президента*). Ну, згода?.. То злазь.

Я. Ні, ні, на висоті йому буде краще думатися. Гервасій, виділи із своїх запасів паперу шановному Президентові.

Гервасій вириває із свого зошита кілька аркушів, подає Президенту.

І ручку йому.

Гервасій подає Президенту ручку.

ПРЕЗИДЕНТ. Навіщо це?

Я. Отакої! Треба ж скласти програму і статут майбутнього клубу. Інакше не зареєструють. Принаймні — проект програми. Конструктивної, звісно.

ПРЕЗИДЕНТ. Мені документи завжди готували. Я тільки підписував, я візував.

Я. Буде клуб — знову готуватимуть. А поки що самотужки доведеться, ви ж ініціатор. Не гайнуйте часу. Успіху вам!

ГЕРВАСІЙ. А я чим писатиму? Пальцем?!

Я. Гервасій, коли утрамбовуються доленосні програмні документи, музам дозволяється помовчати. Даю тобі відпустку на кілька днів. Перепочинь.

ГЕРВАСІЙ. А чого це ти почав тут командувати? Не встиг з'явитися, як уже верховодить!

Я. Пора й мені себе проявити, у люди вибитися. Всі ви тут он які видатні та знамениті, а чим я гірший?

ДЖЕНТЛЬМЕН. Браво, сер! Який ваш наступний хід?

Я. Гадаю, пора нам гуртом взятися за Женишка. *(До Женишка)*. Скільки ти чекаєш свою наречену із сузір'я Андромеди?

ЖЕНИШОК. Три роки з хвостиком.

Я. Чи не задовго? Щось дуже прохана вона.

ЖЕНИШОК. Космічні відстані. Світлові роки!

Я. Думати, Женишок, треба напруженіше, імпульси генерувати сильніші. Ти її голос чуєш, а вона твій, мабуть, не дуже...

ЖЕНИШОК. Та я ж уже так стараюся, так стараюся: і вдень, і вночі думаю...

ПРОРОК *(до мене)*. Ви що?.. Ви справді вважаєте, що це можливо? Єднання душ на відстані — у це я вірю, але... тілесно?!

Я. Я переконаний: вона скоро прибуде. Власною персоною. Буквально цими днями.

ВЕНЯ. Навіщо ви, Санчо?.. Ну, з Президентом хай... можна зрозуміти... А з Женишком такі жарти недоречні. Небезпечні!

Я. А я й не збираюся жартувати. Звісно, не щодня і навіть не кожного тисячоліття відвідують нас інопланетяни, але ж відвідують! Найдавніші індійські літописи «веди» досить точно описують...

ЖЕНИШОК *(радісно)*. Описують ракетоподібні літальні апарати «вімани». На них і відвідували інопланетяни Землю!.. А казали, не любите фантастики!..

Я. Яка ж це фантастика? Це документи, Женишок, це реальність. І ті інопланетяни були дуже схожі на людей, але краса їхня іноді може здатися нам досить дивною, незвичною...

АФГАНЕЦЬ. Жінки — це жінки. По суті скрізь однакові.

ПРОРОК. Так, жінки у всьому космосі однакові, вони святі!..

Я. Вони — жінки. Отож готуйся, Женишок, до зустрічі. А ви, Веню, готуйте матеріали для обіцяного пам'ятника.

ВЕНЯ. Матеріалів не жаль. Але я дедалі більше починаю сумніватися... Чи тільки депресія у вас?..

ЩАСЛИВЧИК (*до мене*). В-ви т-татка, в-ви м-мамку мені вилікуйте.

Женишок здоровий. І не п'є, і не курить. А м-мені навіть курива немає кому передати, от і стріляю у Джентльмена...

ВЕНЯ. Збожеволіти можна!.. Кінчайте ці придуркуваті теревені. Все. Годі. Перекур! І туалет!

Відчиняє двері, виходить сам і пропускає всіх.

ПРЕЗИДЕНТ (*з сейфа*). А я?..

Я. Програма! Програма!!! Бути президентом клубу — нелегка штука.

ВЕНЯ. Перекур і туалет! *(До залу).* Панове, перекур і туалет!

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Авансцена. За столом сидить Маргарита Сидорівна. Виходжу і сідаю на стілець я вже в своєму домашньому одязі.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Дуже приємно! Я перевела вас із сьомої аж у третю палату. Ви маєте вільний вихід у двір і навіть до ближчого гастроному. Задоволені?

Я. Мені у сьомій було набагато цікавіше. У третій такі ж, як і я. Нецікаві.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Тру-ля-ля!.. І які ж ваші враження від сьомої? Як на свіже око.

Я. Неприємні. Дуже.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Тру-ля-ля!..

Я. Сто років тому таких хворих лікували душем Шарко, масажем, різними там фізіотерапевтичними процедурами... Майже нічого з того не виходило, але й шкоди не було. А тепер?.. У вас такий потужний арсенал транквілізаторів, нейролептиків... убивчий арсенал! Даруйте, Маргарито Сидорівно, але мене дивує: лікарі з хворими похапцем розмовляють — і дуже рідко! — тут, у коридорі... Ви відгородилися від хворих у своїх кабінетах, ви, по суті, не цікавитеся їхнім душевним станом. Приписали «колеса» — і ходи здоровий!

МАРГАРИТА СИДОРІВНА *(поблажливо).* Ох ці мені любителі, ці мені дилетанти!.. Начитаються популярної літератури — і сунуть свого довгого носа в атомну енергетику, в меліорацію, в економіку і ось, будь ласка, в психіатрію...

Я. Та, звичайно ж, коли вже відбулися органічні зміни, ніяка психотерапія не допоможе, але якщо це тільки функціональні порушення...

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Та які ж ми грамотні, та які ж ми поінформовані, тру-ля-ля!

Я. Маргарито Сидорівно, але ж, погодьтеся, психіатр зобов'язаний перейнятися душевним станом кожного конкретного хворого, зрозуміти його і разом з ним шукати виходу із становища.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Якщо я буду кожним з вас перейматися, до кожного влазити в душу — ким, якою я вилізу звідти? Професіональна гігієна — є ж іще й така штука. А крім того, хто нас учив володіти сучасними методами психотерапії, рефлексотерапії, хто?!

Я. Душевність, увага, спочутливість — хіба цього треба навчатися, якщо вибрали професію психіатра?..

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Тру-ля-ля! Хто у нас вибирає професію за покликанням, хто?! Одиниці. От і налягаємо на хімію.

Я. Але навіщо тримати тут отаких?.. Ну, хоча б Президента?

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Я?! Я його тримаю тут? Та його ж сім'я здала сюди. Він тероризує своїх домашніх. Він вимагає, він постійно вимагає бурхливих оплесків, що переходять в овацію.

Я. Але варто його поставити в інші умови — і він спокійнісінько сидітиме на сейфі і нічого не вимагатиме, навіть їжі.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Це щось нове. Про який сейф мова? Як так?..

Я. А отак. Або Пророк...

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Та він же вкрай небезпечний на свободі! Він лягає на дорогах, зупиняє транспорт, умовляє водіїв не користуватися приватним автотранспортом, поки не запустять у серію екологічно чистий двигун...

Я. А що — хіба це ненормально? Це ж навіть похвально! Та, як на мене, у нього просто комплекс сексуальної неповноцінності, звідси й претензії на роль новоявленого пророка. Ось де ключ до розв'язки!

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. То що накажете? Лягати до нього в ліжко, наводити на путь праведний?!

Я. Навіщо ж вам особисто?..

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. А в мене відповідного медперсоналу за штатним розкладом немає. Закликати дівчаток з вулиці? У нас немає на це фінансів.

Я. Гаразд. Але навіщо вам утримувати тут, скажімо, Штірліца Другого? Цікаво, він справді працював у органах?..

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. А це мене мало цікавить. Може, працював, а може, просто очманів від телепередач та кінофільмів. Знаю тільки: аналіз крові засвідчив, що його залікували, та не вилікували... Що чекає його дітей і онуків, не знаю, а от його, між нами кажучи, чекає, на превеликий жаль, загальний параліч. Виписуємо.

Я. Цікаво...

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Печально.

Я. Ну, а от Афганець?.. Від суду переховуєте тут?

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Тру-ля-ля! Занадто багато хочете знати. І що це ви все про інших? Як самі себе почуваєте?

Я. Спасибі за пораду: іншими зацікавився, то й забув про свою депресію. Та й «колеса», уколи, мабуть, допомогли.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. То, може, додому?

Я. Якщо дозволите, я побуду тут ще хоча б тиждень.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Вперше чую таке побажання. Усі хочуть якнайшвидше забратися звідси.

Я. Бачите, я, з вашого дозволу, хотів би ще з деким поговорити і, може, навіть вплинути...

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Гм!.. Ну, що ж, успіху вам!

Маргарита Сидорівна бере історію хвороби, виходить. Заходить і сідає на лаву Н і н а. Відтепер авансцена не коридор, а двір.

Я. Дозвольте?..

НІНА. Лавку не пересидите...

Підсідаю до неї.

Друга завіса йде вгору. Палата. В е н я вивчає свої довідники. Замислений П р е з и д е н т, сидячи на сейфі, щось занотовує на папері. А ф г а н е ц ь нграє на гітарі. А б а с-п о г о р і л е ц ь лежить у своєму простирадловому савані. Інші можуть змагатися на силі, грати в шахи і т. д. П р о р о к підходить до вікна.

ПРОРОК. Ви кажете: дефіцит ковбаси і масла! Ви кажете: дефіцит бюджету! Ви кажете: дефіцит холодильників і автомашин! А я вам кажу: ні! Я вам кажу: дефіцит совісті. Я вам кажу: дефіцит віри. Ні, ні! Не віри в Бога. Як ми всі дружно потягнулися тепер до Бога... Марно! Не врятує така віра. Я вам кажу: дефіцит віри у свої людські можливості. Так! Ви ж уже усі згодилися: буде кінець світу. Ви ж усі капітулянти! Ви вже самі підписали собі вирок. Ви раби. Раби відомчих рабів. Раби рабів!

ВЕНЯ. Правильно кажеш. Віри немає. Ніякої віри. Я й сам собі не вірю. Я не вірю навіть телефонним довідникам — щодня щось міняється, немає нічого — нічого! — постійного.

ПРОРОК. І явилося мені після Чорнобиля провидіння. І сказало мені: «Будь Пророком. Іди у світ і буди совість людську. І сотвори нову віру — віру в людину. Будуть на тебе дивитися люди як на ідіота — не зважай, іди!» І я роздав свою бібліотеку, і я спалив свій паспорт, і я пішов...

ПРЕЗИДЕНТ. Космополіт!

ПРОРОК. Атож! Космополіт. Усі люди мають стати братами,

незалежно, чи християни вони, чи католики, чи мусульмани, чи комуністи, чи соціал-демократи, чи буддисти, чи атеїсти!..

ДЖЕНТЛЬМЕН. Дай п'ять! *(Тисне Пророкові руку).*

ПРОРОК. І залишив я матір, і роззувся я — і пішов...

ГЕРВАСІЙ. І далеко ти дійшов?

ПРОРОК. До Білої Церкви.

ВЕНЯ. Без паспорта далеко не зайдеш.

ПРОРОК. Про паспорт у мене питали потім... Не в міліції суть. Суть у людях. Люди поголовно побожеволіли. І на день, і на годину не хочуть поступитися оманливими благами — пруть і пруть на повній космічній швидкості до своєї загибелі, прямісінько до прірви!

Я *(до Ніни).* А наш Пророк не такий уже й причинуватий. Майже нове політичне мислення. З деякими, правда, відтінками...

ГЕРВАСІЙ *(киває на мене).* А цей спритник, гляньте, у нашій сьомій і трьох днів не побув, а вже розгулює у своїй одежі, вільний вихід має. Усі вони такі, а нас, геніїв, затирають...

ШТІРЛІЦ II. Та куди йому до нас — гнида! Я його одним ударом вивів би з ладу, хай собі ходить...

Я *(до Ніни).* А симпатичний хлопець, Ніно, правда?..

НІНА. Хто? Оцей Штірліц Другий? Щасливчик?

Я. Ні. Пророк. *(По паузі).* Йому б гарну молодичку... ну, таку, як, для прикладу, ви — швидко б забув про усі глобальні проблеми.

НІНА. Де там! Три місяці у нас. І «колеса» ті жменями ковтає, і геть до безпам'ятства інсуліном доводили — анічогісінько не виходить. Забуксував на своєму чоловік.

Я. А ви змогли б... За тридцять хлопцю, а ще, здогадуюся, йому й не пахло спідницею... Спіткнувся, видно, раз та й перелякався назавжди.

НІНА *(ніяковіючи, підводиться).* Ніби й нормальні цілком, а таке говорите...

ГЕРВАСІЙ. Хто занадто бережеться, неодмінно той спіткнеться. Моя народна мудрість.

Я. Розумію, Ніно. Незвично для вас. Але, з вашого дозволу, я ще повернуся до цієї теми.

НІНА. Про що тут говорити? Медицина он три місяці пупа надриває, а ви про спідницю якусь... *(Виходить).*

На авансцену укороченим журавлиним ключем випливають Біла Ворона, Мати щаслива, Мати нещасна, Наречена солом'яна, Абітурієнтка у супроводі Галини Митрофанівни. Остання підсідає до мене. Абітурієнтка розписує у повітрі формули. Мати нещасна стає навколішки, подумки читає молитву, б'є поклони. Мати щаслива пильно придивляється до мешканців палати. Біла Ворона стоїть остовпіло. Солом'яна наречена сіла на лавку в зажурі.

Я. То як, Галино Митрофанівно, надумалися?..

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. Ой, чоловіче добрий, не знаю, що й сказати вам. Одні сутки тут, а цілих двоє вдома, хоч і з своїм луципером... Воно хоч і вредною ця робота щитається, а втрачати не хочеться...

Я. Та все буде в ажурі. Маю дозвіл Марго, з Венею про все домовився.

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. Ну, хіба що для пользи науки... Де наше не пропадало!..

АБІТУРІЄНТКА. Відношення синуса кута падіння до синуса кута заломлення — величина стала для даних двох середовищ. А чому?..

Я *(підводжуся, підходжу впритул до Абітурієнтки, з великим переконанням).* А тому! А тому, що все це тринди-ринди, коржі з маком. Не так, не так!

АБІТУРІЄНТКА. Так. Так! Не ріжте мене, не ріжте!

Я. Ану! Ану, дивися уважно мені в очі! Я кажу правду і тільки правду! Синус кута падіння до синуса кута заломлення — величина незбагненна. Вона залежить від середовища! Я не ріжу тебе, дівчино, і ніхто тебе не буде ніколи-ніколи! — різати. Я звільняю тебе, звільняю від вступних іспитів. Віднині і навіки. Амінь! Ти забула, ти забула геть усе, що зубрила, геть усе!

АБІТУРІЄНТКА. Ой ні, ні, дядечку, мені не можна забувати, мене з восьмого класу вели на золоту медаль. Я знаю все, все!

Я. Нічого! Анічогісінько ти не знаєш. Усе забула, все! Спливло! розтало! вивітрилося! пропало! здиміло! пощезло геть! Нема... Тю-тю-тю, нема!

Пауза. Абітурієнтку лихоманить. Я лагідно кладу їй руки на плечі.

Заспокойся, ну, вгомонися, прошу тебе... отак... отак... Усе відійшло, відгомоніло, завмерло. Ти вільна. Вільна від будь-яких іспитів. Ти взагалі, усеціло вільна, вільна! Ти людина. Ти особистість. Вільна!!!

АБІТУРІЄНТКА. Вільна?.. Бо-же-віль-на? Боже! Я вільна?!

Я. Звичайно ж. Просто вільна. Вільна людина, розумієш? Ну, що ти любиш робити? Ну, що?..

АБІТУРІЄНТКА. Я?.. Шити люблю. Я й собі шию, і сестричці шила — жаль тільки, не було коли, мало шила, ну, коли канікули...

Я. От і прекрасно, от і чудесно, от і благополучно! Ти будеш віднині шити, скільки душі завгодно,— собі і людям на радість... Спочатку ти будеш кравчинею і аж потім-потім згадаєш геометрію і тригонометрію. І станеш ти знаменитим модельєром. Ти самого Кардена за пояс заткнеш. Твоїми моделями захопляться всі — від Конотопа і аж до Парижа та Нью-Йорка. Ти ще встигнеш пошити мені костюм, в якому я відчую себе на двадцять років молодшим.

АБІТУРІЄНТКА. Невже?! *(Пауза).* Але ж у мене золота медаль — я не маю права підвести увесь педколектив школи.

Я. Маєш! Маєш таке право. У тебе буде безліч золотих медалей, призів із міжнародних виставок-ярмарків. І увесь педколектив, усе місто, усі ми будемо пишатися тобою.

АБІТУРІЄНТКА. Невже?! Ви не жартуєте, дядечку?!

Я. Аніскілечки! Які тут жарти?!

Пауза. Абітурієнтка починає виводити у повітрі формулу. Затнулася, рука зависла в повітрі.

АБІТУРІЄНТКА (*злякано*). Забула!.. (*Радісно*). Забула, забула, забула-а-а!.. А-а-а-а!..

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. От і слава богу, що забула.

ВЕНЯ. Такого не може бути, бо такого я ніколи не бачив.

ГЕРВАСІЙ. Глобально і воопше! Дівчино, а скажи-но, будь ласка, чому дорівнює $а^2+б^2$?

АБІТУРІЄНТКА. $а^2+б^2$?... $а^2+б^2$... Забула... Їй-богу, забула!

Я. І не намагайся згадувати. Навіщо воно тобі? Ти ший, ший! Ти живи.

ВЕНЯ. Збожеволіти можна!.. Ти ба!..

Я. А навіщо божеволіти, навіщо?! Просто треба жити нормально. І нормальними бути.

НАРЕЧЕНА СОЛОМ'ЯНА. Їй добре — ший та вишивай, а мені... І кабанчика закололи...

Я. Та годі вже тобі!.. Невже світ на ньому клином зійшовся?

НАРЕЧЕНА СОЛОМ'ЯНА. На кому — на кабанчику?..

Я. Дався ж тобі той кабанчик!.. Питаю: світ клином зійшовся на отому зрадливцю, котрий тебе на «Волгу» проміняв? Щастя справжнього вік йому не бачити! Чи ж варто отакого в серці тримати?

НАРЕЧЕНА СОЛОМ'ЯНА. Але ж уже і кабанчика...

Я. Тьху ти!.. Давно того кабанчика з апетитом умегелили. А вдома у вас у сажі такий кабанюра рохкає — ведмідь! І бичечок інший вигнався, ну ж і бичечок — як линочок!

НАРЕЧЕНА СОЛОМ'ЯНА. Невже?! А я й не знала... То що ж мені робити?

Я. А те й робити, що слід робити. Хай батьки до весілля готуються. Дві балії голубців наліпити — це що, проблема?

НАРЕЧЕНА СОЛОМ'ЯНА. Голубці не проблема... Але ж він до Гальки подався...

Я. От хай і подавиться своєю Галькою разом із її «Волгою». Твій

наречений, твій суджений десь отут ходить-бродить, а ти про нього поки що й сном-духом не відаєш.

НАРЕЧЕНА СОЛОМ'ЯНА. То де ж він, хто він?..

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Не я, ні, не я. Не той ваговий категорій.

Я. А до тебе ніхто й не набивається. Ти від того, що на «Волгу» спокусився, недалеко втік.

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Но-но! У мене «Тойот»!

Я. Отож-то й воно. Носишся зі своєю «Тойотою», як дурень зі ступою. Ти нам не підходиш. Ні, ні, не підходиш!

НАРЕЧЕНА СОЛОМ'ЯНА. А хто ж нам підходить?

Я. Та є, є у мене на прикметі один кадр. Але він іще духовно не дозрів. Ти вже потерпи трохи — дозріває. І тільки про нього, про незнаного, думай. Добре думай! А все інше — геть з голови!

До вікна підійшов і Афганець з гітарою.

МАТИ ЩАСЛИВА (*до Афганця*). Ой же як ти схожий! Ну викапаний мій Іванко, тільки зростом не вдався...

АФГАНЕЦЬ. Не Іванко я, мамо, не Іванко.

МАТИ ЩАСЛИВА. А не зустрічав його там — Іванка з Калинівки?..

АФГАНЕЦЬ. Може, й зустрічав, та не знав, що Іванко, що з Калинівки...

МАТИ ЩАСЛИВА. Ну, то хоч заграй-заспівай мені, синку, га?.. Тільки веселенької б мені, веселенької!..

АФГАНЕЦЬ. Невеселий у нас, мамо, репертуар. Хочете — слухайте, хочете — ні... (*Співає під гітару*).

Край долини джерело,
А над ним калина,
Проводжала за село
Мати свого сина.

Та й сказала: «Не барись,
Ти ж такий бідовий...
Якскоріше повернись
Та й живий-здоровий.

Ти ж у матері один,
Не барися, синку...»
Повернувся скоро син —
У труні із цинку.

Гострий у душмана ніж,
Незглибиме море,
А ще глибше і гостріш
Материнське горе.

Край долини джерело,
А над ним калина.
Проводжає за село
Мати свого сина...

МАТИ ЩАСЛИВА. Це не про мого, не про мого!

Я. Звичайно ж, не про вашого. Ваш живий. У полоні ваш. Колись та повернеться! Чекайте.

МАТИ ЩАСЛИВА. А я й чекаю. (*До Афганця*). А за пісню спасибі, синочку. Ловка пісня.

ГЕРВАСІЙ. І що в ній гарного?... Глибини немає, підтексту. От я пишу — глобально і воопше! Ось послухайте...

ПРЕЗИДЕНТ. Не заважайте мені мислити, анархісти-екстремісти! Завелися... Афганістан, Афганістан... Наші війська здобули там необхідну тактичну виучку, наша молодь там загартувалася! Питання закрите.

АФГАНЕЦЬ. Це як для кого!..

ГЕРВАСІЙ. Отак скрізь і завжди — затискують...

ЩАСЛИВЧИК. Та дайте вже дядькові слово.

ДЖЕНТЛЬМЕН. Правильно, Щасливчику,—плюралізм!

Веня виходить з палати, причинивши за собою двері.

Катай, Гервасій.

ГЕРВАСІЙ. Слухайте ж уважно. *(Декламує).*

Тайнопис городу

Натурфілософський етюд

Город — це бароккова інтимно-розкішна поема,
Мудрості язичницької праслов'янський оплот.
Кожен овоч — загадка і філософема.
Розшифрую усе. Ходімо на мій город.

Я. Ну, ходімо, ходімо.

ГЕРВАСІЙ. Не перебаранчай!

На межах он, бачите, стирчить полин і чорнобиль,
Картопляними строфами зір я ваш пригощу...
О естетика буряків, о квасольки синкопні оздоби!..
Без них вам нізащо не зварити борщу!
(Відро картоплі — десять крб., склянка квасолі — один крб.,
полин і чорнобиль пускають задаром, рвіть скільки завгодно).
Є ще на вгороді моєму тугі голубі головки капусти...

ПРОРОК. Туго набиті нітратами!

ГЕРВАСІЙ. Аякже! Номенклатурної капусти нема у мене.

Ось моркви медвяної, мов шнурочки, рядки...
Пульсує тут вуж, причаїлась он жаба тлуста...
О пернаті часнику, о цибулі дзвінкі бунчуки!..
(Головку капусти впівціни віддаю — три крб., пучечок
часнику — який же то український борщ без часничку?
— один крб. Беріть і цибульки молоденької, не прогадаєте — один крб. Вужа і жабу чесно не раджу навіть задаром брати, м'ясиво — в іншому ряду).
А ще на вгороді у мене просо оно височіє,
Снується берізка та кров'ю ісходить мак...
Просо — на віники, мак ще нехай дозріває,
А хрін купуйте, хрена хрін віддам вам за так!

Я можу до очамріння славить тайнопис городу,
Мені римувати — як чухатись. Приспіла сверблячка якраз,
Та, любий читачу, напевне годі вже насьогодні.
Читачу мій любий! Чи вистачить грошей у вас?..
(Усього з вас за іще незварений борщ,
якщо гребуєте хроном, п'ятнадцять крб.).

Ну, як?!

Я. Як завжди, геніально! Готова пародія на самого себе, Гервасію.

ГЕРВАСІЙ. Помовч, Санько! Не тебе питаю. Мене цікавить думка народу.

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. А чого... мені, їй-право, до душі. Гарно інвентаризацію городу склали. Жаль, соняхи і петрушку пропустили...

ПРЕЗИДЕНТ. Але ж править!.. За борщ п'ятнадцять карбованців! Та я за п'ятнадцять у нашому магазині овочів на місяць наберу. І без нітратів!

ДЖЕНТЛЬМЕН. Мені такі магазини не траплялися.

ГЕРВАСІЙ. Темнота... Хіба ж можна так буквально трактувати?! Це ж особливий борщ — поетичний, філософський. Глобально і воопше!

Веня відчиняє двері і закочує в палату двоповерховий столик на коліщатах з обідом. Усі мешканці палати, крім Абаса-погорільця і Президента, прилаштовуються коло столу.

ДЖЕНТЛЬМЕН. Ми, очевидно, ще недозріли, Гервасію, до твоєї геніальної творчості. Твої читачі ще пішки під стіл ходять.

ГЕРВАСІЙ. Така доля геніїв. Тільки нащадки складають їм справжню ціну.

ДЖЕНТЛЬМЕН. А от до натурального борщу ми дозріли цілком! *(Він та інші починають дружно уминати обід).*

ЩАСЛИВЧИК *(до Гервасія)*. Ви, дядьку, хоч як їсте, папаху свою знімали б...

ГЕРВАСІЙ. От же пристав, дебіл!.. Скільки тобі товкти: чуб це, чуб, а не шапка!

Щасливчик підходить до Гервасія, смикає його за чуприну — вона досить легко піддається. І в Щасливчика в руці перука, а Гервасій, виявляється, геть голомозий.

Я. Отакої!.. Скільки років знаю його, а й подумати б не міг... Але навіщо тобі перука, Гервасію? Навіщо?!

Абас-погорілець підскочив до Щасливчика, висмикнув у нього перуку, приміряв собі.

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ *(до Гервасія).* Продай шевелюр! Даю двісті... даю п'ятсот крб.!

ГЕРВАСІЙ *(здер з голови Абаса-погорільця перуку, натягнув на голову).* Не продається. Шевелюра великого Гервасія не продається ні за які гроші. Колись буде в музеї, як нині шапка Мономаха.

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Так геніальність же не в шевелюр — в голові!

ГЕРВАСІЙ. Усі генії переважно кудлаті.

ВЕНЯ *(до Абаса-погорільця).* Ну, а ти ще не кінчаєш голодовку?.. Попереджаю, Абас-погорілець, завтра не почнеш їсти — будемо заправляти через зонд.

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Такий харч мені і зондом не полізе. Я їв тільки один ресторан, мені там персонально усе готували!

ВЕНЯ *(відчиняє сейф, виймає звідти різні пакунки, розкладає перед власниками, до Абаса-погорільця).* То, може, щось із сидорів?.. Тут ось Афганцю копчену ковбаску підкинули, і Президент має презент, і Женишка матуся не забула...

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Мої женщин хіба ж такий сидір принесли б!.. Та не можу ж я дати їм оцей свій координат!

ВЕНЯ *(до Президента).* А вам що — теж персональне запрошення?..

ПРЕЗИДЕНТ *(з сейфа).* Я потім, у мене якраз мисля пробилася, не заважайте, я потім...

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. Ну, дівчатка, пора і нам обідати.

Я. Галино Митрофанівно, залиште Валю...

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. Не положено.

Я. На п'ять хвилин. Прошу.

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. На дурне діло і п'яти хвилин вистачить... Але ж ви наче сурйозний чоловік?.. Хай уже буде по-вашому...

На авансцені лишаємося удвох — Валентина і я.

Я. Та присядьте ж... І ви справді повірили, Валю, що хворі?

ВАЛЕНТИНА. Та так усе і складається: всі ворони чорні, а я біла. Чи навпаки...

Я. От і прекрасно, що навпаки. Я пам'ятаю ваші статті в нашому журналі — сміливі роздуми, особливо якщо зважати на ті часи...

ВАЛЕНТИНА. З них і почалося. «На педколектив наклепи зводиш, себе вип'ячуєш, слави шукаєш!..» А потім намагалася допомогти отій жінці — не вдалося. Таки відсудив у неї хату рідний брат собі на дачу, попередньо запроторивши її сюди. Це йому легко було — після загибелі сина вона справді сама не своя, із глузду зрушилася...

Я. Ну, а ви чому... як?..

ВАЛЕНТИНА. І я майже слідом за нею... У нашій школі влітку піонертабір. Так от, приїхав якось увечері зі своїм дружком завврайвно. Вечеря, випивка, як ведеться. Підпоїли піонервожату, вчорашню десятикласницю і... самі розумієте... Вона мені у всьому призналася на тверезу голову. Я й подала на них в суд.

Я. І що ж?..

ВАЛЕНТИНА. А те, що вона відмовилася від своїх слів,— соромно. А свідки при таких ділах рідко бувають... Ну, і хто ж у такому випадку я? Придуркувата, шизичка.

Я. Не придуркувата. По-науковому це називається «кверулянтні тенденції» — себто загострене почуття справедливості, азарт до боротьби

за правду. Звісно, може кваліфікуватися як один з багатьох різновидів шизофренії.

ВАЛЕНТИНА. Отож! Видно, правильно я тут сиджу. Шизичка.

Я (*виймаю з кишені невеличку книжечку*). А тепер послухайте, Віла Вороно, які ще бувають приховані симптоми шизофренії. Ось, будь ласка: відстороненість від людей, дивакуватість, манірність, неохайність, ненажерливість, гіперактивність, підвищена самооцінка, екзальтація або, навпаки, в'ялість, неуважність, образливість, вередливість, почуття неповноцінності, брутальність, схильність до розмірковувань, поява особливого інтересу до філософських систем, релігії, мистецтва...

ВАЛЕНТИНА. Облиште! Це абракадабра. Це якась суцільна нісенітниця. Та в отакий спосіб мало не всіх людей, усіх, усіх людей можна запідозрити в прихованій шизофренії.

Я. Не абракадабра. Цілком поважне наукове видання. Довідник з психіатрії. Виданий у Москві. І не так давно. Тисяча дев'ятсот вісімдесят п'ятий рік.

ВАЛЕНТИНА. Не розумію. Незбагненно.

Я. Дуже навіть збагненно. Психіатрія, як і всі інші інституції, не могла не обслуговувати авторитарно-командну систему. А системі були потрібні слухняні «гвинтики». Якщо вже було не зовсім зручно знищувати непослухів, їх за ці грати ховали. Та ще й ховають, трапляється... Ви цілком нормальна, Валентино. Якнайбільше б нам отаких кверулянтних тенденцій! Та не горюйте, не занепадайте духом, ще зустрінемося поза межами цього закладу.

ВАЛЕНТИНА. Ви певні?..

Я. Цілком. Ну, йдіть, ідіть, а то ще й справді Галині Митрофанівні перепаде, а мені з нею не хочеться псувати стосунки. Та й обід ваш геть вихолоне. Ідіть.

Валентина виходить. На авансцену неквапно, із зупинками вичовгує Яша. Зупиняється. Прислухається. Здалеку долинає стукотіння відбійних молотків. Яша дико завиває, схлипує.

Я (*по паузі*). Яшо! Яшо! А це ж не автомати, це не кулемети, ні! Це звичайні відбійні молотки, відбійні молотки, розумієш?! (Кладу йому руки на плечі, пригортаю до себе. Він потроху втихомирюється). Автомати не тут, кулемети не тут! Це десь там. Далеко-далеко. Афганістан, Ліван, Нікарагуа... Не тут, не тут! А ті автомати, ті кулемети, що тобі ще й досі вчуваються, їх нема, немає! Їх іржа давно пожерла... А поплакати поплач, поплач — може, хоч трохи стане легше...

Коло вікон стоять Афганець і Абас-погорілець.

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. А може, й мене?.. Ні, ти не втішиш мене, Санчо. Я був у знаменитий професор, я був у знаменитий знахарі, народний медицин,— знаменитіших немає на весь Союз... Я давав гроші — ніхто не допоміг... А який життя було!.. Які диски, які джинси, які відеофільм, які женщин!.. А який бібліотек, всесвітня бібліотек!.. І одна книжка не встиг прочитати — так життя кипіло!.. Ай-вай-вай!..

Я. Тобі, Абас-погорілець, справді ніхто не допоможе, ніхто! Надто міцно ти закомплексований на престижних речах і знайомствах.

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Твоя правда. І навіщо було починать ця перестройка?! Я не хочу!!! Я не можу. Ти мене розумієш, Санчо?..

Я. Розумію і навіть співчуваю. Тим паче тобі, Афганець...

АФГАНЕЦЬ. А мені ти не співчувай, психотерапевт-самозванець! Не потребую я твого співчуття. І не здумай поплескувати мене по плечах. Плескали, співчували... Ах-ах-ах, ти виконав інтернаціональний обов'язок, ти герой нашого часу!.. Брехня! Я чесно виконав свій військовий обов'язок, але медалі, орден воєнкому здав — не можу пишатися ними, не можу пишатися глупотою тих, хто послав нас туди... Спровадили мене тепер сюди, аби не судити за вбивство, аби я тут висидів іще одну інвалідність. Не потрібна вона мені! Вистачить одної. Хай мене судять! Але ж чого не судять тих, хто послав?! За що я втратив там скількох дружків?!

А тут ще друга давнього прикінчив... Навіщо вони поламали мені життя?.. Хто їм дав таке право?!

Завіса. Затемнення.

Авансцена. Десь опівночі. Вітер розхитує віття дерев, мерехтливі тіні від них. Тьмяно світяться вікна палати. Загадкова, фантастична музика. Я сиджу на лаві. Веня виводить до мене Женишка в піжамі.

ВЕНЯ. Вручаю вам Женишка, як і домовлялися, на десять-п'ятнадцять хвилин. Під особисту відповідальність.

Я. Веня, все буде о'кей!

Веня повертається до палати. Я всадовлюю Женишка на лаву, а сам стаю перед ним.

Розслабся, Женишок, вільно сиди. Ну, чого ти дрижаки ловиш? Спокійно почувайся, все гаразд. Тіло твоє легке, майже космічно невагоме. Всесвіт прекрасний, чудовий всесвіт! Ми його частка, ми в ньому. Слухай неземну музику, слухай!.. Ти був терплячий і наполегливий. Три роки чекав нареченої з туманності Андромеди, три роки!..

ЖЕНИШОК. З хвостиком.

Я. Отож! І твій зоряний час настав. Приготуйся ж до її появи, Женишок! Увага! Увага! Увага! Їхній космоплан уже на нашій навколоземній орбіті. Перигей — сто п'ятдесят два кілометри, апогей — двісті десять. Ось!.. Ось від космоплана відділився спускний апарат із твоєю нареченою, Женишок! Апарат входить у щільні шари атмосфери... над Антлантикою... над Європою... Десять. Дев'ять. Вісім. Сім. Шість. П'ять. Чотири. Три. Два. Один. Нуль! Приземлився! Спокійно, Женишок, спокійно! Так, так... Чекаємо, чекаємо ж на тебе, прекрасна інопланетянко! З'явися!!!

З кущів у освітлене коло входить Андромеда. Це якесь страховисько, опудало городне. Форми її великі й неоковирні. Крім двох опуклостей на грудях, ще й третя на спині. Поверх нижнього одягу механізаторський комбінезон з великими блискучими застібками. На ногах гумові чоботиська. На голові звичайний червоний шолом мотоцикліста. Обличчя закриває протигаз.

Вітаємо! Вітаємо тебе з благополучним прибуттям, незрівнянна красуне з туманності Андромеди!

АНДРОМЕДА (*утробним голосом*). Здоровенькі були! А ви не помилилися — я справді одержала там, у нас, перший приз на конкурсі краси. То хто ж із вас претендує на мою руку і на моє серце? *(До мене).* Ви?

Я. Боже збав! Мені вже не до жениханні, та ще й міжпланетного. Ось вам претендент. Три роки терпляче на вас чекав. З хвостиком.

ЖЕНИШОК *(задкує).* Ні, ні... Тут сталася якась космічна помилка... непорозуміння якесь!

АНДРОМЕДА *(насувається на Женишка).* Що, що?! Помилка? Три роки морочив мені голову: прилітай, прилітай! А тепер у кущі?! Та мені там відбою нема... та я там стільком женихам гарбуза піднесла, бо до тебе ж збиралася, а ти ще й носа вернеш?!

Я. Даруйте, Андромедо, це він з незвички. Його трішки бентежить ваш екстравагантний вигляд. Поясніть, будьте ласкаві, що це за горб у вас на спині?

АНДРОМЕДА. Горб?! Які ж ви темні у цьому задрипаному кутку Всесвіту... Та це ж не клунок і не горб! Цицька це. Запасна. На той випадок, якщо передні на мастит заслабнуть. У мене є іще деякі запчастини.

Я. Гаразд, гаразд! Зніміть хоч цей гидкий намордник — явіть нам своє пречудове личко, незрівнянна Андромедо!

АНДРОМЕДА. Не можу. Засмерділи ви свою планету — не продихнути!

ЖЕНИШОК. А звідки... а як це ви по-нашому знаєте?..

АНДРОМЕДА. Отакої!.. Три роки зучала вашу мову, з того самого дня, як вперше почула твій голосочок, любчику мій гарнюсінький!.. Та й ви ж нібито останнім часом надумалися свою рідну мову зучати, га?..

Я. Ви вивчали з допомогою комп'ютерів, чи не так?

АНДРОМЕДА. А-а-а, так, так... У нас вони по-іншому називаються...

То ходімо ж швидше зі мною, любчику! Там, у нас, і дихається легко, і столи кленові вже накриті, а на тих столах чого там тільки немає!.. І холодець із півників та свинячих ніжок, і ковбаска домашня справдешня — такої у вас і в найпотаємніших підсобках не знайдеш! І голубці, й огірочки малосольні... А первак — усім первакам первак!..

Я. Ну, це вже деталі, це зайві уточнення, незрівнянна Андромедо. Він з усім тим безпосередньо на місці ознайомиться. І дуже-дуже скоро. Чи не так, Андромедо?..

ЖЕНИШОК. Скоро?.. Та туди ж летіти та й летіти! Мільйони світлових років!..

Я. Ну-у-у, Женишок, і не соромно оце тобі? А нуль-транспортування! Головне — до космоплана дістатися, а там за одну мить: не встигнеш і зоглядітися, як опинишся в туманності... Щасливої космічної дороги, Женишок! Великого сімейного щастя!

АНДРОМЕДА *(рішуче приступає до Женишка)*. М-м-м!.. Ходімо ж, ходімо! Дай же я тебе обніму, дай же я тебе поцьомаю, любчику довгожданий!

ЖЕНИШОК. Ні, ні!.. Мамочко рідна, рятуй! Я краще тут... я на цій не хочу... це хіба що для Абаса-погорільця!.. Не хо-о-очу!!!

Женишок вичвається з обіймів Андромеди, тікає до палати. Андромеда знеможено сідає на лавку, починає розмундировуватися. Я допомагаю їй стягти з ніг чоботиська, зняти комбінезон, ватяні штани, куфайку, каску, протигаз. І ми, звичайно ж, впізнаємо Галину Митрофанівну.

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. Ху-у-у!.. Геть упріла... А думала, тим артистам на сцені все завиграшки...

Я. Спасибі, Галино Митрофанівно, спасибі. Чудово зіграли роль. Трішки, правда, переборщили...

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. Це на предмет випивки і закусі!.. Я й сама відчула, та чим же можу спокусити ваше плем'я при моїх літах?..

Я. Думаю, все буде гаразд. Давайте-но зв'яжемо докупи манаття вашого чоловіка... Швиденько, швиденько! Та й ідіть собі спати, бо тут у мене ще один психотерапевтичний сеанс заплановано.

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. Цікаво. Можна мені подивитися?

Я. Вибачайте, ні. Спасибі вам велике за допомогу! На добраніч!

ГАЛИНА МИТРОФАНІВНА. На добраніч! Удачі вам! *(Виходить)*.

А вже зроджується і наростає пристрасна, жагуча музика. І вікна палати засвітилися яскраво. Видно рухливі тіні її мешканців, долинають звідти нерозбірливі збуджені вигуки. Веня вводить в освітлене коло Пророка в тій же піжамі.

ВЕНЯ. Що ви тут із Женишком натворили? Збудив усіх, запевняє: на власні очі інопланетянку бачив.

Я. Ну і як? Домовився про весілля?

ВЕНЯ. Не схоже. Настраханий, трясеться весь.

Я. Хай фельдшер кольне йому снотворного — нічого страшного не станеться.

ВЕНЯ. Ви тут із Пророком обережніше. І швидше — спати давно пора.

Я. Дуже швидко не вийде — така специфіка сеансу. Та ви вкладайтеся спати. Я його сам заведу, у мене відкривачка є.

ВЕНЯ. Звідки?

Я. Секрет фірми.

Веня повертається до палати.

ПРОРОК. Я нічого не розумію. Я думав: межи люди веде мене янгол-хранитель... А ви... навіщо мені ви?

Я. От і вам, як і Президенту, одразу маси подавай... Індивідуально з людьми треба працювати, Пророк, індивідуально.

ПРОРОК. Та я ж з вами вже працював, себто говорив...

Я. А тепер я з вами попрацюю. Сідайте, сідайте, будь ласка. Розслабтеся. Дихайте вільно і глибоко. Ще глибше. Голова ваша ясна і легка. Ви цілком певні своїх можливостей. Так, так, вам усе під силу! Нічого неможливого для вас не існує. Ось і руки стали легкі-легкі. Кров униз відпливла, вниз. Ваші груди наповнює незнана досі радість, ви

сповнені жагучого бажання!.. Ви упевнені, ви рішучі, як ніколи!.. Підводьтеся... підводьтеся. І йдіть. Он туди — праворуч, а потім ліворуч. Там, у альтанці, чекає на вас вона!

ПРОРОК. Хто — вона?..

Я. Та, про яку ви потайки мріяли роками. І вона прийшла! І вона об'явилася!

ПРОРОК. Я... розумієте, я...

Я. Нічого не хочу слухати. Вперед! Вперед без страху й вагання!

Пророк іде у вказаному напрямку. Зникає.

(По паузі здіймаю руки догори). О господи! Прости мене, партійного, грішного... Вперше звертаюся до тебе. Якщо ти є, то допоможи... не за себе ж прошу!.. Хай сотвориться те, що давно вже мало сотворитися! Хай... О господи! Пробач. Це ж я, мабуть, не до тієї інстанції... не до тебе маю звертатися... Диявола!.. Диявола треба кликати на поміч — він у цих ділах спец...

У двір заходить Маргарита Сидорівна зі своїм Супутником. Обоє святково вдягнені, Супутник помітно напідпитку.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Тру-ля-ля!.. А що це тут діється у такий пізній час?! І чому в сьомій повна ілюмінація?!

Я. Бачите... Я... я не сподівався, Маргарито Сидорівно, на ваш візит у такий час...

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Я не англійська королева. Але я маю звичку іноді навідувати своїх підопічних в позаробочий час.

СУПУТНИК *(розвалився на лаві, припалив сигарету).* Марго! Ми прекрасно провели першу частину вечора, але ж ресторацією наша програма не завершується!..

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Встигнеться! *(До мене).* Чому ви тут?

Я. Любесенька Маргарито Сидорівна! Ви ж самі заохочували мене вибитися у люди. Ви ж самі давали мені вільний вихід.

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Вдень! Вдень, а не вночі! Хто вас випустив?!

СУПУТНИК *(благально).* Марго!..

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Кажу ж, зачекай *(До мене).* Ви можете, врешті-решт, сказати щось врозумливе?

Я. Голубонько!..

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Облиште це придуркувате підлещування! Хто?! Як?!

Я. Маргарито Сидорівно, але ж ви дозволили провести деякі психотерапевтичні експерименти...

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Експерименти?!

З'являється Абас-погорілець, закутаний у простирадло. Він з апетитом наминає кусень хліба і почату палицю копченої ковбаси.

Тру-ля-ля!..

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ. Все, Маргарит! Голодовка кінчай! Мені сказали: тут є женщин. Ні, ні, не ви. З космос. Моя вагова категорій — сто кг. Я готовий з нею летіти. Куди завгодно. Мені ваш перестройка не підходить. Я хочу — космос! А свою «Тойот» вам на пам'ять дарую!

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Збожеволіти можна!..

СУПУТНИК. Мені досить того, що ти працюєш тут. Бери «Тойоту», коли дарують,— і поїхали далі за програмою вечора!

Я. А й справді, Маргарито Сидорівно, нічого ж страшного не сталося, відпочивайте собі на здоров'ячко!

МАРГАРИТА СИДОРІВНА *(Супутнику).* Ти тільки поглянь на цього нахабу! Він мене — мене! — заспокоює... Знаменитість об'явилася!.. Новоявлений Фрейд. Алан Чумак! Анатолій Кашпіровський!!!

СУПУТНИК. Не одного розумника сюди спровадив... Чи мені тобі — тобі! — підказувати, що маєш робити?..

Я. Нічого не треба робити. У мене вже й депресія минулася...

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Назад! У сьому палату назад. Ми вас, голубе сизесенький, галопередольчиком погодуємо, на інсулінчику потримаємо... А потім подивимося на вас!..

Я. Я буду скаржитися!

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Тру-ля-ля. Кому? Куди?..

З палати долинає голос Афганця: «Назад! Усі вниз — до бронетранспортера, назад, вашу так-перетак!!! Я залишаюся, я прикриваю!!!»

Я. Афганець знову розкомандувався уві сні.

Від альтанки парадним стройовим кроком марширує до палати — аж випромінює радість — Пророк.

ПРОРОК *(бадьоро декламує в такт ході).*

Ать, два, три —
Плюнь і розітри.
Ми гвардійці, ми мужчини,
Що не говори.
Дружно йдем,
В ногу ми ідем,
Ми гвардійці, ми мужчини —
І нема проблем!
Ать, два, три —
Плюнь і розітри!..

МАРГАРИТА СИДОРІВНА. Тру-ля-ля!.. Мені погано...

Я підхоплюю її і опускаю на коліна Супутнику.

Я. Потримайте... я зараз... я фельдшера покличу. Абас, за мною! *(Вибігаємо).*

СУПУТНИК *(по паузі).* А так усе було гарно сплановане... Куди не кинь... Суцільний дурдом! Психушка!...

Затемнення.
Минув якийсь час. І знову палата. Сонячний ранок.

Президент усе ще висиджує на сейфі свою програму. Веня уважно досліджує довідкову літературу. Афганець перебирає струни гітари. Абас-погорілець, наглухо загорнувшись у простирадло, відвернувся до стіни. Джентльмен палить біля вікна сигарету, згодом дасть докурити її Щасливчику. Я, звичайно ж, знову в негліже, стою біля іншого вікна. Після чергової порції інсуліну, що довела мене до коми, похитуюся. Вигляд маю не вельми привабливий. Перед палатою сумовито походжає в своєму одязі Гервасій.

Я. Салют, Гервасію!

ГЕРВАСІЙ *(одразу прибравши бадьорого вигляду).* Привіт! Палкий! Я завтра виписуюся. А як твої справи, Санько?..

Я. Мої набагато кращі.

ГЕРВАСІЙ. Атож, бачу. Скуштував інсулінчику?!

Я. Так, Марго віщує мені інвалідність. А тобі — дуля! *(Пауза).* Та не корч дурника, Гервасію, я ж тебе вирахував. Печаль, печаль огортає твою душу.

ГЕРВАСІЙ. Ти вирахував генія?! Це щось нове...

Я. Старе як світ. Гервасій любесенький, ну, годі ж тобі прикидатися! Та ти ж сам знаєш, що ніякий ти не геній. Просто теща померла — і нема ні харчів із села, ні самогону першокласного. І дружинонька сказала тобі: «Гервасію, годі корчити генія, давай гроші...» Гервасію! Але ж ти першокласний швець, ти ж такі чобітки жіночі вмієш клепати... Та ти ж купу грошей можеш заробити на кооперативному чи й на індивідуальному підряді... А ти — сюди. Щоб якусь жалюгідну пенсію... Гервасій!..

ГЕРВАСІЙ. Я — на волі! А ти... а ти поглянь на себе в дзеркало — глобально і воопше!.. І він ще повчає мене... От присудять мені Нобелівську — тоді й поговоримо.

Я. Високо замахнувся. Чи не занадто високо, Гервасію?

ГЕРВАСІЙ. Хто не прагне великого, не досягне й малого. Моя народна мудрість. Час! *(Знімає перуку, картинно кланяється, натягує перуку на голову. Виходить).*

Я. Гм... А господь його знає... Може, він і справді вірить, може, й справді геній... *(Пригадую, з почуттям цитую).*

Город — це бароккова інтимно-розкішна поема,
Мудрості язичницької праслов'янський оплот...
О перначі часнику, о цибулі дзвінкі бунчуки!..

(По паузі підходжу до Вені). Ну, а ви як?.. Вибрали об'єкт?

ВЕНЯ *(відкладає довідники).* Вибрали.

Я. Академік?.. Директор тресту ресторанів?.. Кооператор?..

ВЕНЯ. Секрет фірми *(По паузі).* А що — ви заохотилися і зі мною провести психотерапевтичний сеанс?..

Я. А що, хіба ви поза всіма законами?

ВЕНЯ. Як і Остап Бендер, я закони поважаю. Але нікому не дозволю маніпулювати собою. Мені дано жити тільки раз — і я цей раз проживу так, як я хочу, а не як хтось хоче. Хай он Джентльмен бореться за соціальну справедливість, а я знаю: мені її не дочекатися. І моїм дітям — теж. Тому я присвятив своє життя не теоретичному, а практичному перерозподілу матеріальних цінностей...

Я. О-о-о!..

ВЕНЯ. Так-так, до вашого відома, я перерахував не одну тисячу і на Фонд культури, і на Фонд милосердя, і... Від вигаданого адресата, звісно.

Я. Новітній Устим Кармелюк?

ВЕНЯ. Прибережіть іронію для своїх літературних вправ. І, прошу, не заважайте мені. Вам у теперішньому стані краще б полежати. (*Знову заглиблюється в довідники).*

ПРЕЗИДЕНТ. А я вже готовий! Я цілком дозрів до рівня сучасних вимог. Анархісти-екстремісти! Дозвольте ж мені злізти!

Допомагаю йому злізти з сейфа. Беру його папірці, перечитую написане. Пауза.

Ну?!

Я. О господи! О дияволе!.. За що ви так покарали цього чоловіка? *(Цитую).* «Ще тісніше згуртуємо навколо... ми всі як один... Заборонити... Припинити... Встановити... Рекомендувати... М-м-м!.. Виконаємо і перевиконаємо достроково...» Що?.. Що саме виконаємо і перевиконаємо достроково?

ПРЕЗИДЕНТ. Як що?.. Усе. Одноголосно! І без усяких там утрималися...

Я. Ну, а де ж якісь конструктивні, конкретні ідеї, думки, пропозиції?

ПРЕЗИДЕНТ. Усе в житті конкретне, дайте лиш вказівку — і все стане на конкретні місця! Я зі своїми організаторськими здібностями геть усе зможу. Достроково випхати на сцену прем'єру оперети?.. Будь ласка. Достроково провести заготівлю кормів для великої і малої рогатої худоби?.. Можу. Висушити цілісіньке натуральне море і сотворити рукотворне?.. Раз плюнути. Достроково перевиховати рецидивістів?.. Апчхи — і готово! Я — зрозумійте ж!— універсальний номенклатурний спец. Я все можу! Все! Для мене не існує незбагненних галузей економіки і культури.

Я. А онуки у вас є?

ПРЕЗИДЕНТ. Онуки?.. Та, здається, є. А що?..

Я. От і виховуйте онуків. Щоб потім їх ніхто не перевиховував. Полюбіть онуків.

ПРЕЗИДЕНТ. Я маси, маси я люблю! Мені, зрозумійте, масштаби потрібні, світла перспектива!

Я. У вас лишається один — безальтернативний вихід із становища.

ПРЕЗИДЕНТ. Який?

Я. Пишіть мемуари.

ПРЕЗИДЕНТ. І надрукують?

Я. Неодмінно! Якщо ви напишете все чесно, щиросердо, це буде неоціненний документ епохи.

ПРЕЗИДЕНТ. Мемуари... Але ж я ніколи нічого не писав. Я вмію тільки: «Схвалити», «Не схвалити», «До наказу», «В архів»...

Я. Ну!.. В такому випадку нічим не можу зарадити лиху. Ідіть у скверик, грайте з ровесниками в шахи, перемивайте кісточки нашому справдешньому президенту і його колегам...

Президент обнімає сейф, плечі його здригаються в німому риданні.

ВЕНЯ (*до мене*). І це гуманно — позбавляти людину останньої надії?

Я. Звільняти людину від примарних ілюзій не дуже, звісно, приємно, але треба.

Підходжу до вікна. Знадвору до вікна підходить Яша. Він виймає з кишені пачку сигарет і здачу монетами, віддає мені.

Я (*закурюю*). Спасибі, Яшо. А здачу візьми собі.

Яша заперечливо хитає головою.

ВЕНЯ. Не візьме він і копійки. Ні в кого і ніколи.

Яша схлипує. Здалеку долинає перестук відбійних молотків.

Я. Не плач, Яшо, не варто. Не навіки ж повернули мене в цю палату. Витримаю. А довбати молотками ще довго будуть. Багато комунікацій, розумієш, поіржавіло, а інші наново треба прокладати... Інфраструктура потребує капітального ремонту.

Через двір поспішає з відром і шваброю Ніна. Коло неї барвінком в'ється Пророк. Він уже в своїй одежі, а Ніна у свіжовипраному, щедро накрохмаленому халаті й акуратно пов'язаній білій хустинці.

Хлопці! А гляньте!

До вікон підходять Джентльмен і Афганець.

ПРОРОК (*узяв Ніну за руку, зупинив*). Та куди ти летиш, встигнеться! Постій зі мною хоч хвилинку.

НІНА. От же причепився!.. Кажу ж тобі: у мене дитина. І, може... може, він ще повернеться...

ПРОРОК. От і добре, що дитинка. Настараємося ще на одненьку, а то й на двох.

ДЖЕНТЛЬМЕН (*тихо, але виразно*). Та помовчте. Не кажіть при мені про дітей.

НІНА. Одчепися! Одужав, то й виписуйся. Там дівчат хоч греблю гати! (*Іде*).

ПРОРОК (*поспішає слідом за нею*). А мені ти, ти потрібна! Тільки з тобою, з тобою, Ніно!..

Вийшли. Пауза.

ДЖЕНТЛЬМЕН. Веню! Один—нуль на користь Санчо. Чи не пора тобі викопувати з тайників своє золото?

АФГАНЕЦЬ. Це ще вилами по воді писано... У нас теж любов була... куди твоє діло!.. Ромео і Джульєтта!.. Ліпше б він лишався самим собою — так гарно говорив... А тепер лепече, як зелений хлопчисько...

Я. Але ж... але ж, погодьтеся, занадто багато пророків, І так мало, так мало звичайних щасливих людей...

У двір виходить Женишок, (він теж у своїй одежі, має вільний вихід) і Наречена солом'яна.

ЖЕНИШОК. Ти переїдеш сюди!

НАРЕЧЕНА СОЛОМ'ЯНА. Ні! Ми вдвох поїдемо туди!

ЖЕНИШОК. Та що ж я робитиму там, у твоїй Зачепилівці?! Зрозумій: я — інженер-програміст.

НАРЕЧЕНА СОЛОМ'ЯНА. Нічого не робитимеш, мене любитимеш. Пройдемося по вулиці туди-сюди, потанцюємо у клубі, весілля справимо. Людей подивимося, себе покажемо, а потім я з тобою хоч на край світу, хоч і на інші планети!

ЖЕНИШОК. Ні, ні! Мене цілком задовольняє ця планета. Нехай усе буде по-твоєму... (*Виходять*).

ДЖЕНТЛЬМЕН. Веню! Та кинь свої довідники, чуєш?! Два—нуль на

користь Санчо Мамая. І Женишок клюнув. Клюнув! Зажер намертво наживку!

Веня підходить до вікна.
У двір входить **Абітурієнтка**. Помітила мене коло вікна, підходить.

АБІТУРІЄНТКА. А знаєте, дядьку, що я вам хочу сказати?

Я. Я весь — увага.

АБІТУРІЄНТКА *(тиче мені дулю)*. А ось! Мучилася я, мучилася, а потім попросила мамочку принести мені підручник. Ха-ха-ха!.. (*Знімає уявну телефонну трубку, набирає потрібний номер*). Мамочка?.. Алло, алло!.. Мамочко! Це я. $а^2+б^2=с^2$! І геть усе інше я теж згадала! А чому?.. А тому що Карл Маркс народився у тисяча вісімсот вісімнадцятому році у місті Трір, тепер ФРН. А помер у тисяча вісімсот вісімдесят третьому. Лондон. А чому?..

Я. А тому, що твоя мамочка дурепа. І лікарка — теж. А я — ідіот! Треба ж було попередити...

АБІТУРІЄНТКА *(показує язика)*. Ага! Таки на моє виходить! Я таки поступлю у вуз! Мене ж з восьмого вели...

Я. У який там в біса вуз...

АБІТУРІЄНТКА. А мені все одно. У який завгодно. А таки поступлю. *(Виходить)*.

ВЕНЯ. Ну?..

Я. М-да... Не дочекатися мені костюма, в якому я відчув би себе на двадцять років молодшим. Але, Веню, що ж ви хотіли?.. Щоб за один сеанс усе стало на свої місця?

ДЖЕНТЛЬМЕН. Але ж із Женишком оно вийшло. І з Пророком! І Яша ось не репетує... Став позолочений пам'ятник, янголе-хранителю, став!

ВЕНЯ. Набачився я таких вилікуваних, ого-го скільки надивився... Наче ж і справді вже нормальний... а через три-чотири місяці — здрасте!.. Ті ж гості у ту ж хату... Ні, Джентльмен, ранувато мені йому на пам'ятник витрачатися.

ДЖЕНТЛЬМЕН *(хапає Веню за груди)*. Несправедливо! Ти програв. Я ж сам розбивав вам руки... програв!!!

ВЕНЯ *(лагідно)*. Ох, Джентльмен, Джентльмен, і кріпко ж тебе били валянком по голові... *(До Щасливчика)*. Прибери його від мене, прибери тихенько. І прив'яжи до ліжка.

ДЖЕНТЛЬМЕН *(відпускає Веню, до Щасливчика)*. Ти?! Ти мене до ліжка?..

ЩАСЛИВЧИК. Я-я! Т-тебе!

ДЖЕНТЛЬМЕН (*насувається на Щасливчика)*. Щасливчику любесенький! Але ж я б'ю тільки двічі...

ЩАСЛИВЧИК. А я-я!.. я-я т-тільки р-раз! *(Коротко, але, напевно, смертельно б'є Джентльмена в сонячне сплетіння. Той лантухом падає на ліжко)*.

Пауза. Загальне оціпеніння.

ПРЕЗИДЕНТ. А що я казав?! Анархісти-екстремісти!..

Я. Несправедливо, Щасливчику!

ЩАСЛИВЧИК *(невинно усміхаючись)*. Але ж він хотів негайної справедливості. Ось і має... Я-я хоч і д-дебіл, а знаю, які с-сигаретки в-він давав мені д-докурювати. З т-травичкою с-сигаретки! Н-не можна йому ж-жити, не м-можна йому м-мати д-дітей!..

Яша, спостерігаючи все це через вікно, дико-жалібно зойкнув.
Веня промацує пульс на руці Джентльмена і вибігає з палати.

АБАС-ПОГОРІЛЕЦЬ *(підходить до ліжка Джентльмена, піднімає йому пальцями повіки, хитає головою)*. Ай-вай-вай...

ЩАСЛИВЧИК. Г-годі д-дебілів! С-спецінтернати переповнені ними. С-скільки можна п-плодити д-дебілів?!

Я розсовую руками уявну стіну, виходжу, похитуючись,
на авансцену. За мною опускається завіса.

МІЙ МОНОЛОГ

Де божевільня?.. Тут чи там?..
Агов! Агов!.. Та озовіться ж, люди!
Та скиньте ж, зрештою, свої бронежилети:
Зі словом я — не з автоматом
До ваших пробиваюся сердець.
Отямтеся! Ми на краю провалля...
Що, що?.. Перехідний період?..
Куди перехідний?.. До раю?
Ой, сумніваюся. Скоріш — до пекла.
Ми вже проїли, ми зіжерли вже,
Пустили прахом і під хвіст собаці
Те, що належить дітям і онукам.
Все столочили, все занапастили,
Бо потоптались по душі своїй.
О, так! Боролись довго й одчайдушно...
І доборолися — вже Україна
По онкології і смертності дитячій
Передова у світі. Слава! Слава!..
Возрадуйся в могилі, Джугашвілі:
Так палко мріяв ти позбутися «хохлів»,
Вповні не зміг... Тепер же торжествуй —
Що не вдалось тобі, вдалося нам самим.
Народ! Народ на грані вимирання.
А Київ, Київ... Місто-сад,
Оспіваний в піснях, легендах Київ,
У найзамурзаніші вийшов дружно.
А ми?.. Забрьохані від ніг до голови,
Поперли натовпами в храми.
А-а-а!.. Як тривога, то й до Бога?!
Ну що ж, моліться, люди, на Ісуса,
На Кашпіровського, на Магомета,
На папу римського, на Будду —
Кому завгодно поклоняйтесь,
Без ідола вам ще не обійтися...
Моліться, люди. Але я...
На вас я помолюся! Може, й справді
Позбудетеся заздрості й злоби,
Зажерливості дикої, ненависті,
Байдужості, покірності німої...
Чи ж встигнете гріхи всі відмолить?..
Чи встигнемо?..
Оце питання!

Іду за завісу.

Кінець

1987—1989 рр.

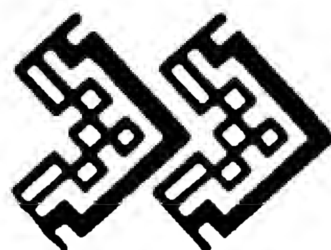

МИКОЛА РУДЕНКО

ОРЛОВА БАЛКА

РОМАН

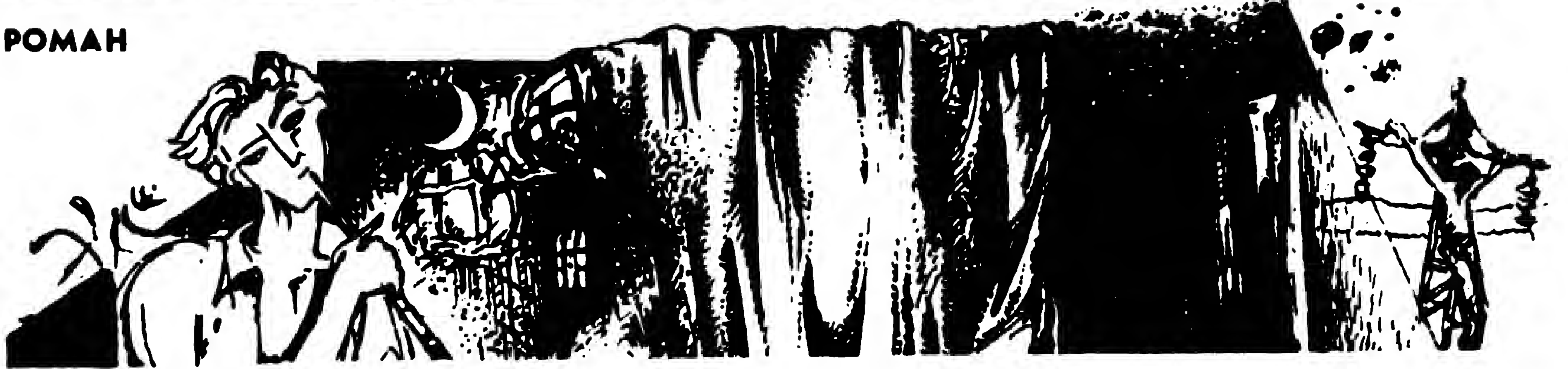

24.

Борис Корнійович не сподівався, що Небера так легко клюне на потойбічне. Сам він був досить практичною людиною, як і кожний контрабандист. Але ж у його справі найголовніше — це здобути владу над людською душею. Декого можна зачепити за політичні мотиви, іншого спіймати на патологічних нахилах. Звісно, всіх об'єднувала нажива, але Борис Корнійович завжди питав себе: для чого цій людині потрібні гроші? Чого вона від них хоче? Скажімо, у Вухатому він не помічав особливої схильності до розкошів. Вухатий міг цілими місяцями жити в катакомбах, аби там було що випити. Зате ж яку насолоду діставав цей вроджений кат, коли йому траплялася нагода когось прибрати з їхньої дороги! Вухатий не просто вбивав — він творив убивство. Особливо йому подобалась розправа над молодими жінками та дівчатами. З цього він починав, за це у свій час відсидів вісім років, а відтак був випущений по амністії.

У Бориса Корнійовича є підозра, що Вухатий не марно вподобав катакомби: там дуже легко загубитися! Ніхто не почує ні зойку бідолашної жертви, ні зловтішного реготу садиста. І, може, не одна дівчина знайшла там для себе смертельні обійми у ведмежих лапах Вухатого. Скільки їх, легковірних істот, готових на прогулянки з велетнем, що здатний нести на руках аж до самісінького небосхилу! З таким не страшно — бач, які в нього кулаки. Такий від будь-якої напасті оборонить...

А потрапляли вони туди, звідки вже не знаходили виходу.

Одеські катакомби мають тисячу двісті виходів — під будинками, у степових балках та під морськими кручами. Якби можна було ці лабіринти витягнути в одну пряму лінію, то кам'яного тунелю, що сягає на шістдесят метрів завглибшки, вистачило б від Одеси до Ленінграда. Отже, Одеса фактично більше під землею, ніж на поверхні. Ще й досі ніхто не має надійної карти цього підземного міста. А Вухатий добре знає катакомби — Борис Корнійович не раз у цьому пересвідчився.

Кирпа інший — витончений джентльмен, запобігливий ловелас, дотепний співрозмовник. У трамваї він завжди поступиться місцем, перший кинеться підіймати впущену монету, не вийде на вулицю, якщо на штанях є хоч одна невипрасувана складка. Це він, звичайно, знайомлячись із Неберою, називав себе Віталієм.

Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1991, № 1—2.

Борис Корнійович вперше побачив його біля одеського монастиря, де Кирпа продавав ікони. Їздив по селах, скуповував за безцінь, а під монастирською брамою богомольні бабусі, довговолосі сноби та отці із духовної академії платили за кожну по кілька червінців. Умів навіть трохи підмалювати, коли ікона була зіпсована. Видавав себе за архітектора, який кохається на іконописному мистецтві. Жив легальним життям і навіть справді працював архітектором в якомусь житловому управлінні. Знав англійську, ненавидів Вухатого за грубощі та босяцьку необтесаність. І все ж вони дружили.

Пізніше, коли Борис Корнійович спрямував здібності Кирпи в іншому напрямку — небагато заробиш під монастирем! — виявилося, що архітектор полюбляє наркотики.

Володимир довірився другові дитинства,— росли ж разом! — а той допомагав Куцому експлуатувати художника, заохочуючи його до алкоголю.

Ось куди привела Неберу його легковажна доля.

Цілком зрозуміло, що Віктор був для Куцого прекрасною знахідкою. А коли з'ясувалося, що Небера так легко пройнявся містичними настроями, Куций одразу ж вирішив, що ліпшої основи для його закабалення не варто й шукати. Борис Корнійович тлумачив учення йогів з погляду вільних мандрів людської душі, а коли до цих сеансів додавати певну дозу героїну, то не дуже важко досягнути такого стану, коли душа відділяється від тіла й летить на оглядини небесних хоромів Магомета.

Сам він не захоплювався наркотиками, але для Віктора їх не шкодував. Робив це таємно, крадькома, так, щоб Віктор цього не помітив. Наївний Небера справді повірив, що він ось-ось навчиться «проходити крізь Сонце».

Якось Борис Корнійович сказав:

— Ось що, Вікторе Васильовичу... Вища мудрість йогів полягає не в циркових трюках. Нам з вами вони не потрібні. Якщо справді хочете оволодіти тим, на що здатні їхні магатми, треба заглибитись у самопізнання. Гадаєте, християнські праведники марно замуровували себе в печерах?.. Світ подрібнений на тисячі предметів, кожен із них відволікає нашу увагу, діє на наші органи чуттів. А саме ж ці органи й обдурюють нас... Вирватись із їхнього полону — ось наше завдання! Тоді ви побачите світ таким, який він є насправді... Поза чуттями, очима вашого духу.

— В субстанції? — перепитав Віктор, намагаючись показати, що він також дещо тямить у філософії.

— Так,— вдоволено посміхнувся Куций. — З освіченою людиною легко порозумітися. В субстанції. У своїй справжній сутності.

— Але ж як, як?.. Для цього треба бути сліпим і глухим.

— Помиляєтесь!.. У сліпої людини виробляється загострена увага до зовнішніх речей. Є вивірений засіб, я сам це пройшов. Печера, Вікторе Васильовичу, печера!.. Нічого не чути й не бачити. Повна тиша й абсолютна темрява. Не на все життя, ні!.. Цього я вам не пропоную... Ви навіть не уявляєте, що таке наші катакомби. Справжня Одеса там, під землею. Якщо хочете, ото ж і є субстанція. Матеріал, з якого вона побудована. Матерія!.. А ви що хочете побачити? Не зовнішній світ, а глибинний... Там, тільки там! Ні гудіння мухи, ні скреготу заліза, ні людського голосу. Лишаються кінчики пальців. Але всі стіни однакові,— помацайте трохи, та й набридне.

— Невже тільки там? — скрушно, з недовірою зітхнув Небера.

Він трохи знає шахту. Щоправда, шахту знає тільки той, хто просидів у завалі хоча б днів зо три. Так казав Григір Медун. Всього, про що оповідав Борис Корнійович, здобудеш там доволі. Люди, які це пережили, не люблять розказувати про свої переживання. А той, хто дещо наважується розказати, ніколи не висловлював захоплень темрявою й тишею шахтарського підземелля. Навпаки, кожен дослухався: чи не чути цокотіння відбійного молотка, який обіцяє визволення?..

Віктор спробував висловити свої сумніви, але Борис Корнійович на нього нагримав:

— Та ви що — дитятко, Вікторе Васильовичу?.. Тож катастрофа, нещастя... Хіба ж я про це кажу?.. Із спокійним серцем треба пожити в підземеллі. Плоть, гріховну плоть трохи загнуздати!.. Будуть іще плотські радощі, я їх у вас не відберу. Але ви тоді іншим станете. Почуєте ті голоси, які не до вуха нашого, а до душі промовляють. Побачите обличчя, котрі відкриваються лише обраним...

Віктор погодився пройти випробування темрявою та самотністю — справді ж бо, дехто із києво-печерських схимників чверть століття жив у глибині монастирських печер. Замуровували себе так, що тільки віконце лишалося, через яке можна просунути руку із шматком черствого хліба та кухлем води. То невже ж тільки самі забобони володіли цими людьми? Мабуть, справді душа схимника знала насолоди, не знані людям, що живуть у суєті мирській. Бо ніхто ж не силував цього самітника звікувати віку в могилі...

Коли заходила мова про Олесю, Борис Корнійович хмурився, його білі брови та пушок на маківці мовби покривалися потом. Вираз обличчя був страдницький, наче йому доводилося переживати найбільшу в його житті трагедію.

— Жінка — істота плотська, а не духовна. Тисячу років існує целібат у католиків. Гадаєте, випадково?.. Тібетські мудреці також зрікаються одружень. Я розумію, ви її любите, але... Той шлях, який ми для себе обрали, вимагає жертв, Вікторе Васильовичу!.. Якби ж її можна було прилучити до нашої віри... Боюсь, дорогий, боюсь. І за вас боюсь, і за наше братерство. Кон-спі-ра-ція!.. Тут, соколе, нічого не попишеш.

Всі ці розмови точилися зимовими вечорами на другому поверсі «Вікторової» дачі, яку Борис Корнійович наказав прибрати — винести із майстерні мольберт, фарби, етюди та особисті речі Небери. Тепер Віктор жив на першому поверсі, а весь другий поверх належало обставити так, як звелів Борис Корнійович.

Та сьогодні вранці, після доброго сніданку з чаркою коньяку, Борис Корнійович, ніби бажаючи підбадьорити засмученого друга, лагідно сказав:

— А може, все ж таки спробуємо?.. Я кажу про Олесю. Давайте спробуємо.

— Як?! — з тривогою в голосі і водночас із надією вигукнув Віктор. — Олеся мені не вірить. Не вірить!! Що ж можна вдіяти?

— Розумію,— задумливо мовив Борис Корнійович. — Ви б не могли її на деякий час поселити в Одесі?.. У тих же Медунів. Ви дуже цікаво розповідали про Миколу Остаповича. Сектант, кажете?..

— Старший брат його так називає... Григір так називає цього Миколу.

— А ви самі з ним не знайомі? — запитав Куций.

— Бачились, але майже не розмовляли. Він в Орлову балку до рідні приїздив.

— Може, він трохи нам допоможе,— розсудливо мовив Борис Корнійович. — Далі, якщо дозволите, я сам нею займусь. У мене є методика для жінок. Але затямте: це зовсім не те, що навчити дамочку бренькати на роялі.

— Звичайно,— просявши й трохи внутрішньо відтанувши, погодився Віктор. — Яке може бути порівняння!.. Туди Олеся поїде. Медунам вона вірить.

— Не будемо квапитись. Зараз Одеса непривітна. Дочекаємось весни. Скільки ж тут лишилося? Ну, місяців зо два. А там уже й каштани зацвітуть. Море, сонце... Чого ж тут сидіти?.. Навіть на нашому подвір'ї сніг чорніє. А влітку... Я уявляю...

Віктор відзначив для себе оте «наше подвір'я», але вдав, що не помітив цього. Раніше Борис Корнійович казав: в а ш будинок.

— Ми звикли. Вже й не бачимо, що тут нічим дихати,— спроквола обізвався Небера.

Пальці Бориса Корнійовича здавалися Вікторові окремими істотами, що живуть незалежним життям. Якби їм дати волю, вони б стали не дощовими черв'яками, а чимось вищим — для них і гетьманська булава не важка. Може, саме так і виглядали єгипетські та вавілонські жерці? Навіть фараони їх боялися.

— А тим часом ви пройдете посвяту,— продовжував Борис Корнійович. — Знайте: якщо Олеся нас зрадить...

— Ні,— все ще стежачи за його пальцями, що перебирали олівці, переконано мовив Небера. — Олеся не зрадить.

— Дивіться...

Погляд Куцого був спокійний, але таким спокійним буває спис, націлений у тебе. Саме ота холодна нещадність гіпнотизувала Віктора. Він був людиною слабкої волі, а такі люди схиляються не перед добротою, що світиться в людському обличчі,— ні, доброту вони не шанують,— їх зачаровує жорстока, владна сила, котрій не відоме співчуття. Вона їм здається тим найвищим, наймудрішим, на що здатна земна людина — підкоряти собі інших, робити їх слухняними рабами.

Віктор пишався дружбою з Борисом Корнійовичем, йому здавалося, що й сам він тепер піднявся над іншими людьми, хоч вони цього поки що й не помічають. І саме цим пояснюється його різкий, самовпевнений тон у недавній розмові з Володимиром. Раніше Небера був готовий схилятися перед Тараном за його талант. Хоч талант Володимира ще й не здобув загального визнання, але ж Віктор уже його побачив. Неберу тішило те, що він побачив його перший. Тепер талант — будь-який талант! — здавався йому чимось другорядним. Борис Корнійович відчиняв перед ним величну браму в той казковий світ, який давав право вважати все земне — і бездарне, й талановите — таким дрібним, як метушня в потривоженому мурашнику.

Віктора лякала темрява катакомб — скільки ж там доведеться просидіти? — але слово «посвята» чарувало своєю споконвічною значущістю. То було прилучення до високих таїнств, заради яких люди віддавали все своє життя. Може, отак єгипетські жерці випробовували Піфагора, Платона та інших старогрецьких філософів, котрі приїздили до них набиратися мудрості.

Тепер уже сама контрабанда, небезпеки та пригоди, пов'язані з нею, відступали на другий план. Шукаючи сильних почувань, Віктор прийшов туди, де таких почувань було доволі. Він сприймав як неминучість спілкування з Вухатим та Кирпою — навіть папа римський тримає гвардію,— але то були для нього люди нижнього поверху, їх доводилося терпіти, бо вони охороняли державу, в якій він вважав себе другою особою після Куцого. Сама ж контрабанда уявлялась йому лише економічною базою підпільної держави. Законність чи незаконність — поняття умовні. Всі держави борються між собою, кожна із них вважає незаконним те, що діє не на її користь. А кожна держава має свої в'язниці та своїх катів...

Але спробуймо заглянути в потаємні плани Куцого. Підігріваючи містичні настрої Небери, він поволі приходив до висновку, що взагалі не може бути нічого надійнішого, ніж фанатизм обмежених істот.

Куций розумів: Небера належить до тих людей, для яких зовнішні ознаки важать більше, ніж внутрішня сутність явищ. Ось чому Борисові Корнійовичу спало на думку не просто прийняти Віктора до їхнього гурту, а «висвятити» його. Куций іще не знав, які ритуальні процедури він застосує,— про це належало думати.

В душі Бориса Корнійовича жила дивна, незрозуміла пристрасть, яка захопила його відразу, змусивши так часто провідувати Неберу: Олеся! Та сама Олеся, яка спершу поставилася до нього з великою шаною, а потім зненавиділа так, що Борис Корнійович не наважувався глянути їй у вічі — звідти вистрілювались такі погляди, що ставало холодно й незатишно на серці. Він добре знав, що купити її не можна. А проте, якби він міг її купити, вона б утратила для нього будь-яку привабливість. Такі, що легко продавалися, давно вже йому набридли. Він хотів, щоб Олеся сама

прийшла до нього з усією чистотою своєї юної вроди і незмарнованістю напівдитячих почуттів. Але ж він старий, старий!.. Та хіба Мотря не любила Мазепу?.. Борис Корнійович мусить стати для неї богом — ось коли вона прийде! Спершу він стане богом для її чоловіка, а потім уже й для неї. Жінка або взагалі байдужа до потойбічних ідей, або, якщо вони закрадаються в її душу, віддається їм з такою силою, що забуває про все на світі.

Саме на це й розраховував Борис Корнійович. Він розумів, що Олеся не піде в міліцію — каратиметься, плакатиме, але берегтиме таємницю свого чоловіка. Такі, як Олеся, самовіддано ставляться до шлюбу, вони здатні все на світі стерпіти. Але Куций мусив підтримувати в душі Небери віру в те, що Олеся не тільки його не цікавить — вона йому чужа, навіть неприємна, та вже заради самого Віктора він готовий висвятити її в члени їхнього братства. І Небера справді сприйняв як високу ласку його згоду зайнятися Олесею. Де вже було Вікторові здогадуватись про потаємні наміри Куцого!..

У Небери з Борисом Корнійовичем була домовленість виїхати до Одеси разом. Отож саме тоді, коли Володимир хотів побалакати з Олесею, Віктор заїхав на міську квартиру, щоб попрощатися з нею. Якби Володимир не затримався у Стелли, вони б неминуче зустрілися.

Олеся, як і завжди, вірила, що ось зараз, саме в цій розмові, Віктор зрештою все зрозуміє, забуде й думати про Куцого та про те, що її так жахало. Повернеться на завод, життя їхнє здобуде той вивірений лад, завдяки чому вона стане шанованою господинею і, може, навіть матір'ю!.. Олеся вже змирилася з думкою, що Віктор не геній — хай робить те, що вміє, аби жив чесно. Всю ніжність свою, всю звабу жіночої ласки вкладала Олеся у свої благання. Та він тільки хмурився, інколи кидав дратівливі репліки, але здебільшого мовчав.

Проте сьогодні Віктор був зовсім інший. Олеся ніколи його таким не бачила. Навіть тоді, в перший вечір, Віктор не був таким красномовним, як зараз. Вона вже зрозуміла, що тоді його красномовство нагадувало розпущений хвіст павича, а зараз він був справді щирий — такий скорботно щирий і схвильований, що їй негайно передалось його хвилювання.

На благання Олесі, що стали для нього звичними, Віктор, ухопивши її долоні й боляче їх стиснувши, гаряче заговорив:

— Олесю, люба моя! Ти віриш, що у світі є те, за що людина, не задумуючись, повинна віддавати життя? Віриш, ластівко?..

— Вірю,— чудуючись його мовою, прошепотіла Олеся.

Її лякало незнайоме зблискування в його очах — чому в нього так горять очі? Але цього їй ніхто не міг пояснити, як і несподіваного Вікторового натхнення. Куций добре знав, коли саме слід підсипати білий порошок. Лікарі назвали б цей стан ейфорією.

Не будемо уточнювати, як вдалося Куцому приховувати від Небери, що білий порошок — це і є найстрашніший наркотик. В сучасному світі люди вживають стільки різноманітних пілюль, що це, напевне, не становило особливих труднощів.

— Ти ж виросла в церковних руїнах,— продовжував Віктор. — Це ж тисячі років... Тисячі років лежать під отими руїнами. Тисячі!.. — Його ж самого вражало те, що він казав,— оті тисячі років, протягом яких люди вірили у всевладну Особу, що пильним оком вистежує кожен наш крок, невидимими променями обмацує та виважує кожну нашу думку. — Діди, прадіди... Прапрадіди наших прадідів... Віки, віки!.. Ніколи це не переводилось, скільки стоїть земля. А церкву ж, бач, завалили. Та чи давно її завалили?.. Твоя ж мати у ній хрещена. Хіба ж не так?.. Її ж, мабуть, там хрестили.

— Хрестили...

— От бач! Там тисячі років, а тут... Це ж тільки вчора сталося. То чому ж ми повірили, що правда в оцих десятиліттях, а не в тисячах літ?.. Бога ніхто не бачив. Так сказано в Євангелії. Не бачили, а вірили... Його не

можна бачити, але він є, є!.. Він виявляє себе в сотнях поколінь. Для нього тисяча років — це однаково, що для нас одна шкільна лекція. То хіба ж ми за одну лекцію здатні все на світі збагнути?.. Лекція ця лише почалася... Нам показали, як пишеться «а», до «б» ми ще не встигли дожити... А «я», наше власне «я» десь за такими туманами, що його не докличешся... Ти чуєш мене, Олесю?

— Чую... Невже ти справді віруєш? — тихо видихнула вона.

— А ти ж як гадала?

— Мені здалося... Ти ж сам казав, що це тільки жарт.

— Що ж я мав казати? Ні, моя люба... Не жарт. Це не так, як в інших, але не жарт.

Його палкі слова скаламутили її душу. Не можна сказати, що Олеся зрозуміла його віру, але в її очах він здавався вже безгрішним, бо те, що вона про нього думала, було гірше, незмірно гірше! То був цинізм, безчесна торгівля людськими святинями, а тут була справжня щирість.

— А Борис Корнійович... він теж вірує? — запитала Олеся, не ховаючи своєї неприязні до цієї людини.

— Вірує?! — дивлячись на неї так, ніби вона сказала якусь дурницю, вигукнув Віктор. — Він не просто вірує — він несе в собі святий дух. Ти розумієш, що це означає?.. Такі люди приходять раз на тисячу років. З них починається нова віра.

— Навіщо нова? Бог же один. Це на землі влада міняється... А там завжди однаково... Навіщо нова?

Цим запитанням Олеся загнала його в глухий кут, але Віктор швидко знайшовся:

— Бога треба пізнавати. Не всі його правильно розуміють. Через те й виникають різні релігії.

— То все оце... ну те, що ти малюєш... це для віруючих?

— Так, Олесю. Для тих, хто вірує по-новому.

— А гроші звідки?

— Хіба в церкві не беруть грошей?.. Гроші від братства, ластівко. Не в них щастя.

Сумніви в неї не зникли, але те, що казав Віктор, було вже не таке страшне, як напочатку. Вона хотіла бачити його чесним, щирим, тобто людиною, яка живе тим, у що вона вірить. Іншого життя Олеся не уявляла, будь-яка брехня її одразу ж відштовхнула. Таким вона хотіла бачити Віктора. Для неї це було важливішим, ніж зміст тієї віри, до якої він прилучився,— адже сама щирість людська мусить шануватися вище від будь-якої релігії. Навіть тоді, коли вчинки людини ми нездатні схвалити, щирість та переконаність у власній правоті мусять пом'якшити в наших очах її провину. Може, Олеся про це висловилася б інакше, але так промовляло її серце.

Вона кидала Вікторові все нові й нові запитання, деякі з них були йому неприємні, але він терпів, намагаючись відповідати так, щоб Олеся не помітила його дратливості. Та вона помічала, що він терпить навіть неприємне,— і це її переконувало, що Віктор справді здобув якусь віру. Адже ж раніше віра його саме в тому полягала, щоб не терпіти нічого неприємного.

Він дуже поспішав, зміст його вірувань не міг для неї розкритися з однієї розмови, вона це розуміла. Про свою майбутню посвяту та про випробування самотністю в катакомбах Віктор, звичайно, промовчав. Сказав тільки, що приїде не скоро,— може, десь через місяць, отож, напевне, їй краще пожити в матері.

Що ж то за віра з'явилася у Віктора — як можна її назвати? Скажемо просто: назви вона не мала, бо то була не віра, а лише усвідомлення факту, що з його атеїзмом щось негаразд. Треба йти туди, куди кличе всевладний Борис Корнійович — друг дядька Сидора. То було бажання надати своїм егоїстичним намірам якоїсь духовної таємничості, щоб відчувати себе не просто контрабандистом, а людиною, яка прагне прилучитися до вищих

сфер. Поза, сама тільки поза. Та непомітно для себе він дедалі глибше втягувався в цю небезпечну гру — допомагали наркотики. Раціональне змішувалось з фантастичним. Явище не нове — його можна зустріти як у вигляді правомірного марксизму, так і в машкарі релігійності. Найчастіше це трапляється тоді, коли з'являються новітні пророки. І особливо там, де відмерли духовні підвалини пращурів.

Скільки їх, отаких напівінтелігентів,— людей, що вважають себе елітою! Відірвавшись від народного, вони не зуміли прилучитися до духовних надбань сучасної цивілізації. Віктор мало чим відрізнявся від дядька Сидора — хіба що так, як відрізняється гусінь від метелика, але не більше. Гусінь прагне стати метеликом — це відповідає її природі, а Небера прагне стати Прилипком. Віктор уже зрозумів: дядько Сидір зовсім не такий, яким хоче виглядати в людських очах. Йому навіть здавалося, що Прилипко вірить у те ж саме, у що вірить Борис Корнійович,— адже вони друзі дитинства. Безумовно, дядько знає про контрабанду — адже ж Марта прийняла від Куцого королівський діамант! А те, що говорить Прилипко з трибуни,— лише димова завіса. Віктор не хотів бути обдуреним — і саме через те потрапив до таємничого «братства» Куцого. Цим він заохотив і самого Бориса Корнійовича: а чому б справді не зайнятися створенням релігійного братства? Адже ж не святі горшки ліплять...

Відразу ж після того, як Віктор виїхав, до квартири подзвонив Володимир.

Добре, що він зараз не почав тієї розмови, для котрої прийшов,— Володимир якимось потаємним чуттям уловив: Олеся йому не повірить. Щось було в її обличчі таке, чого він протягом останніх місяців не помічав,— тиха покора, умиротвореність, трепетна надія. Після великого нервового напруження, в якому жила Олеся, навіть оця несмілива надія зробила її погляд світлішим, рухи спокійнішими, вся постать її мовби скинула з себе якийсь надмірний тягар.

Відчувши, що розмовляти з нею поки що рано, Володимир запропонував їй поїхати на шахту. Квартира у Ксені не розкішна, а проте дві добрих кімнати, місця вистачить. Та й Ксеня її любить, Олеся це знає.

До того ж Оксана Самійлівна зараз не жила вдома — нещодавно перебралася до Криничних. Дома лишилися тільки кури й корова. Та й то тільки через те, що в Криничних не вистачало хлівів. Олесю дуже радувало, що мати тепер не самотня, є в неї рідня! Люди відразу почали до неї інакше ставитися, мовби Оксана Самійлівна вчинила якийсь подвиг. А може, й справді її життя було подвигом: все витерпіла — і глум, і відверту зневагу, а, бач, не кинула рідного села. Та ще й доньку виховала так, що кожна мати може позаздрити...

Раділа Олеся за матір і водночас розуміла, що її приїзд поверне матусю до рідної хати. Не хотілося їй цього — хай ближче породичається з Криничними, нехай люди побачать, що все життя глумилися даремно. Лишатися самій Олесі також не хотілося, через те вона з радістю прийняла запрошення Володимира.

25.

Вже кілька тижнів минуло, а Володимир все ще не наважувався заговорити з Олесею про Віктора. Вона не ховалася, що змінила думку про нього. В чому саме й як — того не знали ні Володимир, ні Ксеня. Розпитувати не годилося, це справа інтимна. Володимирові лишалося тільки вичікувати та пильнувати, щоб з Олесею не сталося лиха.

Ксеня також поволі почала заспокоюватись. Те, що Віктор поїхав з Борисом Корнійовичем, можна розуміти по-різному. Ну, скажімо, він хотів ліквідувати сліди своєї участі в їхній справі. Бо чому ж Олеся почала потроху впокоюватись? Щоправда, інколи вона плакала — Ксеня це помічала,— але ж зрозуміло: тривога її остаточно не минула, з'явилася тільки надія на те, що все має завершитись добре. Отож і не треба поспі-

шати з висновками. Ксеня вірила, що Віктор таки схаменеться. Їй хотілося в це вірити так само, як і Олесі, для котрої його релігійні захоплення не здавалися чимось загрозливим. Крім того, деякий досвід підказував Олесі, що Вікторових захоплень вистачає ненадовго. Знала вона про Нату більше, ніж він гадає,— знала, але простила. Олеся була певна, що він про цю свою натурницю вже й не згадує. То був тільки вихлюп старого — так він жив багато років,— і якби вона почала докучати йому своїми сварками, нічого путнього з цього б не вийшло. Звісно, їй було дуже боляче, та не сварками вона вирішила тримати чоловіка — їй хотілося, щоб у нього відмерла потреба в дешевому парубкуванні.

Лякала його звичайно:

— Кину, якщо дізнаюся, що це правда.

Дізналася, але не кинула. І навіть не сказала йому, що знає. Отож навіть тут Олеся виявила більше зрілості, ніж це властиво жінкам її віку.

Розказала їй про це подруга Нати, з якою Віктор жив іще до одруження. Олеся бачила, що Марійка не бреше, вислухала її з гідністю, хоч сама ледве трималася на ногах. А відтак попросила її покинути квартиру й ніколи більше не приходити. Було щось огидне в цьому доносі — не менш огидне, ніж у поведінці Віктора. Марійка хотіла зіпсувати їм життя, для цього й приходила. Яку ж то радість від цього вона матиме? І тут Олеся сказала собі: не вийде, голубонько, не старайся! Саме це й дало їй сили стерпіти. То був внутрішній спротив натам, марійкам та іншим легковажним істотам, котрі намагаються виловлювати для себе чоловіків лише сексуальними принадами, бо за душею в них більше нічого немає. Не віддасть вона їм свого Віктора, не віддасть! Який там не є, а він належить їй. Чому ж вона повинна гадати, що заслуговує на казкового принца? Сама вона теж не голубої крові...

А проте Олеся лише дозрівала, обіцяючи стати справжньою красунею. Тільки та врода, якій судилося рано змарніти, виявляє себе в дівочі літа. Є врода, яка розквітає роками, пишніючи та формуючись, виявляючи в собі те, чого не можна було вгадати в юності. Саме такою була Олеся.

Ксенина квартира перетворювалася на хату-читальню. Чомусь всі вони потягнулися до книжок — може, тому, що знали: є те, про що доводиться мовчати. Жити разом, дивитись одне одному в вічі й мовчати про головне — про те, що загрожувало самому їхньому існуванню,— було надміру тяжко. Щоб розрідити гнітючу атмосферу, Ксеня запровадила читання вголос.

Володимир промовчав про свою зустріч із Стеллою: він не вважав це зрадою. Хіба ж Ксеня не дозволяла йому бачитися з нею? Навпаки, Володимир сам заборонив собі ці зустрічі, але не Ксеня. Ну, сталося таке — поцілувались. Захмелів на якусь хвилину — де вже не захмеліти? Але зради не було — вони чисті обоє, як морські хвилі. Та що за лихо вигадали для себе: саме там, де ти відчуваєш радість єднання, виникає зрада. Він намагався пояснити це Стеллі, а вона його тільки висміяла.

Потім уже й сам сміявся з себе: чим же ти кращий від Віктора? Той хоч філософію сюди не приплутує. Та було в цих роздумах щось справедливе — те, чого Володимир не зумів тоді висловити. Принаймні так йому зараз здавалося.

Крок за кроком людство позбуватиметься святинь суто фізіологічного плану: всі вони будуть розвінчані наукою, і лише д у х о в н е ніколи не втратить своєї високої святості. Все зрозуміють люди: як згортається промінь, закручується в генетичні ланцюжки, щоб згодом стати живою істотою; як він обростає новими променевими нашаруваннями, викликаючи ріст організму... Все це люди пізнають до останньої межі. Але ж ця остання межа — знов-таки промінь! І чому, звідки приносить він життя, як наповнюється духовними силами — це довго ще буде таємницею навіть тоді, коли жодних фізичних таємниць не залишиться.

А поки що...

Зради не було — ось що головне. Володимир іще не знав, чим саме

йому дорога Стелла. Мабуть, Ксеня казала правду: існують, мусять існувати такі почуття, як між братом і сестрою.

На їхні вечірні читання несподівано для Володимира зачастив Іван. Він сідав у кутку, жодним словом не нагадуючи про свою присутність. Невідомо, чи помічали це жінки, а Володимир помітив одразу: очі брата шукають Олесю. Тоді, коли Іванові здавалося, що цього ніхто не помічає, він дозволяв собі крадькома глянути на неї і чомусь одразу ж червонів, наче боявся, що всі зрозуміли його приховані думки.

Як правило, читала Ксеня. Здебільшого це була поезія — поеми Пушкіна, Лермонтова, Шевченка. Володимира дивувало, що знайоме з дитинства тепер сприймалося зовсім інакше. Тоді він стояв перед цим, як перед велетенською, недосяжною горою, що сягає в небо сніговими вершинами, але невідомо, як виглядає світ з отієї захмарної крутизни. Тепер Володимирові здавалося, що він просто й природно почуває себе на вершині — його поклали туди великі співрозмовники, щоб сказати йому про те, про що він сам не раз думав.

Та ось що вельми вразило Володимира: Олеся помічала Іванові погляди, їй це було приємно! Вона, перейнявши від Ксені плетіння, вправно орудувала дротиками. Жодного разу не глянула на Івана, але Володимир бачив, що Олеся ніби трішки грає: і голос у неї інший, і сміх, і вираз очей. Напевне, вона бачить себе так, ніби потай зазирає в дзеркало. Стихія, дивна людська стихія — та сама, котра повела Володимира в студентський гуртожиток. Не можемо ми належати комусь одному — навіть тоді, коли належимо. І не зрада це, а необхідність спілкування. А в цій необхідності ми неминуче залишаємося поділеними на чоловіків і жінок...

Коли Ксеня стомлювалася читати, Володимир та Іван бралися за шахи. Іван швидко програвав, бо зовсім не стежив за грою,— він ні про що нездатний був думати, окрім отих очей, які час від часу відривалися від дротиків, щоб глянути на Ксеню чи Володимира, але не на нього.

— А що завтра? — запитала Олеся у Ксені, маючи на увазі їхні читання. — Ксеню Петрівно! Дозвольте мені читати, можна?..

— Ну, звичайно! — зраділа Ксеня. — Що б ви хотіли?..

— Франкового «Мойсея». Боже, яка це поема!.. Мені здається, люди ще її не зрозуміли.

Ксеня підвела здивовані очі, ніби не сподівалася, що ця жінка з дитячою голівкою здатна осягнути глибини справді геніального твору.

Наступного вечора Олеся читала «Мойсея». Та ще як читала! Вона майже не зазирала в книжку — гортала сторінки лише для годиться. Її мелодійний голосок дзвенів не артистично — тихо, по-домашньому,— але вона виповідала своє, заповітне. Олеся, мабуть, і сама пробувала складати вірші, хоч, напевне, нікому їх не показувала. Так подумала Ксеня, слухаючи її читання.

А що ділося з Іваном,— те, мабуть, знає тільки він сам. Іван уже не крадькома дивився на Олесю, як було раніше,— прикипів поглядом так, мовби не існувало у світі нікого, окрім них двох. Володимир навіть побоювався за брата: що дасть йому це захоплення? Досі він не помічав, щоб Івана цікавила якась дівчина.

Після читання брати вийшли на вулицю — кликало передчуття весни, що вже виповнювала повітря своєю вологою свіжістю.

— Гарна Олеся, правда? — не утримався Володимир.

— Мда-а... А що з того? — сумно зітхнув Іван.

В його голосі вчувалося благання: не треба цього чіпати. Проте Іван сам, видно, не міг більше ховати почуттів, які його переповнювали.

— Везе ж людям!.. За одну її сльозинку я б його до дуба причепив. Хоч він і художник, а стерво. Вчив його Сашко, та не вивчив.

Володимир ніколи не чув від брата грубої лайки — жила в родині Медунів та народна шана до слова, яка властива світлим душам. Тож, мабуть, глибоко в його серці вкоренилося почуття, яке не обіцяло просвітку. Болюче й світле, трагічне й радісне, воно, напевне, було першим.

Щоправда, Володимира трохи здивувало оте вболівання Іванове: звідки він знає, чому інколи плаче Олеся? Проте він міг і не знати справжньої причини — раз плаче, то й причина одна: Віктор — сволота, та й годі...

Невідомо, як ставилася Олеся до промовистих Іванових поглядів — напевне, вона того не брала глибоко до серця. Та все ж самотність (Олеся встигла й цього пізнати!) була їй нестерпна, як і кожній жінці.

Якось Олеся вирішила на неділю з'їздити до матері. Володимир нізащо не хотів відпустити її саму. Олеся цього не розуміла.

— Чого це раптом? — чудувалась вона. — Я ж там виросла. Чого ж мені боятися? Виходить, власної домівки.

Все ще відкладаючи головну розмову на майбутнє, Володимир почав умовляти Олесю, щоб узяла з собою Івана.

Вона так весело засміялася, наче це була не Олеся з її задавненим смутком в очах, а якась безтурботна щебетуха:

— Та що це ви, Володимире Микитовичу! Таке вигадали. Як же я з ним по селу піду? Я ж заміжня жінка. Та й мати... Що вона подумає?.. Знайшла собі провожатого. От вигадали!..

Але Володимир невідчепно наполягав, вигляд у нього був серйозний, заклопотаний — тут, мабуть, ішлося не про якісь там жарти. Олеся нарешті погодилась:

— Ну, та байдуже... Я в Криничних заночую, а він у нашій хаті. — Вона знов засміялася. — Все ж таки очерет разом жали. Має право на стріху.

Але невдовзі ота безтурботність змінилася тривогою — Олеся почала допитуватись, звідки взяв Володимир, що їй буцімто щось загрожує. Звести цю розмову на жарт вже було неможливо. Сказав якомога спокійніше:

— Повернетесь, тоді поговоримо.

— Ні, кажіть зараз.

Ксеня була на роботі, вдома вони лишилися удвох. Володимир розумів, що йому вже нікуди відступати,— що б там не сталося, а поговорити з Олесею треба.

— Ви, звичайно, любите Віктора,— почав Володимир, але одразу ж пошкодував, що не знайшов ліпшої фрази.

— Якби не любила, то не жила б,— нахмурилась Олеся. Мабуть, вона подумала, що ця розмова знов пов'язана з Іваном. Володимирові стало ніяково від цієї думки.

— Звичайно... Але прошу вислухати мене. Я дуже завинив перед вами.

— Чим?..

Володимир подумав: знову щось не те! Вона дивиться на нього, мов на ворога.

— Пригадуєте, я подарував Вікторові свій малюнок. Навіть не один, а три...

Олеся рвучко зіскочила з дивана, де вона сиділа, підібгавши ноги. Підійшла до вікна й заговорила просто в шибку — мабуть, не хотіла бачити його обличчя.

— Знаю, все знаю!.. То що ви хочете цим сказати? От ви раптом виявили, що Ксеня Петрівна ходить до церкви. Уявіть собі таке... Спершу ховається від вас, а потім признається. Або, скажімо, відвідує молитовний дім. До секти пристала... Ну, й що з того? Невже б ви за це перестали її любити? — Вона обернулась, на очах забриніли сльози. — Та ви ж йому друг, друг!.. Який же ви друг після цього?!

Метнулася в сусідню кімнату, впала на ліжко. Володимир стояв біля столу, не знаючи, що йому робити. Він не наважувався підійти до неї, але розмову не можна було уривати.

Кинув за двері:

— Ви знаєте, хто такий Борис Корнійович?

Почув її голос:

— Хто?.. Кажіть.

— Він злочинець. Державний злочинець.

Олеся довго мовчала. Мовчав також Володимир. Нарешті Олеся з'явилася в дверях. Чомусь знов у своєму халатику нагадала йому Стеллу — у тієї таке ж саме волосся. Заплуталося в ньому сонце, висвічує зсередини, аж очі змушує мружити.

— Звідки ви це взяли?..

В її голосі вчувалася прихована тривога.

— Хіба Віктор вам не казав, що я з ним знайомий?

— Казав. Він від мене нічого не ховає. Ви теж малювали для Бориса Корнійовича... Ну, нехай, я розумію... Звичайно, Віктор не мав права без вас цього робити. Але ж він це робить по вірі!.. Вірує, тому й робить.

— Вірує... — задумливо повторив Таран. — Ну що ж... Може, й вірує... Але все це потрапляє за кордон. Звідти Борис Корнійович одержує наркотики...

— Що?! — вжахнулася вона. — Наркотики?.. Це справді таке страшне, як пишуть?

— Страшне, Олесю. Дуже страшне.

— А навіщо воно Борисові Корнійовичу?

І тут Володимир пригадав, як горіли очі в Небери,— так вони світяться лише у котів. Яка страшна підступність! Ось чим полонив його Борис Корнійович, ось чому він став для Небери богом.

Чи знає про це Віктор? Якщо не знає, то Куций, діючи таємно, перетворить його на дресированого пса. Віктор ходитиме за ним і лизатиме йому руки, бо саме від отого лизання з'являються і веселковий настрій, і незбагненна сила, і казкові палаци, де його приймає Магомет...

Олесі цього Володимир не сказав. Слова його були трохи інші:

— Спекуляція. Контрабанда... Є хлопці, яким це просто цікаво. Хочеться спробувати заморського дива. Раз, вдруге... Потім це втягує, як горілка. П'яницю якось можна зупинити. Віктор вам, напевне, розповідав про мене... А наркомана вже не зупиниш. Всі держави карають людей, які торгують наркотиками. Це вважається міжнародним злочином.

Олеся сіла в кутку біля туалетного столика й, підперши рукою щоку, довго просиділа в задумі.

— Не вірю,— промовила вона. — Про закордон вірю... А наркотики... Мені одразу видалося, що в нас таких картинок не купуватимуть. Для церкви вони не годяться, а якісь там стиляжки... Це ще зелень, на батьківські подачки не розженешся. Тому я й подумала, що це для закордону робиться. Та Віктор, мабуть, не знає. Хіба вони вам казали, для кого ви малюєте?

— Ні, не казали.

— Бач, не казали... Значить, і Віктор не знає. А наркотики... Цього не може бути. Віктор не такий.

Володимир і справді не міг їй довести, що контрабандистська ватага, до якої пристав Небера, торгує наркотиками. Це було найбільшою таємницею Бориса Корнійовича,— як тут доведеш? Олеся, відчувши слабке місце в його аргументах, відразу ж напалася:

— Чого ж мовчите?.. Ось що, Володимире Микитовичу... Нічого ви не знаєте так само, як і я. То навіщо ж взялися мене залякувати? Я вірю Вікторові. Коли він бреше, я добре це бачу. Та він не брехав... Не треба мені вашого провожатого. З Віктором я сама розберусь. Може, й правда... Але його провини тут немає.

Вона стояла перед ним рішуча й горда, впевнена у своїй безумовній правоті. І, може, справді в неї була ця правота: на те ж вона й дружина, щоб вірити навіть тоді, коли вже ніхто не вірить.

Як же негарно вийшло! Чи не подумала Олеся, що Володимир навмисне обмовляє її чоловіка, аби догодити Іванові? Нічого дурнішого й не вигадаєш. Якби Іван знав, в яку халепу втелющив його Володимир, він би зненавидів брата.

Але що ж тут робити? Добре було Сашкові давати розумні поради.

Здалеку воно ніби й просто. Та спробував би Володимир натякнути Олесі про міліцію — вона б йому очі видряпала!

Олеся хутко зібралася, зодягнула шубку і, не прощаючись із Володимиром, вибігла на вулицю. Він припав обличчям до шибки, дивився, як вона в гумових чобітках перебродила через снігову калюжу, тоненька, тендітна, але така непохитна у своїй вірі. Володимир картав себе за те, що ось, бач, не зумів поговорити з нею. Тепер йому спадали на думку саме ті слова, які належало їй сказати. Та він міг казати їх тільки собі — Олеся вже не стане його слухати.

Висловив свої тривоги Ксені, але вона думала так само, як і Олеся,— Володимир, мовляв, перебільшує небезпеку, треба трохи зачекати. Віктор не такий дурний, щоб серйозно втягуватися в контрабанду. Ось він повернеться — і все відразу з'ясується. Раніше Ксеня про Віктора висловлювалася різкіше. Та й зараз, мабуть, не інакше думає, але боїться, що Володимир прийме таке рішення, яке йому також не зичить добра.

Володимир відмовився від посади завклубом, ось уже кілька тижнів працював разом з Іваном — закінчували будувати водокачку, для газозварників роботи вистачало. У майстерні, під териконом, бував лише вечорами. Композиція «Каяття» все ще його не влаштовувала — терикон, що поглинав Орлову балку, виглядав не духовним явищем, а суто механічним. Не відчувалося, що в цьому страхітті, яке тут чинилося, винні самі люди. Григір робить благородну справу, це було ясно, але з якої причини йому доводиться це робити, картина не розкривала.

Ксеня була надміру ощадною господинею, важко було зрозуміти, як вона зуміла розтягнути оті п'ятсот карбованців, що в них лишилися, аж до весни. Проте й вони ще не повністю витрачені. Володимиру пекла совість болюча згадка про ці гроші — Стелла, бач, не взяла! — але повернути їх Куцому він уже не міг. Отож виходило, що близько трьох років його, по суті, годували контрабандисти. Хіба можна це заперечити? Та й не збирається він заперечувати...

Олеся до них не повернулася — напевне, одразу ж із Бугаївки поїхала до міста. Іван якось зустрів її біля гастроному — каже, що випадково. Та щось він занадто часто почав туди навідуватись. Чергує, мабуть, біля її будинку, наглядає за вікнами, мовби оті вікна здатні зарадити чимось у його мовчазних смутках. Володимир його розуміє — так він сам колись чатував під Нелиними вікнами. І так само, як Неля повз Володимира, Олеся пройшла повз Івана — відчужена, замкнена, зосереджена на власних думках. Мабуть, усе ще підозрює підступність з боку Таранів. І, мабуть, Віктор їй від цього стає ще рідніший...

А весна тим часом вивільнила донецькі горби від чорного ніздрюватого снігу. Вони одразу ж починали зеленіти — трава вже під снігом відчувала весну, вона була готова до зустрічі з сонцем та людськими очима, що завжди з великою радістю оглядають першу зелень. Десь потім око звикає — вже й троянда не так радує, як ота перша невибаглива травиця. І навіть горобці, що лементують побіля калюж, здаються тобі шляхетними птахами. А граки, які потім стануть майже ненависними, породжують такі відгомони у твоїй душі, що ти ладен їм пробачити всі майбутні неприємності — і безсоння, викликане їхнім бучним весіллям, і нальоти на засіяні городи та ниви.

Навіть скрегіт заліза, гудки поїздів тепер не просто звучать, а мовби пахнуть чимось незбагненним — освіженим простором, де гуляє степова луна, синім небом, що наблизилось до землі, та ще чимось таким, про що ти й не здогадуєшся. Не цвітінням — до цього ще далеко — а може, шарудінням дубового коріння, котре уже прокидається, щоб ламати підземні скелі, добуваючи із них поживу для дуплистого велетня, на якому кожна гілка переросла стовбури інших дерев.

Григір виходить із хати, примружено дивиться в долину, яку він пам'ятає безлюдною, незабудованою — мало тоді було людей у Донбасі, не те що зараз. Його й не переслухаєш, цього Григора: ось він раптом починає розповідати, як народилася їхня шахта. Все нібито скоїлося з великої

зливи, що сталася у травні. Так, так, саме в травні — Григір добре це пригадує. Вимила ота злива гарбуз із глиняної кручі та й покотила Орловою балкою. Григір і сам бачив, як воно котилося, та малий іще був, не вдарила думка в голову: звідки ж це гарбуз у травні? А тут саме їхав возом наймит Вірченків, Денис. Видно, що той гарбуз чимось його зацікавив,— кинув на воза та й погнав коней у степ. Не довго після цього наймитував Денис — найняв зо два десятки мужиків, почали шахту рити. І став він одразу ж Денисом Саливоновичем, золотий ланцюжок на животі звисає — хазяїн! Щоб його й на тому світі самими гарбузами годовано — скільки він крові попив! А чого б ото Григорові не вхопити того гарбуза? Хата ще була незакінчена, тільки стіни виведені — в того ж Дениса на неї довелося потім заробляти. Все життя Григір лаяв себе, що таку нагоду прогавив. Кажуть люди, що гарбуз той із глини випалений, а в ньому повно срібла та золота. Отак ми часом долю свою шануємо...

— Може, то скарб старовинний,— несміливо зауважував Володимир. — Його до музею належало здати.

Григір зареготав:

— Те-те, чоловіче праведний!.. Хіба мужик тоді про музеї думав? Зараз, може б, і здав, а тоді... Тоді б не здав, і не думай. — Очі звузилися, зморшки довкруг них зажевріли лукавством. — А ти б здав?

Це була іще одна шпилька, що вражала Володимира в самісінький мозок. Скажімо, відніс Володимир той скарб до музею, та раптом виявилось, що директором у ньому працює Борис Корнійович... Він підгодовує Володимира, дає йому горілку... А хіба ж те, що зараз діється, чимось краще? Гірше, значно гірше!

— Ну то як?.. Здав би чи не здав? — глузливо допитувався Григір.

Володимир так і не зважився на відповідь. Йому раптом стало зрозуміло, чому не виходило «Каяття»: тому що у своєму власному каятті він був не до кінця щирий. Роздуми про людей та про Всесвіт жили якось ніби окремо від того, на що здатний був сам художник. Модель світу, яку носив він у собі, вимагала служити Світлові, а він поки що борсався в Темряві — просто в нього бракувало твердості, щоб зробити рішучий крок. Мабуть, це правда, що його тепер стримувала тільки Олеся, її віра та її доля. А може, навіть не сама Олеся,— може, те, що вона про нього скаже. Для неї він назавше залишиться зрадником, це безсумнівно...

Раптом його пройняла думка: а ти ж і справді нічого не знаєш про цю злочинну ватагу! Ти був безвідповідальним п'яничкою, котрого навіть ці люди вважали нижчим від себе. Всі твої відомості про них не варті й шеляга — міліції, напевне, відомо значно більше.

Про героїн Володимир чув лише від Кирпи, який намагався довести перевагу білих порошків над горілкою. Від горілки людина дуріє і тупіє, а героїн дає їй таке відчуття, ніби вона здатна одним поштовхом завалити Ейфелеву вежу. А насправді... Хто сказав, що від горілки кращі?.. Серед їхніх клієнтів є артисти, композитори і навіть учені. Вічна молитва Мефістофелю: спершу дай мені казкову могутність, потім можеш тягнути мою душу в пекло.

Про контрабанду Володимир знов-таки чув лише від Кирпи. Борис Корнійович майже визнав, але нічого конкретного не сказав. Та хіба ж міліції не відомо, що контрабанда існує? Їм потрібні докази, а не здогади. Доказів у Володимира не було. Фактично йому лишалося розповісти те, чим він займався сам, а висновки нехай роблять люди, які на цьому повніше обізнані. То яка ж тут може бути зрада? Ти всього тільки розповідаєш про себе, звільняючи душу від власних гріхів.

Думка ніби й проста, але чомусь вона тільки зараз постала в його свідомості з повною очевидністю. Того, що для нього було найболючіше,— донос не лише на себе, а й на Олесю,— взагалі не існувало: нічого не знають ні Володимир, ні Олеся, ні навіть Віктор, Вони не допущені до головного!..

Щоправда, це головне мусить вельми жорстоко освітити їхню участь у цій справі: знали чи не знали, а вони до цього причетні! Та це вже

зовнішнє, а внутрішнє — це те, що пекло Володимирову совість. Якщо відбувся суд у твоїй душі, то чи варто боятися іншого суду? Напевне, це має стосування не лише до закону, а й до того, що скаже про нього Олеся. Важливо не те, що про тебе хтось раптом подумає, а тільки те, який ти є насправді...

Тим часом граки почали гніздитися саме на тих дубах, котрим уже не загрожував терикон. Для Володимира лишалося загадкою, як вони осягнули цю премудрість,— адже ж треба мати чималий досвід, щоб зрозуміти, яка роль належить Григоровій стіні. А вони одразу ж це побачили!

Стежки та дороги поволі підсихали, за ногами вже не тягнулося глинисте багно, на дубах пообпадало торішнє листя, хоч нове ще й не з'явилося.

Зрештою Володимир не витримав: поїхав у карний розшук. Його прийняв лейтенант міліції з такою вишуканою ввічливістю, на яку Володимир ніяк не розраховував. Лейтенант був не старший від Володимира. Напевне, він мав вищу юридичну освіту. Це було виразно написано на його обличчі: подивіться, який я інтелігентний. Не сподобалось Володимирові й те, що вони були ровесниками. Хотілося б тут зустріти літню людину — їй легше виповідати власні гріхи. А цей, десь, мабуть, іще потай висміє: жив би, дурню, та мовчав — хто тебе за язика смикає?..

Так чи інак, а Володимир вирішив, що будь-яка кара не страшніша від отого пекучого клубка, котрий ворушився в душі, вимагаючи, щоб його випустити на люди.

Коли Володимир закінчив розповідати, лейтенант навіть не ворухнув бровою. Він лишився таким же незворушно ввічливим, яким був напочатку. Запропонував усе це викласти на папері, а сам зайнявся своїми справами.

Володимир подав йому дві сторінки, списані дрібним почерком. Лейтенант прочитав і коротко кинув:

— Ждіть, ми вас викличемо.

— Де ждати? — вихопилось у Володимира.

— Вдома, звичайно,— посміхнувся лейтенант. — Ви нікуди не збираєтесь виїздити? Якщо виникне така потреба, обов'язково повідомте.

Більше він не сказав ні слова й одразу ж занурився у папери.

Володимир не розраховував на співчуття, але ж, як йому здавалося, тут не було навіть зацікавленості справою! Наче він підійшов до автомата, опустив у щілину жетон, тепер належало ждати, коли випурхне звідти судова повістка.

Володимирові уявлялося, що все це буде якось інакше. Хтось йому скаже гіркі слова, хтось по-батьківському нагримає. Ті слова розпечуть його, мов горщика в полум'ї, але в них Володимир відчує зацікавленість і його грішною особою, і долею Олесі, і, нарешті, безпекою самої держави. Але тут була звичайна канцелярія.

Чомусь Володимир подумав про те, що державний організм взагалі побудований за тією схемою, котра володарює в організмі людському. Володимир потрапив не до мозку, а лише до печінки чи, може, до якогось іншого органу, якому належить очищати організм від шкідливих клітин. Ці органи виконують свої обов'язки цілком автоматично, і кому спаде на думку їх за це засуджувати? Мозок і сам не знає, чому він живе,— мабуть, лише тому, що кожна окрема клітина володіє автоматизмом. Отже, ти цілком спокійно й незворушно будеш викинутий туди, де ніхто вже нездатний заподіяти шкоди суспільству... То чого ж тобі нарікати на холодну, відчужену ввічливість лейтенанта? Він діє так, як велить правило, а правило — дитина Закону. Лейтенантові немає потреби вкладати в цю справу емоції, бо якби державні органи були засновані на людських емоціях, то не було б і самих органів — лишився б тільки хаос.

Інколи йому здавалося, що не було ніякого лейтенанта і взагалі нікому він не розповідав про свій злочин. Справді, чому ж його відпустили? Не повинні були відпустити, це нелогічно! Мучило також те, що його

спокутування фактично ще й не починалося. От позбавили б його волі, тоді б він почав відлічувати, скільки днів і тижнів прожив у рахунок власної спокути. А так доводилося ждати того дня, коли це зрештою почнеться. Тяжке чекання, вельми тяжке!..

Ксеня, звісно, нічого не знає. Це вже вдруге він ховається від неї зі своїми переживаннями. Вперше це сталося тоді, коли Володимир промовчав про відвідини Стеллиного гуртожитку. Факт ніби й дрібний, можна б про нього й не згадувати, але ж він пов'язаний з тим, що тепер відбувалося. Коли Ксені чогось не можна розказати — коли взагалі є така потреба! — то, значить, вони не такі вже й рідні.

Минуло ще кілька тижнів — і Володимирові почало здаватися, що його заява потонула у канцелярських затоках, де, на думку Володимира, господарюють не люди, а сонливі лини. І вже почала підкрадатися спокуслива думка: а може, це й краще? Може, він повинен низько вклонитися отому линкові з лейтенантськими погонами? Справді ж бо: і гріх з душі зняв, і справу заморозив. Якби навіть хтось інший викрив Бориса Корнійовича, а разом з тим з'ясувалась Володимирова участь у контрабанді — якби навіть це сталося, то й тоді ніхто не міг звинувачувати його у свідомому замовчуванні: розповідав, писав — підийміть архів!..

Терпець йому увірвався, він знов поїхав до Сашка, але той не обіцяв такого легкого виходу:

— Ні, братухо, там це не загубиться. А що ж ти гадав — вони повинні звітувати перед тобою?.. Ти своє зробив, тепер їхня черга. Може, вони давно стежать за Куцим, але не спійманий не злодій. А його нелегко спіймати. То, видно, смалений жук!

— Ну, а мені... мені що робити?

Володимир намагався говорити спокійно, та Сашко бачив, що вся душа його скаламучена. А ще розумів Сашко: цей хлопець ніколи не чув батьківського слова. Через те він і розмовляв з Володимиром так, як міг би розмовляти з сином:

— Хто чесно жити хоче, тому завжди важко, Володю. Світ — це ж воно що таке?.. Кожен його відкриває для себе. Воно ж ніби зрозуміло, все зрозуміло. А доки ти сам цього не відкрив — світ іще не твій, братухо. Пасажиром на земній кулі себе почуваєш. Або навіть зайцем. Вона крутиться, і ти з нею... Що хвиля морська, що людина. Куди вітер несе, туди й хлюпається... А тепер він твій, Володю! Твій тепер цей світ. Добрий він чи не зовсім — то інша річ. Але твій, твій!.. Інший до смерті доживе, в могилу піде, а так і не відчує, що цей світ належав йому. Важко буде, я розумію. Та куди ж ти від цього подінешся? Легкого хліба на цій землі не буває. А для кого він легкий, тому не варто заздрити. За знання, братухо, платити доводиться. Хто не заплатив, той ні дідька лисого не пізнав.

Прості слова у Сашка. Але це була простота того знання, за яке великою кров'ю заплачено.

Ну, звісно, Сашко казав те, про що думав сам Володимир. Думав абстрактно, прикладаючи це до цілого Всесвіту, навіть до людей, але до себе прикласти було надміру важко. Твій світ!.. Те ж саме, що казав Грицько Прокопович. Ніби змовилися.

Та чому ж Ксеня цього не розуміє? А йому так хотілося саме від неї дістати духовну підтримку — не від Сашка, а від неї.

Повертаючись від Сашка, Володимир знову опинився біля Стеллиного гуртожитку. І все ж пересилив себе — не зайшов. Стелла призначена не для того, щоб комусь полегшувати настрій. Не гратися в життя, а жити — ось для чого народилася Стелла! Для неї він міг стати керівником, але керувати Ксенею, виховувати її... Цього Володимир уявити не міг. І саме тому, що стосовно до Стелли Володимир відчував себе старшим, досвідченішим,— саме тому він рвучко обернувся, натягнув на лоба капелюха й вирушив до автобуса, котрий проходив повз Орлову балку.

А Ксеня його замкнутість розуміла по-своєму: вона знов дорікала Нелею. Цим Ксеня досягала протилежного: останнім часом Володимир

дедалі частіше забував про Нелю, але оті нагадування вихоплювали із його пам'яті то один епізод, то другий.

...Ось Неля зустрічає свою родичку, яка щотижня навідується до неї в дитбудинок. Володимир стільки пам'ятає цю кирпату, в густому ластовинні дівчину, скільки пам'ятає себе. А себе він пам'ятає стільки, скільки пам'ятає Нелю. Дівчині більше двадцяти, це він знає точно. На скільки більше — невідомо, бо той вік для нього вже зливається зі старістю. Він недолюблює Катю: коли ж і на море побігти з Нелею, як не в неділю? А Катя приходить, забирає Нелю, разом блукають по вулицях або вирушають до якогось музею. Вони й Володимира запрошують, він вештається за ними третім зайвим, гадаючи, що Катя незабаром поїде додому і тоді вони з Нелею побіжать ловити бичків. Неля тільки вдає, що ловить, а сама придивляється до водоростей. Потім ті водорості якось химерно переплітаються в її малюнках, породжуючи прегарний орнамент. Скільки в Нелі цих орнаментів!..

Та ось вони помахали Каті, що вскочила в трамвай, Володимир дістав із кишені дві свинцеві пірамідки — деталі нехитрої снасті. Все інше він ховав під скелею, у камінні, а за свинець боявся — ще позрізає хтось. Креветок можна наловити швиденько — хіба є краща наживка для бичків? Неля дуже любить ловити креветок — мабуть, тому, що тут мимоволі доводиться розгортати руками водорості. Ті водорості такі гарні, коли дивишся на них крізь воду! На суші ніде не побачиш такої витонченої краси. Та як тільки вихопив їх із води — краса відразу вмирає, в руках залишається слизьке жабуриння...

На високих глиняних кручах дзвенять трамваї, сигналять авто. А тут, біля моря, чути лише лагідний плескіт. Хвилі набігають на ноги так тихо, наче бояться налякати своєю могутністю, що ховається десь там, у блакитній глибині. Море спокійне, чайки плавають під самісіньким берегом, мов домашні качки. Якщо тобі не страшно стрибати з каменя на камінь — обережно, каміння дуже слизьке! — хвилин за десять можна опинитися ген на тих скелях, що чорніють серед білих гребенів піни — то хвилі об них розбиваються стиха. Скелі виступають з води метрів за двісті від берега, саме попід ними люблять ховатися довгі, мов козацькі нагайки, сіруваті бички, які так і називаються — «батоги».

Неля відважно стрибає з каменя на камінь — вона любить, щоб її вважали сміливою. Напевне, вона й справді смілива. Чорнява голівка то злітає вгору, мовби її підносить невидима хвиля, то припадає до самого каменя — і тоді Неля зачаровано вдивляється у прозору воду, де ворушаться клешнюваті краби і рояться прудкі креветки. Їм можна позаздрити — в яких прекрасних лісах вони живуть!..

Це сталося цілком неждано: саме тоді, коли Неля лежала на скелі, вдивляючись, що діється на дні, набігла велика хвиля. Невідомо, як вона до них підкралася, але Нелю вдарило головою об камінь, вона знепритомніла. Боже, як налякався Володимир! Йому здалося, що Неля мертва. Важко було виносити її — заважало каміння, по якому вони щойно стрибали. А хвилі почали так дружно налітати на берег, ніби та, перша, була тільки розвідницею, що подавала сигнали до наступу. Володимира збивало з ніг, товкло об каміння, а він боявся схилити плечі, бо там була Неля, яка не подавала жодних ознак життя. Хотілося кричати, кликати на допомогу, але берег був безлюдний, а там, на вершині глиняної кручі, його не почують. Страшно не за себе — страшно за Нелю. Він таки зрозумів, що це була не смерть, а лише глибока непритомність. Та як же їм вийти удвох із прибою?..

Недосвідчена людина взагалі не зуміє вилізти із штормового моря. Море підпустить її до самісінького залому, щоб потім, перекинувши через нього, вдарити об каміння всією силою розлютованої стихії й підгребти білими граблями туди, звідки ще ніхто не виходив.

Обдертий до крові, побитий об каміння, наблизився він нарешті до тієї межі, де кожного разу вирішується питання: жити чи померти? І все ж одеські шибайголови люблять показати свою хоробрість: немає серед

них такого, хто б не випробовував свою долю на берегових заломах, котрим під силу крутити тисячі турбін. Таран також непогано опанував цю майстерність одеських бичколовів. Але ж для цього треба мати хоча б вільні руки!

Деякий час він стояв на мілині, хвиля то підіймала його, то опускала. Тут можна простояти до кінця шторму — небезпека підстерігає на самому заломі. Єдина мить відчиняла для них білу гримучу браму до життя — та коротка секунда, коли одна хвиля відкотилася, а друга ще не встигла набігти. Якщо за цю мить не встигнеш вихопитися на берег, страшні граблі підгребуть тебе, вже мертвого, кинуть у бурхливе вировище, а потім, може, рибалки виловлять десь далеко від берегових круч.

Влучивши оту вирішальну секунду, Володимир зі своєю ношею на плечах метнувся до глиняної кручі. Не встиг, його таки вдарило в спину камінням. Але в спину — це добре! Значить, він уже перейшов смертельну межу. Той, кого підгрібає море, не відчуває ударів у спину. Тепер швидше, швидше звідси — хоча б на один метр!..

Неля опритомніла тоді, коли вже лежала на береговому піску далеко від прибою. Весь побитий, мовби щойно вирвався із катівні, схилявся над нею Володимир. Вона, підвівши голову, побачила, як виграє море,— і одразу ж зрозуміла.

— Тобі боляче, Володю?..

Йому вже не боляче — оте її запитання, що видихнули бліді мокрі губи, раптом зняло всі болі: жива, жива! А були ж вони справді на тім світі. Нелі не треба пояснювати, що її врятував Володимир,— третьої людини тут не було й близько.

Десь вона відшукала в собі сили, щоб підвестися, хоч Володимир їй цього не дозволяв.

З-під жовтої кострубатої скелі витікав струмок. Неля зачерпнула води, піднесла йому в ківшику із власних пальців. Він пив ту воду не тому, що хотілося пити, а тому, що його губи безборонно торкалися її мокрих рук. Вона ніби це відчувала — схилилася до нього, припала щокою до його щоки. Їхні губи зближалися так несміливо, наче зараз має статися те, що буває тільки раз на віку. А може, й справді це буває тільки раз — перший поцілунок не повторюється...

Вони дуже боялися директора, наче були в чомусь винні. Діждалися вечора, обсохли й тільки тоді поїхали в дитбудинок. У Нелі майже не було помітно слідів від цієї пригоди — море било об каміння лише його. Нелю він захищав власним тілом. Звісно, оті побої не вдалося сховати. Довго допитувався Дмитро Захарович, хто його так потовк, але Володимир не признався. Було в цій події щось заповітне — таке, про що нікому не годилося казати.

Це сталося тоді, коли Неля закінчила сьомий клас, а Володимир — восьмий. Відтоді вони вже ніколи не розлучалися — аж до того розлучення, котре ще й досі здається Володимирові чимось диким, неймовірним.

26.

Десь о третій годині ночі у вікно постукали. Нерви у Бориса Корнійовича так затіпалися, що він ледве спромігся натягнути штани. Намацавши під подушкою пістолет, виглянув у вікно. Та це ж Небера, дідько б його вхопив! Він уже й до ранку не здатний дожити — серед ночі кидає дружину, сідає за кермо й через усе місто мчить до Бориса Корнійовича. Видима річ, Віктор уже зрозумів, що Куций зробить його наркоманом, але він не хоче так низько падати у власних очах — продовжує гратися в «релігію». Ні, Борис Корнійович не про таких неофітів мріє! Сатанинська чи Христова — справа не в назві, а в сутності. Все це поки що десь попереду — може, тільки в самих мріях,— але Куцого дратувало й обурювало, що цей слимак профанує задуми, які втішали його стомлене серце. Що ж робить Олеся, коли Віктор схоплюється серед ночі

й поспішає до машини? Чи розуміє вона, який «релігійний» екстаз мучить її чоловіка? Пора кінчати цю нікчемну гру — наркоман мусить знати, що він лише наркоман, а не пророк і не месія.

Відчинив двері, впустив Неберу. Віктор здавався вичавленим, наче цитрина, котру належало викинути в помийницю.

— Ви знов мене розбудили,— непривітно буркнув Куций.

— Я бачив,— дурнувато посміхаючись, простогнав Віктор.

— Що ви бачили?

— Його!.. Він вийшов до мене із темряви у великому сяйві. Вийшов і сказав: «Кінчаються письмена, котрі я вам дав. Часу більше не буде. Дивіться в небо. Там з'явиться моя рука і викине блискавиці, і викарбують вони для вас нові скрижалі».

Куций мимоволі посміхнувся.

— То ви заради того й приїхали, щоб повідомити про своє видіння?

— Я знав, що ви зрадієте. Ви ж мій учитель.

Тим часом Небера жадібними очима шукав склянку, із якої його не раз напував Борис Корнійович. То був лише нарзан, хоч він завжди вилизував білий порошок, який лишався в склянці.

— Я хочу води,— тремтячим голосом прошепотів Небера. — Дайте води!.. Так мене схвилювало оте видіння...

Борис Корнійович відчинив холодильник, дістав пляшку нарзану і, відкоркувавши її, наповнив склянку. Віктор спробував пити. На його обличчі з'явилося болісне розчарування.

— Не той нарзан? — глумливо перепитав Куций, подаючи йому порошок. — Ось, беріть!.. І не прикидайтеся пророком. Ви просто наркоман, та й годі. Надалі мене не турбуйте, все вам пояснить Кирпа. Такий нарзан дуже дорого коштує. Знайте норму!.. Кирпа вас навчить, як треба колоти пальці. Або стегно. Або м'якші місця... Спершу шукатимете туалет, щоб спустити штани. А потім навчитесь колотися через одяг. Навчаються! Ходять у гнійниках від отих уколів... І ви зумієте.

Та Віктор його вже не чув. Він лизав білий порошок, запиваючи його водою. Те, що лишилося, ретельно згорнув і сховав до кишені. Погляд його відразу ж посвітлішав.

— Можна поставити машину на подвір'ї? Боюсь, що не доїду.

Так! Він, звичайно, не доїде — по дорозі його звалить сон. Але ж знає, все знає. Мабуть, йому вже доводилося після райських блукань відсипатись у машині. Звичайно, доводилось! Одного разу ледве не розморозив радіатор — коли відвозив Володимира зі «своєї» дачі. Тоді він іще не розумів, що з ним діялось — з дитячою наївністю признався, що заснув за кермом. Добре, що встиг з'їхати з дороги й заглушити мотор.

— Заводьте. Але спіть у машині, бо ви знов мене розбудите.

Очі Віктора вже горіли, на губах блукала натхненна посмішка — починалася ейфорія. Потім прийде мертвецький сон. Борис Корнійович випхнув його за двері й клацнув замком.

Куций проспав до восьмої години ранку. Одразу ж умився, одягнувся й вийшов з дому — йому не хотілося мати справу з Неберою. Прокинувшись, Віктор знов почне вимагати того ж самого.

Була неділя. В монастирі негучно калатали дзвони. Борис Корнійович любив спостерігати, як люди, святково прибравшись, поспішали на молитву. Здебільшого це були немічні бабусі, але траплялися й молоді. Інколи він також заходив у церкву і, стоячи у кутку, слухав проповідь. Сам не молився — його сюди приводили роздуми про релігію. Щоб виготовити щось нове, треба вивчати старе...

Інколи йому вдавалося придбати ікону. Їх тут продавали молодики, що своїм зовнішнім видом нагадували Кирпу. Рідкісних ікон, якими можна збагатити колекцію, тут не траплялося, а проте навіть релігійний ширвжиток з роками набував дедалі більшої цінності.

У монастирському саду прогулювалися павичі, котрі тут, напевне, виконували обов'язки райських птахів.

Ось пройшов молодий чорнобородий ректор духовної академії. Богомольці відразу ж кинулися цілувати йому руку, а одна спритна молодиця навіть встигла цмокнути отця ректора в щоку. На ньому довга ряса із чорного шовку і широкий рожевий пояс. Вигляд статечний, обличчя трохи розповніле, в бороді ховається привітна усмішка. Поцілунок не вельми чепурної молодиці він сприйняв терпляче — на обличчі не ворухнувся жоден м'яз. А проте важко уявити, щоб такі поцілунки були йому до смаку. Багато собі дозволяє сучасний богомолець! Але треба, треба терпіти.

Купками проходили священики та монахи. Борис Корнійович намагався відгадати по їхніх обличчях: чи справді ці люди вірять, чи, може, тільки виконують службу, котра забезпечує їхнє існування?..

Зненацька по той бік монастирської брами він побачив Олесю. Вона була вдягнена в темну сукню, волосся покрите синім газовим шарфом. Поруч ішов якийсь моряк, а трохи осторонь — старий піп.

Борис Корнійович відступив за дерево. Тим часом біля брами відбулося таке лицедійство. Семінарист, який чергував на вході, затримав купку екстравагантно зодягнених людей. Тут був гітарист у червоних штанях і пістрявій сорочці, на якій красувалися тузи, королі й валети, ображено метушилися дівчата в таких коротеньких спідничках, що їх буцімто й зовсім не існувало, і самовпевнено позирала на семінариста огрядна дама в брючному костюмі, що був схожий на піжаму. Дама, напевне, й не здогадувалась, як їй, немолодій, опецькуватій, негарно в цьому одязі. Галаслива, строката компанія, намагаючись взяти штурмом монастирську браму, все далі й далі відтісняла слабосилого семінариста, котрий з надзвичайним терпінням пояснював, що до храму в такому вигляді заходити не годиться.

Гітарист і дівчатка якось таки вгомонилися — вони відійшли вбік і стояли смирним гуртиком, а дама в піжамі почала так розпікати семінариста, церкву, попів і самого Господа Бога, що Пилип Калістратович не витримав — тихенько й чемно зробив їй зауваження. І тоді вона накинулась на нього:

— Дармоїди! Обдурюєте довірливих людей. Вач, як пороз'їдалися!.. Кому ви служите? Богові?.. Власній кишені служите, ось кому. Скажіть спасибі народові, який ще й досі вас терпить.

Її аж тіпало від ненависті. На сиву голову Пилипа Калістратовича сипалася базарна лайка. І тоді до опецькуватої дами підійшов Мирон.

— Громадянко, можна вас на хвилинку?

— Чого вам треба?.. Ви ж бачите, що тут робиться. Радянських людей ображають. Та ще хто?.. Попи!

— Вас ніхто не ображав. Ображаєте ви. Це ж таки храм, храм!.. А ви поводитесь гірше, ніж це дозволено в колгоспному корівнику. Там би теж цього не простили.

— Може, міліцію покличете?..

— Та не завадило б. Але я сподіваюсь, що ви й самі прийдете до розуму. Хто ображає святині предків, той нездатний мати власних святинь. Може, ви цього й не розумієте, але це так, громадянко.

Мирон попрощався з Пилипом Калістратовичем, вклонився Олесі й пішов геть від монастиря. У завулку стояла його машина. Очевидно, він випадково зустрів свого партизанського друга й вирішив підвезти його туди, куди той поспішав.

Тим часом Пилип Калістратович і Олеся увійшли в церкву. Дама в брючному костюмі та гітарист, що носив на собі цілу колоду карт, неохоче поплентались на трамвайну зупинку. Дівчатка в коротеньких спідничках побігли за ними.

Борис Корнійович пройшов поза кущами й також покинув монастирські стіни. Він мав намір заглянути в церкву, але там була Олеся — потрапляти їй на очі не варто. Невже вона справді почала молитися? Зараз Куций цього зовсім не бажав. Його плани змінилися, Олеся йому потрібна як цілком твереза жінка, котра віддає перевагу практичним потребам.

Віктор на межі загибелі, їхнє шлюбне життя незабаром увірветься. Треба лише потурбуватись про те, щоб донецький будинок був оформлений на когось іншого. Може, на Олесю? А проте він і так дістанеться їй за правом спадщини — Небері жити не довго. На себе цей будинок Борис Корнійович оформити не міг — двох будинків не дозволялося мати.

Правду кажучи, Борис Корнійович поки що не знав, якими засобами він завоює серце Олесі. Проте він твердо вірив, що це обов'язково станеться — досі йому вдавалося геть-чисто все, чого він тільки бажав. Тому він навіть уявити не міг, що є для нього щось недосяжне.

Цікаво, скільки треба часу, щоб із цієї дами, яка так ревно проповідувала атеїзм, виготовити релігійну фанатичку? Для неї атеїзм і брючний костюм — речі одного порядку. По суті, вона образилась не так за себе, як за свій одяг. І все ж її щось сюди притягує,— мабуть, не таємничість того духовного життя, котре відходить у минуле, а незвичайне вбрання духовенства. Про духовне життя такі люди взагалі нічого не знають,— духовністю вони знов-таки називають моду.

Раптом він побачив Вухатого, що стояв під плямистим платаном і меланхолійно дивився на монастирські стіни. Кого це він так вистежує? Не бажаючи з ним зустрічатись, Куций притерся до гурту перехожих і незабаром загубився серед людей, що прямували до моря.

27.

У ставленні Олесі до Віктора є чимало суперечливого — все залежить від того, що вона в цю хвилину про нього думає. Було й таке, коли вона вже хотіла його кинути. Це сталося тоді, коли він здався їй істотою без святинь, без віри, без любові. Лишалося саме тільки лицемірство, яке добре себе усвідомлювало, ні в чому не помилялося, не знало жодних вагань чи нерівних стежок — ні, воно йшло прямо, діяло з усією нещадністю. Такий Віктор був їй не потрібний, бо тут нікого жаліти, нікому співчувати — він їй видався твердим і рішучим, але цілком чужим і безмежно далеким. Жодної живої іскорки вона не бачила в його душі — такої іскорки, яка б свідчила, що він здатний бути людиною. Нехай слабкою, з помилками та плутаною долею, але ж людиною, котра вміє когось любити, у щось вірити. Тоді її присуд був недвозначний — вона поїхала до матері й оголосила, що вирішила покинути чоловіка. Оксана Самійлівна вислухала її з тією мудрою врівноваженістю, яка властива сільським людям, що встигли пережити чимало лиха. А вислухавши, спокійно сказала:

— Ой, не поспішай, донько. Він же тебе ні разу не вдарив?

— Та ні, не бив.

— А буває, що б'ють. Ховає жінка побої, людям не признається. Терпить, бідолашна, терпить... А чому терпить? Бо самотність іще страшніша. Вовк і той від самотності виє.

— Краще б уже бив,— витираючи сльози, мовила Олеся. — Дядько Харитон свою жінку б'є. Ну, то вона втече до сусідів, коли він нап'ється. А проспиться, то це ж таки людина. А Віктор... нічого в нього немає за душею, нічого! За що ж я шанувати його мушу?..

— Без пошани не буває любові, це правда,— погоджувалась Оксана Самійлівна. — І все ж не поспішай. Кажуть, треба пуд солі з'їсти, щоб людину взнати. До пуда тобі ще далеченько. Кинути легко, та чи знайдеш кращого?.. Ти про гроші кажеш. Ні, Олесю, тут щось не так. Він же не скупий, ти ж сама бачиш. Знаєш, що я про нього думаю?

— Що?..

— Та просто... Вітер у голові, ось що. В мужність іще не вступив.

— Йому вже тридцять. Коли ж той вітер вгамується?

— По-різному трапляється. Є люди дуже слухняні. Тихенькі, смирні. З ними жодного клопоту. Ні вітру, ні бурі. Але... Такий теж не для тебе, Олесю. Ти ж поважати чоловіка хочеш, а такого... Про них кажуть: ні риба, ні м'ясо. Ні Богові свічка ні чортові кочерга. До таких і мужність ніколи не приходить... А буває й так, що людина до самої себе через якесь

лихо продирається. Десь мусить такого накоїти... Такого, що й прощення їй немає. Якщо не трапиться добра душа по дорозі — загине бідолаха. Пропаде, як бур'янина під колесами. Коли це поза твоїми очима діється, то вже не твій гріх. А Віктор же на твоїх очах... Хто його порятує, якщо не дружина?.. Ну, є такі, що готового хочуть одержати. Такого, щоб можна було і любити, й поважати до смерті. А де ж ти його візьмеш?.. Та ще й невідомо, що то за жінка, котрій на готове щастя прийти хочеться. Готове щастя — то вже корито, яким лише свиней приманюють. А ти ж, бач, не до корита тягнешся. Тобі чесність потрібна. Добре чи погано — як вийде, аби все по-чесному було.

— Де ж та чесність? Її немає, мамо. Немає в нього чесності.

— Отож... Заплутався він чи, може, його заплутали. Але ж від тебе Віктор нічого не ховає. Перед тобою він чесний. Значить, просто не розуміє, якої ти чесності шукаєш. Рано від нього відступатись, Олесю. Рано!.. Я твого батька все життя ждала. Тільки років зо два, як повірила, що вже не прийде.

— То інше,— нахмурилась Олеся. — Батько на війні загинув.

— Звичайно, інше. Але й на війні всякого траплялося. А жінка... Вона із шлюбним чоловіком долею пов'язана. Бувало, що й засуджували мужиків, страшне прокляття над ними висіло. Всі від них відступалися. Та якщо й дружина відступалася, люди вслід їй плювали. Потім виходило так, що засуджені поверталися — ніякої провини за ними не значилось. Словом, дивись, дочко. Тобі видніше. Люди судять — то одне. А в жіночому серці інший суд мусить бути. Він тебе любить, Олесю! А ти... Ти дивись. До серця більше дослухайся, ніж до суду людського. Якщо порожньо, все там вигоріло — що ж тут можна вдіяти? Тоді нехай орденами його обвішають — однаково...

— Любить? — з тремтінням у голосі перепитала Олеся. — Хіба він любить?..

— Авжеж!.. Може, він і сам того не тямить, але я добре бачу. Він іще не відчув, що тебе можна втратити.

— То нехай відчує. Може, за розум візьметься.

— Хто з життям грається, дочко, той коли-небудь на вітер його пустить. Це однаково, що гратися з вогнем. Кидати слід один раз, якщо до того дійде. А доки не дійшло... Боротися за нього треба. З багна витягувати. Отак, як деякі баби п'яних мужиків витягують. Не витягнеш — застудиться, калікою стане. То що ж потім — каліку кидати?.. То вже гріх. Великий гріх, Олесю!..

Та якби навіть Оксана Самійлівна й не повчала доньку, все одно б Олесине серце підказало: чоловіка в біді кидати не можна. Як тільки їй здалося, що Віктор втягнувся в небезпечну справу за власною вірою, він став для неї людиною, котра вимагала турботи й самопожертви. Тепер вона знала, що Віктор володіє чимось людським, хоч те людське й тягнуло за собою не радість, а саме тільки горе. Але його вже можна було жаліти, як жаліють матері своїх нерозумних людей. І хоч Олеся була від нього молодша, та природа вкладає в жіноче серце материнські інстинкти не тоді, коли жінка стає матір'ю,— вони народжуються разом з жінкою, міцнішають з роками і знаходять для себе вихід там, куди їх спрямує доля.

Таємничі, вельми таємничі шляхи людського кохання. Невідомо, як воно приходить і чому зникає. До Олесі воно прийшло не завдяки Вікторовій силі, а завдяки його слабкості. Лишався б він таким, яким був на початку свого знайомства з Куцим,— різким, самовпевненим, владним,— вона б не знайшла в серці теплого почуття для нього. Та зараз перемогло те материнське, що робить жінку жінкою, без чого б ми, чоловіки, не знали ні ласки, ні справжньої вірності, бо не завжди,— ой, не завжди! — вдається нам бути героями, гідними лаврових вінків. І якщо жінки здатні прощати слабкості наші, то лише тому, що вони, ледь вибравшись із пелюшок, уже стають матерями. Спершу для своїх ляльок, потім для чоловіків, а згодом і для свох непокірних дітей...

Коли Олеся, не попрощавшись із Володимиром, вибігла з хати, не

довго вона затрималася в Бугаївці. Оксана Самійлівна бачила, що донька чимось дуже схвильована. Пробувала в неї розпитати, що й до чого, але цього разу Олеся відмовчувалась. Оксана Самійлівна відзначила для себе, що в доньці щось визріло — вже не дитяче, а доросле, жіноче,— отож і не наполягала з розпитами. Побажала їй щастя, поцілувала на дорогу та й поринула у власні клопоти. А їх тепер збільшилося — і хазяйство Криничних перейняла на власні плечі, і на колгоспну роботу почала частіше виходити. Все вона робила: вивозила гній на поле, готувала парники, із прозорого целофану напинала оранжерею. Ледь-ледь пригріло сонце, як там, під білими небесами, така спекота почалась, що тільки встигай огірки поливати! Ростуть на диво! І всі оті турботи давали їй радість, бо тепер люди її не цуралися.

Олеся ж тим часом пожила кілька тижнів на міській квартирі та й неждано-негадано виїхала до Одеси. Недобрі думки про Таранів непокоїли її всю дорогу. Вона бачила, що Іван підстерігав її на вулиці. Тримався сором'язно, наче школяр, але Олеся це приписувала його провині перед Віктором: вони ж ніби й товаришували, а тепер, бач, обидва Тарани готові його в калюжі втопити. За кого ж вони її мають, якщо вірять, що вона здатна оті залицяння прийняти?..

Віктор залишив їй адресу до запитання, через те Олеся й не здивувалася, що він не зустрів її на вокзалі. Найняла кімнату на околиці міста, днів зо три чергувала на пошті, доки там не з'явився Віктор. Не дорікала й не гнівалась — припала із сльозами до його грудей.

Віктор одразу ж повів її до дядька Сидора, яким він завжди пишався. Дядька не було вдома, Марта прийняла їх ніби й гостинно, але вже через годину вони відчули, що тут їх не збираються запрошувати на ночівлю. Віктор хотів було діждатися дядька, але Олеся побачила: даремно він напрошується в рідню, ними тут не дуже цікавились. Шепнула Вікторові, що пора й честь знати. Він неохоче, якось ніби силувано попрощався з Мартою — мабуть, гадав, що Марта почне упрохувати, щоб вони лишалися. Але Марта зраділа — на неї чекає подруга, вона спізнюється. Віктор виходив від Прилипків з виразом розгубленості на обличчі — він усе ще не йняв віри, що до нього тут байдужі. Як же так? На весілля Марти покликали, потім отой холодильник, що їм подарував дядько...

Віктор не знав, що все те робив не дядько Сидір — робила Марта. Робила для себе, а не для двоюрідного брата. Їй потрібне було внутрішнє заспокоєння: я ж не забуваю родичів, отже, совість у мене чиста.

Та це не означає, що родичі мали право переступити межу.

Ночували у Бориса Корнійовича. Тепер Куций здався Олесі не таким уже й страшним. Тримався трохи ніби холоднувато, навіть суворо, та інколи в його очах жевріло щось таке привітне, батьківське, що Олеся ладна була йому простити всі неприємності, котрі з'явилися разом з ним. Може, й не він у тому винен? Ось, бач, вона вірила Таранам, а що ж виявилось? Тепер у Віктора й друзів не лишилося — тільки Борис Корнійович.

Вранці поїхали розшукувати Миколу Остаповича. Весна тут починається трохи раніше, дороги вже повисихали. Олеся була зачарована видовищем могутнього привілля, яке відкрилося їм за Чорноморкою,— степ збігав до моря, а далі, скільки сягало око, вигравала на сонці синя морська просторінь, що величністю і чистотою своєю була схожа хіба що на весняне небо. Десь вони зливалися, переходили одне в одне — море і небо. Кораблі мовби не плавали, а тихо-тихо літали, зовсім не так шалено й гуркітливо, як літають сучасні літаки. Від них, як і від моря, дихало спокоєм, наче від самої вічності.

А Миколаївка з її зеленими кручами, що опускалися терасами до лиману, видалась Олесі справжнім раєм. Як вона зраділа, що вони тут живуть! Серед отакої величі та краси людина нездатна думати про щось лихе — тут і душі, і думи людські очищаються. Бо як же інакше? Якби це було не так, то людина була б не варта цієї природи, вона б виявилась нижчою від того, над чим дано їй володарювати.

Їм відразу ж показали Медунову хату, але люди, в яких вони розпитували про Миколу Остаповича, якось багатозначно перезиралися та стенали плечима. З двору до них вийшла немолода жінка, яка назвалася Медуновою дружиною. Вона розпитувала про Григора та Марію Гаврилівну, не забула й про Івана. А відтак запитала:

— Іван знайшов свого батька? Тут до мене начальник приїздив. Той, що дитбудинком завідував. Ну, то я й дала йому Іванову адресу.

— Добре зробили,— зауважив Віктор. — Знайшов.

— А Миколи немає,— скрушно похитала головою Мотря. — Якщо хочете його бачити, до попа їдьте.

— До попа! — здивувався Віктор. — До якого попа?

Вона назвала село неподалік від Хаджибеївського лиману.

— Там він живе. Тут ви його не застанете. Приїздить інколи, часом з квасом. Там його шукайте.

Віктор одразу ж пожвавішав — все складалося саме так, як вони з Борисом Корнійовичем запланували. Спершу Олеся поживе в середовищі, котре більше дбає про небесне, ніж про земне, а там уже Борис Корнійович візьме її під свою опіку.

Так Небери опинилися в поповій хаті, де їх прийняли, мов дорогих гостей. Медун пам'ятав Віктора по Орловій балці — він бачив його у Григора. А кожен, хто міг назвати оці два слова: Орлова балка! — був для Миколи Остаповича рідною людиною.

Та незабаром Вікторові довелось зазнати розчарування — ні Пилип Калістратович, ні Медун не цікавились його релігійними міркуваннями. Медун одразу ж заявив, що він у релігії нічого не тямить, до жодної секти не належить, всі розмови про його сектантство — лише теревені, котрим він не надає жодного значення. Його єдиний іконостас — партизанська піраміда, в якій стоять гвинтівки зразка 1892—1930 рр. та автомати зразка 1940 р.

Що ж до Пилипа Калістратовича, то його спершу ніби зацікавили вечірні розмови з Віктором — мабуть, головним чином тому, що вечорами робити нічого, а тут з'явилася свіжа людина, котра, як видно, прагне дещо зрозуміти з релігії. Але Віктор не так хотів щось зрозуміти, як викладав свої власні теорії, в яких ототожнював Будду, Магомета й Христа — він не бачив між ними жодної різниці. Звісно, цього православний піп аж ніяк прийняти не міг. Вільні мандри душі, коли вона спілкується з Богом, а потім знов повертається в грішне тіло, Пилип Калістратович одразу ж назвав єрессю. Навіть Мойсей не бачив Бога — він бачив лише кущ, котрий пломенів перед ним синім полум'ям, горів, не згоряючи, й звідти до пророка приходили слова, які він потім викарбував на своїх скрижалях. Іоанн Богослов каже, що Бога взагалі ніхто не бачив — Бог став усім тим, що ми споглядаємо довкруг себе, бо Святий Дух став тілом. А раз тілом, то й зорями, деревами, людьми. Отже, не треба нікуди мандрувати, щоб побачити Бога,— треба носити Його у своєму серці. Христос попереджав: бійтеся лжепророків! А його апостоли вчили: чесний поганин стократ миліший Богові, ніж той, хто багато просторікує про Бога, а сам не тямить різниці поміж добром і злом. Отож і Пилип Калістратович віддає перевагу чесним та порядним атеїстам, а не суєтним лжепророкам, котрих тепер з'являється все більше й більше. Атеїст каже: я Бога не бачив, нічого про нього не знаю, а тому й не вірю в Його існування. Таке свідчення не ображає Бога,— в ньому немає ні хули, ні зневаги, ні лицемірства. На відміну від атеїста, лжепророк свідчить: моя душа мандрує в небесних володіннях Ісуса Христа, бачить Його живий образ, чує Його слово. Навіть суд земний карає лжесвідків, бо вони здатні чинити велике зло. Те зло, котре чинять лжепророки, незмірно більше! Замість того щоб шукати Бога в собі, вони шукають Його там, де є лише морок сатанинський, обплутують людей брехливими принадами, спокушають на злі вчинки, котрі завдають громаді великого лиха. А той, хто шкодить громаді, шкодить Богові...

Проте Віктора мало цікавили оці проповіді — вони здавалися йому такими нудними, як і міркування Володимира про матерію.

Він чомусь аж пінився після отих суперечок з Пилипом Калістратовичем. Олеся все ще не могла збагнути, якої релігії він хоче і що проповідує Борис Корнійович, котрий, за висловом Віктора, містить у собі Святий Дух. Не попи, не церква, а сам Борис Корнійович! Звісно, Віктор цим збуджував її цікавість також до Бориса Корнійовича, в якого він пропадав цілими днями. Принаймні так він пояснював їй свою відсутність та необхідність жити в Одесі: багато, дуже багато роботи.

Олеся ще не помічала істотних змін у зовнішньому вигляді Віктора — оте божевільне зблискування очей більше не повторювалось, хоч, правда, він дуже погано спав ночами. Вона не знала того, що Віктор, напившись «нарзану», відсипався вдень — або у Бориса Корнійовича, котрий спершу його не виганяв, або в машині, яку Віктор ставив десь у затишному місці. Часом він опинявся в Кирпи, який просив його підмалювати ту чи іншу ікону,— Віктор це робив значно краще, ніж сам Кирпа, котрий називав себе Віталієм. За це Віталій розплачувався білим порошком та своїм диваном.

Олеся умовляла Віктора якомога швидше кінчати свої справи в Одесі та їхати додому. Він запевняв її, що вони незабаром поїдуть — ось тільки виконає замовлення Бориса Корнійовича. Ну, ще тиждень або два, не більше. І Олеся терпляче ждала.

Микола Остапович брав Олесю на море — вони разом сідали в його коляску й вирушали на Лузанівку. Пилип Калістратович водив її в церкву, пояснював значення релігійних обрядів. Він не нав'язував їй віру в Бога — казав про це так:

— Кого Господь приведе в Свою обитель, для того ми й служимо. А ти, дитино, живи так, як серце велить.

Олеся не знала, що, власне, називалося Богом, якого треба відшукати в своїй душі,— коли це совість або любов до людей, то такий Бог, звичайно, існує. Але цьому Богові не потрібні молитви та весь отой ритуал, в якому було так багато театрального. Її справді цікавила церква лише як живий музей, де можна вивчити духовне життя наших предків. Проте вона шанувала ту урочистість, з якою люди входили до храму,— в цьому було щось таємниче й зворушливе.

Одарка Митрофанівна також полюбила Олесю. Яка ж із неї господиня добра! Нічого вона не цурається, дарма що виглядає випещеною дитиною. І обід приготує, і в хаті прибере, навіть кабанця догляне. Сказано, в селі виростала. Сільські діти всього міського швиденько навчаються, а міська дитина в селі почувається непевно. А воно ж, бач, і троянди без гною не виростиш.

Олесі мимоволі випало познайомитися з Віталієм, бо Віктор з ним дружив. Вишукана ввічливість Віталія не могла їй не сподобатись. І, як часто буває, галантність та улесливість заважали побачити, в чому саме полягає сутність цієї людини. Олеся навіть не знала, де він живе і чим займається. Та ось що її насторожувало: одного разу Віталій приїхав до них з якимось вайлуватим здорованем. Той здоровань, правда, не заходив у хату, стояв біля мотоцикла, але він якось так глипнув на Олесю, що в неї аж кров захолола в жилах. Важко навіть пояснити, чому той погляд видався їй страшним. Було в ньому щось дике, нелюдське — мовби то вовкулака обернувся людиною. Він помітив, що Олеся його злякалася, намагався усміхнутися, але й посмішка в нього була страшна.

Віталій більше його не привозив, проте одного разу, йдучи вулицею, Олеся відчула на собі чийсь важкий погляд. Оглянувшись, побачила Вовкулаку, як вона подумки його називала. Він мовби хотів зробити свої очі якимись іншими, не такими страшними, але, мабуть, сам зрозумів, що це неможливо, тому відразу ж сховався за телефонною будкою, а Олеся тим часом побігла до трамвая. Довго її трясло від тієї зустрічі, вона розказала про це Вікторові, але він лише її висміяв:

— Ото вже кого злякалася! Почувай себе принцесою, котру охороняють.

І вже без жартів, цілком серйозно почав запевняти, що ця людина

призначена охороняти і його, і Олесю, і, звичайно, самого Бориса Корнійовича. Чому й від кого треба їх охороняти, Віктор не пояснив, лише самовпевнено кинув:

— Навіть папа римський тримає власну гвардію.

Проте Віктор тепер багато чого не пояснював Олесі. Йому здавалося, що вона сковує його волю — було б ліпше, коли б вона сюди не приїздила, бо йому почало здаватися, що Борис Корнійович ним невдоволений саме через Олесю. Віктор усе ще ждав «посвяти», хоч йому й не дуже хотілося сидіти в катакомбах — як він пояснить Олесі свою відсутність? А проте «посвята», на думку Віктора, мусить його узаконити як другу людину після Куцого в їхній таємній державі, котру він поки що погано знав — йому дозволяли тільки перейти кордон, а відтак затримали, щоб вчинити іспит. Та іспит чомусь відтягувався — у цьому винна, звичайно, Олеся. Його самолюбство страждало від того, що навіть Віталій значно більше знає про діяльність Куцого — розповідав про якогось актора, котрому білий порошок видає «сам», а той актор поширює його в Москві. Казав, що десь у катакомбах є лабораторія, але то найбільша таємниця, Куций туди не підпускає навіть Вухатого, який її охороняє.

У Віктора ніколи не виникало питання: яка ж це релігія, коли вона грунтується на наркотиках? Навпаки, він був певен, що саме наркотики допомагають осягати трансцендентальні форми життя. Церква виникла тоді, коли ще люди були напівдикими, вона вперто тягне в майбутнє старовинні забобони. Через те й належало їй відмерти. Нова релігія буде заснована на здобутках сучасної цивілізації, серед яких, звичайно, знайдеться місце й для наркотиків.

Так чи, може, приблизно так поставився Віктор до того, що Куций зробив його наркоманом. Його навіть не образила різкість, з якою Борис Корнійович викрив перед ним цю вбивчу істину — для Віктора вона не здавалася вбивчою, а Куций має право не лише на різкий тон, а й на його життя. Хто прийшов до Бориса Корнійовича, той мусить це знати. Віталій це добре знав, з Вухатим Віктор не вважав за потрібне розмовляти, але, видима річ, йому також це відомо.

Вікторове безсоння почало не на жарт непокоїти Олесю. Вони займали окрему кімнату в будинку Пилипа Калістратовича. Кімната мала вихід на веранду. Віктор інколи цілі ночі просиджував там або ж блукав при місячному сяйві поміж виноградними кущами. Олеся намагалася заснути, але не могла. Вона виходила до нього, запнута великою хустиною, скорботно стежила за тим, як він карається, але все ще не вірила, що то було не звичайне безсоння, а пекельні муки наркомана. Слова Володимира здавалися їй неправдивими — ні, ні, Віктор не такий! Не тягнувся він до горілки, то навіщо ж йому якісь там наркотики?

Вона не раз питала Віктора, які замовлення він виконує — чи, бува, не для закордону? — але Віктор її гаряче запевняв, що він працює для якоїсь релігійної громади, незабаром Олеся з нею познайомиться й сама побачить, які культурні люди до неї належать. Артисти, лікарі, є навіть один професор. І хоч Олеся все ще не могла звикнути до його нових захоплень, але тут не було державного злочину, про який казав Володимир.

Та ось Віктор кинув її серед ночі й поїхав до Бориса Корнійовича. Вирушаючи з двору, він пояснив:

— Все одно не засну, там хоч попрацюю. Ти ж хочеш, щоб я швидше закінчив? Лягай спати, люба.

Гірко їй було бачити його перекошене муками обличчя. Вперше їй здалося, що його жене не безсоння, а саме те, про що казав Володимир, але вона знов запевнила себе, що цього не може бути. Він кілька разів кидав її ночами, повертався вже після обіду — і тоді вони гуляли понад лиманом. Сумно було в неї на душі, але Віктор у ці години здавався їй майже таким, яким вона його кохала,— і смуток відступав, з'являлася певність: ось незабаром вони повернуться додому, а там вона якось уже переконає Віктора, що не варто йому більше їздити в Одесу, нехай до нього привозять

свої замовлення, є ж де працювати. Вона все ще сподівалася, що Вікторові набридне ота нова незрозуміла релігія так само, як набридла Ната.

Інколи їй хотілося самій поїхати до Бориса Корнійовича, побалакати, бо тяжко їй жити в Одесі, дуже тяжко. Та вона відкидала цю думку — хоч Борис Корнійович і здавався їй не таким страшним, як раніше, а проте повної довіри до нього не було.

Одного разу в неділю вони з Пилипом Калістратовичем зустріли Мирона Кузьмича, він підвіз їх до монастиря, куди вони хотіли їхати трамваєм. Після служби Олеся помітила, що їх переслідує Вовкулака. На цей раз він тримався значно нахабніше — йшов за ними назирці, нікуди не ховався, коли вони з Пилипом Калістратовичем до нього оберталися, навіть не ховав своїх вилупкуватих, непорушних очей.

— Я його боюсь,— призналась Олеся.

— Недобра людина,— сказав Пилип Калістратович, беручи її за руку, наче маленьку дівчинку. — Очі в нього недобрі.

Вночі, коли Віктор знову поїхав, Олеся якусь мить затрималася на подвір'ї. Зійшов місяць, тихенько шелестіли акації — тут лише вони й нагадували їй про домівку. У віконці Миколи Остаповича світилося — він любив читати ночами. Олеся почувалася цілком безпечно, спати їй не хотілося. Вона виглянула за ворота — чи вже зникли червоні вогники Вікторової машини? Так, машина зникла, на вулиці жодної живої душі.

І раптом перед нею виросла велетенська постать Вовкулаки. Від нього тхнуло горілчаним перегаром. Олесі хотілося крикнути, та їй мовби відібрало голос — вона тільки важко дихала й мовчки відступала до воріт. А він підійшов до неї впритул, затиснув її обличчя в кам'яних долонях, обернув до місяця й довго розглядав, як розглядають річ, котру збираються придбати. Його непорушні очі були мовби налиті свинцем. Відірвавши руки від її обличчя, він постояв іще якусь хвилину й, не промовивши ні слова, рушив геть. Лише тоді Олеся відчула, як билося її серце, а ноги задерев'яніли, вона ледве спромоглася зайти на подвір'я. Вбігла до хати, впала на подушку і ні жива ні мертва пролежала так, не роздягаючись, до самого ранку.

А Віктор знову почав її заспокоювати, що нічого страшного в цьому немає — просто невихований бовдур, але для тих обов'язків, які він виконує, диплом про вищу освіту необов'язковий. Віктор йому, звісно, зауважить, бо це вже занадто, проте боятися його не варто — він свою службу знає. Коли повториться щось подібне, Віктор доповість Борису Корнійовичу, той всипле йому чортів по саму зав'язку.

До Бориса Корнійовича це не дійшло — Віктор поскаржився Віталієві, той побалакав з Вухатим, переслідування припинилися. Віталій сам приїхав до Олесі, щоб її заспокоїти та попросити вибачення за цю темну, босякувату особу.

На прощання Віталій сказав:

— Вас увечері запрошує Валентин Іванович, син професора Данишевського.

— Кого запрошує? — здивувалась Олеся.

— Там буде також Борис Корнійович. Запевняю вас, ви не пошкодуєте. Артисти, художники, вчені.

Віктор виглядав іменинником. Поцілувавши Олесю, він урочисто оголосив:

— Я ж тобі казав! Тепер ти зрозумієш, що мене тут тримає.

Олесі й справді було цікаво познайомитися з людьми, які, за словами Віктора, становили ту громаду, чиє замовлення він виконує. Невже справді якась нова релігія поширюється серед них? Тож виходить, що Віктор нітрохи не перебільшує, а Володимир казав неправду.

Святковий настрій Віктора передався й Олесі. Вона зодягнула свою кращу сукню, відвідала перукарню й виглядала тепер такою красунею, що Віктор ходив навколо неї ніжний та уважний, як ніколи.

— Ти скарб, Олесю! З такою дружиною можна завоювати світ.

Віталій підсів до них на вулиці, показував Вікторові дорогу. Біля

старого будинку з грудастими каріатидами поставили машину й піднялися на другий поверх. Помітивши мідну табличку, Олеся вже не сумнівалася, що вони справді запрошені в гості до професора Данишевського.

— Зараз ти познайомишся з колишньою дружиною Тарана,— шепнув їй Віктор. — Віталій запевняє, що вона обов'язково буде.

— Неля буде,— потвердив Віталій. — Вони з Валентином дружать.

Двері відчинив молодий господар. З гідністю вклонившись гостям, він завів їх до батькового кабінету. Там уже сидів Борис Корнійович, розмовляючи з літнім чоловіком, який, очевидно, й був професором Данишевським.

Кабінет великий, з високою стелею. Стіни заставлені енциклопедіями та науковими виданнями. Серед книжок красувалися статуетки й масивний годинник бронзового литва. У просвітах між шафами висіли дорогі картини в позолочених рамах. По кутках стояли старовинні крісла з високими різьбленими спинками. Стіл, за яким сидів сивоволосий професор, був, напевне, його ровесником. Все тут виглядало статечно, як і сам господар, що, вийшовши з-за столу, доброзичливо привітався з гостями.

Олеся вперше в житті бачила таке вмеблювання — їй здавалося, що вона потрапила в музей. Тим часом Валентин покликав Віталія туди, де лунав сміх і бриньчала гітара, а Борис Корнійович подав знак Вікторові, що їм варто затриматись. Така увага до її чоловіка була дуже приємна Олесі — отже, його шанують, якщо запросили для поважної розмови.

Іван Вікентійович і Борис Корнійович продовжували перервану суперечку. Професор, жвавий і рожевощокий, хоч уже й старий, розважливо стверджував:

— Я гадаю, що ви з отих захоплень робите надміру далекосяжні висновки. Людей стомлює стандарт. Правду кажучи, я й сам не люблю стандарту. У свій час Валентин хотів повикидати оці меблі, йому було за них соромно. Тепер, бач, вони стали модними. Втеча від стандарту — ось що це означає. А в пошуки нової релігії я не вірю.

— Так, стандарт,— погоджувався Борис Корнійович. — Це ви влучно сказали. Але ж стандарт поширюється також на духовні категорії. Протестуючи в зовнішньому, молодь цим виявляє протест духовний. Проте не можна вічно заперечувати — треба шукати позитивних ідей. Я не кажу, що ідея Бога вже перемогла. Ні, до цього ще далеко. Але ж яку іншу позитивну ідею можна висунути?

— Наука! — вигукнув професор. — Валентин — талановитий хірург. Для мене велика радість стояти з ним за операційним столом. Решта — тільки легковажний снобізм. Що ж тут можна вдіяти? Доводиться терпіти. Замолоду ми всі чимось захоплювались.

— Хірург розтинає тіло, а не душу. За допомогою скальпеля не можна довести відсутність Бога.

— Це так,— зауважив Іван Вікентійович. — Ні скальпель, ні телескоп ідею Бога спростувати нездатні. Але досвід, котрий набувається за їхньою допомогою... Науковий досвід спростовує. Природознавець бачить: існують закони природи. Непорушні закони!.. Ну, скажімо, закон збереження й перетворення енергії. Він охоплює також людський організм. Навіть ціле суспільство... Де ж тут можна знайти місце для Бога?

— Місце для Бога завжди знайдеться,— штиво посміхнувся Борис Корнійович. — Як ви гадаєте, до виникнення Всесвіту могли діяти ті закони природи, які сьогодні досліджуються? А проте космологія твердить: Всесвіт зародився в одній точці. Тепер він розбігається. До його зародження не було ні часу, ні простору. Якщо їх немає, то немає й законів природи. Вони з'явилися тільки тоді, коли з'явилася сама природа.

— Був час як вічність,— заперечив професор. — Не було секунд і років. Адже те, що ми називаємо часом,— це наш відрахунок від самої вічності. Піщаний годинник — це ще не Сахара. Якби його не було, Сахара однаково б існувала.

— Так! — охоче погодився Борис Корнійович. — Бог — це і є сама вічність. З Нього народжуються роки, мов краплини з океану. Або так само, як піщаний годинник із пісків Сахари... Зрозумійте, Іване Вікентійовичу, сучасна космологія сама приводить мислячу людину до Бога. Якщо Всесвіт виник дванадцять мільярдів років тому, а до цього існувала тільки абстрактна вічність... Тоді з чого він народився? Із Бога, Іване Вікентійовичу, із Бога!.. Раніше існувала ідея Всесвіту, а тоді вже з'явився сам Всесвіт. Так само, як ми раніше створюємо проект будинку, а тоді вже будинок.

Професор деякий час мовчав. Він зосереджено крутив у пальцях лікарський термометр, який чомусь опинився на його столі. Нарешті сказав:

— Молоді люди, мабуть, занудилися від наших розмов.

— Ні, ні! — запально вигукнув Віктор. — Я щасливий, що випала честь... Це велика школа.

— А ви? — звернувся Борис Корнійович до Олесі.

— Мені теж цікаво,— енергійно хитнула головою Олеся. Вона й справді слухала цю суперечку мов зачарована. Так ось він який, Борис Корнійович! Сам професор не знаходить аргументів проти його тверджень.

— Я визнаю,— повагом почав Іван Вікентійович,— що сучасна космологія дає привід для таких тлумачень. Певна річ, я не космолог, а хірург... Але питаннями космології сьогодні цікавиться кожен учений. Якщо Всесвіт справді зародився в одній точці... І все одно... Чуєте, Борисе Корнійовичу?.. Матерія існувала вічно! Існувала оця тріада: вічність, безконечність, матерія. А видимий світ... Зорі, галактики... Видимий світ справді міг виникнути так, як вчить космологія. Але він виник із матерії! Ось що головне. Що ж до релігії... Чому ви гадаєте, що духовні функції нездатні перейняти на себе мистецтво?.

— Без релігії воно задихається,— вже не так упевнено, як раніше, проказав Борис Корнійович. — Всі великі твори мистецтва з'явилися під впливом релігії.

— Ну, це вже ви пересмикуєте! Навпаки, в боротьбі з нею. Згадайте, як церква переслідувала Данте.

— Данте — найбільший релігійний письменник. Церковники його не зрозуміли.

Іван Вікентійович стомлено махнув рукою.

— Давайте краще пограємо в шахи. Нехай молоді розважаються без нас. Ми тільки зіпсуємо їм вечір.

Борис Корнійович підморгнув Вікторові — мовляв, пора залишити кабінет. Віктор, як галантний кавалер, подав руку Олесі, вони вийшли у великий коридор, де завзято диміли сигаретами крикливо зодягнені хлопці й дівчата. До них наблизився Валентин:

— Знайомтеся, будь ласка. Це Неля Таран. Художниця.

Неля простягнула руку Вікторові, потім взяла за лікоть Олесю й повела в кімнату, посеред якої стояв заставлений стравами та пляшками стіл. Ще не встигши як слід розглянути Нелю, яка, безумовно, її дуже цікавила, Олеся була вражена тим, що вона побачила на стінах. Стін, власне, тут не було — всюди висіли ікони, ікони. Великі, маленькі, зовсім крихітні, вони тіснилися навколо кришталевої люстри, їм було незатишно від цигаркового диму та гітарного бриньчання, під яке довговолосий хлопець хриплуватим речитативом наспівував незнайому пісеньку.

— Давно ви бачили Володимира? — запитала Неля. — Мені сказали, що ви з ним знайомі.

— Так, вони дружили з моїм чоловіком.

— Він і зараз багато п'є?

Неля була така ж маленька, як і Олеся. Тонка в стані, чорноволоса, з великими карими очима, що нагадували тло отих старовинних ікон, які їх оточували,— в очах світилося золото, притемнене чорними віями. І хоч модна зачіска, сигарета й картата сукня робили її ультрасучасною, в її обличчі лишалося щось іконописне — таке, як в обличчі Магдалини, чиє

зображення Володимир колись подарував Вікторові. А проте за її усмішкою вгадувалися різкість характеру, поривчастість і деяка нервозність, котру Нелі, мабуть, доводиться час від часу гамувати. Це порушувало гармонію в рисах її обличчя — не було тієї спокійної доброти, яку Олеся, може, й сама того не усвідомлюючи, найбільше любила в людях.

Їй стало приємно від думки, що Ксеня в суто людських якостях значно виграє в порівнянні з Нелею — вона врівноважена, розсудлива, добра. Може, й Неля наділена жіночою добротою — важко це сказати з першої хвилини,— але стосовно до Ксені навіть не виникає такого запитання. І хоч Олеся в душі дуже гнівалась на Володимира, та зараз їй хотілося, щоб він був щасливий, проте щасливий саме із Ксенею, а не з кимось іншим.

Олеся почала вихваляти Володимира — нехай Неля позаздрить жінці, котрій вдалося те, на що не вистачило вміння у самої Нелі. Звісно, Олесі було добре відомо, що Володимир колись багато пив, але вона здивовано перепитала:

— П'є?.. Хіба таке було?

Неля недовірливо посміхнулася.

— Вам часто його доводилось бачити?

— Звичайно. Але ніколи не бачила п'яним.

— Ви жартуєте.

— Та ні, що ви!.. Він дуже багато працює. Його картину прийняли на республіканську виставку.

Олеся свідомо замовчала, що, по-перше, це мала бути виставка самодіяльних митців, а, по-друге, ще невідомо, чи прийняли,— картина подобалась Решетникову, проте є інші члени жюрі, котрі можуть з ним не погодитись.

Неля спершу ніби засвітилася радістю, але то була тільки одна мить, недовіра перемогла, в її очах з'явилася відчуженість — мабуть, вона подумала, що тут діє якась жіноча хитрість. Насторожено сказала:

— Ну, що ж... Це дуже приємно. Значить, Донбас на нього подіяв благотворно.

— Подіяв,— цілком серйозно мовила Олеся.

— Яка ж картина?

— Там церква, і жінка, й діти... Церква зруйнована, а на ній виріс клен. І небо, дуже гарне небо! Перед світанком. А мати варить вечерю. Та хіба про це розкажеш?..

Неля дивилася на Олесю так, як слідчий дивиться на того, кого він допитує. Ні, здається, в Олесиних очах не було лукавства. Невже це правда? Неля зараз не згадувала ні про розлучення з Володимиром, ні про їхнє кохання — давно вже вона перестала жити цими боліннями. Думала вона про те, що перекреслила Володимира не лише у власному житті, а й у житті взагалі — можна сказати, поставила на ньому хрест як на людині й художникові. Так він тяжко занепав, так пустився берега, що вона вже не бачила жодних можливостей для його відродження. Пропащий, зовсім пропащий! І раптом виявляється, що цей пропащий не лише воскресає для нормального життя, а навіть люди, з котрими він спілкується, не підозрюють, у якому багнищі він нещодавно жив. Більше того — він став художником!..

Про те, що Володимир художник, Неля знала раніше, ніж будь-хто інший. Але художник за покликанням — це ще не художник за реальними можливостями. Не кожен, кого кличуть природа й доля, зуміє почути в собі той поклик і зрозуміти його. І, нарешті, потрібна величезна сила волі, щоб відгранувати власний талант. Неля поки що не уявляла, що гранування таланту відбувається не в майстерні, а далеко за її межами — у глибинах самого життя. Болісний процес формування особи, шукання адреси власного «я» поміж мегакосмосом і мікрокосмосом, визначення того полюса, до якого в безмежному Всесвіті належить людина,— все це неминучі етапи, котрі доводиться пройти кожному справжньому талантові, або він взагалі не талант!..

Але ці питання поки що не поставали перед Нелею. Ось чому її так вразило те, що вона почула від Олесі.

— Якщо це правда,— тихо, майже пошепки сказала Неля,— передайте тій жінці... Передайте їй, що вона краща від мене.

Тим часом гості посідали за стіл. Олесю дуже дивувало, як вони трималися й розмовляли. Було в їхній поведінці щось нарочите, штучне — ніби вони прийшли сюди, щоб покепкувати з господаря за його захоплення іконами. Але їхній тон чомусь не ображав Валентина Івановича — він розмовляв з гостями тією ж самою мовою. Олеся не відчувала в їхніх словах ні пошани до того, про що вони говорили, ні будь-якої серйозності. Все нагадувало якийсь маскарад.

— Де ти роздобув Діонісія? — запитав гітарист, урвавши своє бринькання. — А може, це не Діонісій?.. Гешка хотів мені всунути Аліпія. Всього за сто карбованців. Розумієте!.. Аліпій! Дванадцяте століття. Від нього фактично нічого не лишилося. Я ледве не збожеволів від щастя. І що ж ви думаєте? Фальшивка. Та ще й крадена.

— То такий Аліпій, як із моєї запальнички — атомна бомба,— кинув лисий молодик, який час від часу вимагав уваги, щоб розповісти нового анекдота. Розповідати він не вмів, ніхто з його анекдотів не сміявся — лише сам він уривав свої розповіді коротким хихиканням, а потім, помітивши загальну байдужість, замовкав і починав похмуро копирсатися виделкою в салаті.

— Ми зараз покличемо Бориса Корнійовича,— оголосив Валентин. — Для цього ж я його запросив.

Коли увійшов Борис Корнійович, всі замовкли й перестали жувати. Діонісія він не визнав Діонісієм, а іншим церковним художником, імені якого ніхто раніше не чув. Проте Борис Корнійович запевнив, що цей художник також становить значну цінність,— і всі йому зааплодували.

Та ось Борис Корнійович попросив права виголосити тост. Піднявши келих з вином, він звернувся до присутніх:

— Мої молоді друзі! Я вдячний вам, що ви згадали про мене. Тож вислухайте, що я хочу вам сказати. Дехто із вас у дитинстві колекціонував марки. Заради чого це робиться? Заради того, щоб відчути той дух, який панує серед народів. Перед вашими очима поставали далекі країни, ви мовби самі блукали по їхніх лісах та горах. Тепер ви почали збирати ікони. Але для чого? Невже тільки тому, що це модно? Не вірю в це, не вірю!.. В душах ваших прокинулося бажання прилучитися до тих сутностей, котрі стоять далеко за межами земного досвіду. Не церква, ні! Старої церкви сьогодні ніхто із нас не прийме. Але згадати про те, що є над нами висока світова сутність, котру предки називали Богом, кожному із нас приємно. І не лише приємно, а й украй потрібно.

На землі ми тільки гості, а домівка наша там.

Борис Корнійович підняв догори руку, весь його вигляд свідчив, що душа його зараз належить тим недосяжним висотам, про які він говорив. Лисий анекдотист хотів зааплодувати, але всі сиділи мовчки — лише Валентин сказав:

— Правильно, Борисе Корнійовичу. Ми ще не навчилися розмовляти про ці сутності. Давайте вип'ємо за прозріння.

— Прозріння, прозріння! — на різні голоси повторювали гості слово, котре їм, видно, дуже сподобалося.

Олеся дивилася на Нелю, яка сиділа поруч з Валентином. Її обличчя нервово пересмикнулося, мовби хтось провів ножем по склу й видобув неприємний звук. Неля сказала неголосно, але так, щоб усі почули:

— Прозрівати треба без тостів.

— Чому? — трохи розгублено запитав Валентин.

— Тому що Микола Чудотворець, Бог мужицький, пальцем насварюється.

Ніхто не зрозумів, жартувала Неля чи казала це серйозно, але всі поставили свої келихи. Напевне, ніхто тут не знав, як їм належало триматися, ніби всі вони лише учні підготовчого класу. Хтось повинен

ними керувати, і якщо такий керівник знайдеться, вони почнуть йому коритися. Словом, це була глина, з якої належало ліпити те, що задумав Борис Корнійович. Примружено посміхаючись, він мовив:

— Влучно сказано. І все ж ми зараз вип'ємо. Навіть церква частує своїх парафіян червоним вином. Це називається причастям. Вип'ємо, друзі, за причастя до істини.

Всі випили, крім Нелі. А вона тим часом підвелась і вийшла з кімнати. Борис Корнійович вдав, що не помітив цього,— він іще довго говорив про те, що в обряді причастя розкривається найвище таїнство, бо справді Бог приходить до людини через пшеничне зерно та виноградний сік. Про Нелю він тихо кинув:

— У неї травма. Чоловік спився. Не засудимо її, друзі. Нашим девізом повинно бути добросердя.

Усі знов зашепотіли, схвально закивали головами.

Цілий вечір Борис Корнійович відповідав на запитання самовпевнених молодих людей, котрі перед ним втрачали свою самовпевненість і жадібно його слухали. Не було лише Валентина — всі знали, що йому треба якось порозумітися з Нелею. Борис Корнійович вільно оперував сучасними науковими поняттями — недаремно ж він багато років виписував науково-популярні журнали. Говорити він також умів.

Але тут, напевне, слід прояснити, як формувався світогляд людей, котрі його слухали. Якщо казати про гурток Валентина Данишевського, то це була доволі пістрява публіка. Для більшості з цих молодиків на духовне так само існувала мода, як і на одяг,— важливо бути сучасним. Що саме вкладалося в це поняття — вони не дуже тямили. Проте були тут і молоді вчені, котрі шанували Валентина як лікаря. Вони ставилися терпимо до його снобізму, бо розуміли, чим він зумовлений,— в душах людей поволі відмирало те, що вело нас через десятиліття, а нове ще не народилося. Отож у чомусь доводиться шукати самозахисту — може, навіть у снобізмі.

Що ж саме відмирало? Ми вже про це згадували, та дещо повторимо. Природознавці бачили це значно ясніше, ніж люди інших професій: теорія трудової вартості, починаючи від Адама Сміта, робила ту помилку, що вона відривала вартість від енергії. Хоч труд і робота — поняття тотожні, але суспільний труд чомусь опинився за межами енергетичних уявлень: вартість була мірою праці, але не мірою енергії. За вченням А. Сміта, Д. Рікардо, а потім і за вченням К. Маркса, все — геть-чисто все! — чим володіє сучасна цивілізація, походить виключно із людської праці. Саме вона є тією «субстанцією», яка лежить в основі прогресу. Природа нібито не бере жодної участі у творенні додаткової вартості — тобто не виробляє тієї енергії, яка щорічно вливається в суспільство, перетворюючись потім на безліч виробів. Та чи можна починати рух енергії, якою користується суспільство, від людських м'язів? Хіба ж вона у м'язах народжується — не в Сонці, не в Космосі?..

Навіть посередній природознавець наших часів,досконало вивчивши теорію Маркса, легко упевниться: тут ігнорується найголовніший закон Всесвіту — закон збереження й перетворення енергії. Якщо він до того ж знайомий з історією виникнення політекономії, його думка неминуче повернеться до теорії Франса Кене, який виводив додаткову вартість із щорічного приросту органічної речовини — тобто фактично із фотосинтезу. Люди середини XVIII століття, коли жив Кене, не мали уявлення про роль Сонця у формуванні земного життя. Їм здавалося, що Сонце забезпечує нас лише теплом, а все живе створюється землею без участі космічних сил. Але тут потрібні лише природознавчі уточнення — не економічні. З боку політичної економії теорія Ф. Кене виявилась бездоганною. Намагання К. Маркса спростувати теорію фізіократів грунтуються на хибних уявленнях про закони природи.

Сьогодні нам відомо: фотосинтез щороку виробляє по 128 тонн живої речовини на кожну земну людину. Особлива роль належить злакам: з одного зерняти можна одержати 30—40 зерен. Труд, який вкладається в землю, окупається сторицею. Саме тут, у хліборобстві, а не деінде,

й народжується додаткова вартість. Отже, вона фактично виробляється природою, а вже потім вливається в суспільство.

Щоправда, природі не відомі оті поняття: вартість, додаткова вартість тощо. У природі діють енергетичні закони. Та що ж таке гроші, коли не суспільний еквівалент енергії? Саме цього й не розумів К. Маркс, хоч за сто років до нього це добре розумів переконаний пантеїст Ф. Кене!..

Виникає безліч суто економічних проблем, яких ми не будемо торкатися,— нас передусім цікавлять проблеми духовні. І найголовніша із них: марксизм якщо не впав, то вже помітно схитнувся. Духовний простір, який він заповнював, виявився порожнім — на його місце мусить прийти щось нове. Але що саме? Цього поки що ніхто не знав.

Ось чому Борис Корнійович знайшов у гуртку Данишевського вдячних слухачів. Напевне, серед них не було жодного, хто б міг докладно пояснити, в чому саме полягала головна помилка Маркса. І найменше, звичайно, думав про це Куций. Діяло стихійне: щось не так! Але цього було досить, щоб у Бориса Корнійовича з'явилася певність: оці молоді люди тямлять не більше, ніж Віктор Небера,— отже, з них можна ліпити все що завгодно.

Віктор стиснув Олесину руку й пошепки запитав:

— Ну що, люба?.. Тепер ти віриш, що я казав про нього правду? Де вже там Пилипові Калістратовичу! То втіха для горбатих бабусь.

Олеся й справді думала: Борис Корнійович — сильна людина. Віктор не випадково підпав під його вплив. А добра ця людина чи зла — того Олеся поки що не могла визначити.

Чого розгнівалась Неля, який гедзь її вжалив? Може, й справді її образило те, що ці юнаки та дівчата зібралися попиячити серед усіх святих? І ота їхня мова — жаргон циніків. Але ж Борис Корнійович зумів надати вечірці такого змісту, якого вони самі потай шукають, проте в головах клепок не вистачає. Белькочуть щось, белькочуть...

Мабуть, Володимир справді малював свою Магдалину з Нелі. Коли вони повернуться додому, Олеся повезе оту дощечку в Орлову балку і покаже Ксені: ось яка Неля! Але Володимир зняв з її обличчя нервовість, імпульсивність, надавши Нелі молитовного спокою. Напевне, він хотів її саме такою бачити. Спалахує вона, мов сірник. Тому в них так і вийшло...

Повернувшись додому, Олеся й Віктор не спали майже до ранку. Віктор висловлював свої захоплення логікою Бориса Корнійовича, реготався з приводу того, як летіло пір'я з шановного професора, проте Олеся не вважала, що професор втратив бодай одну пір'їну.

Серед ночі Вікторові знову стало так тяжко, що він метався в постелі, мов хворий,— здавалося, ось-ось помре. Чого б тільки не зробила Олеся, аби полегшити його муки! Але він уже не поривався кудись їхати — просто благав, щоб вона швидше заснула. Олеся вдала, що спить. Прислухавшись до її дихання, Віктор сторожко вийшов із кімнати, відімкнув машину. Олеся, підвівшись з ліжка, наблизилась до вікна, й, німотна, заціпеніла, стежила за тим, що він робив.

Ось він добув з-під сидіння якусь металеву коробочку. Потім у його руках зблиснуло проти місяця щось невеличке, скляне. Гадаючи, що його ніхто не бачить, опустив штани, відтягнув шкіру. Та він же робить укол!..

В її скронях стугоніло: «Наркоман, наркоман!» Мозок паленів, мовби вона щойно пережила сонячний удар. І все ж Олеся відшукала в собі сили, щоб не виказати свого хвилювання. Якщо це вже сталося, то лайкою тут нічого не вдієш. Знала поки що одне: будь-якою ціною треба відвезти Віктора додому. А що робити далі — підкажуть обставини.

28.

Навіть самого начальника шахти з дружиною привабила Орлова балка.

Відімкнувши свої нерви від високої напруги, якою щоденно жила шахта, він з великим подивом поглядав крізь молоде листя на полудневе

сонце, наче вперше в житті помітив, що взагалі все це існує — і сонце, і незапорошене листя дерев, і чистий струмок, що тече по дну балки, все ще такий свіжий і привабливий, яким він був для Грицька Прокоповича в далекому дитинстві.

Зупинившись біля криниці, начальник зробив для себе два відкриття. Перше було таке неприємне, що в нього аж холодний піт виступив: як же це сталося, що вони стільки дубів змертвили? Краще б уже знесли якусь будову,— школу однаково слід переносити,— та й почали туди породу сипати. Будинки тепер споруджуються за кілька місяців, а дубам отим, гай-гай, скільки! Вони ще й козацьку славу пам'ятають.

Друге відкриття поставило перед ним невблаганне запитання: невже ж на шахті лише в однієї людини є серце — у невсипущого Григора Остаповича? Таки ж він зупинив оту сліпу, страхітливу навалу — вище свого зросту стіну вигатив! Чорне груддя котилося в балку, але воно тепер засипало лише ушкоджені дуби, які однаково вже не житимуть. Звісно, лише на рік-два тієї стіни вистачить, але Григір сказав людям головне: не жалійте рук своїх, земляки, щоб рідну природу захистити.

Було ще й третє відкриття у Грицька Прокоповича: чому ж я цього не бачив раніше, хоч не раз отут проходив? Може б, так і не побачив, якби весна не подарувала Орловій балці схожої на зелений жар квітневої просвітленості. Тож, бач, у неї, у природи, є своя мова, якою вона кличе нас до себе, і ми рано чи пізно все ж таки чуємо її поклик. А що ж почують наші нащадки, коли все це винищити? Ми ще не знаємо, якими стануть душі тих вимріяних фантастами космонавтів, котрі народжуються у фотонних ракетах і прибувають на далеку планету вже дорослими. Може, й не треба, щоб вони туди прибували? Може, це вже будемо не ми, земляни, а якісь білкові істоти, в чиєму мозкові житимуть самі лише формули, позбавлені духовного досвіду? Ось, бач, роками товчемося в шахті, й лише весна нагадує нам, що всі наші механізми втратять будь-який сенс, коли ми розгубимо вміння дивитися на сонце крізь молоде листя. Бо ми тоді перестанемо бути людьми, перетворившись на придаток до механізмів...

Все це з такою разючістю постало у свідомості Грицька Прокоповича, що він, залишивши дружину біля крамниці, почав видиратися на гору, до подвір'я Григора Остаповича, маючи намір подякувати йому за труд і мудру науку.

Григора він у хаті не застав, але була неділя, тому Грицько Прокопович застав Володимира, який продовжував роботу над «Каяттям».

Володимир усе ще був незадоволений композицією, йому здавалося: Той, що в териконі живе,— це справді якась реальність, а не лише фантасмагорія, бо чого ж люди перестають помічати, що вони роблять з природою? Нехай у Володимира й нерви, і психіка, бо він же не космонавт і не пілот надзвукового лайнера, а лише художник, котрий має право на марення. Гете також марив — часто бачив себе самого на білому коні. Звичайнісінькі галюцинації. Мозок художника — загадка не лише для нього самого, а й для науки. Та хіба ж це марення, що люди чомусь збайдужіли до живого і почали плекати мертве? А на картині ця ідея мала суто механічний характер, хоч бери та малюй над Орловою балкою постать Того, що в териконі живе,— тобто якусь химерну алегорію. Інколи Володимира справді починало тягнути на сюрреалізм, та він не дозволяв собі відходити від натури, а вона, ця натура, не бажала розкривати своєї внутрішньої сутності, висипаючи перед ним лише зовнішні ознаки, котрі здавалися лушпинням проблеми, але не самою проблемою.

Тому Володимир, уже створивши один варіант картини, почав усе спочатку. Картина, яку він вважав невдалою, висіла на стіні, він її не чіпав — постаті Григора і Юльки йому нібито вдалися. Дуби, криниця, прохолодний струмок, який із неї витікав,— це можна було б прийняти, якби все те вписалося в композицію, котра чітко, з повною ясністю висловлювала б головну ідею.

Володимир хутко підставив стільця, запросив начальника сісти, а сам стежив за його поглядом. Певна річ, Грицько Прокопович не з тих людей, які здатні до пишномовних захоплень. А проте погляд начальника промовисто свідчив, що картина, яку він побачив на стіні, неабияк його схвилювала. Володимир іще не знав, що вони півгодини тому стали однодумцями. І, як завжди це буває, художній твір, котрий висловлює твої власні думки, здається тобі справжнім дивом.

Грицько Прокопович зняв полотно, виніс його на вулицю, довго розглядав його там, потім повернувся в хату, перевісив картину так, щоб не лисніли фарби, й сидів тепер на стільці, не відриваючи від неї очей.

— Свіже око,— похмуро й винувато буркнув він. — Ми звикли до цього неподобства, а вам одразу ж заболіло. Ну, ось що, Володимире Микитовичу... Цю картину ми нікому не віддамо. Гроші в нас є, ми не бідні. Вважайте, що це ви на наше замовлення малювали. Скільки ж ви простояли біля неї?

— Простояв чимало,— ніяковіючи, відповів Володимир. — Але нічого путнього поки що не вийшло.

— Як це не вийшло? Ви ж сказали те, за що всіх нас мусить сором пекти. Повісимо в клубі, нехай люди дивляться, що ми накоїли. Гарненький пейзаж почепити — це не штука. Ковзнув оком — та й забув. А тут не забудеш — совість твоя побитим собакою завиє. Так нам, дурням, і треба. Ніби не на рідній землі живемо, а кудись у прийми пристали. А земля дається тільки раз — другої для нас ніхто не приготував.

— Ну, ота порода... До самого неба — порода. Це вам воно ясно, а хто не бачив Донбасу... Мертво якось.

— В тому ж і сила, що мертво! — вигукнув Грицько Прокопович. — А чого ж ви хочете?

— Хочу, щоб порода теж розмовляла, а вона в мене мовчить.

— Смерть не розмовляє, дорогий художнику,— вона косить. Бач, яке страховисько на балку насунулось. Жаром дихає, сіркою чадить... А на битву з ним виходить не витязь билинний, а кістлявий дідок, який свою онуку захищає, за її майбутнє бореться... Словом, так: ви собі малюйте іншу, то ваша справа, а ми цю купуємо. Скільки ви за неї хочете?

— Та ні, я просто подарую. Просто...

— Не просто! Шахта — це вам не сирітський приют. Техніку нам ніхто не дарує. А хіба ж на самій техніці можна прожити?.. Відносьте до клубу й отримуйте в бухгалтерії гроші. Знаю, що на свою голову купую, але куплю!..

— Навіщо ж на свою голову? — посміхнувся Володимир. — Я ж сказав, що дарую.

Тепер засміявся Грицько Прокопович.

— Гадаєте, я бухгалтерії злякався? Дві тисячі для нас — це дрібничка. А на свою голову через те... За це ж судити треба! За таке ставлення до природи. Ну, що ж, нехай судять... Начальника засудять, а картина залишиться. То вже орловці пам'ятатимуть: ось за що його засудили!.. І, може, краще берегтимуть, ніж зараз.

Грицько Прокопович потиснув руку Володимирові й вийшов із хати. Сума, яку він назвав, здавалася чимось фантастичним. А проте начальник шахти назвав її, мабуть, для красного слівця, не інакше. Та й не в тому суть: невже «Каяття» все ж таки вдалося? Невже воно зверталося не лише до розуму, а й до серця?

У понеділок головбух зателефонував Ксені, щоб вона негайно принесла документи про те, що картина прийнята й заприбуткована клубом. Відразу ж були виписані гроші — дві тисячі триста карбованців. Чому саме така сума і навіщо було поспішати — те лишилося таємницею Грицька Прокоповича та бухгалтера. А може, в цьому й таємниці жодної немає: начальник шахти не любив двічі повертатися до того ж самого питання. Для нього це було так само неможливо, як неможливо повернути корабель на хвилю, яку він щойно перейшов і хвиля та вже загубилася серед інших.

Ксеня теж здивувалася, що Грицько Прокопович був схвильований «Каяттям», а не «Матір'ю», котру він фактично не помітив. «Каяття» Ксені подобалося менше — тут лірика й філософія поступилися перед злободенністю, Ксеня цього не схвалювала.

Проте і Ксеня, і Володимир мусили погодитись, що картина привабила Грицька Прокоповича саме своєю документальністю, котра для колективу шахти важливіша від будь-яких інших якостей: вона допоможе врятувати Орлову балку! А раз так, то варіант, який вони ще не вважали остаточним, мав право на самостійне життя.

Ксеня почала наполягати, щоб тисяча карбованців одразу ж була переказана Вікторові. Вона не знала того, що Віктор не мав жодного стосунку до цих грошей — він тільки передав їх від Куцого. Але ж повертати гроші Куцому — який у цьому сенс? Заява до міліції вже подана, в ній Володимир писав, що протягом трьох років отримав від Куцого близько трьох тисяч карбованців. Йому відомо, звідки в Куцого бралися гроші, отже, на будь-яке пом'якшення провини він не розраховує. Хіба ж не безглуздям була б спроба повернути Куцому те, що Володимир від нього одержав?

А Ксеня трималася так, ніби здогадувалась: Володимир щось від неї приховує. Він, хто ніколи в житті не брехав, тепер змушений був так в'юнитися у своїх поясненнях щодо їхнього боргу, що Ксені одразу ж стало ясно: правдою тут не пахне. Приховати ці гроші від Ксені — мовляв, вони вже віддані, не хвилюйся,— Володимир також не міг, не дозволяла совість. Тим часом Ксеня, відчувши в його словах нещирість, взагалі відмовилася від грошей — хай Володимир витрачає їх на свій розсуд. Це був неприхований виклик. Володимир, намагаючись зруйнувати відчуженість, яка почала роз'їдати їхні стосунки, спробував заговорити про це відверто:

— Ми ж не чужі, Ксеню. Я живу на всьому готовому. Чому ж ти не береш грошей?

— Тому що тут є щось незрозуміле. Чому ти не віддаєш Вікторові борг?

І тоді Володимир вирішив признатися:

— Я нічого не винен Вікторові. То були не його гроші.

— Та він же показував плакат.

— Так, показував. Гонорар за нього він витратив сам. А мені передав те, що одержав для мене від Куцого.

Як і сподівався Володимир, Ксеню глибоко вразило це визнання: виходить, вона також якоюсь мірою причетна до контрабанди.

— Боже, яке жахливе багно! Навіщо ж ти брав, коли це від Куцого?

— Я не знав, Ксеню. Віктор мені цього не сказав.

— Недаремно я так боялась цих грошей.

Вона була неговірка, похмура. Жити разом ставало все важче й важче.

— Ти нещирий зі мною, Володю. А я так не можу. На все я готова, на все!.. Давай виїдемо звідси. В Казахстан, на Алтай, на Камчатку. Куди завгодно. Треба рубати отой хвіст, бо він у тебе відростає, мов у ящірки.

Володимирові лишалося тільки сказати, що він не має права нікуди виїхати, бо заява вже подана. Але ж він цього не сказав. І, може, то була його найбільша помилка.

Щирість не відновилася, тріщина в їхніх стосунках зростала, загрожуючи перетворитись на прірву.

Та ось одного дня Ксеня не те що прибігла додому, а, можна сказати, прилетіла на крилах. Вона подала Володимирові листа від Решетникова. Конверт не службовий, як те годилося б тоді, коли б Решетников писав від імені Міністерства культури, а звичайний, отже, лист доводилося розглядати як цілком приватний. Ксеня довгенько долала власне нетерпіння, щоб не розірвати конверта, проте вона подала Володимирові листа в тому вигляді, в якому одержала його з рук поштарки.

— Танцюй, Володю, чуєш?.. Танцюй, бо не віддам.

Він дивився на неї, радіючи не так листу, як тому, що Ксеня зараз була такою, як напочатку.

Решетников писав:

«Шановний тов. Таран!

Ви знаєте мою думку про «Матір», вона не змінилася, але я виявив деяку необачність у розмові з Вами. Мої колеги поставилися до Вашого полотна значно стриманіше, а дехто висловлюється негативно. Тут, напевне, мають значення розходження світоглядного характеру, бо з погляду суто фахового всі визнають, що робота виконана на високому рівні. Я доклав чимало зусиль, щоб пояснити ідеї, котрі Ви намагалися висловити, але ці ідеї, незважаючи на їхню очевидність (як на мене, звичайно!), поки що лишаються для багатьох просто незрозумілими. В цій полеміці я з'ясував для себе таку дивовижну річ: чимало митців майже нічого не знають про вчення Вернадського та Чижевського — деяким художникам відомі лише їхні імена. Зрозуміло, що ми також фактично живемо в Сонці, бо воно не кінчається там, де ми його бачимо, ці люди не здатні — їм здається сумнівним навіть той простий факт, що все живе на земній кулі синтезоване із сонячних променів. Яке неуцтво! Як ми, художники, безнадійно відстаємо від науки!..

А проте сумувати Вам не варто: картину все ж таки прийнято на республіканську виставку, хоч поки що й не закуплено. Прийнята на виставку також картина Є. Криворучка.

Бажаю успіхів.

І. Решетников».

Володимир іще раз перечитав листа, не тямлячи, перемога це чи поразка. Йшлося, звісно, не про гроші, а про самий факт — картину не закупили, бо, як пише Решетников, вона викликала суперечливе ставлення до себе. З другого боку, її прийнято на республіканську виставку, а це, звісно, перемога.

Ксеня, трохи отямившись, вхопила голову Володимира, зацілувала захоплено — чомусь вона сприйняла листа як безумовну перемогу.

— Я ж тобі казала! А ти мало не знищив. Ще й не те буде, зачекай. Її ще й Третьяковка придбає.

Володимир засміявся.

— Дай Боже нашому теляті вовка з'їсти. Чи не забагато, Ксеню?

— А я вірю, вірю! Не вік же художники називатимуть природою тільки калину в лузі. Вони потягнуться до вищого — туди, звідки приходить всяке життя.

Ксеня жваво забігала по кімнаті, відразу ж почала виставляти на стіл келихи, тарілочки та всякий посуд.

— Поклич Івана й Григора Остаповича. Може, й Марія Гаврилівна встане. А я тим часом у магазин метнуся.

— Чого це раптом? — дивувався Володимир.

— Бо свято, Володю, свято!..

А воно ж і справді свято: одну картину шахта придбала, друга буде виставлена в столиці.

Ось і Григір веде через вулицю свою вірну Гаврилівну — ледве переступає стара, гойдається її огрядна постать на ревматичних ногах, мов на хвилях. Іван також стримує ходу. Йому нетерпеливиться вскочити в сідло мотоцикла, щоб до Сашка з'їздити. Хай сідають за стіл, Іван не довго — тільки курява промайне.

Ксеня поставила Гарилівні стільця на кухні, стара відразу ж заходилася ліпити вареники з картоплею, бо коли Сашко приїде, то без вареників для нього і свято не свято. І не які-небудь, а саме з картоплею. Та ще невідомо, чи приїде — може, він саме біля печі стоїть, плавку видає. Кажуть, його на Героя висунули, але щось там загальмувалося. І все через оті зуби, які він Небері вибив. Воно хоч і правильно вибив, та ніби не до місця. Нехай би деінде, а то ж біля самісінького мартена.

А може, й не через те Сашко не одержав Зірки — тягнеться за ним у таємничих архівах: амністований. Раніше на це нібито й уваги не

звертали, а тепер, бач, знов почали нагадувати. Нема-нема та й нагадують.

Гаврилівна підморгнула Ксені — мовляв, Остаповича дражнити не варто, не вміє він вареники ждати. Сашко не образиться, що старий без нього почав,— дай Боже, щоб молоді до таких літ доживали та сила в їхніх руках не переводилась. Не без розуму Остапович пив, хоч і напивався інколи. Але проспиться — та й забув, як вона пахне. А тепер же похмелятися мерщій біжать. Ні, цього за Остаповичем не водилося. Скільки прожив, ніколи не похмелявся. То вже перевірено: не той п'яниця, хто п'яний інколи буває, а той, хто без горілки дня не проживе. Начебто не п'яний, але й тверезим його не побачиш. Та це лише в молодості, доки кров не зіпсована. А як кров постаріє, тоді вже й ноги його не носять. Йому вже багато й не треба — від чарки падає.

Ксеня, посміхаючись на ті повчання, виставила на столі вино й горілку. Закуску з магазину принесла — і квашена капуста, і свіжі парникові огірки, і добрячий окіст. Словом, було чим закусити без вареників.

Володимир пив сухе вино не келихами, а невеличкими чарками, аби було з ким цокнутися Григорові. Старий Медун, як і завжди, почав одну із тих критичних промов, котрі стосувалися до непорядків на шахті і в цілому світі.

— То що ж це виходить? Виходить, хлопче, ти на мені цілу хату заробив. Дурні гроші, я тобі скажу. Якби чужому заплатили, я б Грицькові за таке марнотратство вуха нам'яв. А м'яв я йому вуха, м'яв!.. Теперка як люди живуть? Вода до них сама в хату приходить. Хліб і раніше не всі сіяли, а вода... То вже від лінощів. Воду ж не треба сіяти — вона сама родить. Викопав криницю — бери, пий. Чи шахтар, чи селянин — всім однаково. Отак би й треба лишити, щоб люди розуміли: землиця нам силу дає, землиця!.. Теперісінько люди й не знають, де воно береться. Не на землю дивляться, а на Грицька, бо вірити почали: Грицько все може. Отак і з Орловою балкою. Картинка йому підказала. Ах ти, сучий син! Я б тобі показав картинку. Де ж твої очі були?.. Донець — ось хто наш начальник! Із нього воду до нас женуть. Як Донець пересохне, Грицько нам води не дасть.

З кухні озвалася Гаврилівна:

— Чим це тобі начальство насолило? Такого ніколи в світі не було, щоб без начальства люди жили.

— А я хіба кажу — без начальства? Ніколи не жили, це правда. Та раніше, Гаврилівно, хліб і воду святили, а тепер Грицькову потилицю святять. Наче на всю шахту й лишилася одна пара очей — у Грицька. Телевізорами себе обставив — хай техніка допомагає, бо вже очі не встигають. І не встигнуть! Коли воно все на тобі одному держиться, то й техніка не допоможе. Господь Бог отак сидів у небі, сидів, а потім подумав і на цілі народи розпався, щоб рук у Нього більше було — рук і голів. А декому ще й досі здається, що Він, як наш Грицько, біля телевізора сидить та грішну землю оглядає. Та вже б давно світ перевівся, коли б і на небі такі порядки були, як на нашій шахті.

А Володимир, слухаючи Григора, думав своє. Раптом його вразила ось яка думка: як же він звідси, від цих добрих людей, піде туди, куди йому йти належить? А все ж треба йти. Бо це ж ганьба, ганьба! І Грицько Прокопович, і Григір, і Марія Гаврилівна змушені будуть очі ховати: ким же наш художник виявився? Контрабандистом! А Ксеня, Ксеня...

І не за себе, а за близьких людей так боляче стало Володимирові, що серце стислося, гостро закололо в ньому — вперше відчув, як може боліти серце. Чомусь він про це не подумав, коли відносив до клубу своє «Каяття». То як же тепер бути? Хіба ж мають право тримати в шахтарському клубі його картину, коли сам Володимир буде засуджений за державний злочин? Що скажуть Грицькові Прокоповичу, котрий так щедро заплатив іще не визнаному художникові? Мабуть, правильно його звинувачує Григір у марнотратстві. Може, це також була примха людини, яка надміру покладається на власний авторитет.

Він мало не зірвався з місця, щоб зараз, цієї ж хвилини побігти до Грицька Прокоповича і все йому розказати. Треба негайно покинути шахту. Нехай десь там, далеко від Орлової балки, відбудеться суд — може, в тій самій Одесі. Коли й дійде сюди чутка про його злочин, то вже, мабуть, не така печальна. Ксені доведеться пережити лише одну неславу — ось, бач, взяла собі приймака, а тепер його немає, кудись утік. Та люди ж добре розуміють, що вдовиці нелегко нове щастя віднайти — може, й не раз доведеться пробувати. І як же його взнати людину, коли поговору боятися? Ні, за це не засудять Ксеню.

Володимир подумав, що стосовно до Ксені він поводиться безчесно: вона ж не знає, що їй загрожує, бо він приховує від неї головне. Дізнається лише тоді, коли він сяде на лаву підсудних. А хіба ж він має право ставити її під такий удар?..

Доки Григір та Гаврилівна, під'юджуючи одне одного, встигли обговорити земні та небесні проблеми, під вікнами заторохтів мотоцикл, і в хату, збуджений, щасливий, вбіг Іван. А за кілька хвилин із таксі вийшли Сашко, Юлька і статечна, неговірка Галина Іванівна. Вона, як і завжди, встигла наповнити свого кошика їстівними припасами та пляшками.

Сашко підійшов до Володимира, по-чоловічому незграбно його поцілував:

— Ну, вітаю, братухо, від душі вітаю. Перша копійка за чесний труд — це не гроші, а путівка в життя. Так у нас кажуть.

Юлька теж поцілувала Володимира — сміливо, просто, як близького родича. Вона вже зовсім його не соромилась — мабуть, після отого випадку в балці він став для неї більш земним.

— А про Київ забув, тату?.. У Києві ж його картина прийнята. У столиці...

— Ні, не забув. Добре, дуже добре, Володю. Нехай і там Орлову балку знають.

Григір встиг випити лише зо дві чарки, язик у нього іще діяв непогано. Він теж потягнувся до Володимира, щоб поцілувати.

— Ну, якщо так обернулося, і я тебе вітаю, сину. Наплів я тут нісенітниці, на те не зважай. Люди недобачати стали, а ти їм окуляри виготовив. От за це й спасибі.

Згодом святковий настрій запанував і у Володимировому серці, хоч смуток не покидав його ні на мить. Володимир стежив за Ксенею: про що вона зараз думає? Чи здатна витіснити із душі всі свої сумніви та підозри? А може, доки родичі гомонять за столом, викликати її на подвір'я та розказати про свою заяву? Ні, це неможливо! Вона сьогодні така щаслива, мовби тут відбувалося щось більше, ніж те, для чого зібралася рідня. Іван, мабуть, так само вважає — він радісно поглядає то на Володимира, то на Ксеню: мовляв, давно б уже пора зібратися. Тепер він остаточно упевнився, що його брат малює не згірше від Небери — хіба ж Грицько Прокопович комусь дурно заплатить?

Та ось до хати вбігла сусідка. Жінка тяжко дихала, волосся розкуйовджене, очі запливали вологою пеленою — здавалося, вона нікого не бачить.

— Нещастя, велике нещастя! — прохрипіла жінка.

— Де? — підхопився з-за столу Сашко.

— Ой лишенько! Михайлику мій, синочку дорогенький. До якого ж пекла ти потрапив. Казала ж тобі: не лізь у кляту шахту, не зав'язуй собі світу білого. Не послухався матері.

— Та що сталося, Максимівно? — враз прохмелився Григір.

— Шахта горить. Там, під землею горить.

Володимир нічого не зрозумів з отого відчайдушного голосіння, але він побачив, як одразу ж пополотніло обличчя в Сашка, як підхопилися Іван та Григір,— і йому також стало страшно за людей, що працювали десь глибоко під землею. Так глибоко, що цього й не уявити,— більше, ніж на кілометровій глибині! Але як може загорітися шахта? Пожежа на

поверхні — це ясно. Знав він також і те, що вугілля здатне загорятися без будь-якої іскри — просто само від себе. Отак, як терикон горить. Звісно, вугілля туди не висипають, але ж порода несе на собі якісь його крихти, і через те майже всі донецькі терикони горять роками, десятиліттями. Та це тут, на свіжому повітрі, де багато кисню, а як же горять підземні шари? Цього Володимир уявити не міг, та він бачив, що це не вигадка, бо всі одразу ж забули про свої чарки і про його картини — шахта була для них тим, чим є корабель для моряків.

— Де Грицько, як ти гадаєш? — тамуючи тремтіння в голосі, запитав Григір у Марії Гаврилівни. І саме тому в Гаврилівни, що він звик у неї про все питати.

— А чим Грицько допоможе? Сам кажеш, що він не Господь Бог.

— Тут Богом і не треба бути. Треба пожежу замурувати. Ясно? Вогонь — він теж дихає, як жива людина. Чого ж воно загорілося? Тому що повітря туди накачують. Замурувати його з двох боків, негайно!.. Щоб усе повітря вигоріло. Коли вигорить, то й само погасне. А так що ж виходить?.. Ми його згори піддуваємо. З вентиляційного штреку такий вітрогон дме, що там усе білим жаром взялося... Іване! Заводь свого мотоцикла, поїдемо Грицька шукати.

— Він, мабуть, у шахті, тату,— зауважив Сашко.

— Значить, і мені туди треба.

— Куди? — вжахнулася Гаврилівна.

— В шахту. Куди іще?

— Чи ти, бува, не збожеволів?

— Кажу, давай мотоцикла!..

— Шахта газова, тату,— намагався Сашко відмовити батька. — Може й вибухнути.

— А для інших не газова? — аж тремтів Григір від злості. — Хтось же повинен це робити.

— Мабуть, уже всіх людей звідти підняли. Або підіймають. Чого ж вам туди, тату? — наполягав також Іван. — Туди рятувальники полізуть.

— Ет, казна-що!.. У рятувальників свій клопіт. А тут треба мурувати, мурувати. Отак, як я під териконом мурував. Вона ж довіку на погасне. Повітря треба накачувати, бо газу набереться. А як набереться — вибухне. То що ж лишається? Мурувати!..

— Я теж з вами, тату,— твердо мовив Іван.

— Не відпускай його, сину! — простогнала Гаврилівна. — Там же пекло...

Володимир взяв за лікоть Івана:

— А мені можна?..

— Ти що? — скипів той. — Хто ж тебе пустить?.. Ти ж під землею ніколи не був.

Сашко не просився — він знав, що добровольців відбиратимуть лише із своїх, а він тут стороння людина.

Григір та Іван помчали на мотоциклі до шахти, куди вже бігло все селище. Люди боялися, що земля під їхніми ногами ось-ось здригнеться від страшного вибуху, який знесе копер, порве троси, а копрові колеса відкине кудись в Орлову балку. Жінки голосили, як завжди голосять жінки, коли на голови народу падає велике лихо. І, як завжди, їхнє голосіння змушувало чоловіків виходити наперед, щоб рятувати сім'ї від удівства, сирітства, що однаково страшні у літа воєнні і в мирні роки. Грюкали двері по шахтарських двориках, вили собаки. Посеред вулиці з довгою вірьовкою бігала коза, шукаючи свою господиню, котрій зараз було не до неї.

Ксеня залишилася з Гаврилівною, якій на своїх ногах не дійти до шахти, а вдома теж моторошно — коли Григір затявся на чомусь, то обов'язково зробить, а Іван його не покине, отже, обидва вони вже там, де шаленіє такий жар, від якого каміння плавиться. Ой, лихо-лишенько! Може б, і спинила вона Григора, якби не вірила, що не хто інший, а саме він порятує шахту. Все він там знає, кожна пилинка до нього людською

мовою говорить. Не може бути, щоб Григір якогось виходу не знайшов.

Поштовхавшись у хаті, Володимир попрощався з Сашком та його родиною (Сашкові треба їхати, бо заступає у вечірню зміну) і також вирушив туди, куди бігли налякані люди.

Близько до шахти нікого не підпускали. Одразу ж був створений загін із шахтарів, які співчутливо, але твердо радили людям не товпитися на шахтному дворищі. У шахті вже нікого не лишилося — Грицько Прокопович усіх підняв на поверхню, ось вони стоять біля жінок та дітей у своєму чорному вбранні, тільки очі та зуби зблискують. Ніхто, звичайно, не думає про лазню — щось же робити треба, бо хіба ж так можна? Грицько Прокопович тільки Григора та його сина в шахту взяв, навіть рятувальників не пускає — каже, що рятувати нікого, окрім самої шахти. А щоб її рятувати, треба помізкувати добре. Отож вони з Григором Остаповичем і помізкують там, під землею. Мабуть, є в них якісь плани, але те поки що лише їм відомо.

Народ поволі заспокоївся, бо вже було ясно, що жертв серед шахтарів немає. Але ж там, глибоко під землею, горіло вугілля — так горіло, як горить воно лише у ковальському горні, де його безперервно піддувають. А тепер піддували ще більше, і коли б цього не робили, то давно б уже шахта вибухнула страшніше, ніж вибухають порохові погреби. І в тому страхітливому, небаченому жаровищі, де не витримає ні залізо, ні навіть бетон — все тече білою магмою,— ходять люди, котрі щось там шукають, планують, винаходять. Що вони здатні винайти проти такої стихії, яку хіба що з надрами Сонця порівняти можна?..

Всі розмови зосередилися навколо цих трьох, і один з них був братом Володимира, дитиною одеських катакомб, котру також хтось порятував, вивіз із темного пекла, де тисячі людей помирали від голоду. Ось воно, ось воно те, що робить наші душі людськими! А десь же є підступний контрабандист Кирпа, якого також вивезли із катакомб, виростили в дитбудинку і випустили у білий світ — іди, хлопче, й будь людиною. І є він, Володимир Таран,— нестійка істота, котра стільки наплутала у своєму житті, що соромно дивитися в очі цим мужнім, самовідданим людям.

Пекучий, задушливий клубок підкотився до Володимирової горлянки, мовби він також дихав тим розжареним чадом, яким дихали під землею — майже півтора кілометра завглибшки! — Іван, Григір та Грицько Прокопович.

Володимир проштовхався серед людей — і його чомусь пропустили. Мабуть, тому, що всі знали — брат же його там! Пропустили ж вони дружину Грицька Прокоповича, котра пройшла через натовп бліда, з непорушними очима, але зовні спокійна і навіть велична — так ходять жінки полководців або цариці, коли їхні мужі опиняться у вировищі битви, котрій належить вирішити долю цілого народу.

А Григорові, власне, ніхто й не дивувався — просто не могли уявити, щоб він у такий час відсиджувався під териконом. Не дивувалися також Марії Гаврилівні, що вона його відпустила,— вони були ровесниками шахти, то чого ж тут дивуватися? Тож їхня шахта, бо з їхніх мозолів виросла. Вона для них мов дитина рідна...

Тим часом Володимир підійшов до рятувальників, які товпилися біля підземного телефону. Вони були зодягнені у свої брезентові роби, на головах каски, декотрі з них м'яли в руках протигази.

— Трьох? Чому тільки трьох? — кричав у трубку рятувальник, що тримав зв'язок з Грицьком Прокоповичем. — Єсть, вислати трьох мулярів.

Рятувальник опустив трубку й мовчки подивився довкруг себе.

— Начальник шахти вимагає трьох. Таких, що мулярами працювали. І двох на пожежні шланги. Одяг горить, поливати треба. Хто іде?

— Я муляром працював. — Вийшов із-за бетонної стіни вайлуватий гевал, який своєю статурою нагадав Володимирові людину, котру він ненавидів,— Вухатого. Та як же він був здивований, коли за мить упізнав у цьому велетневі не когось, а саме Євгена Криворучка! Як він тут

опинився? Володимир хотів підійти до нього, але своєчасно зміркував, що зараз не годиться відволікати увагу власною персоною.

Незабаром п'ятеро рятувальників — троє мулярів і два пожежники — зайшли в кліть і помчали туди, де земні надра вивергали на людей смертельний жар.

Всі знали, що під землею вже було їх восьмеро. Ті восьмеро, котрі взяли на себе жахливий обов'язок ціною власного життя перепинити поширення підземної пожежі.

Народ не розходився до самісінького вечора. Інколи від шахтного телефону долинали слова, які одразу ж летіли понад людськими головами:

— Мурують.

— Їх поливають.

— Всі живі.

І нарешті долинуло страшне:

— «Швидку допомогу»!..

По суті, вони давно вже повинні бути там — лікарі й санітари, але Грицько Прокопович не хотів, щоб під землю спускалася хоч одна зайва людина. Не було жодної гарантії, що газ не підкрадеться так, як уночі до окопів підкрадається ворог, і тоді — велетенський, майже космічний вибух! Навіщо ж зайві жертви?

Але зараз лікарів викликали під землю, отже, сталося нещастя. В натовпі, серед дітей і дорослих, перекидалося з уст в уста:

— Хто?

— Кого?

Дружина начальника шахти вихопила трубку із рук рятувальника:

— Грицю! Грицю!.. Це ти? Живий?..

І вперше, затуливши долонями обличчя, заридала.

Відразу ж пролунало в натовпі:

— Начальник живий!..

Тим часом телефон сповіщав:

— Григір живий!..

І котилося над шахтним дворищем — аж туди, поза териконом, обліплений дорослими й дітлахами:

— Григір живий!

Володимир відчував, що його починає трясти,— ніколи він особливо не вирізняв Івана серед своєї несподіваної рідні, лише тепер болісно закалатало в скронях: Іванку, братику! Рідний мій...

Та вже гомоніло над шахтою, над териконом, над селищем:

— Іван живий!.. И-и-й!..

Володимир не витримав — підбіг до телефону:

— Запитайте про Криворучка.

І телефон відповів:

— Так, Криворучко. Тяжкі опіки.

Люди не знали цього імені, але воно раптом стало для них найріднішим:

— Криворучко!.. Криворучко!.. Криворучко... О-о-о...

То котилася скорботна луна, сповіщаючи про першу жертву. Важко було зрозуміти, що з ним сталося — живий він чи вже мертвий,— і тому його ім'я повторювалося з особливим хвилюванням. Неголосно, напівшепотом. Але шепіт сотень збуджених людей можна порівняти з вітром, котрий ось-ось почне валити дерева. Тривога запалювала очі, люди почали розуміти, що оте лихо не промине без жертв,— це просто неймовірно, що так довго вони тримаються і поки що лише один вибув із строю. Адже ж горіла не якась купка вугілля — горіли надра!

Отже, Криворучко...

Після нервового напруження, котре пережив Володимир, доки дізнався про найрідніших людей, для Криворучка в нього вже навіть не лишилося болю в серці — сприйняв це спокійніше, ніж належало, і тепер картав себе за безчуттєвість, бо завжди він мусив себе за щось картати.

Промайнула підступна думка: він же навіть не одружений, за ним і плакати нікому. Відтак він подумав про Ксеню, і одразу ж його пройняла тривога: як вона це сприйме? Тут усе мусило виявитися — все до останку. Та що ж ти, бовдуре, ще й дорікатимеш їй за це? Чи станеш ти коли-небудь людиною?..

Тим часом у прогалині, яка утворилася тому, що люди знов розступилися, він побачив Ксеню. Вона йшла до шахти, вдягнена у святкову сукню,— йшла рівно, не хитаючись, з піднятою догори головою, мовби дивилася кудись у небо. А може, то вона ковтала затиснутий у горлі крик, котрий не мав права розітнути тишу, бо хто ж він для неї, отой невідомий рятувальник? Вона, звісно, йшла до шахти не заради Криворучка, а заради рідні, бо всі ж знали, що Ксеня через художника породичалася з Медунами.

Ось вона стоїть перед Володимиром, бліда, непорушна,— стоїть, не ховаючи від нього свого невимовного горя. Тільки він, єдиний у цілому світі, розуміє, що мусить зараз переживати Ксеня. Вона вірить, що він її не засудить за той біль, який скував її мову, не дає дихати.

Відійшли під естакаду, де не було людей, лише долинали схвильовані голоси, Ксеня знесилено опустила голову йому на груди й розплакалась. Він уявив: а що, коли б сталося лихо зі Стеллою, невже б Ксеня не зрозуміла, як йому боляче? Тихенько її заспокоював:

— Не плач, Ксеню. Він живий. У нього опіки, тому й викликали «швидку допомогу».

— Ти сам чув? — запитала вона крізь сльози.

— Сам чув.

— Живий?

— Живий, Ксеню. Але чому він там опинився?

Вона відірвала голову від його грудей і, намагаючись погамувати сльози, знов задивилась на небо, але нічого там, звичайно, не бачила. Зійшов місяць, небо засіялося великими зорями, проте шахтне дворище звідусюди було освітлене прожекторами, мовби тут відбувалася кінозйомка, тому ніхто не помічав ні місяця уповні, ані яскравих зірок. Народ темною масою ворушився поза дворищем, видно було тільки передніх, а по людських голосах можна зрозуміти, що натовп нітрохи не порідшав.

— Коли загинув Ігор, він не міг цього простити. Казав, що його можна було врятувати... Сформував добровільну дружину рятувальників. Десь вони курси проходили... Тепер їздять на аварії...

Тим часом кліть піднялась, санітари винесли із неї ноші, на яких темніло щось велике, непорушне — купа обгорілого брезенту.

Натовп присунувся ближче, але шахтарі його стримували.

Ксеня рвонулася всім тілом, Володимир ухопив її за руку.

— Пусти,— сказала вона. — Не можу!

Володимир відпустив, Ксеня метнулася до санітарної машини. Люди бачили жіночу постать, що впала навколішки перед ношами, та чули неголосне ридання.

— Хто це?

— Мабуть, дружина. Або сестра.

— Ні, то Ксеня.

— Ксеня?.. Чому Ксеня?

— А може, родичка.

Володимир теж підійшов туди, де на санітарних ношах, котрі поки що стояли на землі, лежав непорушний Криворучко. Володимир не думав зараз про Ксеню, яка припала до купи чорного брезенту,— намагався відшукати Євгенове обличчя, але помітив лише щось біле, невиразне, мовби хтось на чорний брезент кинув білу хустину. Лише згодом зрозумів, що то й було обличчя, забинтоване лікарськими руками.

Ноші підняли й поставили у машину, яка одразу ж виїхала із шахтарського двору. А Ксеня все ще стояла на колінах і простягала руки до натовпу — туди, де зникла машина з Євгеном.

Мабуть, вона не бачила людей, бо її засліплював прожектор, а люди

добре бачили, скільки невимовної муки було у Ксениній постаті. Хтось із рятувальників хотів її взяти за руку, щоб підвести з колін, але, глянувши на Володимира, видно, зрозумів, що саме йому належало потурбуватися про цю жінку.

Володимир підняв Ксеню, відвів її під естакаду, куди не сягало світло прожекторів. Вони сіли на засипаний вугіллям поміст, не дбаючи про те, як після цього виглядатиме їхній одяг. Ксеня задихалася від спазмів, що душили їй горло. Володимир спіймав її руку, намацав негнучкі пальці, допоміг ухопитися за шматок троса, що висів петлею над їхніми головами.

— Посидь, я принесу води.

В нарядній стояв стіл, застелений червоною скатертиною. Володимир побачив на ньому карафу з водою. Знайшов кран, спустив воду, щоб набрати холодної, і негайно повернувся до Ксені. Вона не могла розціпити зуби, щоб напитися. Він змочив носову хустину, витер їй обличчя.

Ксеня трохи вільніше дихнула, припала губами до карафи. А напившись, вона промовила:

— Я люблю його, Володю. Не знала цього, вибач... Відвези мене в лікарню.

— Як? — тихо запитав Володимир.

— Там Іванів мотоцикл стоїть.

Володимир підійшов до рятувальників — там справді стояв мотоцикл, на якому Іван привіз до шахти Григора Остаповича. Взяв його за металеві роги, підвів до Ксені. А за хвилину вони вже мчали по нічній дорозі до міста.

Ксені дозволили чергувати біля Криворучка, отож Володимир повернуся на шахту без неї. Ну, що ж, це краще. Принаймні не треба пояснювати їй, чому він мусить покинути шахту. Ксеня все зробила для того, щоб Володимир став людиною і художником. Якби не вона, то невідомо, чи відшукав би він у собі сили, щоб видертися із контрабандистського болота.

Давно вона любить Євгена, давно — це Володимирові було ясно. Їм заважала порозумітись ота надмірна делікатність Євгенова, котра навіть після смерті товариша не дозволяла простягнути до Ксені руки, а вона також боялася, що він її звинуватить у легковажності.

Це був той випадок, коли велика чистота людська стає причиною тяжких непорозумінь. Чи любила вона Володимира? Мабуть, вона більше бажала любить, ніж справді любила. Їй була нестерпна жіноча самотність — найстрашніша кара із усіх кар, які існують у цьому світі.

Спасибі тобі, Ксеню! За все спасибі. Нехай кажуть деякі люди, що ти часто міняєш чоловіків. Чи знають вони, що лише чесні, щирі натури не здатні ховатися від людських очей зі своїми пориваннями й помислами? Жодного кроку вони не роблять без віри, і якщо помиляються, то й у помилках своїх уміють лишатися непорочними, чистими.

Так міркував Володимир у своїй тоскній самотності, бо вона таки знов до нього поверталася. Але сьогодні йому потрібна самотність, бо перед тим, що на нього насувалося, вона, самотність, є великим благом. Чому повинна страждати Ксеня за його одеські гріхи? Якби він повністю їй відкрився — розповів про свою заяву,— Ксеня неминуче б вирішила, що мусить його чекати, бо так вона розуміє жіночу гідність. Як і раніше, кохала б не його, а Криворучка, але ні вона, ні Криворучко не дозволили б собі забути про того, хто опинився за в'язничними гратами, як не могла забути вона про загибель Ігоря.

Коли Володимир повернувся на шахту, люди, що збилися навколо дворища, вже передавали із вуст в уста:

— Виходять, виходять!..

Володимир, зіскочивши з мотоцикла, повів його в руках. Люди знов розступилися, пропустили Тарана до самої кліті, котра вже підняла на поверхню семеро відважних, в чиє повернення із пекла мало хто й вірив. У всіх були забинтовані руки, у Григора та Грицька Прокоповича забинтовані також обличчя.

— Ур-ра! Ур-р-ра! — розкотисто пролунало над селищем. — Ур-р-ра-а!

Грицько Прокопович, його дружина і Григір сіли в начальницьку «Волгу». Іван, обхопивши скаліченими руками брата, примостився на задньому сидінні мотоцикла. Відразу ж поїхали по домівках.

Вдома їх зустріла Галина Іванівна, Юлька і заплакана Марія Гаврилівна. Виявляється, Юлька з матір'ю, провівши Сашка на автобус, повернулися на шахту, щоб дізнатися, чим закінчиться боротьба з підземною пожежею. Гаврилівна, побачивши, що Григір увесь забинтований,— видно лише очі та зуби,— відразу ж залилася сльозами.

— Не плач, стара. Ми його таки прикінчили. Погорить іще з тиждень та й угомониться.

— Тепер гасом почнуть гасити,— сказав Іван.

— Пожежу гасом?! — крізь хлипання вигукнула Юлька.

— Привезли обладнання, яке виробляє нейтральний газ. Воно на гасі працює. Вдуватимуть через стіни, які ми виклали,— спокійно пояснив Іван. — Так швидше погасне.

Жінки допомогли Григорові та Іванові перевдягнутися — обережно постягували з них обгоріле дрантя, вдягнули чисті сорочки. Митися поки що не можна — треба раніше якось полікувати опіки. Ось уже й лікарі приїхали — їхня машина блимає фарами на вулиці. Але Григір несподівано розгнівався:

— Гаврилівно! Жени їх з двору. Щоб оце людині після чесних трудів і повечеряти не дали.

— У тебе ж усе тіло попечене,— стогнала Гаврилівна.

— До весілля заживе. У Ксені стільки недопитого лишилося. Нехай ідуть, самі на перев'язку прийдемо. Бачать же, що живі. Чого ж їм іще треба?

Іван вийшов на переговори з лікарями. Повернувшись, він оголосив:

— Приїдуть тоді, коли покличемо.

— Потрібні вони! — хихотнув Григір. — Гусячим жиром Гаврилівна позамазує, та й по тому лихові.

Всі вирушили до Ксені, посідали за стіл. Григір наказав налити йому повну склянку — одразу ж пекти перестане. Затиснувши склянку в забинтованих руках, підніс її до ледь помітного рота і з насолодою випив. Гаврилівна, спіймавши виделкою огірок, дала йому закусити. Іван також випив. Його годувала Юлька. І лише тоді згадали про Ксеню.

— А де ж господиня? — запитав Григір.

— І справді, де ж Ксеня? — здивовано озирався Іван.

Володимир деякий час мовчав. Та коли вже мовчати було не можна, спокійно, мовби йшлося про щось цілком зрозуміле, пояснив:

— Я її до лікарні відвіз.

— Чого до лікарні? — занепокоїлася Гаврилівна. — Що з нею сталося?

— Вона біля Криворучка чергує.

— Стривай, стривай! — почала здогадуватися Гаврилівна. — Це той, що з її чоловіком дружив?..

— Так,— підтвердив Володимир. — Той самий.

— А-а, то добре діло. Звісно, треба допомогти людині. Правильно вона зробила.

Ніхто не зрозумів, що це була не звичайна турбота, а велике життєве рішення. Володимир відчув, що на його очах виступили сльози. Але цього також ніхто не помітив.

29.

Тільки дрібна душа намагається втекти від лиха, яке її спіткало. Вона не знає, що від нього можна втекти лише в ілюзії, в зраду, але не в щастя. Глибока, світла душа приймає виклик темряви, як приймає його світильник, без якого б ми не знали ні добра, ні зла, бо розум наш народився тоді, коли в руках першої людини спалахнув перший язичок полум'я.

Для Оксани Самійлівни, яка повчала доньку не втікати від лиха, а боротися з ним, великі філософи були так далеко, що вона взагалі про них майже нічого не чула. Для неї існувала та неписана філософія, котра вища від усіх писань,— споконвічна мудрість народна, висока етика людських стосунків. Добро в його докорінному вияві — те Добро, із якого потім народилися і філософія, і поезія, і суспільна мораль.

І хоч Олеся встигла чимало прочитати, але не прочитане сьогодні керувало її вчинками та помислами — в її душі звучав материнський голос. То були не лише ті слова, які мати казала нещодавно,— то був голос, який заколисував її ще маленькою в нетопленій хаті, а згодом виводив у поле, де перетерта, перемелена колесами крейдяниста земля, неначе житнє борошно, гріла босі ноги і також промовляла до неї материнським голосом. Все, все, що взнала Олеся протягом життя, підказувало їй: ось коли прийшов твій справжній іспит! Оцінка буде виставлена не в шкільному журналі, а десь вище — може, в зорях, а може, тільки в твоєму власному серці, щоб ти мала право називатися людиною.

Для неї було ясно: Віктор загине, неминуче загине, якщо вона відступиться від нього. Тут ішлося вже не про кохання. Ні, то було щось вище, більше, хоч і кажуть, що більшого та вищого взагалі немає. А проте воно є!..

Ніхто б не засудив Олесю, якби вона кинула Віктора, бо він уже втратив найголовніше, що робить двоногу істоту людиною,— власну волю і власну особистість. Те кохання, яке було напочатку, Віктор безнадійно зруйнував. Та в Олесі формувалося інше почуття — воно робило її мудрішою, ніж той, хто намагався стати її духовним керівником. Це почуття вже не можна назвати коханням, але воно лишалося любов'ю. Гіркою любов'ю сильної духом людини до рідної істоти, котра нагадувала тепер обскубаного павича.

Для дівчини, яка стала жінкою, дуже багато важить, хто був її першим чоловіком. Коли про це починаєш думати, перед тобою постає таємниця природи, на якій, можливо, ще й досі тримаються моральні підвалини нашої цивілізації.

Так чи інак, а всі ці мотиви покладали на Олесю обов'язки, яких зрікаються лише ті жінки, котрі сприймають кохання як вічний фейєрверк почуттів. Згодом вони впевнюються, що фейєрверк триває недовго, вони починають шукати нового — аж до цілковитого змертвіння душі.

Олеся вірила: Віктора можна врятувати. Аби тільки витягнути його з Одеси, відірвати від того згубного джерела, до якого він припав з такою пожадливістю. Але це їй не вдавалося. Тоді вона вирішила признатися, що знає його таємницю. Коли Віктор, гадаючи, що Олеся вже заснула, вибіг до машини, щоб зробити собі укол, вона вийшла вслід за ним і тихенько покликала:

— Вітю!..

Ніч була місячна, Олеся добре бачила, як він затіпався від її голосу. Металева коробочка із шприцем, яку він ще не встиг відкрити, мало не випала із його рук. А вона підійшла впритул, дивилася в його переляканe обличчя, що тремтіло й смикалося чи то від страху, чи від тієї спраги, котра веде людину до загибелі.

Тепер він був інший — у нього вже не вистачало сміливості, щоб нагримати на неї. Він лише розгублено прошепотів:

— Ну, чого тобі?..

Вона мовчки взяла із його рук металеву коробку, дістала шприц, підняла його проти місяця. Пауза була така страшна, що здавалося, зараз має статися якась катастрофа. Може, земля під ними провалиться, а може, місяць упаде на голову.

Проте нічого не сталося. Олеся спокійно, мовби про щось звичайне, мовила:

— Шприц кип'ятити треба. Я зараз на плитку поставлю.

З цими словами вона пішла в хату, увімкнула електроплитку й почала кип'ятити шприц. Навмисне не поспішала, вичікуючи, що Віктор робитиме

далі. Вона вже добре уявляла його внутрішній стан, та чи вистачить у нього сил приборкати себе, чи лишилося в нього почуття власної гідності бодай настільки, щоб не виявити своєї слабкості перед нею?

Світла вона не засвічувала, боялася розбудити господарів. Віктор увійшов тихо, мов тінь, сторожко підступив до неї.

— Лягай спати. Я сам усе зроблю. Розумієш, у мене артрит у кульшовому суглобі. Я не хотів тобі признаватися. Лікарі уколи приписали.

— Даремно не признавався. В нашій школі був санітарний гурток, я там навчилася робити уколи. Матері завжди сама робила.

— Я прошу тебе, Олесю... Лягай спати...

Він трохи не плакав, благаючи її, але вона не дозволила йому підійти до шприца.

— Не дам. Сама зроблю. Давай сюди свої ліки.

І вона справді зробила йому укол, нічим не видавши, що добре знає його призначення. Лягла в ліжко і вдала, що спить.

Згодом Віктор повірив, що Олесю справді можна морочити, та йому невдовзі довелося розчаруватися. Вона запитала якось:

— А коли додому поїдемо, де ти ліки братимеш?

— В аптеці,— не моргнувши оком, збрехав Віктор.

— Ні, Вітю. Таких ліків у нас не виробляють. Це закордонні.

— Ну то й що? І закордонні бувають. Тепер ми з усіма країнами торгуємо.

— Чим? Держави наркотиками не торгують. Торгують лише контрабандисти... Словом, запасайся цим товаром та їдьмо додому, Вітю. Якщо ти вже звик, то що ж тут можна вдіяти? Я тебе мучити не збираюсь. Але самому колотися не дам.

Важко сказати, на які почуття було здатне Вікторове серце. Буває ж так, що серце людське мовби якоюсь плівкою обростає. Через оту плівку долинає до нього щось людське, мов долинає звук у кімнату, в якій двері оббиті повстю. Але настає хвилина, коли плівка раптом проривається — і тоді, мов через відчинені двері, в серце входить щось таке, чому ти не маєш назви. Воно, може, й не затримається в тобі,— може, іще не раз доведеться грюкати дверима,— але перше знайомство з отим почуттям тебе так вражає, мовби ніхто досі нічого подібного не переживав. Так приходить до затьмареної душі перше просвітлення. Удар світла в темряві, дивна сила слова! І якщо цей удар стався хоч раз у твоєму житті, знай: незабаром у серці почне світати.

Та, на жаль, сам ти цього ще не знатимеш. І добре, коли біля тебе є друг, мудріший від усіх лікарів, бо тільки віддані друзі вміють лікувати совість. Лише друзі та твої власні страждання,— о, вони теж даються людям недаремно! — допоможуть твоєму серцю позбутися зашкарублої плівки, і тоді воно народиться для духовного життя. І настане такий день, коли ти збагнеш: я ж тільки зараз починаю жити! А все, що було раніше,— існування в людській подобі, але не більше, ніж сліпе існування...

Далеко Вікторові до того дня! А проте в його серце пробився перший промінь. Його породила Олеся своїм незмірним терпінням, бо Віктор побачив, що вона за нього бореться. На якусь мить він глянув на себе збоку, Олесиними очима, і зрозумів: та він же огидний, нікчемний, спустошений! Недаремно навіть Борис Корнійович вже випихає його із власної хати. Кому ж він потрібен? А Олеся ж молода, розумна, вродлива. Які в неї ніжні руки! Яке серце! Знала, все знала, але жодним словом його не образила. То їй же тепер усе ясно — геть-чисто все! І вона не відкинула його — вона хоче завжди бути поруч, щоб власними руками розміряти страшне зілля, котре стало його жорстоким володарем.

Це була не поза — це була справжня щирість: він упав перед нею на коліна, цілував її руки й плакав. Олеся перебирала пальцями його волосся, по її щоках також текли сльози.

— Ти пробач,— шепотів Віктор, мовби справа була лише в тому, що він її засмутив. — Пробач, Олесю. Мені дуже боляче за тебе. Я тільки зараз

побачив, яка ти... Тільки зараз. У мене не було сестри. Мати рано вмерла. Ти знаєш, ти все знаєш... Я не вірив жінкам, тобі теж не вірив. Повірив лише одній людині — Борисові Корнійовичу. Він не винен, я сам у нього просив. Він не вживає. Він не винен, Олесю...

В цьому белькотінні стороння людина нічого б не зрозуміла, але для Олесі в отих незграбних уламках фраз було більше змісту, ніж у патетичних монологах, котрі Віктор виголошував раніше. Зараз вони народжувалися в серці, а не на кінчику язика — і це вселяло віру в Олесину душу.

Тим часом Віктор, тручись обличчям об її коліна, продовжував:

— Я не знаю, для чого жити. Для чогось же треба жити, Олесю!.. У ті хвилини, Олесю, після уколів я щасливий, я дуже щасливий!.. Ніхто не знає, як влаштований світ. Але те, що ми бачимо... мацаємо руками... Оце все, Олесю, існує доти, доки існуємо ми. А що ж там, поза могилою?.. Раніше мені до цього було байдуже. Зовсім байдуже, мов для тварини. Борис Корнійович навчив мене про це думати. І я вдячний йому. Дуже вдячний. Доки ми не думаємо про це — ми нічим не відрізняємося від тварин. Ти це розумієш, Олесю?..

— Розумію, Вітю. Але навіщо тобі наркотики? Думати треба на тверезу голову.

— Ні! — переконано вигукнув Віктор. — Істина пізнається баченням, а не думанням. Достоєвський бачив, усе бачив. Бог зробив його епілептиком. І це була не хвороба — це нагорода, Олесю! Магомет також був епілептиком. Нехай для інших ти хворий... На губах піна, у горлянці хрипить. І все огидно, огидно... Але огидно не для тебе. Душа твоя в ці хвилини бачить Бога.

— У Достоєвського це не Бог,— зауважила Олеся. — Він називає це так: «Ціле всесвіту». Ціле з великої літери, Всесвіт з маленької.

— Як не Бог? — здивувався Віктор.

— Тому, що не Бог. Перечитай уважно «Сон смішної людини». Та й не тільки «Сон». Його «Ідіота» я читала тричі. Інколи зустрічається слово «Бог»... Так само, як «біси»... Але все це в людях. Тоді навіщо ж наркотики? Вони вбивають людину. Нехай навіть Бог, Вітю. Та якщо він у людині... Якщо Бог у людині, то вона ж тверезою мусить бути! Тверезою і гордою: Бога в собі несе!.. Ти ж сам кажеш: Борис Корнійович не вживає...

— Він це якось інакше пізнав. А я товстошкірий. Мабуть, тому, що жіночої ласки в дитинстві не було. Тільки зараз відчув, що жіночі руки можуть бути святими... Ти свята, Олесю. Справді, свята... Я не розумію, звідки в тебе така освіта?

— Яка там освіта? Десятирічку закінчила.

— В сільській школі.

— Програма однакова.

— Ти багато читала.

— Я дуже люблю читати.

— Наркотики потрібні людині, у яких психіка занадто нормальна. Така нормальна, як у слонів... Борис Корнійович каже, що нова релігія мусить народитися у Росії.

— Хіба апостоли були наркоманами?

— Не знаю.

— Не вірю в таку релігію. Я прошу тебе: сам не вживай. Обіцяєш?..

— Клянусь!..

Віктор вірив, що обов'язково дотримається клятви. Ніколи йому не було так гарно на душі, як у ці хвилини... Олеся — це все, все! Без неї він ніхто й ніщо. То як же він може зрадити клятву, яку їй дав? Нехай краще загине та ефемерна держава, куди йому все ще не видано візи, але ж Олеся — це єдине, що в нього є. Це він сам у тій найвищій сутності, про яку можна лише мріяти. Вона відродила в ньому віру в Жінку. А може, й оте Ціле, про яке писав Достоєвський,— це Жінка? І, може, це справді Олеся? Може, Всесвіт нагадує світловий потік, що струмує у темряві кінозалу над головами глядачів? Десь там, в одній невидимій точці —

Олеся. Проміння від неї розходиться віялом. І всюди, всюди, де ти зумієш виставити екран, побачиш ту ж саму Олесю. Всюди вона, кохана, єдина, вірна своєму обов'язкові. Може, й душа його лине саме до неї? Навіщо ж тоді марити про занебесні сфери, коли вона тут, біля нього?!

Віктор був щирий і духовно чистий у ці хвилини. Він розумів, чому Олеся взяла під контроль вживання наркотиків: вона хоче його вилікувати.

Нехай лікує, нехай. Він піде з нею навіть до лікарні. Тепер він усе знає, усе пізнав. Субстанція — це і є Олеся! Із Субстанції все народжується так само, як Олеся народить для нього сина. Або доньку. Як вона хоче мати дитину! Це ж і є істина, найвища істина. Йому навіть здалося, що у своїх ейфоричних мареннях він саме так бачив цю істину, котра живе біля кожного з нас, але ми не вміємо її цінувати.

Проте не так просто було Вікторові дотриматися клятви. Ніби нехотя, мимоволі він потрапляв до Кирпи, у якого було все необхідне, а головне — «культура» вживання наркотиків. Кирпа не був такий запопадливий, яким виявився Віктор. Кирпа — аристократ серед наркоманів. Він надто витончений, щоб перетворитися на обшарпаного волоцюгу. Згодом Кирпа помітив, що Борис Корнійович також не проти того, щоб Небера мав скільки завгодно героїну — нехай мандрує в занебесних сферах, їм треба мати там власних розвідників.

Час від часу Віктор зникав на цілі дні. Пояснював Олесі, що виконує замовлення, а сам продовжував те життя, яким жив до своєї клятви.

Одного разу Віктор так захропів на дивані в Кирпи, що проспав мало не до ранку. Як тільки він заснув, Кирпа, завівши свого мотоцикла, поїхав до Олесі.

Була десята година вечора. Олеся на знаходила собі місця. Щоб якось погамувати свою тривогу, вона читала Одарці Митрофанівні Євангеліє. Така вже була химера у матушки: коли їй погано спалося, хтось мусив над її головою читати святе письмо. І доки матушка не засне, уривати читання вважалося великим гріхом. Здебільшого це робив сам Пилип Калістратович, а зараз Олеся вирішила його підмінити — аби не каратися думками про Віктора.

Викликавши з хати Олесю, Кирпа сказав:

— Віктор дуже напився.

— Що?! — не повірила Олеся. — Напився?..

— Я хотів його привезти додому, але він так мене штурхонув... Сильний, як ведмідь. І все вас кличе: Олеся, Олеся... Видно, дуже вас любить.

Це було неймовірно: Віктор ніколи не напивався, а зараз взагалі не міг дивитися на горілку. Може, він хоче клин вибити клином? Може, навіть краще, що це сталося? Віктор розпочав боротьбу з самим собою, його судомить, палить зсередини. Він потягнувся до чарки, щоб загасити в собі чорне вогнище. Напевне, вірить, що від горілки йому вилікуватися легше, ніж від наркотиків.

— Де ж він? — нетерпляче запитала Олеся.

— Біля санаторних сходів заснув. У бур'яні. Давайте з'їздимо. Вас він послухається.

Вона швиденько перевдягнулася в спортивний костюм, бо назад доведеться їхати на задньому сидінні мотоцикла — Віктора вони покладуть у коляску. А поки що туди стрибнула Олеся — і мотоцикл, одноокo блимаючи серед темних дерев, поторохтів по сільській бруківці.

Якесь недобре передчуття закрадалося в її душу, мовби чиясь лиха рука вхопила серце у важку п'ятірню і неквапом його стискувала. Спершу слабенько, ніби пробуючи, а дедалі цупкіше — так, що вже й дихати було важко.

Олеся змалечку не знала, що таке страх. Інші діти боялися темряви — то їм ввижалася баба Яга, то страшний Кощій. Олеся була певна, що ніхто не зробить їй нічого лихого — аби тільки не казали так негарно про матір. То було єдине лихо її дитинства, воно було страшніше від баби Яги, але від

нього не можна сховатися в запічку. Отож вона й не ховалася ні від темряви, ні від Кощея — страх взагалі не відвідував її серце.

Але ж зараз саме страх виповнив її душу. То було бридке, принизливе почуття. Якби це часто з нею траплялося, вона б, напевне, зненавиділа себе. І лише обов'язок змушував її долати в собі те, що люди називають страхом.

По темній крутій дорозі спустилися до моря, поїхали вузенькою вуличкою. Олеся тут ніколи не була, вона не знала, що всі ці дворики швидше декоративні, ніж справжні. На все довжелезне селище можна було нарахувати кілька пенсіонерів, які жили тут постійно.

Кирпа зупинив мотоцикла біля дерев'яних сходів, що виводили на глиняну кручу. Відразу ж вимкнув сигнальні вогні, вони опинилися в цілковитій темряві. Було тихо, лише море бавилося під берегом дрібною галькою. Темний берег на видноколі зацвітав полум'яною квіткою — то світився Іллічівськ, один з найбільших портів країни.

— Десь тут,— напівшепотом проказав Кирпа. — Вилазьте. Він десь тут.

Коліна затерпли від страху, Олеся ледве вилізла з коляски. Вона все ще трималася за мотоцикл, мовби він у небезпечну хвилину міг чимось їй допомогти. Кирпа взяв її за руку, але вона вирвалася.

— Де ж Віктор?..

— Отам, під сходами.

Відтак він сам пірнув у темряву, його постать зникла під сходами, і звідти долинув шепіт:

— Ось він. Ідіть сюди.

Коли людині доводиться долати страх, вона рідко буває розсудлива. Навіть звичайна розсудливість здається їй відгомоном страху, вона проганяє її геть, скоряючись тому голосові, в якому вчувається поклик обов'язку. Олеся мусить, мусить рятувати Віктора! Сьогодні чоловік потрапив у лихо, а завтра якесь інше лихо може спіткати дружину. Всякого буває серед людей.

Відірвавши руку від мотоцикла, Олеся ступила в темряву — туди, де під сходами ворушилася напівзігнута постать Кирпи.

І в ту ж мить чиясь величезна рука — це вже був не Кирпа! — покрила все її обличчя, затиснула рот, засліпила очі. Ні крикнути, ні дихнути, ні навіть ворухнутися. Промайнула жахлива думка: та це ж Вовкулака!..

Олеся відчувала, як її тіло загойдалося на залізних руках, як страшний Кощій із дитячої казки, що раптом здобув реальне життя, втягнув її в підземелля і кудись поніс. Тут він уже не боявся ні її крику, ні свого ліхтарика — йшов на повний зріст, освітлюючи дорогу снопиком світла. Всюди були стіни — мертві стіни того підземелля, де людський голос здатні почути хіба що краплини води, які інколи падають з кам'яної стелі.

Страшно, нелюдським голосом закричала Олеся:

— Ря-ту-у-йте!..

Крик її розсипався на дрібні скалки, вони застрибали, розбиваючись об кам'яні стіни, десятками голосів відгукнулася темрява, але то були такі слабенькі голоси, мовби Олесю почули крихітні гноми і тепер перегукувалися по всьому підземеллю. Ота мить, коли голос її розмножила луна, здалася їй цілим життям — страшним життям неосяжного підземного царства, в якому царює Кощій-Вовкулака і дрижать перед ним залякані, перетворені на рабів маленькі істоти, про яких вона чула в дитинстві. І вже не себе їй було жалко — жалко істот, які й хотіли б їй чимось допомогти, але вони не сміють, бо страшно подати голос проти Кощія. І вони мовчатимуть, завжди мовчатимуть, що б він з ними не робив. Мовчатимуть навіть тоді, коли його черевики топтатимуть їх поодинці, вичавлюючи із них рабські душі. Їх тут багато, дуже багато, але вони не вміють об'єднатися. А якби зуміли, то неминуче звалили б Кощія. Хто їх покличе до єдності, якщо не Олеся?..

Вона рвонулася напруженим тілом, випростала руку і вп'ялася нігтиками в обличчя Вухатого, намацуючи очі. Він скреготнув зубами від болю, випустив її з рук, і Олеся впала на каміння. Вухатий посвітив ліхтариком їй в обличчя.

— Ах ти, зінське щеня!.. Нічого, ми таких бачили. Ноги мені лизатимеш, падло.

Хотів ударити, але передумав. Спіймав її руку і так стиснув, що Олесі здалося: рука опинилася в ковальських лещатах. Нерви не витримали, вона знепритомніла.

Тим часом на поверхні іще одна рука затискувала рот, що був готовий порвати своїм криком темряву й розбудити селище. То була рука Михайла Івановича, який боровся з Борисом Корнійовичем. Сидячи у своїй схованці, вони бачили, як мотоцикл Кирпи підвіз до сходів дівчину. Не відразу Борис Корнійович упізнав Олесю, а коли впізнав, було вже пізно. Лишився тільки крик, який Михайло Іванович встиг погасити своєчасно. Тепер отой звірячий крик шарпав Бориса Корнійовича зсередини, шукаючи виходу в простір. Але руки у Михайла міцні — руки досвідченого моряка.

Ось уже в кущах очерету зашелестіли тіні, за якими вони, власне, й стежили. Тепер сюди, мабуть, приїде міліція. Звісно, у міліції є карти катакомб, є досвідчені провідники. Та вони, мабуть, не розуміють, що Вухатий володіє такою фортецею, звідки і гарматами його не виб'єш.

Олеся опиниться під кулями! Це неминуче.

Думка ця жахала Бориса Корнійовича так, що він у перші хвилини навіть не подумав про небезпеку, яка загрожувала і лабораторії, і підземній церкві, і всій їхній справі. Його судомило, він виривався із рук Михайла Івановича і, мабуть, сам би кинувся в катакомби, якби друг його не зупинив.

Михайло вхопив його за руку, вони, крадучись попід парканами, підтюпцем бігли туди, де крута дорога виводила на глиняні кручі. Треба було якомога швидше добігти додому, а вже звідти вирушати в катакомби. І хоч це неблизько, але шлях Вухатого до свого кубла значно довший — вони це добре знали. Лабіринти так звиваються, що кожна сотня метрів під землею перетворюється на цілі кілометри.

Ніна Андріївна вже спала. Вони тихцем вилізли на горище, а звідти спустилися в цегляний колодязь і зачинили за собою ляду. В підземну церкву не заходили — заспішили просто в лабораторію. Озброївшись автоматами, рушили туди, де мало бути лігво Вухатого. Посувалися навпомацки, не запалюючи ліхтариків. Михайло добре вивчив дорогу, інколи він хапав Бориса Корнійовича за руку і, тягнучи за собою, сердито шепотів:

— Слухай, ти зовсім розкис. Невже ти справді... Ну, не сподівався! Чого ж ти мені раніше не сказав?

— Про це нелегко говорити, Михайле. Хочеться хоч на старості пожити по-людському.

— Ну, гаразд, гаразд. Візьми себе в руки. Тепер її все одно випускати звідси не можна. Ніна її в лаборантку вивчить.

— Не так мені хотілося. Не силою. Тут вона почуватиме себе полонянкою.

— А хіба з Вухатим краще? Вибору немає. Ти ж не винен. Нічого, звикне. Жінка — це кішка. Швидко до нової домівки звикає.

За півгодини повільної ходьби в цілковитій темряві — такої темряви на поверхні люди не знають! — Михайло зупинив Бориса Корнійовича:

— Прийшли.

Руки їхні намацали ковдру, грубий ослін, великий стіл, на якому стояв посуд. Ждати треба десь тут, бо вирушати назустріч Вухатому вельми ризиковано. Там, на дорозі, довелося б вступати з ним у рукопашний бій — не стріляти ж по ліхтарику, коли в нього на руках Олеся! Навіть у Михайла не було певності, що вони його подужають. Ні, треба чекати тут. І вони чекали, вдивляючись у мертву темряву катакомб.

Нарешті темрява заблимала не світлом — якимось власним розрідженням, мовби вона сама із себе намагалася породити світло, але воно народжувалося важко, з великим напруженням. То ліхтарик Вухатого освітлював далекі стіни лабіринтів, а вже від них світло долинало сюди у вигляді ледь помітно розрідженої темряви. Хвилин через десять світло здобуло яскравість, зробилося навіть сліпучим.

Михайло та Борис Корнійович відступили у глибоку нішу. Черевики Вухатого важко гупали об каміння, ось він харконув, потім гучно висякався. Вступивши у великий квадрат, висічений у черепашнику, поклав Олесю на ліжку, а сам почав запалювати лампу. Саме тоді, коли він насадив скло на головку лампи, Михайло випустив йому в спину чергу із автомата. Вухатий важко сів, вчепився пальцями за стіл, шия його в останніх зусиллях повернула голову туди, звідки застрочив автомат, мовби він іще сподівався вступити в бій, але смерть була дужча від нього — він упав на спину, пальці шкребли каміння, ноги відразу ж витягнулись. Михайло підійшов і пострілом у голову погасив його передсмертну агонію.

Олеся ж тим часом, прийшовши до пам'яті, підвелась у ліжку й очима, сповненими жаху, оглядала те, що тут діялося. Михайла вона не знала, та коли до неї наблизився Борис Корнійович, потягнулася до нього з відчайдушним криком:

— Борисе Корнійовичу!..

Ридання стрясали її плечі, вона припадала обличчям до його грудей, а він, сидячи біля неї на ліжку, заспокійливо шепотів:

— Не бійся, Олесю. Тепер він вас не зачепить. Який жахливий упиряка!.. Не бійся, дитино. Зараз ми підемо додому.

Михайло виволік труп Вухатого й більше не повертався. Тихий голос Бориса Корнійовича поволі впокоював Олесю. Голос той здавався їй рідним, а руки Бориса Корнійовича чомусь нагадували руки старого Криничного — так їй хотілося в дитинстві, щоб дідусева рука опустилася на голову.

Боже, яке страшне кубло! А проте Вухатий намагався навіть якось його прикрасити. Ось висить кілька дешевеньких ікон, які Борис Корнійович виставив зі своєї церкви та й забув про них, а Вухатий, виявляється, підібрав і приніс їх сюди. Навіщо вони йому? Як зрозуміти оцей дивовижний вчинок звіроподібної істоти, для котрої випустити кров із людського тіла так легко, мов із відра вихлюпнути воду?

— Де Віктор? — із тремтінням у голосі запитала Олеся.

Борис Корнійович поморщився. Близькість Олесі вже породжувала в ньому ілюзію щастя. Адже ж справді все склалося так, що їй не було звідси іншого виходу — тільки стати його дружиною! Він відкриє їй усі таємниці — і вона побачить, якими багатствами володіє. Скоро, скоро настане той час, коли можна буде не ховатися з тисячами, з сотнями тисяч доларів. І все це належатиме їй, милій дитині, чиї рученята ніжно торкатимуться його щік. Нехай недовго він проживе, зате пізнає хоч трохи справжнього щастя. А може, в нього попереду є п'ятнадцять, навіть двадцять років? О-о, це не так уже й мало!..

— Віктор де? — повторила Олеся.

— Віктор Васильович?.. Я не знаю, Олесю. Я давно вже його не бачив.

— Як не бачили?.. Він же щодня у вас буває. Ваше замовлення виконує.

Борис Корнійович сумно посміхнувся:

— Немає ніякого замовлення. Буває він не в мене, а у Віталія. І зараз, мабуть, там.

Із усього, що довелося пережити Олесі, це, мабуть, було найстрашніше. Та він же їй брехав! Клявся, божився — і підло брехав. Вона робила йому уколи на додаток до того, що він приймав у Кирпи. Була у неї така підозра, та Олесі хотілося вірити, що це не так — Віктор не може, не сміє брехати!

Тепер усе ясно! Кирпа виявився не його другом, а другом Вовкулаки. Банда, огидна банда! І Віктор опинився серед них. Якби не Борис Корнійович, то зараз отут...

Ні, вона б задушила себе, власними руками задушила. А Вовкулака її звідси б не випустив живою. Та й сама вона більше не захотіла б жити. Але ж вона шукала Віктора, п'яного Віктора! Коли б не він, Олеся б нізащо в світі не поїхала з Кирпою. Віктор, Віктор...

Щось обірвалося в грудях — то була втрата надії, болісне відчуття невиправного лиха. Як же його можна вилікувати, коли він так ганебно бреше? А що ж тоді робити? Що, що?!

Вона знову заридала, і знов руки Бориса Корнійовича, що з батьківською ніжністю торкалися її тремтячого тіла, здалися їй чимось рідним, єдиним, на що можна покладати надії. Більше в неї нічого не лишалося — тільки оці руки, що врятували її від таких жахів, про які вона не чула навіть у найстрашніших казках.

Він обережно підняв її з ліжка, погасив лампу і, обмацуючи лабіринти снопиком світла, кудись повів за собою. На його грудях гойдався автомат. Так ось він який, Борис Корнійович! Не лише глибока, розумна людина, а ще й лицар, справжній лицар. Вона покірно йшла за ним, сповнена довіри і вдячності.

Ліхтарик освітив постать Михайла Івановича, який порався біля стіни з металевим ящиком. Від ящика тягнувся тоненький шнур. Олеся нічого не зрозуміла в його дивній роботі. Борис Корнійович швидко провів її повз Михайла. Невдовзі Михайло їх наздогнав і, важко дихаючи, пішов поруч.

Борис Корнійович, взявши Олесю за руку, тихо проказав:

— Зараз вибухне. Але ви не бійтеся, Олесю. Тут іще з партизанських часів міни позалишалися. Михайло Іванович їх потроху винищує.

Олеся й справді не злякалася вибуху, хоч він оглушив її, кинув на каміння. Вона не знала, що вибух сотнями тонн черепашнику відгородив її від білого світу. Тепер вихід був лише один — той, яким спускалися в катакомби її підступні рятівники.

30.

Володимир довго вагався: поїхати в лікарню чи, може, в нього тепер на це немає права? Він глибоко шанував Євгена, а те, що сталося на шахті, зробило цю людину легендарною. Після тривалих роздумів Володимир вирішив: треба тихо, непомітно зникнути — це найкраще, що він здатний зараз вчинити. І все ж таки з'їздив до лікарні — його дуже непокоїло, в якому стані Євген? Черговий лікар пояснив: опіки справді тяжкі, але організм Криворучка з ними справиться. Шкода, що залишаться шрами на обличчі — воно дуже обпечене. Той, хто знав Євгена, тепер навряд чи його впізнає.

Повернувшись на шахту, Володимир спустився в Орлову балку. То було болюче прощання. Йому здавалося, що понад струмком та понад дубами пливуть випари цієї землі і в отих випарах живе душа Донбасу — інша, зовсім інша, ніж та, котру він побачив у глибинах терикона. Це була Душа Людей — всіх тих добрих, світлих, безмежно самовідданих людей, з якими його зводила доля. Правду казала Ксеня: вона нездатна покинути цей край, бо тут живуть незвичайні люди. Їх робить незвичайними необхідність щодня лишатися з природою віч-на-віч, бо десь на кілометровій глибині всі умовності, котрі виробили люди для спілкування, виявляються непотрібною машкарою. Лишається тільки оголена щирість, і кожне слово, сказане людською мовою, має первинне значення — ні хитрощі, ні лукавства, ні милої дипломатії, котра інколи так потрібна в побуті, щоб люди не здавалися одне одному колючими їжаками. Тут вони не бояться бути їжаками — це не засуджується. Але ж як вони ненавидять лестощі та лукавство! Може, й справді Ксеня доречно порівняла ці якості шахтарів з тим, чого вимагала фронтова дружба, скріплена кров'ю?

Боляче було Володимирові дивитися і на понівечені, і на врятовані Григором дуби. Ніби це справді було поле бою, і він, Володимир, стояв

у невидимому окопі, де проливалася зелена кров, а вона, як тепер кажуть учені, мало чим різниться від крові червоної, людської. І все це доводилося кидати, бо надалі нерозумно лишатися в Орловій балці. Він мусив себе відрізати від землі, яка дала відповідь на невблаганне запитання, котре не приходить лише до убогих душею людей: для чого я, для чого світ, для чого люди?..

Для чого? Все це тепер було просте, звичайне: заради любові до людей. До тих людей, котрі є найвищим здобутком природи, бо це ж вони очолюють земну біосферу. Це вони — тільки вони! — караються у пізнанні, щоб зрозуміти Всесвіт і себе в ньому.

Жив Грицько Прокопович у такому ж самому будинку, що й Ксеня. Все тут було просте, без особливих прикрас та претензій — господар, видно, мало піклувався про власний побут. Він сам відчинив двері несподіваному гостеві, посадив його за стіл, підсунув вазу з цукерками. Володимир мимоволі усміхнувся з того частування і одразу ж перейшов до справи.

— Як? Шахту кидати? — скипів начальник. — Чи ти, бува, не в Сірка очей позичив?

— Я можу повернути гроші,— опустивши долу очі, бо йому таки справді було соромно, промурмотів Володимир.

— Гроші, гроші,— сердився начальник. — Я гадав, ти в нашу землю по коліна вріс, коріння в ній пустив. А ти про гроші.

— Не можна інакше,— сумно і якось навіть приречено мовив Володимир. — Так треба.

Ніс, губи й очі у Грицька Прокоповича вже звільнилися від бинтів. Начальник деякий час мовчки вдивлявся у Володимирове обличчя, намагаючись розгадати те, що ховалося за словами. Нарешті він ніби зрозумів потаємну причину, котра змушувала Володимира кинути шахту.

— Ксеня в лікарні?

— Так, у лікарні,— глухо відповів Володимир.

— Мда-а...

Запанувала тиша. Володимир подумав: дещо він зрозумів, то й годі. Вони ж друзі з Євгеном! Напевне, й раніше здогадувався, що Євген любить Ксеню. А про головне Володимир нічого не скаже. Орлова балка стільки зробила для нього добра, що підкладати їй свиню — це ж підлість! Якщо він піде звідси до в'язниці, на всіх нарадах потім розпікатимуть: у вас контрабандиста заарештовано. Що ж, нехай Грицько Прокопович знає лише одну причину — її цілком досить.

— Не ображайтесь на мене,— все ще оглядаючи носки своїх черевиків, тихо мовив Володимир.

— Та я не ображаюсь,— зітхнув начальник. — Жалко. Кожній шахті приємно мати свого художника. Я тут задумав дещо... Клуб уже не годиться, Палац культури будувати почнемо... Невже це так серйозно? Ну, почергує та й повернеться. Це ж справа людська. Вони дружили довго.

— Так треба,— вперто повторив Володимир.

— Ну, що ж... Раз треба... Тобі видніше. Куди ж ти підеш?

— Мені тепер не страшно. Газозварники всюди потрібні.

— А малювання? Хіба воно не прогодує?

— Ні. Малювати на замовлення не вмію.

— Гм-м... Цікаво. Ти ж нам не на замовлення малював.

— Не всі так ставляться до мистецтва, як ви, Грицьку Прокоповичу.

— А як я ставлюсь?

— Чесно ставитесь. Правди не боїтесь.

Грицько Прокопович вдоволено усміхнувся — видно, йому сподобалися ці слова.

— Правда... Воно як хто на неї дивиться. А взагалі... Взагалі є різна правда. Дрібна правда часом і брехнею може виявитись. А велика... Хто великої правди не приймає, той на цій землі довго не проживе.

З тяжким серцем виходив Володимир із цієї хати. Іванові треба розказати все. Може, він чогось і не второпає, але ж мусить знати, що

Володимир кидає шахту не заради примхи. Григора та Марію Гаврилівну хвилювати не варт. А Сашкові й пояснювати нічого — все вже з'ясовано.

Ксені залишив коротку записку:

«Дорога Ксеню!

Спасибі тобі за все. Я прийшов у твою хату сліпцем, а виходжу зрячим. Рік, який для тебе був помилкою, для мене став роком прозріння. Спасибі, що трапляються на світі такі помилки.

Щирий привіт Євгенові.

Володимир».

В горлі заворушився важкий, задушливий клубок. Покликав Івана, все йому пояснив. На брата його пояснення впали, мов удар грому,— Іван зіщулився, згорбився, боявся навіть глянути на Володимира. На його обличчі з'явився вираз дитячої розгубленості. Важко було повірити, що цей мужній юнак нещодавно змагався з полум'яними надрами,— такий він зараз безпорадний, що на нього боляче дивитися. Тут не покличеш хлопців, щоб вони стали стіною за брата,— тут діяло те, що називається Законом.

— Та за що, за що? — шепотів він скривджено. — Ти ж не грабував, не різав. Ти ж просто малював. За що ж тебе мають судити?..

— Є за що,— сумно посміхаючись, пояснив Володимир. — Це ж банда. Вона і вбивала, й різала. Там усього було. Ну, а я... Я тільки малював. Але ж для кого?.. Вони мені за це платили. Три роки я жив на їхні подачки. Малюнки мої продавалися за кордоном. Звідти привозили наркотики... Як бачиш, є за що, Іване.

Володимир безнадійно махнув рукою.

— Ми вже не діти. Просто умовляв себе, що це мене не обходить.

— А ти не будь дурнем. Це ж треба довести.

— Собі не збрешеш.

— Не собі, а судові.

— Цього я не можу, Іване. Та й не треба. Я стільки здобув... Стільки здобув, що тут якась риска потрібна.

— Риска?..

— Так. Риска під минулим. Щоб потім усе було нове. Ну, так, скажімо, наче прийшло повноліття. Досі ти жив без паспорта, а тепер тобі видають паспорт. Отак я хочу.

Іван мовчав. Він був людиною простої правди — тієї, якій не доводиться сягати у високі матерії. Іванові було невідомо, що художник, у якого на душі лежить гріх перед людством, вже ніколи не зуміє бути щирим, правдивим — він змушений хитрувати, пристосовуватись, душа його поволі згорнеться в тремтливий клубок, стане маленькою, ницою, лякливою. Він уже не зуміє підняти голову до Сонця — ходитиме по землі з потупленими очима, бо назавжди будуть убиті його честь та гордість.

Проте якби дійшло до діла, то й сам Іван не погодився б отак жити на землі. Це він лише вдає, що здатний збрехати. Ніколи він не брехав і не збреше.

—А ти не почнеш знову? — запитав він жалісно.

— Що саме?

— Ну, пити.

— З цим покінчено,— невдоволено буркнув Володимир.

Іван провів його на автобусну зупинку, їхати в місто Володимир йому не дозволив.

Таран з острахом зайшов у міліцію. Чомусь здавалося, що звідси його більше не випустять, бо скільки ж він іще має права жити на волі? Швидше б уже, швидше! Оце чекання розплати — закреслені сторінки життя. Ніби пишеш картину і знаєш, що вона неминуче мусить бути замазана. То навіщо ж її писати?

Вишколений лейтенант із карного розшуку прийняв його привітно, мов давнього знайомого. Кудись вийшов — мабуть, на пораду до начальника,— а повернувшись, із бездоганною ввічливістю, яка навіть розсердила Володимира, мовив:

— Можете їхати. Ви ж, напевне, здасте свій паспорт на прописку?
— Звичайно.
— Відразу ж треба здати. Не порушуйте паспортного режиму.
Невідомо чому саме, але ця коротка розмова його трохи заспокоїла.
З міліції Володимир вирушив до ощадної каси. Тут він завів книжку на ім'я Стелли і поклав на неї п'ятсот карбованців. Ощадну книжку вислав їй на гуртожиток цінним листом. Не написав жодного слова. А що, власне, писати? Звісно, вона дуже здивується. Може, навіть образиться. Та хіба можна виміряти грошима те, що дала його душі ця дівчина? Такі багатства взагалі нічим не вимірюють віру в людей: не страшна ніч, не страшні лихоліття, коли живуть на цій землі Люди Світла!..
Дуже йому хотілося побачити Стеллу. Це бажання було дивне, незбагненне: адже ж він їде в Одесу — туди, де живе Неля! Вона не схожа ні на Ксеню, ні на Стеллу — рвучка, гостра на слово, але правдива, безкомпромісна. І головне... Любить її Володимир — ось що головне!..
Взявши таксі, Володимир з'їздив на «Вікторову» дачу. Горпина Макарівна зустріла його, мов рідного сина. Скаржилася, що самотньо їй тут, дуже самотньо. Господар взагалі забув і про дачу, і про неї — вже й на пшоно та на хліб грошей немає. Звісно, він заплатив, але старі господарі отак про неї не забували. Володимир змусив її взяти сто карбованців — він, мовляв, розрахується з Віктором Васильовичем в Одесі. Потім попросив Горпину Макарівну, щоб вона у себе вдома — є в неї власна хата — зберегла картину, яку він не встиг закінчити. Колись він по неї приїде.
— Це ота гола? — вжахнулася Горпина Макарівна. — Куди ж я її діну? Її ж у хаті не повісиш, люди затюкають.
— Ну, може, на горищі,— благав Володимир.
— Я її в скриню покладу, на дно. Невже вона гола й залишиться? Чи ви, може, одяг їй намалюєте?
Володимир розповів про полонених, яких іще немає на картині — це ніби їхнє видіння, вісниця визволення. У церкві теж інколи голих малюють, а нікого це не відлякує.
Обличчя у Горпини Макарівни одразу ж засмутилося — її душу збентежила розповідь про полонених та причинну.
— Ну, коли так,— погодилась вона,— то це й не гріх. А я бачу: ніби не від радості вона танцює, не для забавки... Коли так, то це не соромітниця, а свята.
«Якби ж твоєю мовою критики заговорили, Горпино Макарівно!» — подумав Володимир.
Від наливки відмовився. Попрощавшись із доброю жінкою, звелів таксистові везти його на аеродром. А надвечір його літак, розвернувшись понад морем, почав знижуватися над Одесою.

Володимир поселився у двірнички Христини, яка колись із жалості давала йому притулок і, може, не раз волокла його, п'яного, через вулицю та через подвір'я, а потім, стягнувши діряві черевики, кидала небораку в ліжко. Ждала, напевне, що знов доведеться тягатися з ним, як бувало, але відмовити не могла — це була немолода, самотня жінка, для котрої отой клопіт нагадував, що їй також доводилося в молодості зустрічати п'яного чоловіка і панькатися біля нього, мов біля дитини. Та минуло кілька днів, а Володимир лишався тверезий. Вона не витримала, запитала:
— Що це з вами сталося?
Володимир, зрозумівши, чим дивується Христина, з печальною посмішкою відповів:
— Я вже своє вибрав.
— Дай вам Боже!.. Але ж я тепер не знаю, як з вами балакати.
— Так, як завжди.
— Еге! — засміялась вона. — Якби я зібрала той буквар... Всі слова, якими вас хрестила... Ви б і не повірили.
— Цікаво послухати. Тоді я не чув.

— Навмисне такого не скажеш. Язик поприщить.

Розшукувати Нелю він не поспішав. Ходив понад морем і роздумував про себе, про неї та про людей, які стояли перед його духовним зором. Він чув їхні слова, вони, мовби живі, товпилися в його душі — і Володимир розумів: це вже назавжди! Та найбільше, либонь, він думав про Ксеню і про Стеллу. Одна цілком сформована, з глибокими поглядами на життя й на мистецтво, але недосвідчена в тому, чого бажає жіноче серце. Друга все знає про свої бажання — вона б пішла за ним, стала б його вірною дружиною,— але Володимир не має права її кликати, бо він сам про себе поки що нічого не знає...

Якби ці жінки не зустрілися на його шляху, не було б зараз і самого Володимира — такого, яким він тепер став і якого почав у собі шанувати.

А як же Неля? Чи зуміють вони хоч поговорити щиро, без давніх образ та неприємних спогадів?..

Якось він побачив афішу, котра сповіщала про виставку одеських художників. Володимир одразу ж вирушив до виставочного залу, зустрів там знайомого — вчилися разом. Знайомий показав йому дві картини Нелі Таран. Ці полотна майже не відрізнялися від того, чим була заповнена виставка. Та ось Володимир звернув увагу на картонний планшет, який стояв біля її картин, буцімто щось випадкове. На планшеті красувався орнамент, що був, напевне, створений для якоїсь тканини. Але який орнамент! Він перевершував усе, що зробила Неля в цьому жанрі! Проте виявилося, що планшет справді потрапив сюди випадково: Неля використала картон як пакувальний матеріал, щоб не подряпати своїх картин.

Володимир умовив знайомого виставити орнамент поряд з Нелиними полотнами. Може, це порушення якихось там правил, але ж не порушення високих норм мистецтва! Надійшли ще деякі члени виставкому, всі вони погодилися, що Нелин орнамент за своїми художніми якостями стоїть значно вище від отих човнів та баркасів, котрих на виставці так багато, що від них і сховатися нікуди, хіба що під портові крани, яких теж було не менше.

Запросивши фотографа, Володимир сфотографував орнамент на кольорову плівку. Нехай, він піде з ним т у д и, бо це ж і є Неля — те, заради чого вона народилася на світ, але, бач, сама цього не розуміє. Володимир збереже орнамент, обов'язково збереже! Сама Неля їх розкидає з такою недбалістю, як осінні дерева розкидають листя.

Володимир майже щодня ходив на виставку, сподіваючись зустріти Нелю. Додивлявся та дослухався: як люди ставляться до її картин?

Художники наче змовилися: ті самі теми, те саме бачення натури. Володимир добре розумів, звідки це йде. Безперечно, кожен історичний рубіж має свої провідні мотиви, свої теми. І якщо ми не шукаємо глибинного осмислення цих тем, духовні координати об'єктів губляться, поверхня предметів та явищ ховає від нашого ока їхню сутність. От, скажімо, художник малює яйце. Та як він пояснить глядачеві, що із яйця має народитися лебідь, а не крокодил? Адже за зовнішньою оболонкою ці яйця вельми схожі.

Тепер Володимирові було ясно, чому виставка виглядала так, мовби вона належала якомусь одному художникові: всі художники в чорноморському рибалці малювали не так людину, як типового представника цієї справді героїчної професії. Оскільки наші уявлення про цю професію майже однозначні, то й виходило так, що десятки пензлів, по суті, були перетворені на один пензель. Кожна картина окремо сприймалася непогано, але в загальній масі вони породжували одноманітність, безкрилий стандарт.

І саме через те несподівана пляма, що з'явилася поміж Нелиних полотен, одразу ж впадала в око. Тонкий, сміливий декор, безпретензійність, граційна природність орнаменту подобалися майже всім — і цінувальникам мистецтва, і самим художникам, і навіть тим самим рибалкам, котрі дивилися на виставку так, ніби це була лише їхня Дошка

пошани. Дехто пізнавав своїх знайомих, дехто заздрив, що художники «увічнили» не його, а напарника — можна було почути в'їдливі дотепи на адресу «увічнених». Але це були зовсім не ті почуття, які належало збуджувати мистецтву. І лише орнамент будив у людях почуття краси та гармонії. Це була музика, перенесена фарбами на полотно.

Нарешті Володимир дочекався — на виставці з'явилася Неля. Він відступив за колону. Його серце пойняло сум'яття, наче він опинився в центрі якихось невидимих хвиль, що билися об нього, пронизували його наскрізь, ворушили в його душі те, що трохи вже вляглося, але тепер підіймалося й вирувало — напівзабуті епізоди минулого, незначні, але милі дрібнички, спільні мрії та поривання. Напевне, він іще не розумів, скільки зла заподіяв Нелі,— для нього те зло розпливалося в алкогольному мороці. Він не міг як слід уявити власного образу, котрий носила у своїй пам'яті вона,— лишився тільки сором за минуле, неприємний щем у серці і, звичайно, свідомість того, що Неля кинула його недаремно.

Вона зупинилася посеред зали, на її обличчі з'явився вираз подиву — Неля ніяк не сподівалася побачити серед своїх картин забутий орнамент, котрий для неї, напевне, взагалі вже не існував.

Розгублено озиралася, дослухаючись до людських розмов. Вона не могла не помітити, що її картини майже нікого не приваблюють,— люди зупинялися лише біля орнаменту. Жінки не ховали своєї практичної зацікавленості, і це, мабуть, дуже її ображало. Володимир не чув, про що говорили жінки, але Неля раптом почервоніла, підійшла до стіни, хапливо зняла орнамент і пробігла з ним повз колону. Володимира вона не помітила, зате мало не звалила з ніг голову виставкому, який вирушив їй назустріч.

— Що це? Чому? — тамуючи гнів, вигукувала Неля. — Це ж виставка живопису, а не декоративного мистецтва.

— Я вас не розумію,— миролюбно посміхнувся голова. — Із шести ваших робіт ми відібрали три. Чим же ви невдоволені?

— Я здавала п'ять, а не шість. Це... Це тільки упаковка.

— То ж ваша робота?

— Ну, моя... Я не здавала її на виставку.

— Ми цього не знали. Даруйте. Але ж подумайте добре: якщо виставком навіть вашу упаковку визнав художнім твором... Чого ж ви ображаєтесь? Це ж мистецтво.

Слова голови трохи заспокоїли Нелю, вона винувато всміхнулася. Усмішка одразу ж зробила її обличчя милим, трохи наївним і вельми вродливим.

— Мистецтво? — мовби до самої себе заговорила вона. — Це експромт. Десять хвилин. А над картинами я працювала серйозно. Яке може бути порівняння.

— Мабуть, не просто десять хвилин. Це, Нелю, ось як: все життя і десять хвилин!.. Повісьте на своє місце.

— Ні, Василю Кіндратовичу. Орнамент я заберу.

— Шкода. Він був окрасою виставки. Але воля ваша.

Неля зникла в якомусь допоміжному приміщенні, а Володимир, трохи опанувавши себе, вийшов на вулицю. Він був певен, що Неля незабаром з'явиться із планшетом в руках. Тоді Володимир покличе таксі, підвезе її додому — з картонним планшетом незручно їхати в трамваї.

Неля й справді з'явилася, але планшета в неї не було. Стоячи на кам'яних сходах, вона прищулено дивилася на сонце й загадково всміхалася. Напевне, вона усміхалася сама до себе — мабуть, гадає, що здобула перемогу. Але кого ж вона перемогла? Себе, тільки себе. Мовляв, не хочу дешевої популярності — хочу входити у мистецтво важким трудом, а не хвилинними феєрверками. Так вона зараз думає — Володимир у цьому певен. І, думаючи так, відчуває пошану до самої себе. І велику правоту власного вчинку.

Чи можна її за це не шанувати? Але ж вона помиляється! Ось що боляче. Та Неля зараз цього не зрозуміє. У неї добрий настрій, вона майже

щаслива. Тоненька, струнка, в добре пошитому костюмчику (сама собі шиє!), вона виглядала двадцятилітньою дівчиною, яка у своїй усмішці ховає перше кохання.

Володимир завжди любив дивитися в її очі. Які в неї гарні очі! Великі, карі — майже золоті. Вії трохи підсинює, насправді ж вони в неї чорні. Добра, самовіддана — все вона готова віддати людині, в яку повірила. Добро світиться в її очах, виразно світиться — це видно здалеку, тут помилятися неможливо. І все ж вона дуже вперта. І нетерпляча. Розчарувавшись у людині, не завдає собі клопоту глибше вивчити її сутність — просто кидає. Так само, як відкидає орнамент, котрий чимось їй не сподобався. А потім вірить, що здобула перемогу над собою.

Володимир ступив кілька кроків і тихо покликав:

— Нелю!..

Вона стрепенулася всім тілом, на обличчі промайнуло щось схоже на переляк. Та ось побачила Володимира й несміливо рушила йому назустріч.

— Володя!..

В її голосі бриніла радість. Стримано простягнула руку. Обличчя випромінювало більше почуттів, ніж можна було помітити в її руках. Кілька хвилин вони обоє мовчали, розглядаючи одне одного. Відтак Неля промовила:

— Я рада за тебе, Володю. Я все знаю.

— Знаєш? — здивувався він. — Що ти знаєш?..

— Все... Може, проведеш мене додому?

— Гаразд, але... Давай пообідаємо разом.

Вони сіли на тролейбус і поїхали до ресторану, що стояв на березі моря. Неля пильно стежила за Володимиром — за тим, як він вільно, невимушено тримався за столом, як замовляв страви та вино. Так, це був зовсім інший Володимир, мовби все те, що так болісно в ньому бродило, тепер дістало повне завершення. Всьому він знає ціну, бо все пережив, устиг про все подумати.

А проте їхня розмова скаладалася нелегко — заважало минуле. Вдавати, що його не було,— значить, розпочати нещиру гру. Тоді навіщо ця зустріч? Можна було глянути одне на одного здалеку — та й розійтися.

— Що ти знаєш? — повторив Володимир своє запитання, щоб якось розпочати цю сумну розмову.

— В тебе гарна дружина, краща від мене. Твою картину прийнято на республіканську виставку. Ти перестав пити.

Неля вимовляла ці слова з милою усмішкою, і тому вони звучали приємно, без різких ноток. Власне, такою вона була завжди, окрім тих несподіваних хвилин, коли щось її збурювало.

— Звідки в тебе ці відомості? — не ховаючи подиву, запитав Володимир.

— Олеся розказала. Дружина твого товариша.

— Олеся?! Де вона?

Серед того, що вело Володимира в Одесу, доля Олесі посідала не останнє місце. Склалося так, що він фактично нічим не міг їй допомогти,— вона занадто вірила Вікторові. Але ж Володимир сподівався, що його розмова з нею була недаремною — Олеся мимоволі придивлятиметься до того, що діється з її чоловіком. Чи встигла вона що-небудь зрозуміти? Чи не заподіяно їй лиха?..

— Де ти її бачила?

— У професора Данишевського. — Помітивши, що Володимир спохмурнів, Неля запитала: — Хіба я сказала щось недоречне?

— Ні, Нелю. Не в тому суть. Не знаєш, де вона живе? Мені дещо треба їй передати.

— Не цікавилась. Та якщо дуже треба... Я запитаю.

Проминула чимала пауза, вони обоє збиралися з думками. Володимир відчував, що ніколи не помилявся — по-справжньому він кохає лише Нелю. Було трохи боляче, що Ксеня так раптово зробила вибір, проте в нього немає жодних причин в чомусь її звинувачувати. Ксеня завжди

знала, що він кохає Нелю, отже, її вчинок — це сама щирість. І все ж Володимир звик до Ксені, дуже звик. Біль розриву — неминучий біль — накладав смуток на його зустріч з Нелею. Та, напевне, й без отого болю в них було чимало причин для смутку.

— Куди ти діла орнамент? — запитав Володимир.

— Зірвала з планшета, роздерла на дрібні шматочки,— якось ніби пишаючись власним вчинком, відповіла вона.

— Навіщо ти це зробила?

— А ти в мене коли-небудь питав, як тобі жити?

— Я не міг інакше, Нелю.

— І я не можу.

— Мені треба було відшукати власну адресу в безмежності.

— Хіба вона існує?..

— Безмежність?..

— Адреса в безмежності.

— Духовна адреса існує.

— Я її шукаю в мистецтві. Ось, наприклад, був Джотто. Минуло майже сімсот років, а він той самий Джотто. Або Тінторетто. Або Тіціан... Оце адреса!.. А хто пам'ятає художників, які розмальовували тканини? Вічні аноніми... Чому ж я повинна зректися власного імені? Шлях із нічого в ніщо. — На її обличчі знову з'явився той вираз, який свідчив про нервовість та надмірну імпульсивність. Вона глянула на море, що тихо билося об ресторанні підмурки, а далі, за червоними буями, горбилося, викидаючи білі гребінці. Трохи заспокоївшись, продовжувала: — Адреса в безмежності... Ні, цього я не розумію. Або це дуже складно, або якась нісенітниця. У мене це інакше. Просто я не можу віддавати життя безіменно. На сукнях та на хусточках місця для імені немає. А раз немає, то де ж візьметься адреса?.. Щось же мусить від тебе лишитися!.. Пробач. На зборах секції я б цього не сказала. Але перед тобою... Може, й нескромно, зате щиро.

Володимир слухав Нелю, і серце його виповнювалося невимовним болем. Йому хотілося крикнути: Нелю, дорога, кохана! Та це ж глухий кут, це безвихідь. Ти шукаєш себе в зовнішньому, а не в глибинному — не там, де людина здатна знайти адресу власного духу. Хіба ж справа в тому, щоб лишилося твоє ім'я? Тебе веде егоїзм, примітивний егоїзм людини, котра вчора сліпо вірила в безсмертя власної душі, а сьогодні, позбувшись цієї віри, чіпляється за безсмертя в зовнішньому світі — аби лишилося від неї хоч саме ім'я! Це ж так само, як утверджувати власне безсмертя на скелях Ай-Петрі — скільки там невідомих імен! Нелю, Нелю, ти не бачиш справжнього світу — і в цьому твоє лихо.

А проте Володимир заспокоїв себе думкою: Неля прийде до цього, неминуче прийде. Не через менторські повчання, а через досвід власного серця.

Володимир не сперечався — поклав на її руку свою і задушевно сказав:

— А ти не змінила прізвища.

— Ну, бачиш... Для Художника це складно. Я ж почала виступати під цим прізвищем.

Зненацька в нього вихопилося палке, заповітне:

— Нелю, я люблю тебе.

Карі очі на мить застигли в нерухомості, рука під його пальцями здригнулася. Неля мерзлякувато стенула плечима, ніби з моря повіяло холодом.

— Володю... Слухай... Чи ти, бува, не збожеволів?

— Ні, Нелю. Я розумію, скільки завдав тобі гіркоти. Якщо здатна пробачити... Те вже позаду, Нелю... Просто люблю. Завжди любив. Так уже й залишиться.

— У тебе є дружина. Ну, то й шануйся. Зі мною ти загинеш, Володю. Чесно я тобі кажу. Я, напевне, взагалі не вмію бути дружиною.

— Гудзики я сам навчився пришивати,— сумно посміхнувся він.

Вона теж скупо усміхнулася:

— Невелика наука. Але я так живу... Знаєш, як я живу? Ніби не земля піді мною, а... Чогось я не знаю, Володю. Щось не так, але я не знаю, що саме. Коли ти знайшов свою адресу, то й тримайся її. Значить, ти вже виплив.

Сказати їй, що в нього немає дружини? Так, немає! Він знов самотній. І знов ходитиме під її вікна, щоб, може, почути колись цокіт черевиків на дерев'яних сходах, котрі ведуть на мансарду.

Та чи довго існуватиме така можливість? Перед тим, що чатує на нього попереду, він не бажає будити в ній жалість. Якби не вмерло її кохання... Якби воно не вмерло, Володимир усе б їй виповів. Він знав, що Неля нездатна мовити жодного фальшивого слова. І якби вона прихилилася головою до його грудей, якби сказала: «Прощаю, все прощаю»,— він пішов би т у д и з певністю, що вона його жде. А як йому хотілося, щоб хтось його ждав!.. Та ні, не хтось, а саме вона...

— Ти не простила. Це жорстоко, Нелю.

— Не так, Володю. Зовсім не так!.. Ось ти сидиш біля мене — і мені добре. Все погане я давно забула. Але сама я не готова... Може, ти й запив через мене. З нею, бач, вилікувався!.. І взагалі... Мені треба самій пожити. А за те, що не забув... спасибі, Володю.

— За що ж тут дякувати? — відвернувшись від неї, суворо, відчужено проказав Володимир. — Кохають не за спасибі.

На хвилях гойдалися сонливі чайки. Море теж, здавалося, про щось думало — чогось воно не розуміло в цьому світі, де люди могли б жити своїми радощами, а насправді їхній океан піниться більше, ніж поверхня голубої стихії. Чого вони шукають, на чому втішаються? А може, ніколи не втішаться, бо саме заради того вони й з'явилися на землі, щоб вічно шукати. Шукати, пізнавати світ не лише в напружених роздумах — пізнавати його долями своїми, поразками та перемогами, котрі даються ціною життя, щоб знов приходити до тих одвічних істин, які народжуються разом з ними, але здаються чимось мізерним, другорядним. І лише тоді, коли пошукам віддано всі життєві сили, здивовано сказати: я ж знав це з дитинства!..

31.

Лампи денного освітлення були сховані так, ніби справді сюди через церковні вікна пробивалися сонячні промені. Борис Корнійович вклав чимало хисту, щоб тут, у похмурому підземеллі, витворити подобу старовинного храму. Йому допомагали Михайло та Ніна Андріївна. І хоч ніхто, крім них, сюди не міг потрапити, а самі вони були далекі від християнства, церква неабияк тішила серце Бориса Корнійовича. Мов скупий лицар, він милувався своїми підземними скарбами. Солодкі мрії виводили його у широкий світ, де він бачив себе володарем не таємних, а цілком легальних цінностей.

Ці меркантильні сподівання не заважали йому мріяти про нову релігію, котра матиме із християнством спільну основу хіба що в доктрині окультизму, де ховаються джерела всіх релігій. Тут же, на старовинному вівтарі, лежали поруч Біблія і товсті томи «Таємної Доктрини», що належала перу О. Блаватської. На жаль, оті багатотомні писання поки що були далекі від розуміння Бориса Корнійовича, і це його вельми засмучувало. Час від часу він спускався у свій храм, сідав за інкрустований перламутровими черепашками столик і починав читати: «Сил у фізичній Природі Сім... Він Один і Сім. Як абстракцію ми називаємо його Єдиним Життям». У всіх томах ішлося про те, що найвища таємниця окультизму — числа 7, 77, 777. Той, хто не знає справжнього значення цих чисел в окультних науках та в Біблії, не має жодного права просторікувати про якусь нову релігію. Вони, ці таємні числа, завжди були й назавжди залишаться єдиним ключем до всіх без винятку релігій, і ключ цей видається лише Обраним. Так і писала це слово Блаватська — з великої

літери. Та навіщо ж стільки товстенних томів, коли значення Седмиці все одно в них не розкривається? Це дуже дратувало Бориса Корнійовича — йому так хотілося започаткувати нову релігію! Адже ж оці юнаки, які збираються у Данишевського, відразу б поширили її по Одесі...

Відчуваючи власне безсилля у проповідництві, він час від часу забував про свої честолюбні наміри — і тоді повністю віддавався нагромадженню цінностей, які були значно приступніші для його розуміння, ніж «Таємна Доктрина». Його мрії знов поверталися до Олесі — було в цій дитині те, без чого він нездатний уявити ідеал Жінки та Жіночого Начала в самій Природі. Щось глибинне, винесене із попередніх тисячоліть, чого не зуміли вбити ні техноген, ні екстравагантність у вихованні сучасних дівчаток.

І ось вона тепер тут! Ні, Борис Корнійович не був марновірною людиною, але цього разу він таки повірив, що його молитва почута Богом — тим Неосяжним, хто Один і Сім. І водночас Три. О, де вже розібратися в цій окультній арифметиці! Краще про неї взагалі не думати — християнство невипадково створило культ ікон. На іконі Бог має людське обличчя, так його уявити значно легше.

Борис Корнійович спершу не виказував Олесі своїх почуттів. Підземна церква стала її світлицею, тут з'явилося все необхідне для хатнього побуту — від ліжка до телевізора. Ніна Андріївна намагалася задовольнити кожне Олесине бажання. Одного вона задовольнити не могла — відпустити її на волю. Розповідала їй такі жахи, що Олеся й сама вже не рвалася — треба якось переждати, бо Вовкулака, виявляється, навіть після смерті лишився вельми небезпечним. У нього багато друзів. Тим часом Ніна Андріївна познайомила її з лабораторією, де виготовлялися дефіцитні ліки. Чимало небилиць почула Олеся про їхні властивості. Спершу навіть повірила — діяв гіпноз доброзичливості, з якою всі до неї ставилися. Важко було уявити, що люди, які врятували їй життя, нічим не кращі від Вовкулаки.

Борис Корнійович не був занадто набридливий — приходив щодня, але тримався по-дружньому, з деякою запобігливістю. Приносив книжки, годинами просиджував з нею біля телевізора. Поволі Олеся почала до нього звикати.

Багато, дуже багато запитань виникло в її голові. Вона висловлювала їх з тією наївною довірою, коли підступність іще не розгадана — є лише образ лицаря-рятівника, прикрашений та романтизований жіночою уявою.

Першим запитанням, звичайно, було:

— Де Віктор?..

Борис Корнійович взяв її за лікоть, довго дивився в засмучене обличчя і сам, здавалося, був дуже засмучений.

— Дівчинко люба,— сказав, все ще намагаючись грати роль батька. — Тяжко мені про це говорити. І все ж...

— Кажіть,— тривожно прошепотіла вона.

— Ви його не врятуєте, Олесю. Віктор Васильович — людина пропаща. Наркоман, завершений наркоман... Якщо хочете знати, він вас програв...

— Що?! — підхопилась Олеся, не ховаючи гніву та обурення.

— Як програв?

— У карти.

— Це неправда!..

Він обережно посадив її на стілець і сумним голосом продовжував:

— Ой, Олесю! Невже ви ніколи не чули, що ці люди... Ну, такі, як Вухатий... Невже ви ніколи не чули, що вони програють у карти людей?.. В тім-то й річ, Олесю, що правда. Ну, а як же я дізнався? Віталій мене попередив. З ним окремий рахунок. Але ж, бачите, він не хотів зла. Слід було б заявити в міліцію. Та хто ж нам простить самосуд?.. А ваш чоловік... Забудьте про нього, Олесю. Саме через те, що він лишився на волі... Саме тому вам і доведеться отут пожити. Неприємно, що й казати.

Але де ж ви сховаєтесь від нього? Щось ми потім винайдемо. Ви ж, мабуть, не хочете, щоб нас засудили за вбивство. Я розумію: ви живете, мов у в'язниці. Але ж справжня в'язниця... Вона страшніша, Олесю. Значно страшніша. Отож доведеться потерпіти.

Це було щось жахливе, неймовірне. Дві доби вона проплакала, а Борис Корнійович виконував обов'язки лікаря, сиділки і скорботного батька. Олеся мовчки приймала цю турботу, майже не відгукувалась на його слова, але він не ображався — зі скорботним терпінням продовжував піклуватися про неї. Інколи з'являлася Ніна Андріївна, ставила їй градусник, напувала курячим бульйоном.

Тим часом Олеся намагалася усвідомити: що ж, власне, сталося? Віталій її обдурив — це ясно. Вовкулака хотів зробити її бездушною рабинею — це також ясно. Але ж Віктор... Віктор... Невже справді в карти?! А може, за наркотики?.. Жах, жах!.. Нікчемна, безвільна істота, яку вона хотіла знову зробити людиною... Чи здатна Олеся після цього повірити Вікторові?! Хай навіть не карти, а щось інше... Вона тепер знає, що ніяких замовлень не було — просто він уже не міг повернутися до нормального життя. Брехав!.. А може, й справді карти? Вона ж бачила, як його судомило, коли він вимагав нового уколу. Це вже була не людина, а покидьок — без власної волі, без моралі.

Хоч сумніви ще не зникли, але в словах Бориса Корнійовича Олеся вбачала страшну правду, яку неможливо спростувати. І нарешті оце: чому вона має не вірити людям, які врятували їй життя? Вони оточили Олесю такою увагою, якої вона ніколи в житті не знала. Хто ж вона їм, щоб отак піклуватися про неї? Тут багато дивного, дуже багато. Всюди таємниці, загадки. Проте Борис Корнійович виявився кращою людиною, ніж вона про нього думала. А те, що Віктор призвичаївся до наркотиків... Ну, хто ж йому винен?!

Олеся пригадала слова Володимира — і знову їй стало моторошно. Невже справді вона потрапила в контрабандистське кубло? Їй не хотілося в це вірити, хоч мозок поволі почав прояснюватись і все, що її оточувало, потребувало однозначної відповіді: це так, саме так! Проте контрабандисти чомусь уявлялися їй в образі Вовкулаки, а Борис Корнійович надто інтелігентна людина, щоб займатися цим ремеслом. Ікони він збирає — їх тут десятки, сотні. Та які ж гарні!.. А Данишевські хіба не збирають? Мода тепер така. Але контрабанда... Стривай, Олесю, стривай. Навіщо ж їм ота лабораторія, коли Ніна Андріївна завідує аптекою? Невже там не вистачає ліків? Та це ж і є наркотики. Так, так! Саме тут, у цій страшній печері, виготовляється те, що зробило Віктора наркоманом.

Тепер у неї не лишалося жодних сумнівів. Даремно вона звинувачувала Таранів у лихій підступності. На мить промайнуло обличчя Івана — відкрите, щире. Іван не ховав своєї закоханості, хоч і не сказав їй жодного слова, мовби кохання зробило його німим. Тепло стало на серці від цього спомину. Може, Іван — саме Іван! — і є той суджений, повз якого її так лукаво провела доля? О, коли б він знав, як тяжко зараз Олесі! Коли б він тільки знав! Ніщо б його не стримало. Він привів би сюди таких хлопців, які пройшли б оце підземелля вздовж і впоперек — їх не злякаєш підземною темрявою. Іване, Іване! Пробач за недобрі думки про тебе...

Лише телевізор казав їй про те, як там, на поверхні, міняються дні та ночі. І коли наступного дня прийшов Борис Корнійович, Олеся підвелася йому назустріч, щоб сказати все, що вона про нього думала. Але Борис Корнійович лишився цілком спокійним, ніби давно ждав цього звинувачення. З доброзичливою посмішкою він сказав:

— Чого ви так хвилюєтесь? Ніби вперше про це почули. За які гроші куплена ваша дача? А машина?.. Заспокойтесь, люба дівчинко. Я цього не збирався від вас ховати. А ваше обурення... Воно мене дуже дивує, Олесю. Невже Віктор Васильович нічого вам не розповідав? Це погано. Значить, і в цьому він був з вами нещирий.

Олесю приголомшили його слова. Та вона ж знала, все знала! Просто Віктор справді намагався все чорне, страшне подати в чарівному освітлен-

ні, а вона йому вірила. Звичайне лицемірство мала за релігійний екстаз, наркоманію — за шукання духовних підвалин. Чого ж вона тепер обурюється?

Олеся виглядала так, наче їй показали себе збоку,— і вона раптом побачила, ким була насправді. Звісно, вона була і є дружиною контрабандиста, треба називати речі власними іменами! Але хто ж його таким зробив? Хіба ж не оця людина, котра тепер намагається вдавати із себе шляхетного рятівника?

— Це ви його втягнули в контрабанду! — кинула вона в обличчя Борисові Корнійовичу. — Ви, ви...

— Ні, Олесю, не я. Він сам мене розшукав, сам привіз копії. Ви ж бачили, як він їх виготовляв. Не могли не бачити. То навіщо ж нам сваритися? Давайте поговоримо про інше.

— Я не знаю нічого іншого. Є лише підлість.

— Жіноче серце, Олесю,— це не кримінальний кодекс. Судіть серцем, а не статтями. В різних державах різні кодекси. А сонце світить для всіх одне. І душа людська та ж сама.

— За наркотики всюди судять однаково.

— Можливо,— сумовито посміхнувся Борис Корнійович. — Невже ви гадаєте, що мені дуже хочеться займатися наркотиками? Ні, Олесю, ні!.. Якби я народився не тут, а десь на Заході... Просто я не бачив для себе іншого виходу. У кожної людини є свої природні здібності. Коли обставини їх сковують... Ну, гаразд! Це складна філософія. Скажемо простіше. Ось ви готові простити Вікторові Васильовичу, аби він кинув. Усе кинув — і наркотики, й контрабанду. Хіба ж не так?..

— Ну, так,— погодилась наївна Олеся.

— Прекрасно. Чому ж ви не можете простити мені? Я ж вас у карти не програвав.

— Хіба ви кинете? — так само наївно запитала вона.

— Авжеж кину! — гаряче виголосив Борис Корнійович. — Кину все, що вам не до душі! Піду туди, куди покличете. Буду вашим рабом, аби тільки бачити вас. Просто бачити.

— Рабом? — болісно скривилася вона. — Борисе Корнійовичу! Що це з вами? Схаменіться.

Але він вирішив, що настав час для тієї розмови, яка мусить остаточно з'ясувати їхні стосунки. Взяв її за руку, заговорив просто в обличчя:

— Олесю, дитино моя! Я одразу відчув, що ви несете в собі ту душу, яка мені вельми рідна. Єдино рідна... Природа жорстока. Душі, які призначені одна для одної, вона розводить у часі й просторі. Одна прийде на землю раніше, тіло наше... Машина, на якій рухається душа... Ця машина починає старіти. А душа жде: десь має з'явитися для неї пара... Довго я ждав, дуже довго!.. І коли побачив вас, уперше побачив... Мені стало ясно: не пара для вас Віктор Васильович. Але що я міг вдіяти? Нехай Бог вирішує, йому видніше. І ось він вирішив. Повірте, благаю вас повірити! Я чистий перед вами в кожному слові... Все це сталося так, як я вам розповідав. У вас благородне серце. Ви не любите Віктора Васильовича. Хіба можна любити таку людину? Ви просто виконували обов'язок... Ну, нехай. Ми разом йому допоможемо. А ви будьте зі мною. Ким захочете, тим і будете. Чи донькою, чи...

Вона слухала його гарячкову сповідь, і голова їй туманилася від навали хмільних слів. Спершу Олеся навіть не розуміла, про що він говорить. Лише згодом її свідомість осягнула справжній зміст його мови. Не обурилась, а лише здивувалася: Борис Корнійович освідчується в коханні? Це було для неї химерною несподіванкою. Олеся вже не думала про те, чим він займався. Проте її дуже зворушило, що Борис Корнійович заради неї готовий кинути своє ганебне ремесло, очиститись духовно, стати чесною людиною. Віктора вона не врятувала, то, може, хоч Бориса Корнійовича врятує? Адже ж він справді визволив її від пекельних жахів. Тоді він був лицарем, а не контрабандистом. То, може, тепер назавжди залишиться лицарем? Він розумний, освічений, сильний. Старий,

звичайно. Але старість його не потворна — мужня, жилава, енергійна.

Жило в Олесі ще одне почуття, котрого вона не усвідомлювала,— з дитинства жевріло в ній бажання відчути на власній голові лагідну руку батька. Великою мукою виповнювалось її дитяче серце, коли вона бачила: сусіда-їздовий незграбними руками заплітав коси маленькій донечці. Олеся намагалася уявити, яке це велике щастя — відчувати на голові батькову руку. Бігла до дідуся, але виносила з його двору лише пекучі сльози.

Отож не дивно, що в її душі затріпотіло дитяче бажання. Розум вимагав настороженості, але серце прагнуло спокійного, рівного тепла, яке виникає тоді, коли дитина відчуває поруч мужню батьківську руку. Віктор вимучив її, тяжко вимучив. Поруч нього вона мусила бути старшою, сильнішою. А все те марно!.. Хіба ж знала мати, в яку страшну пастку заведе її Віктор? Лише ці руки, з яких струмує молодеча енергія, врятували її від звірячих лабет Вовкулаки.

Тим часом стихійне жіноче лукавство, не бажаючи рахуватися з невеселими обставинами, викинуло несподівані слова:

— Гаразд, я згодна бути донькою. А чоловіка мого ображати не будете?

— Віктора Васильовича? — не зрозумів її лукавства Борис Корнійович. — Йому лікуватися треба. Спробуємо.

— Ну, раз він такий... Може, другого заведу. В мене є на прикметі.

Борис Корнійович стояв перед нею знічений, розгублений,— він добре розумів природну справедливість її слів.

— Це неможливо, Олесю.

— Неможливо?! — вигукнула вона. — То, виходить, я в полоні?..

Він обвів широким жестом церкву:

— Все це ваше, Олесю! Тут мільйони доларів. Для них прийде час, Олесю. Я це знаю.

— Слухайте! — спаленіла вона. — Чи ви при своєму розумі? Навіщо воно мені? Я хочу сонця. Чуєте? Сонця хочу.

— Потім.

— Коли потім?

— Ну, тоді... Коли станете моєю дружиною.

Вона розмахнулася по-хлоп'ячому, і гучний ляпас покотився відлунням у вологому підземеллі. І, здавалося, сам Микола Чудотворець перехрестив її по-мужицькому, як селяни хрестили своїх дітей.

Прочумавшись, Віктор збагнув, що буде йому несолодко: третя година ночі! Він розштовхав Віталія, той сонливо потягнувся і, по-дружньому посміхаючись, буркнув:

— Ну й розбирає ж тебе. Спиш, мов колода. Чого я тільки їй не наплів.

— Кому? — похапцем затягуючи ремінець, насторожено запитав Віктор. Подумки він проклинав Віталія, що той його не розбудив.

— Кому ж іще?.. Олесі, звичайно. Бачу: вже пізно, а ти... Мертвий та й годі. Ну, думаю, треба якось виручати. Заїхав до неї, наговорив сім кіп гречаної вовни. А вона в одну душу: вези мене до Бориса Корнійовича. Гадала, що ти там. Дві години гасав по місту, а потім-таки підвіз до його двору — вона зійшла на вулиці.

— А ти?..

— Я поїхав. Доки вона з Борисом Корнійовичем побалакає, потім додому повернеться... Словом, хотів тебе раніше спровадити. Та хіба можна добудитись? Хоч із гармати пали.

Віктор був наляканий: як пояснити Олесі таке пізнє повернення? Добре, що Кирпа його попередив: на Бориса Корнійовича звалювати не можна. Хіба що Данишевські запросили? Ну, звичайно! Несподівано зустрівся з Валентином Івановичем, підвіз його додому, а той покликав до себе. Отак у чоловічій компанії й засидівся. Розмова була надзвичайно цікава, сам батечко до них підсів. Говорили про науку та релігію. Ні, ще про політику. А проте політики чіпати не варт. Політика — це тепер не

модно. Справжні інтелектуали цікавляться духовними проблемами. Наука, мистецтво, але не політика...

Похапцем завів машину й за якихось п'ятнадцять хвилин був уже вдома. До кімнати прокрадався тихо, мов злодій. Яке б це було щастя, якби Олеся не прокинулась! Принаймні можна було б сказати, що повернувся не о третій, а десь о першій годині. Це значно природніше.

Та як же він був здивований, коли помітив, що ліжко порожнє! Блукав до ранку, мов сновида. Як тільки прокинувся Пилип Калістратович, Віктор почав його розпитувати про Олесю. Піп теж був наляканий її відсутністю. Він повторив, що Олеся поїхала з Віталієм і більше не поверталася.

Віктор вскочив у машину й чимдуж помчав до Бориса Корнійовича. Але його будинок був замкнений. О десятій годині з'явилася сусідка, яка допомагала Борисові Корнійовичу в хатньому господарстві. Вона не боронила Вікторові оглядати закутки — вважала його своєю людиною. Та Віктор не знайшов жодного натяку на те, що тут була Олеся. Господар, видно, також вдома не ночував.

Так почалося для Віктора те, що діяло на нього сильніше від наркотиків,— страх за Олесю. Він метався від Кирпи до будинку Бориса Корнійовича, кружеляв по місту на машині, гадаючи, що десь випадково її зустріне. Коли дуже стомлювався, приймав укол, відсипався — і знову сідав за кермо.

Борис Корнійович вдома не з'являвся. Це наштовхувало Віктора на думку, що його зникнення якось пов'язане з долею Олесі.

А може, Олеся так розгнівалась, що, нічого не сказавши, поїхала до матері? Не довго думаючи, він помчав туди, де небо стогне від заводського диму, а кожна річ у квартирі нагадує про його злочинну легковажність.

Ні, Олесі тут не було. Її речі лишалися на звичних місцях — одяг, білизна, черевики. Сусіди також її не бачили. Віктор поривався з'їздити до Оксани Самійлівни, але не зважився. Що він їй скаже? Та й не могла Олеся поїхати до матері, не зайшовши на квартиру. Адже ж вона зникла у спортивному костюмчику. Їй гарно в ньому, в поїзді Олеся могла почуватися природно, але на село вона так не поїде.

Знесилений, він упав на канапу й лежав непорушно, дивлячись у стелю. Вперше забув про укол.

Чи знаємо ми, як здерти з людського серця оту плівку, котра не дає змоги відчувати дотики життя? Все ніби є — і розум, і такі-сякі здібності, але немає тієї гостроти сприймання, без якої серце лишається біологічним насосом, не більше. І, може, Віктор, прагнучи сильних почувань, інстинктивно тягнувся до того, щоб вивільнити серце із полону байдужості. Лише зараз, цієї хвилини, Небера відчув, що серце в нього розростається, заповнює груди і болить, болить. Оце й було єдине сильне почування з усього, що йому останнім часом довелось пережити. Решта — тільки його вигадки, бо навіть марення він перебріхував: вони були безладні, хаотичні, нічого небесного в собі не мали.

Він знову сів за кермо й повернувся до Одеси.

Пилип Калістратович боявся з ним заговорити, зате Медун виявив стільки чуйності, що Віктор лише тепер побачив, яка це глибока душа. Досі Микола Остапович здавався Вікторові трохи ненормальною людиною. А тепер навіть саме поняття нормальності доводилося переглядати.

Медун умовляв Віктора поїхати з ним до якогось полковника, але Віктор відмовився. Там довелося б усе виповідати так, як хворий виповідає лікареві. Ні, Небера до цього не готовий.

Минуло ще кілька днів — і Вікторові нарешті поталанило: вікно у Бориса Корнійовича засвітилося!

Була п'ята година ранку. У своїх постійних поїздках в цю зелену, закучерявлену виноградом вуличку Віктор якось уже й не сподівався, що двері зловісного будинку перед ним відчиняться. А проте вони відчинилися. Борис Корнійович спершу поточився — він, мабуть, гадав, що дзвонить його робітниця, а відтак пропустив Віктора і, зібравшися з духом, вирішив

не ховатися від розмови. Що розмова не обіцяла нічого приємного, він одразу ж побачив з обличчя Віктора. Схуд, виснажився, але ж то не єдині ознаки тих змін, які відбулися в Небері. Борис Корнійович уже звик до того, що Вікторове обличчя завжди розпливалося, мовби зодягало машкару — або його розм'якшувала ейфорія, або воно пересмикувалося в чеканні нової дози героїну. Та зараз перед ним стояв зовсім інший Віктор. Жодного схиляння перед авторитетом учителя — весь він був сфокусований у своєму погляді, і погляд той нагадував нещадний вирок. Проте Борис Корнійович усе ще вірив у свою владу над цією пропащою душею.

— Чого вам треба? — невдоволено, але зовні спокійно запитав він. — Я ж вас просив дати мені спокій.

— Де Олеся? — скреготнув зубами Віктор.

— Чому ви не питаєте в мене про англійську королеву? — глумливо огризнувся Куций.

— Не блазнюйте! Я все пригадую. Нічого не забув.

Віктор і справді останнім часом повернувся думкою до лихих натяків та погроз, які він чув колись від Бориса Корнійовича. Небері не спадало на думку, що Куций просто закохався в Олесю,— Віктор усе ще вірив у його аскетичність і презирство до жіночої статі. Та й вік у Бориса Корнійовича не такий, щоб думати про Олесю,— адже їй ще не було й двадцяти років! Ні, думки Небери обрали інший напрямок — він знав, які обов'язки виконує Вухатий, отож, порівнюючи факти, Віктор дедалі більше переконувався, що Борис Корнійович нарешті здійснив свою погрозу. Якщо Олеся жива, то вона схована десь у катакомбах — там, де міститься підпільна лабораторія, про яку розповідав Кирпа. Бо де ж їй іще бути?

— Ви перестали себе контролювати,— люто прошепотів Борис Корнійович. — Їдьте до свого попа та проспіться добре. Тоді, може, поговоримо.

— Де Олеся? — розчепіривши п'ятірню, насувався на нього Віктор.

Борис Корнійович не відступив — він мусив зупинити цю розлючену істоту самим лише поглядом, а якщо це йому не вдасться, то, значить, владу втрачено, доведеться хапатися за пістолет.

Проте Віктор зупинився, опустив руку.

— Я нічого про неї не знаю,— розважливо і трохи навіть співчутливо промовив Куций.

Але Вікторові здалося, що в його очах промайнуло холодне презирство, наче Борис Корнійович дивився не на людину, а на слизьку медузу. Цього Віктор простити не міг. У ньому збунтувалось геть-чисто все, і передусім оте рабське, котре іще недавно робило Віктора безвільним та покірним, наче Борис Корнійович і справді був Богом. Тепер Бог раптом упав, перетворився на звичайного контрабандиста. Душа Небери зненацька випросталась, відчула незалежність. Віктора душив гнів, як душить він кожного обуреного раба,— то був гнів приниженої істоти, яка, розриваючи духовні кайдани, жадала помсти за всі свої приниження. Либонь, не буває страшнішого гніву, ніж той, що приходить після сліпої віри. Як народи в час великого прозріння трощать своїх богів, так і Небера готовий був знищити свого духовного рабовласника. Віктор аж хитався від тієї страшної сили, яка охопила його єство. Та в нього вистачило таки врівноваженості на оці слова:

— Везіть мене в лабораторію. Я знаю, що Олеся там.

— В яку лабораторію? — намацуючи під подушкою пістолет, запитав Борис Корнійович.

В цю ж мить Віктор стрибнув на нього, намертво вп'явся розчепіреною п'ятірнею в горлянку й почав душити. Рука Бориса Корнійовича, випустивши пістолет, намагалася відірвати його пальці від горлянки, але Віктор був незмірно сильніший. Лише помітивши, що із колишнього Бога ось-ось вилетить душа, Небера жбурнув його на підлогу й прожогом кинувся до дверей. Услід пролунав постріл, але пережите потрясіння було таке сильне, що він спершу не надав тому пострілові жодного значення —

перебіг подвір'я, сів за кермо й лише тут помітив: по його тілу розливається тепла рідина.

У нього вистачило сил доїхати до регулювальника. Тут він заглушив мотор, машина зупинилася посеред вулиці. Водії роздратовано сигналили, але Віктор цього вже не чув. Міліціонер, підбігши до машини, побачив за кермом людину, що підпливала кров'ю.

Тим часом Борис Корнійович, спіймавши таксі, поїхав до Михайла. Відразу ж вони спустилися в підземелля й приготувалися до облоги. Ніна Андріївна ще не встигла вирушити в аптеку — її також забрали з собою.

Михайло закінчував прорубувати запасний вихід. Користуючись картою катакомб, він обрав для нього таке місце, де стіна, за якою містився сусідній лабіринт, виявилася найтоншою. Останні сантиметри Михайло обробляв з ювелірною ретельністю: треба було залишити тоненьку перетинку, котру можна вибити в будь-яку мить. Звідти, з протилежного боку, залишиться моноліт — лише простукування молотком показало б настирливим переслідувачам, що тут є таємний вихід. Та чи можна простукати всі катакомби? А ковзання по кам'яних стінах снопиком світла нічого не дасть.

Будинок їхній тепер під загрозою — вони це знали. Досі міліцію цікавив лише Вухатий. Напевне, вони вже побували в його кублі. Завали в катакомбах не становили рідкісного явища — карний розшук міг і не зрозуміти, що завал на їхньому шляху виник не випадково. Либонь, шукають Вухатого десь в іншому місці, а він лежить під отим камінням, що впало після вибуху.

Та якщо Небера потрапив до міліції (а куди ж він іще міг потрапити?), за Борисом Корнійовичем, звісно, прийдуть. А відтак може виявитись, що їм відома адреса його сестри.

Вирішили жити в катакомбах. За будинком наглядатимуть з горища. Ще невідомо, що сталося з Неберою. Цілком можливо, що рана виявиться смертельною і він нічого не встигне сказати. А проте Борис Корнійович, їдучи до Михайла, ніде не бачив його машини. Можна уявити, що, навіть смертельно поранений, Віктор здатний був проїхати з півкілометра. Але ж не більше! Отже, рана, либонь, не така й тяжка.

Борис Корнійович не відходив від Олесі. Вона трохи ніби впокоїлась, але була замкнута, сумна. Він намагався її запевнити, що незабаром вони вийдуть із осоружного підземелля й разом поїдуть до матері.

— Чого це я з вами поїду? — глумливо запитала вона. — У мене чоловік є.

— Невже ви здатні йому все простити?

— Я ще не знаю, кому прощати — йому чи собі.

Більше він не міг видобути з її вуст жодного слова. Олеся все знала, все розуміла. Проте вона ще вірила, що Борис Корнійович не бажає їй лиха — якось випустить її звідси. Адже ж не тримає він у полоні інших своїх співучасників. А хто ж вона тепер, коли не співучасниця? Нехай, аби випустив. Треба набратись терпіння й не дуже виказувати йому власні наміри.

Віктора вона знову бачила як жертву. Мабуть, правду казала мати — заплутався він, збився з дороги. То брехня, що він програв її в карти,— цього, звичайно, не могло бути. Вона відчувала, що Віктор останнім часом хапався за неї, мов сліпець за поводиря. Їй здавалося, що перемога десь близько — треба лише вивезти його з Одеси, а там він неодмінно вилікується. Це вони його втягнули в страхітливе павутиння, вони — Кирпа та Борис Корнійович.

Її дивувало, що всі тепер жили в підземеллі — і Ніна Андріївна, і її чоловік. Про щось вони перешіптувалися з Борисом Корнійовичем, та як тільки з'являлася Олеся, починали розмовляти голосно, але вона розуміла, що раніше мова була про щось інше. Може, то вони перешіптуються про неї? Їй тепер було соромно за те, що піддалася дитячій спокусі — хотіла звіритись на міцну руку Бориса Корнійовича. Просто вона дуже стомилася. То був лише хвилинний настрій, але Олеся картала себе за ті думки.

Вона знов жаліла Віктора, як жаліють єдино рідну людину, котру спіткало велике лихо. Хтось, напевне, міг би пожаліти й саму Олесю за оцю її жалість. Та все ж вона перебороти себе не могла — напевне, Олеся народжена для того, щоб любов'ю своєю облагороджувати навіть те, що вже здається духовно мертвим.

Вона не виходила з церкви — боялася темряви. Ніна Андріївна та її чоловік жили в лабораторії, а Борис Корнійович поставив для себе ширму тут, у своєму храмі. Доводилося миритися з цією обставиною, проте він тримався з гідністю — діставши одного ляпаса, вже не шукав другого. Але здебільшого Олеся лишалася в повній самотності. Лики святих дивилися на неї такими світлими очима, що їй ставало затишно на душі і якось навіть радісно. Адже ці ікони пройшли через тисячі людських рук! Сотні тисяч людей виповідали їм болі та страждання, шукали духом своїм тієї вищої справедливості, яка, може, прийде колись до нащадків їхніх, але це втішало самовідданих страдників, вони ладні були терпіти нелюдські муки, бо в далеких нащадках бачили себе та своїх дітей.

Олеся майже фізично відчувала, що серед цих облич, зацілованих безліччю вуст, вона не самотня — тут справді живе дух людський, і світлий, чистий дух незліченних ковалів та землеробів, бондарів та шевців огортає її тією любов'ю, яку завжди посилає в майбутнє кожна щира душа.

Віктор, отямившись у лікарні, побачив біля себе Медуна в білому халаті та ще якогось чоловіка з привітними очима, котрого Медун називав Федором.

— Ось бач,— посміхнувся Федір,— уже й привітатися з вами можна. Добрий день, Вікторе Васильовичу.

— Драстуйте.

Небера хотів підвестися на ліктях, але відчув тупий біль у правому боці — і все одразу пригадав.

— Це мій друг,— пояснив Медун. — Полковник, про якого я вам розказував. Не ховайте нічого, Вікторе Васильовичу. Може, Олеся ще жива.

Тоді, коли Віктор відірвав руки від горлянки Бориса Корнійовича, він, власне, й побіг до машини з наміром негайно їхати до міліції. Ніхто йому зараз не допоможе, крім них,— це було ясно. Або він усе розповість, не боячись неминучої кари,— і тоді Олеся буде врятована. Або він пожаліє власну шкуру — і Олеся неминуче загине. Вибір простий, на диво простий! Все залежало від того, що йому дорожче — вічне животіння з нещадною свідомістю, що це він її штовхнув у руки бездушних катів, чи воля для Олесі й кара для себе.

Проте Віктор не довго розмірковував вибору. Тоді, коли він іще мав надію, що Олеся повернеться, пропозиція Медуна його відштовхнула, а зараз він був вдячний Миколі Остаповичу за те, що привів полковника.

— Треба шукати лабораторію,— сказав Віктор. — Олеся повинна бути там.

Полковник і Медун багатозначно перезирнулися.

— Ви певні, що в них є лабораторія? — запитав полковник.

— Є,— твердо мовив Віктор.

— Ви там були?

— Ні. Але знаю, що є. Сестра Куцого... Вона виготовляє героїн.

— Ясно,— сказав полковник. — Ну, що ж... Видужуйте, Вікторе Васильовичу. Поганих друзів для себе обрали.

— Знаю,— простогнав Віктор.

Коли Медун і Федір вийшли, Небера відчув велике полегшення: справа потрапила до надійних рук! Не може бути, щоб Куций знищив Олесю. Адже ж у нього є куди її сховати. І раптом його мозок пройняв страшний здогад: а що, коли він зробив її своєю наложницею? Боже, який жах!..

Болісно звело щелепи, і водночас мовби сповзла пелена з його очей. Як

він раніше міг про це не думати? Який там у біса святий! О-о, тепер йому все ясно.

Серце, серце! Ти довго мовчало, як мовчить глухонімий. Ні, гірше — так мовчать лише мертві, котрі якимось дивом вештаються серед живих. А зараз ти є, ти справді є. Тож, напевне, щоб помітити твоє існування, ми не повинні боятися страждань. Ти ж ніколи по-справжньому не страждав, Вікторе,— шукав лише насолод. Отже, ти просто не знав, що існує у світі та гама людських почуттів, яка призначена для високих поривань духу — незмірно вищих від отих бездумних насолод, котрі були для тебе єдино приступні.

Але що ж ти маєш робити? Вона ж його наложниця!..

А Ната? Хіба ти забув про Нату? То ж була твоя власна воля, твоя брехня, а тут... Тут насильство! То невже Олеся стане для тебе чужою? Душа, Вікторе, душа! Думай про душу! Ніде й ніколи ти не зустрінеш такої душі — двічі тій самій людині це не вдається. А декому не вдається жодного разу. Ти ж слимак проти неї, нікчема. А вона тебе любить. Будь же вдячний, покидьку, за її святу любов!..

Так розмовляв сам із собою Небера. І, можливо, це було його духовне народження.

Вночі, коли всі спали, в підземеллі гримнув вибух. Він був наче й не дуже сильний, але прогримів десь близько. Сама не тямлячи, що робить, Олеся відкинула ковдру й босоніж, у нічній сорочці, побігла туди, де раптом заблимали ліхтарики й почулися чиїсь голоси. Серце їй підказувало: це Віктор прийшов за нею! Він не міг про неї забути, не міг.

Борис Корнійович також вибіг із-за ширми. Він спав зодягнений. Встромивши ноги в черевики, гнався за Олесею й кричав:

— Олесю! Назад, назад. Оле-е-сю!..

Зненацька просто перед ним із темряви застрочив автомат. В ту ж мить Борис Корнійович наштовхнувся на Михайла. Це він стріляв по далеких ліхтариках, на які бігла Олеся. Михайло вдарив його в груди:

— Ти збожеволів! Ось автомат, бери.

— Там Олеся,— прохрипів Борис Корнійович. — Не стріляй.

— Ах, твою... — вилаявся Михайло. — Через якусь дівку... Бери автомат.

Невідомо, де взялася сила в кістлявих руках Бориса Корнійовича — він так стусонув Михайла, що той поточився і впав на каміння, а сам, налітаючи в темряві на кам'яні виступи, побіг туди, де блимали ліхтарики і котився луною Олесин голос:

— Вікторе! Я тут.

Звідти не стріляли. Михайло теж не стріляв. Поміж автоматами, що були готові викинути в темряву свинцеві плювки, опинилося двоє людей, котрі не думали ні про кулі, ні про смерть,— вони бігли одне до одного і врозбрід кричали:

— Вікторе!..

То був жіночий голос.

— Олесю! Верніться. Вас уб'ють.

Це хрипко, задихаючись, вигукував літній чоловік, який біг за нею.

Так вони обоє й опинилися в руках мовчазних міліціонерів, котрі увірвалися в пролом, створений добре розрахованим вибухом.

Федір скинув шинелю, закутав у неї Олесю, а Медун, обгорнувши їй ноги власною ватянкою, сів на кам'яному виступі й тихенько погойдував її на колінах, наче хотів приспати.

— От і добре,— бурмотів він. — Бач, як добре вийшло. Я так і знав, що ви тут.

— Микола Остапович? — крізь хлипання прошепотіла Олеся. — Це ви?..

Раніше в темряві вона його не впізнала.

— А хто ж іще? Грійся, дитино.

— Де Віктор?

— Віктор Васильович у лікарні! Це він нас прислав.

Лише зараз Олеся дала волю сльозам. Вона плакала від радості, що не помилилася — Віктор мусив її визволити, мусив! То брехня, що він її в карти програв — Борис Корнійович хотів, щоб вона зовсім перестала вважати Віктора людиною. А він же людина!..

— Чого він у лікарні?

— Поранений. Але не хвилюйтеся, нічого небезпечного. Ви самі побачите. Він вас усюди шукав. Засніть, Олесю.

Вона пружно випросталась.

— Дозвольте, я сама.

Зіскочивши з колін, вгорнулася в шинелю й сіла поруч Медуна.

— Спасибі вам, Миколо Остаповичу.

Тим часом Федір наближався до лабораторії, котру Михайло так і не встиг підірвати. Борис Корнійович у супроводі автоматників ішов попереду. Розмова між ними була незлостива. Власне, чого їм тепер гніватися одне на одного? Гра закінчена, головна дійова особа фактично сама віддала себе до рук міліції.

— Там іще церква є,— кивнув Борис Корнійович у глибину тунелю. — Все життя збирав.

— Церква? — здивувався Федір. — Яка церква?..

— Дорогі ікони. Таких ніде не знайдете.

— Цікаве поєднання!.. Господь Бог і героїн... А проте нормально. Під сучасну пору так воно й мусить бути.

— Може, хоч спасибі скажете. Їх би попалили. Скільки було попалено!..

Михайла та Ніну Андріївну ніде не знайшли. Один із міліціонерів помітив хід у кам'яній стіні, злазив туди й, висунувши голову, доповів:

— Вони, втекли!..

Відразу ж лейтенант і четверо міліціонерів пірнули в сусідні лабіринти, а Борис Корнійович, вдоволено посміхаючись, кинув Федорові:

— Ех, полковнику!.. Пора б і вам у відставку. Не хитра справа зловити того, хто сам спіймався. І не ви мене спіймали, а... Дівчисько лукаве. Вона хоч не поранена?..

Федір промовчав. Його розібрала злість: двох таки прогавили. Та й натяк про відставку теж не втішив. Таки ж правда — пора!..

Він дістав сигарету, закурив.

— Ну, ведіть до церкви. Помолимось.

32.

На лаві підсудних сиділо троє — Кирпа, Небера й Таран. Віктор слухав звинувачення з більшим болем, ніж Володимир,— слова прокурора хльоскали його, мов різки, плечі Небери здригалися, на обличчі виступали червоні плями. Кирпа зовні виглядав незворушним, хоч саме на нього падало головне звинувачення в контрабанді й торгівлі наркотиками. Він визнав себе винним, про Куцого навіть не згадував — ніякої лабораторії взагалі не існувало, вона давно вже була виключена із матеріалів слідства, як і сам Борис Корнійович.

В залі, на задній лаві, сиділа Олеся. Вона схудла, стала зовсім тоненька, як стеблинка. Сльози давно висохли — слідство тривало кілька місяців, її не пускали на побачення з Віктором, отож був час виплакатись.

Поруч неї сидів Медун, а трохи віддалік Мирон Кузьмович з Катериною, які вже знали, що серед підсудних є один із тих, кого Мирон вивіз до Очакова. Сумно, співчутливо оглядали вони Володимира. Кирпа також із тих, але про це їм невідомо.

Поміж Медуном і Олесею сидів Іван. Здавалося, він зовсім не розумів, що тут діялося. А може, й справді не розумів, бо для людини щирої, прямодушної все це нелегко зрозуміти.

Біля вікна маячила напівзігнута постать Криворучка. Шкіра на його обличчі була схожа на дитячу — здавалося, йому повинно бути боляче від

дотику вітру. На щоках та на лобі прокреслювалися червоні рубці. Криворучко приїхав від імені врятованої шахти як громадський оборонець Володимира Тарана.

Недалеко від Криворучка сиділа Стелла. Одержавши несподіваний подарунок від Володимира, вона не знала, що й думати. Очікувала тижнів зо два — може, він зайде до неї в гуртожиток. Але Володимир не давав про себе знати. Тоді вона розшукала Ксеню, яка вже повернулася з лікарні. Ксеня нічого від неї не приховала. А згодом Стелла дізналася від Медунів, що Володимира мають судити.

Спершу він був покликаний до слідчого як свідок. Потім його й Неберу звинуватили у виготовленні документів, які ганьблять державний устрій. Відтоді вони перебували в слідчому ізоляторі, зв'язок із зовнішнім світом увірвався.

Передачі їм обом носила Олеся. Раптом слідчий оголосив, що Володимирові принесла дружина. Записки, звичайно, не було — під час слідства ні листів, ні записок передавати не можна. У Володимира майнула думка, що це була Неля. Зрадів, що вона згадала про нього. Слідчий пояснив: дружина Тарана назвалася іншим іменем. Невже Ксеня? Слідчий зареготав:

— Скільки їх у вас?

Про Стеллу Володимир не подумав. Він згадував її з тією вдячністю, на яку здатний лише в'язень. Звісно, то сказано для поважності: дружина, щоб не вирізнятися серед жінок, які приходили до слідчого з кошиками. Але ж вона ще дитина! Володимир знає: по його статті належить три роки таборів загального режиму. В камері з нього посміюються: дитяча норма. Коли Володимир вийде на волю, йому буде двадцять вісім, а Стеллі двадцять. Що ж, це ще не старість. Та чи варто Стеллі починати життя з думок про в'язня? Чи сам він готовий прийняти цю самопожертву?

Володимир давно підготував себе до того, що йому належить прийняти покарання. Але ж він зовсім не так бачив свою провину, як вона була викладена в суді. В його справі лежала вирізка із закордонного журналу — кольорова репродукція Христа, розіп'ятого на високовольтній вежі. Репродукція зроблена з Вікторової копії, але Володимир одразу ж визнав себе автором оригіналу. Отже, документ, який ганьбив державний лад, виготовив Таран, а Небера тільки розмножував.

Передусім Володимира вразило оте бездушне слово: документ! Це художній твір, вільний політ фантазії, але ж не документ. Бо якщо вважати документом символічний малюнок, то мимохіть доведеться й Христа визнати історичною особою. І тоді «Дванадцять» О. Блока також документ. Проте слідчий і прокурор тлумачили це інакше: документом звинувачення вони вважали репродукцію, надруковану в закордонному журналі. Не малюнок, а саме репродукцію.

Ну що ж, хай буде так. Володимир тяжко це пережив: малюнок здався йому блюзнірством, недоречною іронією, яка ставила під сумнів найвищі здобутки земної цивілізації. Сьогодні багато пишуть про негативні сторони техногену. Та чи варто це доводити до космічних узагальнень? Адже ж прогрес неможливий без техніки, без енергетики. І якщо промисловість сьогодні справді завдає шкоди біосфері, то це ще не означає, що її слід проклинати іменем Христа.

Адже Христос у тисячолітніх уявленнях людства — це і є уособлення прогресу! Він кликав земну людину в небо. Те, що Бог забрав Сина Людського у Свої небесні володіння разом з Його земним тілом, Володимир сприймав не як чудо — таких чудес не буває! — а як велике пророцтво: земна людина — Син Людський! — порве кайдани гравітації й вирушить у безмежні простори Всесвіту. Ось чому образ Христа у вченні старовинних гностиків прийшов на зміну Прометеєві.

До речі, Достоєвський в «Ідіоті» глузує з тих, хто сприймає буквально міфічну розповідь про вознесіння Христове. Його Христос — це земна людина, князь Мишкін.

Саме тому Володимир засуджував свій малюнок. Художник мусить пізнати істину, а не шукати ефектних трюків. Поміж мистецтвом і наукою немає істотної різниці, окрім засобів пізнання: у вченого — мікроскоп, у художника — пензель. А пізнають вони те ж саме: глибинні можливості субстанції — її матеріальну та духовну природу...

Але ж даруйте: до чого тут звинувачення в наклепі на Радянську владу? І все ж малюнок Тарана потрапив на технічну експертизу: належало встановити, яке походження має опора високовольтної лінії, зображена художником,— вітчизняне чи закордонне.

Для Володимира це взагалі не мало жодного значення, а тут, бач, висновувалось таке.

— Погляньте, як він ненавидить радянську дійсність! — патетично вигукував прокурор. — Все, чим народ наш у поті свого чола збагатив рідну землю, цей, з дозволу сказати, художник оголошує новітньою Голгофою, на якій помирає Христос. Це ж ми Його розпинаємо,— чуєте? Ми, радянські люди. Герої п'ятирічок, будівники комунізму. Запевняю вас: мабуть, іще ніколи не було вихлюпнуто на полотно більшої ненависті до Радянської влади, ніж у цьому малюнку. Таран зібрав попівське й білогвардійське — і все оте вилив на наші голови з істеричним криком: проклинаю вас, проклинаю! Його, звичайно, підтримали ті, хто готує проти нас атомні бомби. Ідеолог священного походу проти комунізму — ось хто такий Володимир Таран...

Звинувачення грунтувалося на висновках технічної експертизи: опора, на якій розіп'ято Христа, виготовлена радянською промисловістю. Отже, Христа розпинають не деінде, а саме на радянській землі.

Шкода, що прокурор під час промови не бачив Іванового обличчя. Легковажна людина цей прокурор! Не тямить головного: Іван не простить.

Участь Тарана у контрабанді не була доведена — висловлювалися лише закиди морального плану. Вони, на думку Володимира, були цілком слушні. Але ж як треба не розуміти мистецтва, щоб отак вульгарно пересмикувати!

Виступ Криворучка не був красномовним. До того ж Євген тримався непевно і сковано. Але всі в залі зрозуміли, що він хотів висловити, і коли його слова передати без довгих пауз і заїкань, то вони виглядатимуть приблизно так:

— Громадяни судді! Прошу зважити: психіка художника трохи відрізняється від психіки вченого, громадського діяча або пілота. Художник — це оголений нерв суспільства. Чим він талановитіший, тим чутливіший та вразливіший. Але ж саме в такій якості він і потрібен суспільству! Чутливість — це головна зброя художника. Найменші духовні коливання в суспільстві він сприймає так, як сейсмограф сприймає коливання земної кори. Йому болить усе — і те, що він знає, і те, що не встиг пізнати. І саме отой біль стає потім найвищою духовною цінністю. Без художника ми б зуміли створити машини, державні закони, фізичні теорії. Та ми б не бачили світу в його духовній сутності. Перед нами був лише кістяк світу, але не сам світ. А відтак і ми й самі почали б посуватися до духовного виродження. Та чи маємо ми на це право? Тут вирішується не лише доля сучасників — йдеться про майбутні покоління: якими вони стануть — гордими нащадками Рембрандта, Гете, Достоєвського чи то білковими роботами?..

Художникові важко прийняти готові істини. Найвеличніша істина стає для нього близькою, зрозумілою лише тоді, коли він приходить до неї сам — через власні муки та сумніви. Звісно, коли художник лише посередній ілюстратор, а не мислитель, не першопроходець, не сміливець, котрий кидає виклик невідомому... Коли художник лише передає давно відомі істини, він майже не робить помилок, шлях його рівний та гладенький. Але ж такий художник не збагачує нас духовними відкриттями. Відомо, що всі відкриття народжуються від досвіду, від експерименту. Художник теж експериментує, але не в лабораторіях, як це роблять вчені.

Його експеримент — це саме життя, власні боління, власні гулі на лобі. І, може, навіть в'язниця. Та я гадаю, що Володимир Таран уже пережив той період, коли вона була б йому на користь. Разом зі мною так гадає і колектив шахти імені Ілліча, який просить віддати Володимира Тарана йому на поруки.

— Ви знайомі з кримінальним кодексом? — запитав прокурор.

— Познайомився, коли їхав сюди.

— Ви розумієте, що кожен злочин мусить бути покараний?

— Так, розумію. Але, як на мій погляд, покарання мусить мати якусь мету. Інакше воно виглядає безглуздо.

— Покарання застерігає інших. Хіба це не мета? До того ж закон... Його можна обговорювати лише в пресі, але не в суді. Так само, як правила вуличного руху не обговорюються під світлофором.

Після тривалої перерви суддя прочитав вирок. Володимир Таран був засуджений до трьох років виправних таборів, Небера — до двох років, Кирпа — до п'яти.

Бліді, пострижені, вони стояли за бар'єром, не дивлячись одне на одного. Всі вони тепер були розрізнені вироком і власною долею. Олеся потягнулася до Віктора, він їй по-страдницькому посміхнувся. Міліціонер зупинив Олесю, вона відступила. Медун взяв її за лікоть, потім до неї підійшла Катерина.

— Не журіться, повернеться.

Криворучко вклонився Володимирові й, нічого не сказавши, попрямував до виходу. А Володимир подумав: ось на яких людях тримається світ! Перед його духовним зором промайнули знайомі обличчя — Сашко, Григір, начальник шахти. Це ж він сюди Криворучка послав — Грицько Прокопович! Пригадалася розмова в степу, коли начальник та Іван лежали поруч, дивлячись у ранкове небо.

«Найпростіше не одразу приходить... Любити треба — тоді й життя твоє ціну здобуває. Щоб світ був твоїм. Твоїм особисто...»

Хто це сказав — Сашко чи Грицько Прокопович?

І. Пархоменко. Портрет А. Головка. 1932 р.

Тим часом у душі Володимира визрівав новий задум: «Пожежа в шахті». То була його духовна адреса у світовій безмежності.

Зненацька пригадалося купання в Дінці — коли він, піднявши руку з квітами, намагався виплисти з виру, який затягнув його у власну глибочінь.

Тоді його врятувала Ксеня. Квіти прибило течією до берега — вони не загинули. Сьогодні їх підхопила Стелла...

Після суду вони мали право на побачення. Стелла крізь сльози мовила:

— Я приїду до вас туди. Я вже знаю: два побачення на рік, по три доби. Навіть є окремі кімнати для побачень, з кухнею. Приготую карасів у сметані. Не забули? — Вона хвилину помовчала, потім присоромлено додала: — Але не думайте, що це вас до чогось зобов'язує. То я навмисне сказала — дружина. Боялась, що передачу не візьмуть.

Володимир усміхнувся:

— Карасів рибалка ваш наловить?

Вона витерла сльози й теж усміхнулась:

— Олесин дідусь піймає. Ми подружилися з нею.

А що ж сталося з Борисом Корнійовичем? Адже ж він, здається, також був готовий прийняти вирок. І навіть багатство своє хотів передати державі — Федір не помітив підземної церкви, його повів туди сам Куций.

Сталося те, що мало статися: в дію вступив Сидір Прилипко. Федора негайно вирядили на пенсію — досить тобі, полковнику! Є молодші, дозволь їм також виявити власні здібності. Потім він довідався, що справа Куцого потрапила до тих органів, на які в нас не заведено скаржитись. Судять вони чи милують, нагороджують чи карають — їм краще знати, чому вони це роблять. А може, й підземна церква, й підпільна лабораторія виконували якесь особливе призначення? Словом, не хапайся, полковнику, не за свою справу, бо віку собі вкоротиш.

Якби навіть Борис Корнійович справді хотів спокутувати свою провину, йому б це не було дозволено. Або, може, потрапив би до психіатрів — звідти скарги та заяви не доходять. Та проте Куций своєчасно схаменувся: кляте дівчисько! Воно зовсім його заморочило. Ні, їм із Сидором ще рано свій шлях кінчати. Михайло Іванович обстежує інший район катакомб — слава Богу, там є де сховати лабораторію Ніни Андріївни та ікони Куцого.

Тим часом серед одеситів поширювалась чутка про виняткову чесність та високу принциповість Хазяїна: власного небожа віддав до суду — сина рідної сестри. Це підносило авторитет Прилипка. Отож шануйтеся, художники та письменники,— нікому із вас послаблення не буде.

Прилипко й надалі виголошуватиме промови про велич наших перемог, а рибалки, як і раніше, крастимуть самі в себе, щоб якось нагодувати дітей і купити їм підручники. І Микола Медун, вигріваючи на осонні поранену ногу, виповідатиме Миронові:

— Ех ти, адмірал миколаївський... Зі мною Прилипко не захотів розмовляти — це ще півбіди. Я хто? Так собі, пришийкобилихвіст. А ти ж рушійна сила. Чому терпиш?

Схилить Мирон голову, як схиляють рибалки, несучи додому замість заробленого крадене, та й вирушить під вікна Катерини — слава Богу, хоч там є затишок для стомленого серця.

А море котитиме хвилі, як котило воно їх тисячу, сто тисяч років тому, нагадуючи нам, що ми не виняток: пройдемо по землі, як проходили люди до нас, залишивши в підручниках історії хіба що зо дві сторінки. І, може, хтось, віднайшовши в архівах малюнок Тарана, проілюструє нам нашу епоху. Його не пектимуть сумніви, які пекли Володимира,— він мовить:

— Книжники та фарисеї себе впізнали. Отже, художник сказав правду.

1971—1975

ДВА ІНТЕРВ'Ю, ЩО ЇХ МІСТИМО НИЖЧЕ, ГОТУВАЛИСЬ У РІЗНИЙ ЧАС. ПРОТЕ РЕДАКЦІЯ ВИРІШИЛА ОПУБЛІКУВАТИ ЇХ В ОДНОМУ НОМЕРІ, АБИ ЧИТАЧ ЩЕ РАЗ ПЕРЕСВІДЧИВСЯ, ЯКІ РІЗНІ СИЛИ ЗІЙШЛИСЯ В НАШОМУ ПАРЛАМЕНТІ. А ШУКАТИ СПІЛЬНУ МОВУ ВКРАЙ ПОТРІБНО. ПОКИ ПЕРЕБІГ ПОДІЙ ЩЕ НЕ СТАВ НЕКЕРОВАНИЙ І НЕ ВИЙШЛИ З ПОКОРИ БЕНЗОВОЗИ. ПОКИ НЕ ВТРАЧЕНО НАДІЮ ВСТАНОВИТИ НА БАГАТОСТРАЖДАЛЬНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЗЕМЛІ ГРОМАДЯНСЬКИЙ МИР.

ТИМ ЧАСОМ ПО КИЄВУ ВЖЕ ПОШИРЮВАЛИСЬ ЛИСТІВКИ «УКРАЇНА В НЕБЕЗПЕЦІ!»

ЗА ОПУБЛІКОВАНИМИ ДАНИМИ, ЛИШЕ НА ТЕРИТОРІЇ РЕСПУБЛІКИ ХОДЯТЬ ПО РУКАХ ДВІ З ПОЛОВИНОЮ ТИСЯЧІ СТВОЛІВ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ, ЗОКРЕМА КУЛЕМЕТИ Й АВТОМАТИ, НАКОПИЧУЄТЬСЯ ВИБУХІВКА. УЖЕ ЗАГОВОРИЛИ ГРАНАТИ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ, ФЕОДОСІЇ, КРАМАТОРСЬКУ.

НЕВЖЕ НАС ЗНОВУ ЗРАДЖУЄ НАША ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ?

МЕТА НАШИХ ПУБЛІКАЦІЙ — ЯКНАЙПОВНІШЕ ВИЯВИТИ ПРОТИЛЕЖНІ ПОЗИЦІЇ. БЕЗ ЦЬОГО НІЯКИЙ ДІАЛОГ НЕМОЖЛИВИЙ ВЗАГАЛІ. В МІРУ СВОЇХ СИЛ НАШ ЖУРНАЛ ЦЬОМУ ДІАЛОГУ СПРИЯТИМЕ.

Микола Шульга:

«Не можна, забуваючи про окрему особу, приносити її в жертву інтересам національного загалу..»

Микола Шульга — один із небагатьох членів Верховної Ради, котрого можна вважати професійним політиком: історик, кандидат філософських наук, спеціаліст з міжнаціональних відносин.

Працюючи в ЦК КПУ, мав серед частини співробітників академічних інститутів репутацію «ліберального куратора». На запитання, в чому, власне, полягав його лібералізм, знизує плечима і каже, що просто знаходив спільну мову із колегами-науковцями.

Вважає, що завдяки роботі в ЦК дістав чітке уявлення про те, як функціонує державний, партійний та господарський механізм, і позбувся певної наївності, притаманної теоретикам.

Стрімке просування по службових щаблях, яке раптово почалося у 1987 році (завідуючий сектором, заступник завідуючого відділом, завідуючий відділом міжнаціональних відносин), через два роки «проміняв» на депутатський мандат.

Інтерв'ю голови комісії Верховної Ради Української РСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин нашому кореспонденту **Ізольді Антроповій.**

О роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашінгтона
З новим і праведним
законом?
А діждемось-таки колись!

Т. Шевченко,
«Юродивий».

— Сьогодні це, мабуть, видається смішним, але свого часу «Юродивого» забороняли «читати і цитувати», угледівши в наведених рядках «плазування перед Заходом»...

І от кілька місяців тому Верховна Рада, забувши про поділ на «лівих» та «правих», одностайно ухвалила Декларацію незалежності України. Це було справжнє політичне свято. Здавалося б, здійснилася Шевченкова мрія про правову державу, символом, уособленням якої був для поета Джордж Вашінгтон, перший президент Сполучених Штатів і один із творців першої американської Конституції...

Але поступово тріумфування змінилося на подив і навіть розчарування: Декларація є, а жодні зміни не настають.

Хотілося б знати вашу думку з цього приводу.

— Дискусії щодо суверенітету у нас і справді не вщухають. З цього приводу висловлюються різні політичні діячі, зокрема й президент. Оцінки теж різні, ба навіть полярні — від захоплення до іронічних зауважень щодо «параду суверенітетів» та побоювань, що незабаром власну незалежність проголосить кожна вулиця. Крім того, дехто взагалі забуває, що згідно із нині діючою Конституцією всі наші республіки уже давно незалежні держави. Але це лише гарні слова, закон, який ніхто не збирався виконувати. Отже, сьогодні, радіючи й захоплюючись, ми маємо пам'ятати, що проголошення суверенітету — це свято, а його здійснення на практиці — повсякденне життя.

Мало повідомити інших про свою незалежність, треба, щоб інші визнали нас за суверенну державу. Для цього, зокрема, слід укласти цілий ряд двосторонніх угод. Нещодавно я доповідав Президії Верховної Ради саме концепцію міждержавних угод, тобто на рівні Верховних Рад. А уряд наш має активніше займатися міжурядовими угодами. Щоб у 1991 році не опинитись у ще гіршому становищі, потрібно принаймні продовжити хоча б на один рік ті економічні зв'язки, які ми маємо сьогодні.

Україні слід також потвердити свій суверенітет у міжнародних відносинах. Хоча республіка і досі мала певну перевагу перед іншими,— я маю на увазі членство в ООН,— але в європейському процесі ми брали участь не дуже активно, крім деяких заходів по лінії ЮНЕСКО.

Далі ми маємо розгорнути систему законів, які конкретизуватимуть проголошений суверенітет, і перш за все економічних. Деякі з них уже прийнято. Тут є різні підходи. Одні кажуть про єдиний економічний простір в межах Радянського Союзу — адже ринкові шкодять будь-які обмеження, зокрема географічні, другі твердять, що таким чином Україну знову хочуть закріпачити — тепер уже через ринок. Тобто закони мають гарантувати повну незалежність за нових економічних умов. Справа надзвичайно складна, для нас абсолютно нова й незнана. За неправильної господарської стратегії ми ризикуємо опинитися в становищі навіть гіршому, ніж раніше. Адже, широко розчиняючи двері для іноземного капіталу, треба усвідомлювати, яка роль нам буде при цьому запропонована, враховуючи наш рівень продуктивності праці. Кожен західний підприємець піклуватиметься передусім за себе. А втрати для нас можуть бути навіть не фінансові, а, так би мовити, екологічні. Україна і без того терпить від антропогенного перевантаження. І коли ми й справді прагнемо незалежності, а не граємося в слова, то повинні не забувати про небезпеку перетворити свою землю у якийсь, вибачте на слові, смітник. Цього не відшкодувати жодними доларами...

— Чому ж Верховна Рада, одностайно прийнявши Декларацію про суверенітет України, відмовилася надати їй конституційного статусу, чому більшість депутатів була проти цього?

— Я теж був проти, хоча вважаю Декларацію надзвичайно принциповим документом і свого часу відстоював її з трибуни сесії. Але, як на мою думку, вона має залишитися саме документом історичного значення — таким, як, скажімо, Декларація незалежності Сполучених Штатів, яка діє уже понад двісті років. Декларація про суверенітет республіки проголошує наміри народу України. Надання їй статусу Конституції на практиці означало б існування двох Конституцій. Її положення не сформульовані з юридичною точністю, вони надто розпливчасті, щоб правити за основний закон. Що ж то за закон, коли його можна тлумачити як завгодно? Наполягати на цій пропозиції можуть лише ті, кому вигідна така розпливчастість, ті, хто зацікавлений у погіршенні ситуації...

— Хіба ви не припускаєте, що це пояснюється не свідомим прагненням погіршити ситуацію, а просто недостатньою правовою компетентністю?

— Є й некомпетентність. Але після численних роз'яснень щодо того, до чого це може призвести, подібна наполегливість змушує мене вбачати умисне бажання ігнорувати правову небезпеку. В опозиції не було єдності з цього питання, але те, що її, так би мовити, внутрішня більшість голосувала за надання конституційного статусу, диктувалося, як на мене, не здоровим глуздом, а політичним протистоянням.

— Отже, і стара Конституція, і Декларація — то самі гасла, які не гарантують і не забезпечують реальної незалежності? В такому разі, скільки часу потрібно, щоб досягти її?

— Одразу це неможливо. Існує принаймні три щаблі суверенітету. І найперший, початковий — це прийняття нової Конституції, яка має не лише чітко визначати юридичні підвалини суверенітету, а й відбивати нові реалії нашого суспільства, навіть випереджати їх, відкриваючи такі широкі перспективи для законотворчої діяльності, щоб у всіх сферах політичного, економічного та громадського життя ми могли регулювати відносини між людьми на основі відповідних

законів. Перший щабель можна подолати уже в 1991 році, оскільки конституційна комісія приступила до роботи.

— Як член цієї комісії, ви можете визначити — коли саме?

— Це надзвичайно важко прогнозувати, і знаєте чому? Студентське голодування — то лише початок, я певен, що ми не застраховані і від інших політичних сюрпризів. Оскільки прийняте рішення не підписувати Союзний договір до прийняття нової Конституції, треба бути готовими і до цейтноту, і до тиску — як зовні, так і зсередини. Навіть не з центру, хоча центр, безумовно, має тут «свій інтерес». Але інші республіки теж хочуть знати наші задуми. Росія, скажімо, записала у своїй Декларації, що вона воліє бути в Союзі, і їй наша позиція далеко не байдужа. А ми ще нічого не вирішили, і взагалі категорично заявили, що поки не створимо Конституції, нічого не вирішуватимемо. Ця заява — наслідок політичного компромісу, бо вчинити інакше не можна було. Отже, нас підштовхують з усіх боків.

Створення Конституції може повернути віру у верховенство права, чого сьогодні так бракує. Отже, ми змушені поспішати...

Другий щабель передбачає розгортання Конституції в систему законів, а це триватиме не рік, і не два, і навіть не п'ять...

Є й третій щабель, так би мовити, найвіддаленіший: правова самосвідомість всіх і кожного.

Але сьогодні для того, щоб стара Конституція не гальмувала соціальних процесів, Верховна Рада прийняла певні поправки до неї. Але, на жаль, низька юридична культура нашого парламенту обумовила те, що деякі з них прийняті поспіхом, за принципом «хай гірше, аби інше».

І взагалі, ви знаєте, коли бачиш, як приймається те, чого ніяк не можна приймати, і нічого не можеш довести, бо ніхто тебе не слухає (мерщій голосуйте!), коли бачиш отаке, перепрошую, невігластво, хочеться іноді не лише вимкнути свою «голосувалку», а й взагалі піти геть... Ну, скажімо, в одній статті записано, що колегія КДБ затверджується Верховною Радою, а в іншій — що питання державної безпеки доручено контролювати Раді Міністрів. Нема часу з'ясовувати, бо нас кваплять, і ми квапимося. Намагаючись якнайшвидше позбутися різних догм, іноді непомітно впадаємо в іншу крайність: не аналізуємо і не зважуємо. Єдине, в чому ми послідовні,— це у своїй непослідовності. Думаю, що стратегічний напрям має бути виважений і незмінний. У тактиці можна щось підправляти, але — рушити спершу на південь, потім вирішити, що треба на захід, а потім збагнути, що прямуємо на північ?! Даруйте, але так ми навряд чи кудись прийдемо.

Одним із головних аспектів незалежності є те, що на території республіки її закони мають перевагу над законами Союзу. Але це зовсім не означає, що всі функції Центру мають бути паралізовані. У сьогоднішньому світі, який стає надзвичайно щільним і єдиним завдяки економічним, культурним та іншим зв'язкам, людство не може існувати, не домовляючись. Існує кероване світове співтовариство,— я маю на увазі ООН,— причому ступінь керованості саме з єдиного центру дедалі зростає, з'являються все нові й нові організації, і з їхньою появою кожна країна віддає частину своїх функцій, своїх прав для того, щоб узгоджувати інтереси, для того, щоб існувати цивілізовано, тобто поступаючись одна одній, а значить, поступаючись часткою свого суверенітету.

— Так, але кожна з них безумовно суверенна, і це не треба нікому доводити. То, може, спершу слід дістати незалежність?

— Так не буває, ми не можемо зупинити життя, сказати: давайте-но почекаємо суверенітету, а поки що ні з ким жодних справ не матимемо — ні правових, ні політичних, ні економічних. Тим часом ескалація правового нігілізму розвивається по вертикалі: області уже не визнають республіку, райони — область, сільради — райони тощо. Скажімо, у Закарпатті міркують так: у нас є все, у нас — природні багатства, у нас — курортна зона, у нас — виноград, нафта, найліпші сорти пшениці,— словом, самостійне державне утворення. Але світовий досвід переконує, що жити та господарювати легше, кооперуючись. Інша річ — як позбутися диктату Центру. Центр має утворюватися внаслідок договорів між реальними суб'єктами — республіками для того, щоб координувати існуючі зв'язки. Нам, зрозуміло, треба позбутися таких деформацій, як, скажімо, економічні моноструктури в республіках. Але єдина транспортна система, трубопроводи, єдина грошова одиниця — про це Західна Європа тільки мріє! Прагнення неодмінно починати з нуля — велична помилка.

А суверенітет полягає в тому, що з кожного конкретного приводу ми вдаємося до переговорів і незалежно від ступеня нашої інтегрованості виходимо лише з позицій власних інтересів.

— Як у такому разі розглядати, скажімо, конкретну сьогоднішню ситуацію: чи може республіка сама вирішувати, проводити військовий парад чи ні, незважаючи на Указ президента?

— На даному етапі це нагадує лабіринт, з якого можна і не вибратися. З будь-якого приводу — конфронтація! Але суспільство не може виходити лише з юнацького максималізму. Нагадаю вам останні опитування, проведені Центром дослідження громадської думки (це філіал центру Т. І. Заславської). Так от, там є такі дані: 70 відсотків опитаних киян проти виходу з Радянського Союзу, 25 — за те, щоб вийти, 5 відсотків іще не визначилися. З цього можна зробити висновок, що в даному разі Указ президента відповідає громадській думці.

— Але ж опитані — це далеко не все населення?

— Згоден, хоча соціологи, а надто такі кваліфіковані, про яких ідеться, працюють за досконалою науковою методикою, що дає змогу за результатами вибіркового опитування робити висновок про громадську думку в цілому. Згадайте хоча б про славнозвісний Інститут Геллапа, який може впливати навіть на політику президента Сполучених Штатів.

— Але з такого важливого питання, як вихід чи невихід із Союзу, не завадило б вдатися до референдуму. Його неспроможне замінити найдосконаліше опитування...

— Я цілком згоден з вами, але, на жаль, досвіду проведення референдумів ми не маємо. Проте колись же треба починати...

— Хоча людей, далеких від політики, у нас дуже мало, проте навіть вони пов'язують введення купонів із економічною незалежністю республіки. Поки що це вдарило не по спекулянтах, як передбачалося, а якраз по найбіднішому прошарку населення. Може, слід було чесно сказати про заморожування коштів, не створюючи споживацького ажіотажу? А може, на реалізації цього задуму позначився наш багатющий історичний досвід деформування найкращих ідей?

Одне слово, як ви оцінюєте особисто такий вияв суверенітету, враховуючи, що Верховна Рада усунулася від обговорення?

— Якщо коротко, то ви маєте рацію: невміла реалізація хорошої ідеї призвела до розбіжності між цілями та наслідками.

— А що ви можете сказати про розбіжність, ба навіть суперечність між реальним життям та правом на цілісність території нашої республіки, що його проголошено Декларацією? Зокрема, йдеться про долю Криму. Адже країна уже має трагічний досвід Нагірного Карабаху...

— З початком перебудови повилазили назовні усі раніше приховувані й замовчувані проблеми Криму, який зазнав не лише депортації кримських татар, греків, німців, болгар, а й заселення росіянами (не завжди з їхньої ініціативи). Крім того, останнім часом становище погіршили розмови про начебто примусову українізацію, а також пропагандистські десанти із гаслами «Ні — Союзному договору!» У відповідь Крим зажадав самостійно вирішувати свою долю шляхом референдуму.

— Хіба при цьому не слід брати до уваги думку громадян всієї України?

— Ні, бо за такою логікою сьогодні долю України може вирішувати лише весь Союз. Крім того, за Конституцією право на власний референдум мають жителі будь-якої області...

— А чи не боїтеся ви, що вам закидатимуть сепаратизм?

— В такому разі хочу звернути увагу принаймні на дві обставини. По-перше, Крим мав свою автономію, яка була скасована не просто без волевиявлення його жителів, а на основі безпідставного звинувачення цілого народу. По-друге, не можна ігнорувати той факт, що майже 70 відсотків кримчан — росіяни.

У Декларації зазначено, що суб'єктом суверенітету є *народ* України. Цей термін обумовлює, хоч це нині і не в моді, *інтернаціональний* підхід. Якщо ми не повернемося до такого підходу, то що станеться в республіці, де кожен четвертий не українець і в кожного третього рідна мова — не українська?!

Так, наш суверенітет у царині духовного життя передбачає розвиток перш за все української мови та культури. Разом із тим держава гарантує і забезпечує не лише шанобливе ставлення до всіх національностей, а й право кожної з них розвивати власну мову і культуру. Це надзвичайно важливо для суверенітету, бо інакше він може бути підірваний зсередини. Хвалити бога, на Україні поки що спокійно, хоча й є такі «гарячі» точки, як Крим. Може, у нас тому в цілому спокійно, що навіть у застійні часи окремим національним групам приділялася певна увага. Скажімо, триста тисяч молдаван мають на Україні 123 школи (для 600 тисяч українців у Молдавії не створено жодної), а угорці здобувають освіту рідною мовою не лише в школах: на акторському відділенні Київського театрального інституту навчається ціла група студентів, яка має започаткувати угорський театр... Але в той же час 500 тисяч євреїв не мають жодної школи — хіба це не потребує негайного розв'язання?

— На даному етапі ця конкретна проблема, як мені здається, втрачає свою актуальність — трохи запізно...

— Може, й так. Але навіть коли в республіці залишиться тільки 5 тисяч евреїв, вони все одно повинні мати свої школи, якщо зажадають. Чому 100 тисяч греків також не можуть мати школи? Або таке. У нас мешкає 220 тисяч поляків і працюють лише дві польські школи — у Львові. Дві на всю республіку! Хоча тільки на Житомирщині живе 70 тисяч поляків — у два з половиною рази більше, ніж на Львівщині.

Не можуть залишатися поза увагою Верховної Ради, зокрема комісії, в якій я працюю, і українці, котрі живуть за межами нашої республіки та за кордоном. За кордоном — 5 мільйонів українців, в СРСР — 7: близько мільйона в Казахстані, 4,5 — в Росії тощо. Ніхто раніше не цікавився їхньою долею (зокрема, йдеться про тих, хто поряд з нами — в Молдавії), не надавав їм жодної допомоги.

Буквально позавчора я одержав документ, в якому триста громадян Литовської республіки з Каунаса і близько 2 тисяч із Шауляя просять сприяти їхньому переселенню на Україну, бо вони опинилися в умовах морального тиску і певної дискримінації. Серед них є й українці, і росіяни, і євреї, але всі родом з України.

— Це, мабуть, так зване російськомовне населення? В такому разі чи не виникнуть у них деякі проблеми і на Україні?

— Судячи з документів, там є люди, які буквально два-чотири роки тому закінчили українські вузи, володіють українською мовою і могли б тут навчати своїх дітей... Що ж до проблем, які можуть виникнути, то за ними я вбачаю вельми делікатну сферу, яка стосується до суверенітету особи. Так, раніше у нас був суверенітет наддержави, яка ставилася до особи як до чогось другорядного, на що можна не зважати. Але тепер, коли йдеться про національну самосвідомість, ми дбаємо лише про націю як про спільність і знов-таки, як і колись, забуваємо про окрему особу, приносимо її в жертву інтересам — тепер уже національного — загалу, ображаємо і подекуди навіть морально тероризуємо її.

Тим часом на Україні кожний третій шлюб інтернаціональний, а це означає, що принаймні кожній третій дитині близька не одна нація, а щонайменш дві. І називаючи того, хто з різних причин не опанував як слід українську мову, яничаром, манкуртом, безбатченком, ми ріжемо по живому. Треба шукати інші підходи, цивілізованіші форми

пропаганди мови корінної національності, а не протиставляти одну культуру іншій. Я не згоден із нашими письменниками, котрі висунули гасло «двомовність — це двоєдушність». Я поділяю — і завжди обстоював — іншу позицію, на якій стоять видатні діячі культури, в тому числі Дмитро Сергійович Лихачов, котрого я вважаю взірцем інтелігентності і совістю народу. Саме народу, а не нації. Ця позиція — визнання двомовності як сучасної реалії, і не лише в Радянському Союзі, а й у всьому світі. Візьмімо хоча б Індію, Сполучені Штати — вона сприяє взаєморозумінню культур.

— То що, на Україні мають бути дві державні мови?

— Ні, вистачить однієї — української. Наш закон про мови, до речі, є досить демократичний, досить гуманний — і щодо строків впровадження, і щодо формулювань. Та коли тлумачити його формально (я вже не кажу про перекручення), це викличе опір. Жодного, бодай найменшого тиску, жодного адміністрування, бо люди зненавидять українську мову. Це я вам кажу як фахівець саме з міжнаціональних відносин.

Я добре розумію, що інакше не могло бути, що хвиля національного відродження неминуче тягне за собою і певні елементи націоналізму. І в зв'язку з цим мене серйозно непокоїть позиція нашої інтелігенції. Адже хто ж, як не вона, спроможний побачити і відчути, де ми поводимося шляхетно, підтримуючи національну культуру і традиції, а де нас зраджує почуття міри, де починається національний егоїзм, відторгнення інших націй, тобто шовінізм. Саме так, український шовінізм щодо тих, хто становить меншість. На жаль, про це українська інтелігенція мовчить. Особливо мене дивують суспільствознавці. Найбільша кількість дисертацій із суспільних наук була у нас в республіці пов'язана саме з питаннями інтернаціоналізму. Де ж вони, оті інтернаціоналісти із вченими ступенями? А дехто вже перекваліфікувався на завзятих поборників націоналістичних ідей, забувши все, що сповідували якихось три-чотири роки тому.

Хуторянський національний ренесанс — це бутафорська ідея. Нею можна бавитися якийсь час, але однаково «шароварна культура» залишиться «шароварною культурою» і місце її на сцені. А справжнє національне життя — це поняття глибше і складніше. Зрозуміло, знайти себе в умовах сучасних міжнародних зв'язків, зробити, щоб твоя нація виступала часткою світової культури,— так, саме на світовому, а не фольклорно-провінційному рівні,— значно важче, але це гідна мета.

Ніякими мовними шатами не можна задрапірувати творче безсилля. Нам треба не захищатися від російської мови, а доводити свою конкурентоспроможність так само, як ми доводимо її в науці, техніці, оперному мистецтві, живопису, спорті тощо.

Я певен, що націоналізм не має перспективи, успіхи його тимчасові, а кількість прихильників у деяких регіонах пояснюється не привабливістю ідей, а скорше хибною політикою тепер уже минулих часів. Але недооцінювати його ми не маємо права, бо він може завдати серйозної шкоди нашим іще не зміцнілим суверенітетові й демократії.

— А як поставилися ви до голодування студентів — адже їхні вимоги (зокрема щодо служби в армії, референдуму, союзного договору) були спрямовані на те, щоб прискорити реалізацію самостійності республіки?

— У Декларації проголошено право України мати власні Збройні Сили. Мені здається, що це дуже вдало сформульовано: заявивши про свою цілковиту незалежність, ми водночас не зобов'язуємося неодмінно створювати армію. Адже у нас записано, що Україна має намір перетворити свою територію на без'ядерну зону, що вона прагне миру та стабільності в Європі і підтримує Хельсінкські угоди. Ця мудра й цивілізована формула дає нам можливість уже сьогодні переглянути багато питань, пов'язаних із обороною республіки, дає можливість маневру для перебудови і доктрини, і структури Збройних Сил. Але все одно для кардинальних змін потрібен час.

Будь-який громадянський вчинок завжди викликає повагу. Студентську акцію я мимохіть порівнював із аналогічною, в якій сам брав колись участь,— у такий спосіб ми протестували проти порядків на військовій кафедрі. Погодьтеся, що двадцять три роки тому це було надзвичайною подією, і ніхто нас героями не вважав, як нинішніх студентів. Чотирьох майбутніх юристів вигнали з університету, а мені і моїм друзям просто пощастило: захистили на факультеті. Але річ в іншому. Жодну таку акцію не можна розглядати поза політичною обстановкою. Студенти підштовхнули Верховну Раду до прийняття рішень, але це нагадувало підштовхування сокирою. Іще раз повторюю: суверенітет одразу не здійснюється, і ті, хто хоче зробити це за одним заходом, наражаються на небезпеку твердої руки, провокують появу нової постаті з вусами та люлькою.

А тепер уявіть собі ще один варіант. Голодують дві групи: одна, скажімо, проти підписання Союзного договору, а друга — за. То що, чекати, хто кого переголодує? До того ж рішення, прийняті під таким тиском, надзвичайно важко здійснювати, бо вони є наслідком вимушеного компромісу, без урахування реальної ситуації, і це ще може датися взнаки.

— Я розумію, що не слід прискорювати природний хід подій, перестрибуючи через сходинки. Але тим, хто стежить за роботою Верховної Ради, здається, що цей хід штучно уповільнюється, бо парламент вирішує усі питання не так голосуванням, як галасуванням. Чому це так?

— Щоб відповісти, слід перш за все пояснити, що Верховна Рада республіки є Радою перехідного періоду від однопартійної системи до багатопартійної. Вона певною мірою відрізняється від союзного парламенту, який обирався на рік раніше. Претенденти на депутатські мандати республіки та їхні виборці вже мали перед очима привабливий образ депутата, який, стоячи біля мікрофона, невимушено й емоційно висловлює те, про що раніш і думати не наважувалися. Кандидати «другої хвилі» були навіть рішучіші, безкомпромісніші. В той же час новий виборчий закон, хоча

й забезпечував прямі та альтернативні вибори, але не враховував зародження багатопартійності, а, крім КПУ, тепер є республіканська партія, партія «зелених», Демократична партія, зрештою, Рух та інші громадські сили й організації.

На передвиборчому етапі я мав чотирьох суперників, і всі ми належали до однієї партії. У жодній правовій державі такого просто бути не може, бо програму висуває партія, а не кожен кандидат «від себе». До речі, наші програми мало чим різнилися, і я співчуваю виборцям, бо розумію, що в такій ситуації дуже важко зупинитися на комусь.

Недосконалість закону позбавила людей можливості віддати перевагу тій чи іншій орієнтації. Я б сказав, що обирали не політику, а окремих політиків.

Уже на перших засіданнях стало очевидним, що республіканський парламент розколюється принаймні на дві, хоча й нерівні частини. Потім вималювалася третя група — прихильники демократичної платформи, які під час передвиборчої кампанії належали до КПРС. Потім ми дізналися, що у Верховній Раді з'явилась опозиція. Візьміть Конституцію УРСР і знайдіть там хоч слово про опозицію. Який у неї має бути статус?

— Ну, нашій Конституції багато чого бракує...

— Так, але як можна працювати, не маючи жодного документа, який регламентував би подібні речі, подумайте самі!

— Це все одно, що грати у якусь гру, не маючи її правил?..

— А оскільки йдеться про ігри політичні, відсутність правил призводить до суперечок, коли за аргументи правлять суто белетристичні докази або прецеденти часів єгипетських фараонів...

Меншість вважає, що її права порушуються, більшість — що представники меншості поводяться неадекватно їхній питомій вазі в парламенті, кожна сторона певна своєї правоти, і на цьому грунті постійно спалахують сварки...

— Якщо взяти за основу умовний поділ Верховної Ради на «групу 239» та решту, до кого належите ви?

— От бачите, як непомітно для себе ми стаємо жертвами політичних маніпуляцій... Штамп із негативним підтекстом був свідомо підкинутий, щоб сформувати підсвідоме ставлення до тих, до кого він стосується. А для їхніх супротивників знайдено привабливу, навіть з претензією, назву — Народна Рада. От і виходить, що з одного боку — *народна*, та ще й *Рада*, а з другого — якесь антинародне збіговисько — «239». Подано дуже вміло, адже серед опозиції здебільшого ті, для кого слово завжди було знаряддям праці...

Отже, я належу до групи «За суверенну Радянську Україну». А до неї входять і комуністи, і безпартійні — понад 260 чоловік.

— Нещодавно Микола Вінграновський у своєму інтерв'ю республіканському радіо сказав, що поети змушені були вдатися до політики, бо у нас нема лідерів. Отже, літературі доведеться тимчасово поступитися своїми інтересами заради політики. Як ви ставитеся до цього?

— Якби все було так просто, досить було б секцію поезії СПУ перейменувати у Верховну Раду і поставити на цьому крапку. Нова політика потребує нових лідерів, треба набратися терпіння, і лідери дозріють. А хто вони будуть — поети чи юристи, інженери чи філософи, то визначить життя. Але мені здається, що нині Верховній Раді бракує професіоналів, зокрема правознавців.

Я хотів би сказати ще про одну характерну рису нинішнього депутатського корпусу. Йдеться про позицію депутатів, яка мене особисто трохи дивує. Маю на увазі тих, хто одержав мандат як комуніст, а після обрання вийшов із партії. На мою думку, слід було визначатися раніше.

— Але ви казали мені про те, що нині мало не стало модою виходити з партії. В такому разі кандидатів могли звинуватити в тому, що вони зробили це саме для того, щоб зібрати більше голосів.

— Я міг би погодитися з вами, але слід зауважити, що критика партії зсередини давала у передвиборчому марафоні ще більші дивіденди. Бо коли критикуєш, залишаючись у партії, значить, ти людина надзвичайно принципова... От така діалектика...

— Ну, це залежить від того, з якого боку подивитись. Мені таке й на думку не спадало. Варіант, одверто кажучи, безвихідний: раніше вийшов — погано, пізніше — ще гірше. Що ж робити: зовсім не виходити?

— Ні, я не вважаю, що перебування в партії має бути довічним, за будь-яких обставин. Трапляються ситуації, коли аморальним є невихід. Але колись, щоб покласти партквиток, треба було мати неабияку мужність, бо це загрожувало небезпекою. А тепер значно небезпечніше залишатися в ній.

Будьмо відверті: багатьох партія влаштовувала, поки надавала певні переваги. Тепер той, хто виходить з неї, тим самим визнає, що був або боягузом, або кар'єристом. Ну, може, є й такі люди, для котрих настав момент переоцінки цінностей, які збагнули, що досі помилялися,— тоді це особиста драма, свого роду моральна криза.

Але навіщо кричати про це по всіх усюдах? Я назвав би це політичним стриптизом.

Коли письменник, котрий був цеківським апаратником (і вказував кому що робити, не гребуючи при цьому жодними привілеями) саме тоді, як Левко Лук'яненко рубав ліс десь у Сибіру, сьогодні разом із ним гнівно постає проти комуністів,— я, повірте, з повагою ставлюся до Лук'яненка, хоча не поділяю його поглядів, але я не можу поважати отого письменника. Такі люди не мають морального права на політичну діяльність.

— Ви, мабуть, пам'ятаєте, як у нас вихваляли священнослужителів, котрі зрікалися віри, і взагалі будь-кого, хто переходив «на наш бік», відмовляючись від «хибних поглядів». Те, що відбувається сьогодні, можна вважати відплатою.

— Так, але, попри офіційну думку, таких людей все одно вважали зрадниками... Між іншим, здається, в Індії існує закон, за яким «перебіжчики» із партії в партію притягаються до відповідальності.

Так чи інакше, але те, про що я казав,

змінило розподіл сил: якщо одразу після виборів у Верховній Раді, бодай за формальними ознаками, було 85 відсотків комуністів, то тепер їх значно менше. Але найбільш парадоксальним є те, що опозицію комуністичній більшості очолив ...на той час іще член КПРС академік Юхновський. Хіба за нормальної парламентської системи таке можливе?

— За нормальної — ні. До того ж ніде в світі вихід із партії не є чимось надзвичайним, болісним. Власне кажучи, це, як і релігія, справа суто особиста.

— В індивідуальному плані «у них» це справді відбувається не так драматично, як у нас, хоча б тому, що не існує таких суворих умов вступу, усе не так пов'язане із світоглядом. Та коли йдеться про депутата від партії, це політичний скандал. Залишаючи партію, він залишає і депутатство, а не приєднується до опозиції.

— Чи не вважаєте ви, що поки Верховну Раду не буде обрано на основі багатопартійності, її голова має припинити своє членство в КПРС?

— Подібні жести розраховані лише на зовнішній ефект. Леонід Макарович Кравчук стільки років у партії, що, формально опинившися поза нею, переконань своїх, я певен, не змінить.

Говорячи про роботу Верховної Ради, хочу зупинитися на такому явищі, як мікрофонний феномен. Одні рвуться до мікрофона, інших він буквально паралізує, і вони просто неспроможні щось сказати. І ось чому. Склалося так, що до більшості належать в основному депутати з технічною освітою, господарники, не вельми красномовні. А в опозиції, як я уже згадував, переважно люди з гуманітарною освітою та досвідом роботи у гуманітарній сфері. Серед них і ті, кому свого часу не давали можливості висловити своїх ідей, поглядів, їм затуляли рота, переслідували, ув'язнювали. І ось він перед ними — омріяний мікрофон, і право говорити на всю республіку через телебачення і вітчизняні, а не західні радіостанції, постійно наражаючись на небезпеку... Вони скористалися з мікрофонів на всі сто відсотків. Скажімо, коли вперше обирали голову Верховної Ради, опозиція висловила стільки політичних та ідеологічних претензій, скільки не висловлювалося, мабуть, за всі роки Радянської влади...

— ...Але ж за всі роки і можливості такої не було...

— Саме про це я й кажу. А от коли обирали Кравчука, уже обидві сторони в однаковій мірі скористалися правом голосу. Разом із тим мікрофонний феномен продемонстрував безліч вад у роботі партії, її невміння виховувати трибунів. Скільки у нас було університетів марксизму-ленінізму, партійних шкіл. І серед депутатів чимало випускників ВПШ, Академії суспільних наук при ЦК КПРС. Але працювати політично вміють тільки одиниці — і це вирок колишній системі нашої партійно-політичної освіти. Їхні дипломи — це фікція, вони неспроможні вести кваліфіковану дискусію, без чого політична діяльність взагалі немислима.

— А може, просто нема про що дискутувати?

— Запитання ваше я вважаю риторичним. Запеклий антикомунізм, який сьогодні розквітає, не кращий від партійного догматизму. Саме сьогодні, коли партія піддала нищівній критиці надідеологію, монополію на істину, тоталітаризм,— саме сьогодні у нас набуває сили така ненависть до комунізму, якої не дозволяють собі навіть на Заході. Хіба це нормально, коли людину лають на всі заставки, не знаючи про неї нічогісінько, тільки тому, що вона комуніст? Виявом цивілізованості цього не назвеш. І виходить жахливий перекіс: кривавий сталінізм засуджуємо, а кривавій бандерівщині зводимо монументи. Звісно, руйнувати пам'ятники Леніну легше, аніж спростовувати його ідеї...

Коли я обирав партійність, то робив це свідомо і свого вибору не зрікаюся. Я не ставлюся до партії з істеричною побожністю, і, якщо побачу, що перебування в ній штовхає мене на аморальні вчинки,— вийду з партії. Але сьогодні, коли її паплюжать в усіх засобах масової інформації, я від своїх переконань не відступлюся.

Для мене партія — це знаряддя реалізації гуманної філософської ідеї. Я не вірю у байки про робітників, котрі понакуповують собі акцій... Тільки наш терплячий народ може витримувати всякі експерименти над собою, зокрема такі, як нинішній. Це з історичної відстані ми можемо говорити, яким прогресивним діячем був Петро І, куди він вивів Росію. Але не хотів би я бути серед тих, кого він виводив. А всі ми нині серед тих, кого знову ведуть до світлого майбутнього (цього разу — ринкового), і знову не питаючись. Хоча, кардинально змінюючи економічний лад, не завадило б поцікавитися думкою народу. До того ж на початку вересня були якісь натяки на референдум, а у жовтні програму прийняли, і не згадавши про нього. Знову (уже вкотре!) політики вирішили за маси. Чому нас, як і раніше, ведуть до нових перемог, весь час змінюючи політичні та економічні орієнтири? Чому наші гасла дійсні щонайбільше півтора тижня? Візьміть хоча б абсолютно необгрунтовану програму «Житло-2000» — адже це міраж! Ніхто ніде не сказав: рішення Двадцять сьомого з'їзду мають певні слабкі сторони, вони в чомусь застарілі... Жодного аналізу — просто автоматично замінили на рішення двадцять восьмого з'їзду...

— Бути членом Верховної Ради важче, аніж завідувати відділом міжнаціональних відносин ЦК КПУ?

— Мене пригнічує постійна конфронтація, яка призвела до того, що ми через телебачення тиражуємо зразки хамства: депутати штурмують трибуну, паплюжать одне одного. І не всі, хто спостерігає це, здатні на критичну оцінку. Отже, маса людей бере цю модель поведінки на озброєння: якщо таке дозволяється в парламенті, чому не можна в поліклініці, в магазині, на роботі?..

— Слухаючи ваші роздуми про парламент, який, власне, є уособленням нашого суспільства, я згадувала одну із мініатюр мудрого письменника Фелікса Кривіна, написану ще років тридцять тому. Вона варта того, щоб її процитувати:

«Для чего на землю солнце светит, и сады шумят, и плещут реки?

— Для добра,— нам пояснят Монтекки.

— Для добра,— нам скажут Капулетти.
Но ведь солнце в черных тучах меркнет, а сады ломает град и ветер!
— Это зло,— кивают Капулетти.
— Это зло,— сочувствуют Монтекки.
И еще вдобавок — войны эти. Всё враждуют в мире человеки!
— Это зло,— печалятся Монтекки.
— Это зло,— вздыхают Капулетти.
Что же делать? Мы и так калеки. Мы воюем не одно столетье!
— Для добра,— храбрятся Капулетти.
— Для добра,— воинствуют Монтекки.
Но ведь станет пусто на планете. Воевать ведь скоро станет некем!
— Не беда! — ответствуют Монтекки.
— Не беда,— смеются Капулетти.
Ну, а если... И леса, и реки — все сгорит... И кто тогда в ответе?
— Капулетти,— говорят Монтекки.
— Нет, Монтекки,— молвят Капулетти».

Якщо продовжувати літературну аналогію (мабуть, усім відомо, хто постраждав через ворожнечу двох шляхетних родин), постає питання: що чекає наших дітей? Як уникнути того, що віщує чорний гумор: «Якщо влада знову переходить до Рад, значить, знову буде голод, розруха та громадянська війна»? Може, ви знаєте відповідь?

— Прогнозувати розвиток суспільних процесів завжди важко, а вдесятеро важче у нас.

Я знаю тільки, що рано чи пізно, але ми прийдемо до розуміння того, що без спільних високих цілей жити нормально, по-людськи не зможемо. І тому слід робити все, щоб збагнути це якнайшвидше. Але, на превеликий жаль, агресивне бажання нищити й руйнувати поки що сильніше від інстинкту самозбереження

Левко Лук'яненко:

«Немає інтересів вищих від національних. Вони вершина, вищої від якої нема»

У бесіді цитується рукописний автобіографічний «Життєпис» колишнього політв'язня Л. Г. Лук'яненка, люб'язно наданий в розпорядження редакції. Слід зважити на те, що цей «Життєпис» написаний безпосередньо після того, як автор звільнився після чвертьвікового ув'язнення і відбував додаткове покарання у вигляді п'ятирічного заслання в Сибіру. Як на ті часи, за цей «Життєпис» цілком міг одержати третій строк.

Цитованого тексту редакторське перо не торкалось.

Голова Української республіканської партії (УРП), депутат Верховної Ради УРСР відповідає на запитання завідуючого відділом публіцистики **Леоніда Єфімова.**

— Признаюсь вам, Левко Григоровичу, що за словами одного прокурора, котрий був причетний до вашого засудження, я уявляв собі вас мало не як відчайдушного терориста з бомбами у всіх кишенях.

— Назвати його прізвище? Я добре знаю, про кого йдеться, бо саме він підтримував на процесі обвинувачення проти мене. Такі люди, як він, до того ж наділені владою,— справжнє нещастя для суспільства. Жертви власної хворобливої фантазії, вони самі вірять у те, що кажуть.

— Але, ознайомившись потім з деякими документами з кримінальної справи, я впевнився, що ваша небезпека для тієї системи, яку так сумлінно захищав від вас прокурор, зовсім не в тринітротолуолі. Боронь Боже, подумав я тоді, мати вас за свого політичного супротивника. Коли ж уперше побачив вас на фотокартці, то здивувався. Нічого спільного з образом непримиренного опозиціонера. Такий собі добродушний дядько із фольклорними вусами. Ніби ведучий з програми «На добраніч, діти!» Хто ж ви насправді?

— Чи припускаєте ви, що я зараз займусь такою безнадійною справою, як самооцінка?

«Я народився 24 серпня 1928 року в с. Хрипівці Городнянського району в сім'ї Грицька і Наталки Лук'яненків першим з чотирьох дітей».

З «Життєпису».

— Звичайно, запитання моє було чисто риторичне. І відповісти на нього спробую сам. Згодом, після кількох наших зустрічей, у мене склалось враження, що, незважаючи на те що кращі роки ваші пройшли за колючим дротом, ви свого минулого не віддасте нікому. Це тому, що завжди перебуваєте у злагоді із самим собою. Хтось із моїх колег по перу навіть назвав вас «людиною оголеної правди». Що ж до ваших переконань, то в усьому депутатському корпусі навряд чи знайдеться людина, менш схильна до конформізму, ніж ви. Що, безумовно, викликає певну повагу і у тих, хто не згодний з вами «по жодному з пунктів». Чим же пояснити, що ваші політичні опоненти можуть розраховувати лише на відверту ворожість з вашого боку?

— Відповім вам на це так. Я з глибокою повагою ставлюсь до всіх, хто в чомусь глибоко переконаний. Візьмемо, скажімо, сектантів від релігії, таких як баптисти або єговісти. Вони бачать наш світ досить своєрідним. Навіть проникнути в структуру подібного мислення дуже важко. Але серед них є й такі, котрі заради віри підуть на вогнище. Як я можу їх не поважати, хоч таке світосприймання мені зовсім чуже?

Чув, що в Іспанії є пам'ятник на братській могилі, де поховані разом і республіканці, і франкісти. Тут викарбувано напис: «Вони загинули за те, в що вірили».

Зворушливо до сліз, хоч, як ви, напевно, здогадуєтесь, я людина зовсім не сентиментальна.

Що ж до ставлення до комуністів, то я його ніколи не приховував і не приховую. І не лише тому, що остаточно зневірився в їхній ідеології,— як можна вірити в те, чого явно не може бути,— а й з причин іншого характеру. Вони завжди топтались по людях, котрі мали протилежний світогляд. І якби мордували і мучили лише мене, то це можна було б пояснити якимись властивостями моєї особи. Але вони мордували і мучили всіх, хто з ними був незгодний. Розправляючись не лише з живими, а й з мертвими. Зруйнували могили січових стрільців на Львівщині. А єврейські надгробки з кладовища у Радехові були використані як будматеріал.

— Ну, щодо демонтажу пам'ятників, то тут відзначились не лише комуністи.

— Маєте на увазі пам'ятники Леніну? Так от, якби їх було три-чотири на Україні, то я особисто нічого не мав би проти. Але маємо понад п'ятдесят тисяч! Недарма кажуть, що можна дискредитувати будь-який задум, довівши його до абсурду. Навряд чи на Корсіці, де існує справжній культ Наполеона Бонапарта, ми нарахуємо п'ятдесят тисяч його скульптурних зображень.

Ленін належить історії і хай належить. Але ж не перетворювати його на релігію, коли з ленінізмом пов'язано стільки нещасть?! Так, він був геній. Але пам'ятаймо слова Бісмарка: революцію задумують генії, здійснюють фанатики, а наслідками її користуються негідники.

«1942 року на Великдень у святково причепуреній хаті мати запропонували поворожити мені на псалтирі. Я загадав, і мати прочитали: «І омочиш руки свої у крові ворогів твоїх». Удруге загадав, і мати прочитали: «Коли не вмреш у тридцять три — тридцять чотири роки, житимеш сімдесят три»... Я хотів ще загадати, але мати сказали: «Доволі».

З «Життєпису».

— Скільки ж вам виповнилось, коли вам проголосили смертний вирок, згодом замінений на п'ятнадцять у таборах?

— Тридцять три.

— Тут псалтир явно виявився на висоті: «Коли не вмреш у тридцять три...» Але щиро сподіваюсь, що решта пророцтв, особливо щодо ворогів, не збудеться.

— Я теж сподіваюсь.

— Дозвольте, Левко Григоровичу, так би мовити, спіймати вас на слові. Ви сказали, що зневірились у комуністичних ідеалах. Тобто раніше вірили?

— Мабуть, вам уже відомо з моїх публічних виступів, що я був членом КПРС? І по закінченні юрфаку Московського державного університету, де, до речі, навчався одночасно з Горбачовим, мене розподілили в Радехівський райком партії на Львівщині. За призначенням виїхав негайно. У цих краях раніше не бував.

«Поїзд рухався на Львів. Кожної хвилини я бажав, щоб повстанці зупинили поїзд і взяли мене з собою. Стояв у відкритому тамбурі і вдивлявся у ліс та гори, посилаючи туди найпалкіші благання зупинити поїзд і взяти мене з собою. А потім приходила думка, що, може, підірвуть залізницю перед військовим ешелоном. І тоді ставав на сходи вагона і година за годиною так їхав, надіючись щасливо зістрибнути з вагона і пристати до повстанців. Леле, не зупинили поїзд ні до Львова, ні після Львова».

З «Життєпису».

— Мріючи про зустріч з повстанцями, ви, звичайно, мали на увазі УПА ОУН[1]?

— Авжеж.

— Таким чином, поширений міф про те, що антикомуністом ви лише стали, пройшовши все пекло колоній і пересильних тюрем, дійсності не відповідає. Ви ним фактично стали, ледь у вас прокинулась самосвідомість.

«Осінь 1943 року. Наша сім'я в саду, в окопі, бо наближається фронт. Від сусіднього села Пініївщини наступає Червона Армія. Батько стояли в саду і дивилися, як по дорозі наближається сіра маса. «Знову преться російська галайстра. Знову роби і роби, знову «дай» і «дай». Задурно. Знову голод і муки».

З «Життєпису».

— Тоді чим пояснити, що ви вступили в КПРС?

— А тим, що сподівався: оскільки КПРС була на той час єдиною політичною силою, то, перебуваючи в її лавах, щось зможу зробити для свого народу. Але швидко зрозумів, що штатного пропагандиста комуністичних ідей з мене не вийде, і перейшов в адвокатуру.

— І все ж таки хочу повернутись до питання, коли саме ви відчули, що політика

---

[1] Українська повстанська армія Організації українських націоналістів.

стає справою вашого життя. Сподіваюсь, не тоді, коли мати напророкувала, що призначено вступити в непримиренний конфлікт з дійсністю. Адже тоді ви були ще дитиною.

— Хіба можна уявити собі, що одного дня я прокинувся і вирішив, що Україну слід неодмінно відокремити від Росії? Думка про це визрівала поступово.

«За п'ять років мене сім разів у Москві образили хохлом. Кожен з цих сімох був моїм колегою і називав мене хохлом у доброму гуморі, так собі, між іншим, переходячи від одного слова до іншого. Я влучив момент і так само в доброзичливому тоні назвав його кацапом. І тут сталося несподіване: мій добрий колега різко зупинявся, повертався, витріщувався на мене, наче на якогось марсіянина, і кидав:

— Так ти націоналіст! А я й не знав...

— Чого це націоналіст?

— Ну, а як же!

— Називати хохлом можна, а кацапом не можна?!

— Ну, так же прийнято...

— Прийнято ображати національну гордість українців?

Жоден із цих сімох колег не забув того випадку і не підійшов до мене до самого закінчення університету».

З «Життєпису».

— Де перейшли до активних дій?

— У Радехівському районі. За півроку дійшов порозуміння з кількома людьми, котрі поділяли мої погляди. Ми не бачили іншого виходу, ніж створити підпільну партію під назвою Українська робітничо-селянська спілка (УРСС).

— Так, у сміливості вам не відмовиш. Це було наприкінці п'ятдесятих? Та лише за слово «підпільна» могли уліпити такий строк, що дають не за кожен найтяжчий злочин.

— Так воно згодом і вийшло. Коротше кажучи, я написав програму УРСС, яка навіть моїм однодумцям видалась надто гострою. Тоді написав інший проект, який пройшов по матеріалах справи як «нотатки».

— Навіть слідчий побоявся назвати це програмою? Тобто викладом основних принципів, завдань і цілей, що суперечили офіційній ідеології?

— Саме так. І хоч ми не лише не зробили жодного пострілу, а й подумки не мали наміру вдатись до антиконституційної боротьби, власті явно були смертельно перелякані.

— Серед вас був зрадник?

— Так, ним виявився Ващук, колишній друг Степана Віруна, котрий був першим, хто відгукнувся на мій заклик створити підпільну організацію. Отже, не минуло й трьох місяців після першої нашої фундаторської зустрічі, як усіх нас заарештували. У травні 1961-го Львівський обласний суд засудив мене до страти, інших — до тривалих строків ув'язнення.

— Мабуть, ви знаєте, що арешт ваш мав великий розголос за кордоном. 1982 року в Лондоні вийшла книжка М. Гелера і А. Некрича «Утопія при владі. Історія Радянського Союзу з 1917 року до наших днів». Про вашу справу — на моє прохання зроблено виписку — сказано так: «1961 року на Україні прокотилась хвиля арештів у зв'язку з розкриттям у Львові нібито підпільної організації «Українська спілка робітників і селян». Члени групи Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун та інші заперечували, проте, що їхня організація таємна. В програмному документі гуртка політика радянського уряду піддавалась критиці з погляду ортодоксального ленінізму. Учасники організації передбачали відділення України від СРСР як незалежної соціалістичної держави на підставі конституційного права на самовизначення. Керівник групи Лук'яненко, заперечуючи обвинувачення у створенні таємної організації, стверджував, що його група є законним представником української громадської думки... Процес Лук'яненка показав, що радянські лідери найбільше побоюються руху народів за самовизначення і готові до придушення таких тенденцій найнещаднішим чином».

Можна сказати, що ви передбачили хід подій принаймні на чверть віку наперед. І хоч судді вирішили, що вам можна інкримінувати зраду Батьківщини за найжахливішою з усіх статей — 58-ю, я відкрив Кримінальний кодекс УРСР і поцікавився, що саме становить цей склад злочину: перехід на бік ворога, шпигунство, видача державної або воєнної таємниці іноземній державі, втеча за кордон... Нічого подібного, за вашими словами, ви не чинили. Хоч до самої справи я добратися не зміг, і тому мені залишається довіритись висновкам таких авторитетних істориків, як Гелер і Некрич.

«Політична платформа програми УРСС становить грань поміж двох етапів визвольних змагань: до УРСС всі прояви боротьби ідуть в основному під гаслами збройної боротьби. Навіть ті групи, що зброї не мали, розглядали її як головне знаряддя своєї тактики. Вони були відлунням минулого етапу боротьби. УРСС — новий етап.

У програмі УРСС записано: «Методи досягнення нашої мети мирні, конституційні». Агітація і пропаганда — ось способи діяльності УРСС. Перехід до агітації витікав не із ненависті до зброї, а з ясного розуміння неможливості її: з історії-бо знаємо, що після поразки народу в загальнонародній війні та широкому масовому русі наступає період розчарувань завдовжки в ціле покоління. Всяку нову серйозну війну починає нове покоління. Таким чином, славне покоління бандерівців виконало свою історичну місію і більше від нього чекати нічого не можна було».

З «Життєпису».

— Ще один сюжет, якщо його можна назвати сюжетом, котрого навіть страшно торкнутись. Це про ваше ув'язнення. Двадцять п'ять років — і, як кажуть, від дзвінка до дзвінка. Півжиття на нарах. Проте найбільше вражає не строк сам по собі, хоч і його важко осягнути уявою. Вражає, що, відсидівши перші п'ятнадцять, ви, як сказано у наступному вироку, «на шлях виправлення» не стали і знову почали «займатись активною ворожою діяльністю проти Радянської влади з метою її підриву й ослаблення». Покарання явно не справило на вас ніякого враження.

«2.10.1961 року мене перевезли конопляною поштою до 7-го концтабору, що в с. Сосновиці Мордовської АРСР. На стінах у бараках висіли правила режиму, що привернули мою увагу незаконністю: на них не було позначено, хто їх ухвалив і хто санкціонував. Отже, документ, що визначав юридичний статус в'язнів, не мав юридичної чинності.

Концтабір лічив біля 1800 осіб, з них понад третина — українці, що переважно були повстанці — живе джерело інформації для вивчення нац.-визв. руху в післявоєнне десятиріччя. Я вважав себе щасливим, що попав у таке середовище».

З «Життепису».

— Щасливим у концтаборі?

— Саме так. Адже внутрішній стан людини визначає не так середовище, в якому вона опинилась, як мета, заради якої вона живе. Якщо така мета, звичайно, є і нею не поступаєшся після перших же випробувань. Можу послатись на власні спостереження про еволюцію поглядів моїх товаришів по нещастю, котрі провів у сосновському концтаборі. Позаяк закономірності виявляються на великих числах, я опитав доволі велику кількість політв'язнів. Про тих, хто виявився непохитним, згадувати не буду, імена більшості з них широко відомі за нинішніми політичними акціями. Але були і такі,— якщо українці, то переважно із Східної України,— котрі весь час розв'язували для себе дилему: продовжувати боротьбу і загнати себе у тюрми або пошкодувати самого себе, потихеньку відійти від активних діячів і спокійно прожити решту життя в затишному сімейному кубельці.

— Але, мабуть, довгі роки ув'язнення складались для вас не лише із занять соціологічними дослідженнями?

— На табірних жахах я зараз зупинятись не хочу. І на табірній «медицині» також, котра вправно перетворювала здорових людей на калік. Зауважу лише, що за непокору, страйки, голодівки нас перекидали з табору в психушки, з психушок у штрафні ізолятори. Та міра знущання з людини, котра існувала за брежневської «виправно-трудової» системи, опису не піддається.

Від нас вимагали одного — каяття. Лише у такий спосіб можна було врятуватися. Табірна адміністрація через свою агентуру поширювала чутки, що ніхто не вийде із зони живий, якщо не розкається у своїй діяльності. З роками про це вже відверто говорив уповноважений КДВ: «Як же ми можемо випустити вас на волю, якщо ви не роззброїлись. І продовжуватимете боротися проти нас. Ні, таких людей живими ми не випускаємо». І все ж таки мені пощастило вижити.

Термін ув'язнення минав 26 січня 1976 року. Аби не дати мені можливості заїхати до Москви, щоб розповісти кому слід про пережиті тортури, відправили додому на Чернігівщину під конвоєм і знову кинули у в'язницю. За місяць до законного звільнення!

Як точка на карті географічне поняття Чернігів мені сподобався. Але скільки не блукав містом, ніде не чув української мови.

«Що ж робити? Допустити загибель України? Нехай загинуть наші чудові пісні, наші звичаї, традиції, наша культура і оці чернігівські нестямні нащадки козацької крові і слави нехай зацвенькають по-московському та утнуть про «Дуню-тонкопряху» на крутих деснянських берегах?! О, ні! Хай краще я помру в тюрмі, аніж дивитись спокійно, як тут плюндрують Україну,— скільки маю сил, чинитиму опір русифікації! Не можна допустити, щоб ворог подужав, і я почав діяти. Спочатку сам. А у вересні 1976 р. Микола Руденко запропонував створити Українську Гельсінкську групу. Я пристав на пропозицію».

З «Життепису».

— І ви зовсім не боялися, що цього разу вас можуть розстріляти? Забули, що довелось пережити? Адже за першим вироком, як розповідав мені Яворівський, вас півроку тримали у камері смертників і ви мали час спізнати, що то за штука — передчуття «законної» кулі в потилицю.

— Яворівський перебільшує, не півроку, а два місяці з гаком.

— Перебільшує? Два місяці, щохвилини чекаючи, що ось-ось покличуть «з речами на вихід»?

— Та не покликали ж.

— Але, відбувши свої п'ятнадцять років, які були «даровані» вам навзамін страти, невже ані разу не замислились над тим, на що можете сподіватись, коли не «вгамуєтесь»? Я взагалі дивуюсь, чому наша табірна система, розрахована на те, щоб зламати людину, цього разу не спрацювала. Хоч досвід у неї чималий.

При нагоді я перечитав стенограми всіх політичних процесів сталінської епохи, які тільки зміг розшукати. Тоді ламались майже всі без винятку, хто ставав жертвами ДПУ — НКВС. Навіть люди, яких на Заході називали «сталевими». Щоб врятувати своє життя, вони зводили на себе такі наклепи, які перевершували сподівання Вишинського. Дещо я переписав у свій записник:

ІЗ СТЕНОГРАМИ ПРОЦЕСУ В СПРАВІ «АНТИРАДЯНСЬКОГО ПРАВОТРОЦЬКІСТСЬКОГО БЛОКУ»:

Б у х а р і н: «Мої контрреволюційні спільники і я на чолі їх робили спробу вбити справу Леніна, яку продовжує Сталін з таким велетенським успіхом».

Р а к о в с ь к и й: «Я повернувся з Токіо, маючи в кишені мандат японського шпигуна».

Г р и н ь к о: «На довіру я відповів зрадою, чорною, як ніч, і партії, і Батьківщині, і Сталіну... Я наважусь сказати про мою радість з приводу того, що нашу злочинну змову розкрито!»

Наскільки я можу судити, Левко Григоровичу, ніякої радості з приводу того, що вас ось-ось поставлять до стінки, ви не відчували. Чи подали касаційну скаргу на вирок? І якщо подали, то хоч якоюсь мірою визнавали свою провину? Як колишній наркомфін Гринько. Мовляв, «на довіру я відповів зрадою, чорною, як ніч».

— Ні, я все, що робив, визнав, але заперечував правильність юридичної кваліфікації моїх дій.

— Отже, п'ятнадцять років, можна сказати, минули для вас безслідно, і ви, ледве

звільнившись, знову поринули у політичну діяльність. За що вас цього разу «нагородили» десятьма роками особливого режиму, порівняно з чим інші режими — загальний, посилений, суворий,— можна сказати, курорти?

Камерне утримання, убивчо-строкатий одяг і такі умови, що колишній голова Одеського міськвиконкому Булавко, засуджений до особливого режиму за хабарі, писав відчайдушні скарги в прокуратуру: «Благаю, розстріляйте мене!»

Що ще впадає в око, коли читаєш вирок, ваша відмова від показань, які підсудні звичайно використовують, щоб знайти слова на своє виправдання і полегшити долю.

Засудивши вас на десять років, Чернігівський обласний суд додав до них ще п'ять років заслання, визнав особливо небезпечним рецидивістом і стягнув з вас на користь держави 59 крб. 62 коп. судових витрат. Так би мовити, цілком беззбиткове правосуддя.

Чому все ж таки так суворо? До того ж за статтею 62-ю, що передбачала покарання за «антирадянську агітацію та пропаганду» і давно вже вилучена з усіх кодексів, як стаття «про затикання рота?»

Я знову пошлюсь на вирок. Тут ідеться, зокрема, про те, що в квітні-травні 1977 року ви виготовили «рукописний документ» «Проблеми інакодумства в СРСР...», в якому за вироком твердите, «що з перших років існування СРСР радянські державні органи нібито фізично винищували тих осіб, які не поділяли світогляду, політики, практики більшовиків».

Що розцінено як наклеп на радянський лад.

У вироку йдеться також про те, що ви у співавторстві з Миколою Руденком та Олесем Бердником складали різні інші «документи», в яких містяться вигадки, начебто в СРСР існує беззаконня, процвітає бюрократизм, а на Україні зневажається рідна мова та ін.

Але все минається. Сьогодні тих, хто дотримується подібних поглядів, обирають у парламент.

«5 лютого 1977 року арештували Руденка і Тихого, у квітні Матусевича і Мариновича. Мене дуже радувало, що знаходяться все нові й нові люди, готові вступити до групи і заповнити прогалини в її рядах. Бачачи, що йдуть сатані в пащу, просто в тюрму — вони таки йшли,— справді взірцева жертовність за справедливість і волю. 12 грудня 1977 року заарештували мене».

З «Життєпису».

— Скільки ж ви пробули на волі?

— Близько двох років. Хтось навіть може подумати, що Лук'яненко так звик до колючого дроту, що іншого існування собі і не уявляє. Але ще під час слідства я добре знав про те, що на мене чекає, і було досить сумно. Ну, чим може протистояти в'язень своїм тюремникам? Оголосив голодовку протесту проти несправедливого арешту, не давав показання і відмовився від совітського громадянства. І уперше подумав про самогубство як не найгірший поворот долі. Чи варто мучитись десять років, щоб потім вийти ні на що неспроможним калікою? Єдина думка, що стримувала,— зробити це ніколи не пізно.

«1981 року із суворої зони взяли Андрія Турика до пермської тюремної лікарні майже дужим і за місяць відправили на той світ — так він заплатив за свій підпис під документом 18-х (звернення 1979 року до ООН про реєстрацію України як колонії).

1983 року 5 травня помер Олекса Тихий. Для мене цей рік був особливо важкий. Окрім власного балансування на грані життя і смерті, я втратив кращого побратима, а в жовтні померли батько і за десять днів після батька брат Віктор.

5 вересня 1984 р. у День пам'яті жертв червоного терору покінчив життя самогубством мій другий побратим Юрко Литвин. Цього ж року помер від нелюдських знущань Валерій Марченко. Він заплатив життям за те, що оприлюднив демократичному світові документ Міносвіти про прискорення русифікації українців.

1985 року напередодні Дня пам'яті жертв червоного терору не стало Василя Стуса».

З «Життєпису».

— Про вашу табірну одіссею, звичайно, можна розповісти багато...

— Облишмо вже цю невеселу тему! Бо почну подумки знову проходити всі етапи, котрі довелося пройти, усі бараки й камери... Запишіть лише, що 13 вересня 1986 року мене з Кучинської в'язниці перевезли до Пермської пересильної тюрми, звідки я вже мав не вийти. Уникнути смерті допоміг лише великий досвід і... молитва, що сам її склав.

— Я гадаю, що не лише вашим друзям, а й вашим ворогам вельми корисно знати, за яких умов ви формувались як політичний лідер. Не знаючи хоча б у загальних рисах вашого гулагівського «досьє», не можна шукати спільної мови, без чого не обійтись сьогодні ані «правим», ані «лівим». Беручи до уваги також, що очолювана вами Українська республіканська партія — найпослідовніша антикомуністична сила в республіці. Тому я так докладно про це розпитував вас. До речі, як ви згадуєте про своїх тюремників?

— Повірте мені, багатьом я знаходив виправдання. Серед них були зовсім непогані і навіть доброзичливі люди. Нічого не вдієш, така служба. Хоч зустрічались і такі, котрі були катами за покликанням. Вони мучили людей з превеликим задоволенням. Старалися більше, ніж вимагало начальство.

«За першим разом вони покалічили мене. На цей раз вирішили знищити морально і спрямували до Рибинської психлікарні для дослідження психічної повноцінності. І хоч начальник корпусу, де я був, і головний лікар психлікарні казали, що мені нічого в них робити, під тиском КДБ через місяць мене виписали з діагнозом «іпохондричний синдром» і визнали за інваліда II групи. (Коли ж, звільнившись 1976 року, я хотів скористатись з цієї інвалідності для одержання пенсії, з Рибінська надіслали довідку, що я не інвалід, а інвалідність вони дали мені тимчасово для відпочинку — які добродії знайшлися)».

З «Життєпису».

Що ж було далі, мабуть, вже відомо, хоч відомо, звичайно, не все...

«Я можу ризикувати собою, але не маю права наражати інших на неприємності. З огляду на це і закінчуючи свої спогади, мушу проминути деякі факти та певні імена і цікаві моменти з нашого в'язенського життя».

З «Життепису».

— Перші кроки після Сибіру? Шановне товариство обрало мене головою Української Гельсінкської спілки, на основі якої згодом створено Українську республіканську партію. 5 листопада минулого року наша партія зареєстрована Міністерством юстиції УРСР і їй надано статус юридичної особи. Багатопартійність на Україні стала реальністю, але я вважаю, що це лише добрий початок.

— Яке, на вашу думку, нині співвідношення сил в республіці? Звичайно, я маю на увазі не суто пропагандистську оцінку, а реальний стан речей. А втім, на це запитання з якихось тактичних міркувань ви, можливо, і не відповісте.

— Чому ж, відповім. І відповім докладно. Адже ми не підпільники і нам нема чого приховувати, до того ж уже оприлюднили свою програму і статут.

Якщо історія — це безперервна зміна однієї комбінації сил і пріоритетів іншою комбінацією сил і пріоритетів, то нині політичний атлас виглядає так. Протягом тривалого часу Компартія посідала неподільне панівне становище і свавільно керувала державою. У цей період під її керівництвом провадилась асиміляторська політика. Але і в роки, які прийнято називати роками перебудови, вона, поступово втрачаючи авторитет і здаючи ідейну позицію одну за одною, вирішальне слово залишала за собою. Як носій людиноненависницької класової моралі, ворожої людському розвитку, ця партія історично приречена на поразку. Її останній оплот — адміністративна влада з армією і репресивними органами. Хоч з розвитком демократії й розширенням свободи ставка на силу, на сексотів, таємні суди і сибірські концтабори, що довгі роки тримала всю систему «на плаву», зараз себе не виправдовує. Тепер перед Компартією вперше з'явилась перспектива доводити свою правоту у рівному ідейному герці. Вона боїться такої перспективи, бо чи може виправдатись? Але зброї не складає. По всій республіці роз'їжджаються більшовицькі агітатори, котрі, не добираючи слів, лають Українську республіканську партію, Рух, інші демократичні організації, звинувачуючи нас у тому, що саме через нас з полиць магазинів зникли товари. Мовляв, у всьому винні демократи й націоналісти. Поверніть добродіїв комуністів до однопартійної влади,— і все відразу з'явиться.

— Ну, щодо агітаторів, то комуністам слід би у вас повчитись. Жовтневий, як ви його називаєте, переворот бере свій початок саме з мітингової стихії. Але по деякім часі всі червоні агітатори залишили майдани і зачинились у кабінетах. Таке поняття, як більшовицький оратор, просто перестало існувати. Мітинг як спосіб політичної боротьби відродили «неформали». За вашими лідерами пішла певна частина людей, котрих ви можете куди завгодно спрямувати. Тож не ображайтесь і на агітаторів іншої партії, якщо вони вдаються до цивілізованих прийомів, прийнятих в усьому світі.

— Цивілізованих прийомів? Нещодавно на Чернігівщині був заборонений мітинг цілком лояльної партії «Зелений світ». Незважаючи на те, що я як депутат Верховної Ради і голова Української республіканської партії, своєчасно вдарив телеграму голові Городнянської міськради Сотнику. Мало того, місцеві власті замірились будь-що мітинг зірвати, тому що люди все ж таки зібрались.

В який же спосіб? У натовп мітингуючих в оточенні міліціонерів врізалась група найманих «співаків». І щоб не дати змогу виступити самодіяльному хору і заглушити промовців, почали співати самі. Це було б смішно, якби не було сумно. Іншого разу хористів побили, депутату Гудимі почали викручувати руки. (А потім його побили і на Вінниччині).

Звичайно, ви можете зауважити, що цей ганебний напад вчинили не рядові комуністи. Справді, так воно і було. Як виявилось, серед нападників були в основному штатні функціонери, котрі повдягались у селянський одяг, щоб діяти «від народу». Але якби не було рядових, не було б над ними партапарату. Вони, рядові, утримують цей партапарат, сплачуючи внески, і тим самим поділяють його політичну лінію. Тим самим схвалюючи викручування рук і лупцювання патріотично настроєних співаків.

У свій час рядові комуністи, певно, не знали або вдавали, що не знають, які чорні справи чинились з огляду на «світле майбутнє». Але зараз жоден з них вже не може послатись на свою необізнаність. То чому не виходять з КПРС?

— Якщо це ще «не пізно», тому що наша бесіда вже завершується, хочу застерегтись. З самого початку я не мав наміру вступати з вами в будь-які ідеологічні суперечки, хоч не всі ваші погляди поділяю. Моя мета інша — зрозуміти вашу позицію. У зв'язку з чим хочу запитати: чи не вважаєте ви, що визнання свободи совісті передбачає не лише вільні стосунки з Богом, а й виняткове право на світогляд у широкому розумінні? Зокрема, і право на вибір, в якій партії перебувати. Наскільки коректно втручатись у це ззовні? Адже ніхто ще не закликав членів УРП, щоб вони поздавали свої партійні квитки, коли такі у вас існують.

— Я знову наполягаю на тому, що кожен, хто перебуває в КПРС, поділяє відповідальність. Але християнське віровчення завжди залишає людині шанс. Пам'ятаєте, апостол Павло, до того як став апостолом, був гонителем. А привівши в порядок душу, був зведений у ранг святих.

— Чи всі, хто виходить в КПРС, заслуговують, на вашу думку, на повагу?

— Ні, не всі, на жаль, є й такі, що спекулюють на політичній кон'юнктурі.

— Уже не лише на мітингах, а й з парламентської трибуни лунає заклик судити КПРС. Тим часом не без впливу опозиційних сил Компартія стала вже не такою, якою була. Адже ви самі сказали, що вона розпочинає доводити свою правоту у рівному ідейному герці. І якщо вважати її правонаступницею усіх злочинів сталінської генерації...

— Чому лише сталінської? І хрущовської, і андроповської, і брежневської.

— ...то з таким же успіхом можна вважати, що УРП прийняла естафету від ОУН. Хоч вважає себе дитям Гельсінкських угод, якими проголошено незаперечний пріоритет прав людини над суто національними інтересами. Чи не так?

— Це хтось з основоположників, здається, сказав, що істина конкретна. Немає для України нічого важливішого зараз, ніж національне відродження.

— Не можна не погодитись з вами. Але на якій платформі? На платформі взаємної ненависті? При всьому моєму внутрішньому протесті проти того, що діялось навколо справи Степана Хмари, те, що він проголошував на мітингах, відштовхнуло навіть багатьох відомих діячів радикальної орієнтації. Вони стали під прапори Дмитра Павличка, а не ваші. Під прапори поміркованіші і, я б сказав, сучасніші. Сам чув, як Павличко сказав на письменницьких зборах: «Румунський шлях — не для нас». А ось недавно я бачив листівку, виготовлену засобами розмножувальної техніки, де «правим» уготовили долю Хоннекера і Чаушеску.

Так, на Україні вже лунають, на щастя, поки що поодинокі вибухи.

— Українська республіканська партія не має до будь-яких терактів найменшого стосунку. Ознайомтесь з її програмою, і ви переконаєтесь, що наш шлях до перемоги чисто конституційний.

— Але повернімось вже ж таки до проблеми громадянського миру.

Я чув, що в Західній Україні закладається пам'ятник командуючому Українською повстанською армією генерал-хорунжому Роману Шухевичу. От якби, за вашою власною логікою, на цьому пам'ятнику згадали і тих, хто від його руки загинув, то це був би вже не румунський, а іспанський варіант, котрий в свій час розчулив вас до сліз.

А поки що КПРС лякає людей бандерівщиною, а УРП — комуністичними репресіями, і знову серед людей оселяється страх. Не для того, щоб вам полестити, а цілком щиро: ви справляєте враження прозірливого політика. То чому ж ви не хочете погодитись з тим, що КПРС здаватиме позиції лише до певного рубежу, хоча б з інстинкту самозбереження? Що ж до того, кого треба судити, то не партії в цілому, але катів у лавах партій, котрі ще живі і «достойно» представляють як «наших», так і «ваших».

Ні, без нових концтаборів обійдемось. Судити треба, як полюбляють висловлюватись журналісти, судом історії.

— Залякують бандерівщиною? Степан Бандера був справжній національний герой.

— Хтось із відомих істориків, якщо не помиляюсь, Покровський, сказав, що історія — це політика, обернена в минуле. Тому й писали її політики. Знаю про Бандеру лише жахи з газет. Тим часом вже давно слід було б надати слово саме історикам, та й далеко не всі вони з вами погодяться.

Що можете сказати про вплив УРП на розвиток подій у республіці?

— У недооцінці сил противника і переоцінці своїх власних завжди прихована небезпека. Ми цілком усвідомлюємо, що Республіканська партія ще не охопила всю Україну, так само, до речі, як і Рух.

— Чи готові ви співробітничати з іншими партіями? Коли не співробітничати, то хоча б шукати спільну мову? Чи виключаєте можливість діалогу з комуністами?

— Не виключаю, аби це була не залежна від Москви громадська організація.

— Як ви оцінюєте нинішній стан Руху?

— Вважаю, що свої кращі часи він уже пережив. З розширенням свободи політичної діяльності і появи нових партій значення його зменшуватиметься. Тобто він відіграватиме свою роль доти, доки процес формування партій не завершиться.

— Я ознайомився з програмою УРП. Партія проголошує своєю метою створення незалежної соборної держави, стверджує абсолютну цінність життя, свободи, самобутності людини і кожної нації, а також визнає в політичній боротьбі лише мирні засоби. Але щодо тактики партії, то вона часом суперечить програмі і багатьох не лише відштовхує, а й лякає. Існує вираз: людина вільна доти, доки вона не посягає на волю інших. Цілком закономірні акції протесту часом проводяться так, що виходять за межі, я б сказав, здорового глузду. Скажімо, перекривається рух громадського транспорту, й жертвами політичних заходів стають сотні ні в чому не винних людей, котрі поспішають у своїх невідкладних справах. Коли, на своє нещастя, патріарх Московський і Всея Русі Алексій Другий замірився відвідати Київ, ігумену Фролівського монастиря Антонію били ногами. Тоді ж натовп збуджених людей, котрих велика політика відштовхнула від Бога, перекрила усі входи в Софію. Здавалось, ще хвилина і...

— А сталося це тому, що московський священнослужитель приїхав до нас явно несвоєчасно. Лише за тиждень після глави Української автокефальної церкви патріарха Мстислава. До того ж приїхав не для того, щоб вклонитись нашій святині, а з чисто політичних міркувань. Довести, що свята Софія належить не Україні, а Москві. Обурення віруючих можна зрозуміти.

— Але для чого ж бити генералів? Мені розповідав начальник УВС м. Києва Валентин Михайлович Недригайло, що стояв того дня на площі, що і його хтось уперіщив дрючком по голові. Хвала його витримці. Бо спецзагони були напоготові.

— Ніяких наказів про побиття генерала наша партія не віддавала. Просто це знайшло вихід обурення людей провокацією московської церкви. Що ж до екстремізму як такого, то він, мабуть, корисний тим, що збуджує думку і заважає поміркованим пристосовуватись до кон'юнктури. Але екстремісти небезпеки собою не становлять, бо їх мало і вони нездатні на серйозні рішення.

— Як на мою думку, некерована демократія так само небезпечна, як і диктатура. Крайні зліва не менш небезпечні, як і крайні справа. Принаймні давно доведено, що зупинити натовп значно важче, ніж повести його за собою. Завжди знаходяться люди, ладні громити що завгодно і кого завгодно, досить їм лише назвати «адресу».

— Мені це добре відомо. Згадаємо хоч недавні події.

Першого жовтня представники народу з усієї України прийшли на вулицю Кірова зі своїми вимогами. Але горезвісна парламентська більшість демонстративно відмови-

лася поставити питання про відставку Масола. Другого жовтня студенти оголосили голодовку.

Здавалося, що проти непокірних ось-ось буде застосовано силу. Депутат Віталій Рева, перший заступник міністра транспорту УРСР, прямо закликав установити в Києві воєнний стан. Проте студенти не давали для цього ніякого приводу, а тим часом щодня надходили нові вісті з усіх областей України про їх підтримку.

На вулиці Кірова і в парку людей не зменшувалося. Напруження зростало. На 15 жовтня співчуття голодуючим і обурення бездушністю влади досягло тої кульмінаційної точки, коли найменша іскра могла спричинитись до вибуху. Люди були готові прорвати кордон міліції і взяти штурмом будинок Верховної Ради. А потім? Пустили б у дію спецзагони, полки, що причаїлися на околицях Києва. Можлива кров і на кілька років перемога реакції.

Отже, чи можна було перемогти в Києві у жовтні? Навряд чи. Ймовірніше, що демонстрантів би розстріляли. Але коли б у Києві й перемогли, то лиш на кілька годин, бо ми не готові до вирішального двобою в масштабах всієї України. Величезна кількість демонстрантів, що заполонила вулицю Кірова від Верховної Ради до самого низу і аж ген далі, стояла в напруженому чеканні. Хтось мусив остудити ці розпечені голови. Задля майбутнього руху хтось мусив пригальмувати сьогоднішній темп. І я став перед мікрофоном. Ні, не покликав до штурму Верховної Ради або суду над КПРС. Я говорив про право будь-якої групи громадян утворювати будь-яку політичну партію, в тому числі й комуністичну, аби вона була лише незалежна від Москви. Своїм виступом я спрямував напруження в русло звичайного мітингу. Це була пропозиція мирного виходу з кризи. Її прийняла протилежна сторона, і ввечері Верховна Рада ухвалила акт національного примирення на умовах студентів.

Нам треба ще час для підготовки. Ми швидко нарощуємо сили. Згадайте, в яких умовах відбувався перший з'їзд УРП у квітні 1990 року. Згадайте політичні умови, що були рік тому, два роки тому. У жовтні 1988 року не один із нас був ще на засланні, а на Україні хапали до буцегарень, штрафували, виганяли з роботи і вузів. Ні, ми доволі швидко наступаємо.

Але імперія, що створювалася багато сторіч, не може розвалитися за два роки. І щоб, розвалюючись, не поховала під своїми руїнами наші найближчі плани, мусимо бути розважливі і не довести конфлікт до застосування проти нас зброї. Що ж потрібно, аби демократичні сили і швидко наступали, і не спровокували криваву розправу? Для цього треба зміцнювати обласні організації, засновувати їх у кожному районі, а також осередки в селах. Аби ця мережа була спроможна витіснити комуністів з усіх щаблів влади й усіх ланок суспільного життя. Я кажу про організаційну мережу демократичних сил, а не лише Руху, УРП чи Демократичної партії. Цим самим я виступаю за продовження співпраці усіх патріотичних сил у боротьбі проти ворогів демократії та свободи.

Отже, ми за мирний шлях. Це лише у збудженій уяві секретаря Чернігівського обкому Лісовенка я нібито зібрав у Закарпатті десятки тисяч бойовиків, які тільки й чекають на мою команду, щоб розпочати наступ на Київ.

— Мені хотілось би знати ваше ставлення до СНУМу, тобто Спілки незалежної української молоді.

— Організація СНУМ нам не підпорядкована. Зближення лише на ідейній основі. У СНУМі є дуже гостре крило, звідки навіть на нашу адресу лунають звинувачення в поміркованості. Молоді завжди максималісти. Але у них немає ані історичної пам'яті, ані історичного досвіду.

— «Україна — для українців?»

— Так, але наше гасло інше: «Україна — для громадян України». А втім, ви нашу програму читали.

— На які кошти існує ваша партія?

— Партійні внески, пожертвування, в тому числі і від української діаспори.

— Який вищий керівний орган вашої партії? Бюро? Секретаріат?

— Рада партії, що складається з 78 осіб. А між засіданнями Ради постійно діє провід у складі голови, двох заступників, сімох секретарів.

— Наскільки він ефективно діє?

— У нас ще не все гаразд з дисципліною. Не всі рішення виконуються.

— Чи маєте штаб-квартиру?

— Ні, як на сьогодні — не маємо.

— Машину?

— Теж не маємо. І щоб дістатись, скажімо, на сесію і назад, витрачаю три-чотири години.

— Передбачаєте свій друкований орган?

— Так, газету «Самостійна Україна», яку теж уже зареєстрував Держкомпрес.

— Я свідомо не запитую вас, чи любите ви в свій вільний час вирізьблювати по дереву...

— ...або поратись у садочку? І на цьому спасибі, бо це доволі банальні запитання, котрими мучать всіх інтерв'юйованих. Але все ж таки одне захоплення у мене є, що його не можу порівняти з жодним іншим. Це відчуття, що у будь-який час можу вільно вийти з своєї хати під Києвом, а повернувшись додому, дістати з кишені ключ... Сподіваюсь, ви зрозумієте мене.

— Чи є у вас особиста охорона?

— Звичайно, і дуже надійна. Це моя дружина Надія Іванівна.

Бесіду закінчуємо. Бо колишній в'язень табору № 7 для політв'язнів поспішає на зустріч з «бунтівником» Борисом Єльциним.

ЖІНОЧИЙ ПОРТРЕТ ПРИ СВІТЛІ СИЛУЕТІВ

ІРИНА ЛОБОВИК

Розпочнімо зі спогадів:

Перебираю зілля, від роси срібне.
А яке ж то мені потрібне?
Шовкове стебло, оксамитовий лист.
Невже ми разом були колись?

Цими рядками з книжки шостої за 1979 рік журналу «Литературная учеба» почалося моє знайомство з творчістю ще однієї української поетеси. Російськомовний варіант виявився не дуже вдалим: відчувався опір матеріалу в руках перекладача, хоча у верлібрах завдання і полегшувалося відсутністю рим (власне, це був майже підрядник); в іншому ж випадку перекладачеві ставало на заваді незнання українського фольклорного підгрунтя оригіналу... Отож більше запам'яталися фрагменти українських оригіналів, наведених у післямові до журнальної добірки. І запам'яталося ім'я: Галина Гордасевич. Власне, до цього імені теж привернула увагу післямова. Во перша ж фраза в ній викликала внутрішній спротив: «У цих віршах нема нічого надприродного: ніякого епатажу». Господи, подумалося, та чи ж без епатажу не обійтися? І далі: «Голос несильний, такий не перекричить інших...» Наче обов'язково поетеса має когось перекрикувати... Аж затим автор післямови подавав глибокий і грунтовний аналіз поетичного доробку авторки.

Нині відомо, що Галина Гордасевич не лише пише, а й перекладає поезії з англійської, чеської, польської, російської. Окрім того, пробує свої сили в драматургії... але чи не найцікавіша видається така триєдність в її особі: поет — прозаїк — критик.

Отже, почнемо спочатку. В літературному портреті «Полуничне віконце» критик Галина Гордасевич класифікує відомий вірш Ірини Жиленко «У мене є друг» як: «... таке цілком у стилі цієї поетеси наївно-лукаве кокетування з читачем». Але ж згадаймо вірш самої Г. Гордасевич, що відкриває перший розділ збірки «Слід зірниці»:

Ходім зі мною, читачу, ходім,
Ходім зі мною в мій веселий дім!
Він вранці розчиняє вікна сонні,
Він білі стіни гріє вдень на сонці,
А ввечері вогнями весь кипить,
Ну, а вночі — вночі спокійно спить.

Мабуть, у цьому вірші при бажанні теж можна знайти щось від кокетування з читачем?..

Далі, в тому ж «Полуничному віконці» Галина Гордасевич запитує: «А кому ж моя книжка потрібна, хто її буде читати?» І тішиться думкою, що, можливо, «... навіть є якийсь свій читач і в Галини Гордасевич, і йому буде цікаво: а що ж на цей раз натворила його улюблена авторка?..» Тож, попри наявне таки «кокетування», письменниця не байдужа до свого потенційного читача. І це дає підставу в розгляді її критичної діяльності скористатися її ж, Галини Гордасевич, зброєю, її літературними прийомами. Уявімо собі, ніби критик Галина Гордасевич сіла й написала про жінку-письменницю, котра випробовує свій хист в царині і поезії, і прози, а на додачу ще й критики. Як би з таким завданням упоралась шановна Галина Леонідівна?..

Критик Галина Гордасевич має гострий аналітичний розум і гостро-іронічне перо. Як то кажуть, не доведи Господи потрапити на кінчик пера цій жінці — певно, так думає багато хто з літераторів, особливо тих, що відчувають за своїм письмом незахищеність і певні вади. Во ж смілива критикеса напише у своїй статті все, що думає, не зважаючи на заслуги й ранги літератора, так приперчить і висвітлить неоковирності й відверто самопародійні рядки, що її рецензія добре дасться взнаки авторові. Можливо, тому мені не траплялися рецензії на саму Галину Гордасевич. Чи ж не остерігаються колеги по перу писати такі статті, побоюючись гострого пера самої Галини Гордасевич? І чи не цей брак уваги компенсує сама Галина Леонідівна у власних літературних розвідках: бо ж яких тільки відомостей про саму авторку не отримуємо з дванадцяти літературних портретів, зібраних під обкладинкою збірки «Силуети поетес»! І про «мудрого» кота Галини Гордасевич, котрий уміє відрізняти живих птахів від їхнього телезображення (110); і про те, що улюблене місце відпочинку письменниці — Пуща-Водиця (236); і про дати виходу першої збірки віршів «Веселки на тротуарах» (1966 р.) та другої — «Наречена сонця», що з'явилася у видавництві «Донбас» аж десять років потому, і що цим вона «завдячує» одній особі (видавцю-інкогніто); ми дізнаємося і про те, що народилась майбутня письменниця «в маленькому, з давніми історичними традиціями місті Кременці, було воно тоді на території панської Польщі, тож доля в мене (тобто в Г. Гордасевич. — І. Л.) була складною, іноді, може, трагічною, як доля моєї

землі» (с. 9). В один з розділів (с. 78) письменниця вплітає історію свого знайомства з майбутньою героїнею літературного портрета «Гармонія радості і печалі» — з Наталею Кащук. І ще читач дізнається, що за можливості вирватися на кілька днів з Донецька до Києва їй «... треба оббігати всі редакції і видавництва, провідати всіх знайомих і, звичайно, заглянути бодай у якийсь магазин» (с. 8)... Цю та силу-силенну іншої побутово-біографічної інформації читач надибує майже у кожному літературному портреті. І це є неодмінним атрибутом, власне, літературним прийомом, з допомогою якого авторка белетризує свої критичні статті, робить їх колоритнішими, цікавішими для читача. Бо ж, погодьмося, надто набридає читати теоретичні розмірковування та розумування значної кількості критиків, що збиткуються з бідного об'єкта рецензії, демонструючи при цьому свою ерудованість і хист на вирваних із контексту твору, беззахисних, а почасти й просто не зрозумілих читачеві фрагментах... Так, не дуже цікаво читати такі рецензії, особливо зараз, коли з'явилася безліч нових видань і на голови читачів обрушилася лавина різнопланової інформації. Зауважимо й те, що рецензії, переобтяжені літературознавчими термінами, сухими теоретичними розмірковуваннями, читає хіба що вузьке коло фахівців. Галина Гордасевич іде іншим шляхом, намагаючись заглибитися у психологію творчості письменника. При цьому велику увагу вона приділяє доробку жіночої половини красного письменства, що й засвідчує нещодавно виданий збірник літературних портретів.

Отже, «Силуети поетес». Дванадцять літературних портретів. Дванадцять імен. Дванадцять особистостей і поетичних світів, таких відмінних один від одного, таких різних... Неоднаковою мірою пощастило осягнути ці поетичні світи, не всі портрети художньо рівноцінні, не в усіх конкретних випадках змогла авторка дати глибокий аналіз поетичної творчості жінок. Але в цілому книжка вийшла цікавою, читається зі справжнім інтересом.

То хто ж таки переважає в особистості Галини Гордасевич? Поет, прозаїк чи критик? Яка найсильніша грань її літературного обдарування? Яка іпостась найяскравіша? Одразу ж можна відповісти: поетеса Галина Гордасевич невіддільна від прозаїка Галини Гордасевич і так само невіддільна від критика. Бо ж і сама вона не дає забувати читачам про ці грані свого обдарування, посилаючись часто-густо у своїх літературно-критичних статтях на власні твори. От тільки-но читач зосередиться на дослідженнях критика, на ході її думки, заглибиться в аналіз творчості об'єкта її уваги, забувши про інші іпостасі авторки статті, як тут же вона нагадує: а от я з цього приводу писала так-то й отак-то (подається, цитата із власного вірша або ж переказ власного прозового сюжету). Спробуй, читачу, забудь, що маєш справу з поетом, прозаїком і критиком в одній особі! А, наприклад, у літературному портреті Любові Голоти «Світ починається з любові» авторка наводить повністю свій вірш, і звучить той вірш цілком доречно у контексті літературного портрета. Майстерно вплітаючи такі собі ліричні відступи з цитатами власних творів, Г. Гордасевич пожвавлює літературно-критичний матеріал, а разом з тим і наводить паралелі, робить порівняння та зіставлення двох творів різних авторів, при цьому дивлячись на обидва твори відстороненим оком, оком незацікавленого поціновувача.

Пригадаємо статтю «Сім прекрасних легенд» (журнал «Дніпро», 1986, № 3). У тій статті є авторське самопояснення, чому саме вона змушена «... говорити, посилаючись на власні повісті та оповідання. Знаю, що ризикую викликати звинувачення в нескромності, бо якось воно не заведено, щоб письменник писав сам про себе. Але я відразу застерігаю: аналізуючи свої власні твори, маю на меті пояснити, що я хотіла ними сказати, і зовсім поминаю, як я це сказала. Цілком можливо, що мої задуми не вдалося втілити в достатньо яскраві художні образи, оскільки в тих, зрештою, нечисленних відгуках на мої книжки я не побачила саме того, до чого прагнула: щоб мене зрозуміли». Отже, є ще одне завдання: прагнення якнайповніше самовиразитися, бажання допомогти читачеві осягнути внутрішній світ письменниці...

Колись у статті «Не поспішайте в письменники» Юрій Нагибін зазначив, що нема нічого більш нерозумного і шкідливого, аніж вимагати від літератора, щоби він писав так або інакше, бо в літературі не існує не лише правил, а й рецептів. Не знаю, чи знайома письменниця з цими думками Нагибіна, тільки золоте правило самої Галини Гордасевич — ніколи не повчати, не давати рецептів письма, не нав'язувати свого світобачення і світосприймання, а навпаки: намагатися збагнути інший світ, іншу психологію, іншу душу... І це письменниці часто вдається, особливо при розгляді жіночої творчості — бо хто ж, як не жінка, може зрозуміти посестру по перу... Переконливим доказом такого тонкого розуміння і глибокого проникнення в таємниці творчості є збірка літературних портретів «Силуети поетес».

І ще один елемент методи критика: у кожній рецензії, в кожному літературному портреті авторка акцентує на таких складових, як колір, світло, простір, музика. Якось не довелося мені помічати, щоб інші критики так переймалися питаннями: скільки разів письменник називає той чи інший колір. Г. Гордасевич з точністю бухгалтерського підрахунку називає цифру, яка кольорова гама притаманна тому чи іншому письменникові... Галина Гордасевич надає цим моментам великого значення. Тож, наприклад, із портрета Ірини Жиленко «Полуничне віконце» читач дізнається: що авторка його «...не шкодувала часу і підрахувала, що в збірках Ірини Жиленко (за винятком вибраного, де вміщено вірші з інших збірок) назви кольорів вжито 1059 разів. Найбільш «кольорова» її збірка «Автопортрет у червоному», на неї припадає чверть загального числа, найменш — «Останній вуличний шарманщик», там кольори згадано лише 118 разів. А ось самі кольори: блакитний, золотий...» Далі йде довжелезний список кольорів, а затим ще й прикметників, які вживає у своїх збірках Ірина Жиленко. Чесно кажучи, я особисто ніколи не додумалася б розглядати творчість поета під таким кутом зору, аналізуючи та вивчаючи палітру

кольорів у його віршах, а тим більше підраховувати з такою точністю кількість вжитих кольорів. І тому, коли вперше звернула увагу на цю особливість рецензій Г. Гордасевич, подумала: «Може, так і треба писати критику? Отак заглиблюючись в поетичний світ іншого поета, так до тонкощів усе проаналізувати та підрахувати...»

Цим же прийомом скористалась Галина Гордасевич і при створенні літературного портрета Світлани Йовенко «Сильна слабка жінка». Спочатку читач дізнається, що творчість поетеси при першому знайомстві справила на авторку портрета «... дуже суб'єктивне враження чогось холодного і біло-голубого». А далі Галина Гордасевич знову вдається до математичних вимірів: «...перевірила, підрахувала,— у віршах Світлани Йовенко зустрічається рожевий колір, зелений, чорний, золотий, багато червоного, але все ж більше всього відтінків синього, сивий, білий. Блакитний колір обкладинки (двох перших книжок С. Йовенко. — І. Л.) був не випадковий, обидва художники вловили найхарактерніший епітет Світлани Йовенко. Може, саме ці та подібні епітети і створюють ту прозору й холодну атмосферу віршів Світлани Йовенко, схожу на гірське повітря — дуже свіже, дуже чисте, а дихати з незвички нелегко».

Саме на прикладі літературного портрета «Сильна слабка жінка» можна довести штучність, неефективність «кольорової методи» Г. Гордасевич. По-перше, навряд чи можна було обмежитися розглядом тільки двох перших поетичних збірок С. Йовенко — «Голубе полум'я» та «Обличчя вітру», іще побіжно згадано поему «Чілі — птахо моя», якщо в передньому слові до збірки («Кілька слів на захист цієї книжки») Галина Гордасевич інформує, що, власне, ідею її створення підказала їй Світлана Йовенко. І тут же зауважує, що про Світлану Йовенко можна написати більше. Чому ж письменниця обмежилася рамками рецензії, видрукуваної багато літ тому («Жовтень», 1976, № 1)? Щоправда, ця рецензія була чи не найгрунтовнішою в ряді тогочасних відгуків на ті дві перші збірки поетеси. «Сила жінки — в її слабкості» — цей афоризм надто глибоко в'ївся в мою свідомість. А Світлана Йовенко ніяк не вкладалась у рамки цієї мудрості. Вона була сильною...» — так розшифровувала тоді витоки поетики Світлани Йовенко Галина Гордасевич. І справедливо зазначила Наталя Черченко у книзі роздумів про літературу і літераторів «Любов зобов'язує...»: «Треба по-справжньому любити літературу, поважати своєрідність, нетотожність твого чиємусь світосприйняттю, щоб ось так відверто визнавати помилковість своєї думки стосовно іншого поетичного світу. Саме ця любов, повага, розуміння неодновимірності й складності творчої праці допомогли Галині Гордасевич повірити, що сила поезії С. Йовенко — в її душевній міцності і людській мужності, в тому, що «вона була сильною». Все це так. Але в часі минулому. Рецензія була дійсно грунтовною і аналітичною. Але ж це тільки ескіз до портрета сьогоднішньої Світлани Йовенко, автора понад десятка поетичних збірок, серед яких дві книжки вибраного. Розгляд цих книжок спростовує давні враження Г. Гордасевич від поезії Світлани Йовенко як «від чогось холодного, біло-голубого»... Навпаки, домінує в творчості Світлани Йовенко епітет «золотий, -а, -е». Золоті: завія, тиша, вода, річка, земля, Софія, сад, листок, лев, задума, вітер, сонце; золоті піщини, «м'якого світла золота печаль», «вільготна Кончі золота яса», «спішили хмари — золота й червона», «золотіли бджоли», «маківочка — личко золоте», «голуба стежина... з кущів ожини десь визирає зором золотим», «сонця пурпурна кров золотом буя», «дівчинка... мов кульбаба, вся золота», «і золотіє місяць горілиць», «мій золотий у клітці золоченій», «золота я в сонці була — вітер хмароньку звіяв», «у золотому літеплі життя», «небокрай рожевів золотий», «сто вікон золотих», «людино золота», «в тебе лице золоте», «я віддаюсь у золотий полон» і т. д., і т. ін. Коли й сталася метаморфоза з палітрою кольорів у поетиці Світлани Йовенко — чи ж це не привід для зіставлення порівняння творчості поетеси в поступі, в розвитку?.. Від того колишнього: «Що з Вами, Жінко? Ви це? Не впізнаю, І цю гординю промінь поглинає?! Иде обертом і мудра голова?!» — аж до таких одкровень: «...люди мудрі, чужі, далекі безмірно... киньте камінь у мене — я любов забуваю... я так само, як ви, слабка, і несила й мені вже — радуйтесь! Я не люблю його!»

Або ж такий рядок: «Збав Боже Вас любити поетес...» — таж на цьому єдиному рядку критик Галина Гордасевич могла б вибудувати цілу теорію щодо проблем жіночої поетичної творчості — теорію, можливо, й полемічну, але, безперечно, цікаву... Пригадаймо, як у літературному портреті «Три сходинки в безконечність», відштовхнувшись від обгрунтування висновків про те, чому Лідія Кульбак робить крок за межі суто жіночих тем, вона тут же — мимохідь — формує свою теорію феномена жіночої творчості, за якою «...протягом тисячоліть весь смисл існування жінки зводився до того, щоб підтримувати вогонь у сімейному вогнищі, щоб народжувати десяток, а то й два дітей, аби хоч половина з них досягла дорослого віку [...], бо інакше рід людський не виграв би бою з чумою, холерою, голодом, хижими звірами, війнами і ще з іншими багатьма небезпеками і ворогами. В тому, що рід людський населив Землю, що він проник в усі її закутки і навіть пнеться в космос,— в цьому найперше заслуга жінки. Та ось вже не треба народжувати десятка дітей — вистачить одного-двох. Появились дитячі ясла і садки, побутове обслуговування і магазини напівфабрикатів. І в жінки вперше за всю історію з'явився час, щоб подумати, що вона не тільки жінка, не тільки мати, а й людина. Вона виходить за межі свого дому і починає думати над тими питаннями, що й чоловік. Це нічого, що вона трохи запізнилася, що над питанням про траву вже міркував чоловік 130 років тому. Свіже око може побачити щось нове, та й час вносить свої корективи». Така от теорія. І нехай читач поставиться до неї як завгодно — сприйме або ж відкине геть, Галину Леонідівну це ставлення вже не обходить. Вона висловила власну думку. Бо ж до всіх жанрів, в яких вона працює, письменниця звертається задля якомога повнішого самовираження. І критичні роботи, і поетичні та

прозові твори слугують Г. Гордасевич приводом, щоб висловитися перш за все, оповістити широкий загал про свою думку і свої погляди на те чи інше питання, які турбують людство. Але ж власне література і починається з бажання автора поділитися своїми думками та досвідом з людством. Бо ж навіщо інакше й писалися б книжки?..

«Я з річки Досвід тамувала спрагу»,— сказала Галина Гордасевич у «Вірші з гідронімами». У її збірці «Слід зірниці» є вірш, що так і зветься «Міркування про досвід». Побудований він на такій паралелі:

Як прекрасно — мати досвід!
Він — мов золотий запас.

А закінчується рядками:

...Як це важко — мати досвід!
Він — мов камінь на душі.

Мабуть, в цьому вірші сенс літературної творчості Галини Гордасевич. Бо ж коли виговоришся, висповідаєшся перед кимось (чи то й сам на сам з аркушем паперу), то й упаде важкий камінь з душі. Іще колись характеризуючи доробок авторки двох перших збірок, у післямові до вже згадуваної публікації в журналі «Литературная учеба» Павло Мовчан зазначив: «...майже всі мотиви віршів Галини Гордасевич виникають як наслідок переосмислення поетесою власного досвіду... Саме тому вона звертається так часто до символів українських народних пісень, до фабульно насиченого світу казки, до народних баладних витоків, що відчуває необхідність філософського осмислення існуючих понять та міфів. Вона не створює нових міфів, а немовби прочитує заново старі. Ритмічний малюнок її віршів буває часом небездоганним, ламаним, однак сама лірична розповідь завжди заворожує і полонить щирістю і майже дитячою безпосередністю...» Прошу вибачення у читача за довгу цитату, але ці узагальнення Павла Мовчана є ключем до поетичних збірок Галини Гордасевич «Веселки на тротуарах», «Наречена сонця» та останньої за часом — «Слід зірниці».

Отже, щирість і дитяча безпосередність визначалися головною цінністю поетики Г. Гордасевич. Минув час, поетеса видала нові книжки, але все сказане про її доробок колись залишається в силі: поетеса розвивала і поглиблювала ті риси свого поетичного обдарування, що їх колись зірко помітив і точно означив відомий поет.

«Заворожує» — цим словом, коли ви звернули увагу, позначив Павло Мовчан своє особистісне сприймання поезії Галини Гордасевич. І дійсно, у її віршах часто вживаються слова «чаклування», «ворожіння», «чарування», «ворожба», навіть розділ збірки «Слід зірниці» названий «Станція Ворожба»...

Справді, витоки поетики Галини Гордасевич в глибинних пластах української народної культури. Її поетичний світ глибоко закорінений у народну творчість, міфологію. Але це не підробка, не стилізація під фольклор. Це особлива притаманність єства поетеси. Це світ, в якому вона живе, існує, і тому так природно і щиро звучать її вірші «Перша спроба чаклування», «Притча про зорю», «Самотність», «Друга спроба чаклування», «Колискова для смутку», «Розпачливий вірш», «Третя спроба чаклування» та ін., та ін.— вірші, витоки яких у народному мелосі, в народній поетиці, в народних традиціях. Часто вживає авторка дієслівні рими, що характерні для народної творчості. І особливо підкреслюють цей лад рефрени, що ними захоплюється поетеса. Саме ці рефрени (часто-густо рядки повторюються із незначними варіаціями) і є однією з рис, що її запозичила авторка від народнопісенної творчості. Так, у всіх «трьох «Спробах чаклування» відчуваємо, як нагнітається атмосфера пристрастей ліричної героїні, кожна строфа аж ніби вібрує нервовою напругою і вірші звучать як молитовно-пристрасне звертання до коханого:

Пам'ятай мене, пам'ятай,
Коли й зовсім мене розлюбиш
І останній спогад загубиш,
Пам'ятай мене, пам'ятай!
(«Третя спроба чаклування»)

У цьому вірші на 18 римованих рядків припадає 9 заклинань «Пам'ятай мене, пам'ятай» — цей рефрен окільцьовує строфу за строфою...

Сьогодні неможливо розглядати творчість Галини Гордасевич, оминаючи «Силуети поетес». Позаяк про що б ми не говорили, обов'язково виникають асоціації, паралелі чи протиставлення або й просто посилання на певні місця з тексту цієї збірки. «Силуети» посіли особливе місце у доробку письменниці, стали етапом на її творчому шляху. Тому й у розмові про її поезію чи прозу час від часу виникає потреба в посиланнях на цю книжку, в цитатах з неї.

Галина Гордасевич уводить нас у свою творчу лабораторію. І це є ще однією складовою її критичних статей. Так, вона розповідає читачеві, як готується до написання рецензії, перечитуючи при цьому рецензовану збірку і роблячи на берегах помітки, щоб затим їх систематизувати і на цій підставі зробити висновки. При цьому вигадує умовні позначки: «... біля рядків, де йдеться про небо, висоту, хмари, сонце, птахів, ріст угору, політ,— в усіх таких місцях буду ставити стрілку, звернену вістрям угору. Біля рядків, де згадується далина, стежка, дорога, річка, обрій, вітер, дієслова руху,— буду ставити горизонтальну стрілку. Окремі знаки були для смутку, радості, любові...» («Силуети поетес», с. 46) Ну, здавалося б, кому це потрібно? Кому цікава чорнова робота критика? Аж ні, таким робом Галина Гордасевич настроює читача на певний лад, начебто вводить його — на деякий час — у роль критика. А зі с. 34 «Силуетів поетес» читач одержує інформацію: «...коли до мене приходить рядок, я знаю, що це початок вірша». Мабуть, саме так до Галини Гордасевич прийшов і рядок «Не одсіяй мені, моя любове!», що вартий цілої ліричної поеми. А далі поетеса продовжує в улюбленому народнопісенному плані заклинання-молитви:

Не одсіяй мені, моя любове!
Світи мені, немов зоря ранкова,
Коли воркочуть ніжно голуби,
І світ такий прозоро-голубий,
І трави темно-сизі від роси,
І в лісі розцвітають вереси.

І закінчується поезія за її улюбленим прийомом — повтором першого рядка:

І я шепчу слова ці знову й знову:
«Не одсіяй мені, моя любове!»

Твір цей, без сумніву, можна віднести до кращих у поетичному доробку Галини Гордасевич. Він сповнений щемних почуттів закоханої осінньої жінки, яка в цьому ж таки вірші констатує:

Оце вже осінь. Що ж, нехай і осінь!
Ми в осені довірливо попросим:
«Не в'яль нам серця тугою намарне.
Будь сонячна, а якщо мусиш,— хмарна,
Сповняй свої обов'язки в цім світі,
І лиш любов нехай нам вічно світить».

Вірш цей по праву може увійти до антології інтимної лірики.

Дивні збіги трапляються в літературі: Віктор Терен у збірці «Подих степу», виданій 1982 року видавництвом «Радянський письменник», видрукував «Незакінчений сонет» з останнім рядком: «Не відлюби мене, моя любове...» Отакий збіг. Двом поетам майже одночасно музи продиктували ідентичний рядок. Так буває в житті, в науці, коли двоє науковців у віддалених одне від одного на сотні, тисячі кілометрів точках світу майже одночасно знаходять вирішення проблем, над якими людство билося впродовж десятиліть.

Читач, знайомий з критичними працями Галини Гордасевич, завжди очікує від неї гострих, нетрафаретних суджень, нетривіальних,— а на певному разі і зовсім, здавалося б, несподіваних! — сентенцій, ба навіть певних теоретичних схем. І такі схеми письменниця час від часу подає, як, наприклад, та, що її вивела вона із поетичного доробку поетес в царині інтимної лірики: я тебе люблю, а ти мене ні, ах, яка я нещасна! Отак підсумувала критик ліричний ужинок поетес у «Силуетах». Ніби поставила крапку в полеміці. А ще ж була стаття у журналі «Вітчизна» під промовистою й інтригуючою назвою «Як я тебе кохала». Десять років по тому Г. Гордасевич повернулася до цієї теми у статті «Сім прекрасних легенд», що нею журнал «Дніпро» відкривав дискусію з цієї ж проблематики. Але ж любовна лірика переважає і в творчості самої поетеси Галини Гордасевич. Від таких відверто болісних звірянь: «Як я тебе любила! Сказала — і стало страшно» — до такого розчаровано-спокійного: «Ти любив мене. Принаймні мені так здавалось» і аж до зовсім розпачливого зойку: «Наша любов помирає. Наша любов помирає!»

Так, тема кохання — одна з головних тем жіночої поезії. Вже у передмові до «Силуетів поетес» Г. Гордасевич стає на захист терміна «жіноча література». Письменниця нічого іронічного або принизливого не вбачає у цьому терміні, понад те, відстоює право на існування жіночої літератури. Тому й ми прихилимось до того, аби з цілковитим спокоєм сприйняти терміни «жіноча література», «жіноча поезія», «жіноча тема». І при цьому сприйматимемо твори жіночої літератури як цілком природне і самостійне явище в сучасному літературному процесі. Жіноча література існувала давно — що ж у тому поганого, коли вона продовжуватиме своє існування і свій розвиток? Згодьмося: психологія жіноча істотно відрізняється від чоловічої.

Вірші Галини Гордасевич, присвячені коханню,— це енциклопедія серця закоханої жінки, в якому блискавично швидко змінюються почуття: від елегійно-просвітленого смутку до буйної, всепоглинаючої радості, від щастя до розпуки, розгубленості, розпачу, горя:

Що тепер нам з тобою робити,
Коли холодом тягне з дібров?
Ми з тобою не вміли любити,
Але в чому ж винна любов?
(«Розгублений вірш»)

Або ж пригадуєте «Вірш для сорокалітніх жінок»? Це вірш, в якому поетеса намагається пояснити природу жіночого почуття у різному віці: у сімнадцять, у тридцять, в сорок років... Власне, у цьому вірші яскраво виражене аналітичне начало письменниці Галини Гордасевич. В ньому, як ні в якому іншому, сильно — можливо, підсвідомо — виявилася критик Галина Гордасевич з її аналітичним складом мислення, з її намаганнями будь-які явища життя а чи літературні твори підвести — іноді штучно — під свою теорію, все чітко сформулювати і прояснити. Мабуть, це один із найраціональніших віршів Галини Гордасевич, де поетеса виказала свою внутрішню сутність прозаїка і критика:

В сімнадцять кохають.
Ах, як кохають!
А в тридцять
за першим коханням зітхають.
А в сорок...
А в сорок вже все розуміють —
І тільки тоді любити уміють.
В сімнадцять
в вас принца казкового бачать
І вади найменшої вам не пробачать.
А в тридцять
за все без кінця докоряють,
Всі ваші недоліки перебирають.
А в сорок...
А в сорок уміють простити.
І попрощатись.
І відпустити.

Поетесі властиві лапідарність та афористичність висловлювань. У її доробку мирно співіснують верлібр і традиційний римований вірш, при цьому вона не надає переваги тій або іншій формі віршування: зміст поезії сам обирає форму. Тому так природно звучать у її вустах і вільний вірш, і римований. В цьому може переконатися кожен читач, звернувшись до поетичних збірок Галини Гордасевич.

Звичайно, не все у доробку поетеси треба сприймати беззастережно захоплено. Не всі поезії є художньо рівноцінними. І це логічно: така природа поетичної творчості. Ось і Г. Гордасевич не змогла уникнути псевдопоетичних красивостей, що, мов ялинкові прикраси нема-нема й зблиснуть фальшивим сяйвом у її віршах. Бо ж як інакше можна назвати такі рядки: «Дощ на клавішах листя Грав щось задумливе й лагідне». Або таке: «Моєї долі золоті ключі Відкриють музику нової пісні». Або рядки «кривавого романсу»: «Згадаю — і в серце ніж, І губи здригнуться від болю...» І ще: «Десь далеко є ніч, Наша з тобою ніч, Ніч наша з то-

бою!» — далі знов і знов повторюються ці рядки як рефрен, але до читача все-таки не доноситься напруга почуттів закоханої жінки, ці аморфні римовані рядки лишають його байдужим, ситуація майже за класиком: «Лякає, а не страшно»... Так само, як і цей вірш:

Моя любов палала маками,
Сіяли очі,
Губи плакали.
І так невтримно, відчайдушно
Моя любов палала маками,— і т. д., і т. д.— знову з тим же рефреном. Незрозуміло, задля чого видрукувала поетеса у збірці цей вірш.

Так, часом поетесу зраджує внутрішній редактор. Зате є у Галини Гордасевич прекрасні вірші:

Чим я тебе причарую? Устами,
Що без тебе на світі самотні, мов сироти.
Так зацілую тебе до нестями,
Що в моє чаклування ти мусиш повірити.

Є ще одна паралель між прозовими і поетичними творами Галини Гордасевич: притча. Пригадаймо вірші, вже в саму назву яких авторка заклала визначення форми: «Притча про камінь», «Притча про зорю»... А є ж у неї і прозовий твір, означений як повість-притча: «Зустрічі на дорогах».

В оповіданнях та повістях Г. Гордасевич час від часу спливають думки, що ними письменниця трохи раніше вже ділилася з читачем у критичних статтях. З цього факту можна зробити висновок, що є речі, які постійно непокоять письменницю, що, напевне, не одну годину думала Г. Гордасевич над проблемами жіночої творчості, над природою кохання, над питаннями життя і смерті, інстинктом продовження роду та інстинктом самозбереження, замислювалась вона над проблемами духовності, екології та ін. Напружена робота інтелекту письменниці накладає відбиток на прозові й критичні її твори. Так, у статті «Сім прекрасних легенд» вона викладає свої думки щодо суперечності піднесено-героїчного та буденно-приземленого у житті людини. І ці ж думки, але трохи видозмінено і трохи ширше використовує як зачин до літературного портрета Ліни Костенко «Під галактик очима карими»: «Чому людей так манить незвичайне, навіть коли від цього ніякої практичної користі нема? Ну, є десь він, той Еверест чи Джомолунгма, ... так не стирчить же він на нашій дорозі, щоб... ризикуючи здоров'ям, а то й життям, лізти на його вершину. І для чого? Що воно на тій вершині — медом намазано? Так ні ж — лізуть, і лізуть, і лізуть... Або вулкан! Або ще як було з тими полюсами — Північним і Південним? А що таке полюс?.. Коли людина стала людиною?..» Це все довільно вирвані фрази лише з перших двох сторінок статті. Ось ці перші-ліпші фрази, як лакмусовий папірець, проявляють коло тем, котрі щоденно хвилювали письменницю під час роботи над обома вищеназваними статтями.

Взагалі складається враження, що прозові твори Г. Гордасевич створені задля підкріплення власних міркувань, теорій і поглядів письменниці на життя, задля художнього відображення її світогляду. Критичні праці авторки, її повісті та оповідання тісно взаємозв'язані. У вуста своїх літературних героїв вона вкладає власні думки й погляди, подекуди зводячи мову літературних персонажів до майже дослівного цитування абзаців із власних статей. Або ж навпаки: думки, раніше висловлені в оповіданнях та повістях, затим витлумачуються у критичних статтях. Усе це свідчить про невід'ємність прозаїка Галини Гордасевич від критика Галини Гордасевич. Наприклад, така паралель явно прочитується між повістю «Записки Тані М.» та літературно-критичною статтею «Сім прекрасних легенд»: у вуста героїні повісті письменниця вкладає одну з легенд — про жертви в ім'я любові.

Галина Гордасевич перш за все жінка. Тому їй близькі одвічні жіночі клопоти, переживання і проблеми. Тому й опрацьовує вона в літературі,— як в поезії, так і в прозі, а почасти це віддзеркалюється і в літературно-критичних статтях,— одвічне коло жіночих тем:

В двадцятому віці солов'ї
І ті електронні, коханий...
Сховаю обличчя в долоні твої.
Я — вічна жінка, коханий.

Вічна жінка — і цим все сказано.

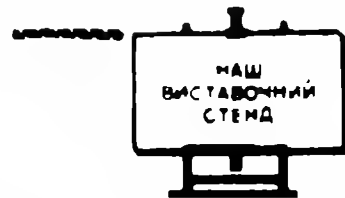

І. Пархоменко. Портрет Т. Щепкіної-Куперни

ІВАН ПЕТРОВЦІЙ

Де ж ви, закарпатські перекладачі ?

Відомо, що Закарпатська область є тим середохрестям, де і географічно, і духовно сходяться аж п'ять держав: СРСР, ЧСФР, Угорщина, Румунія, Польща. У нашім територіально невеличкім краї споконвіку живуть українці, угорці, румуни, словаки, цигани, євреї, німці та представники ще доброго десятка різних національностей. І, мабуть, у жодній географічній точці нашого Союзу нема такого надзвичайно сприятливого середовища для вивчення іноземних мов.

Прадіди й діди наші, навіть будучи людьми неписьменними, вільно говорили чи не всіма основними європейськими мовами. Правда, такі їхні поліглотські феноменальності спричинювалися здебільшого тим, що, так і не знайшовши можливості для застосування своїх духовних і фізичних сил удома, вони мандрували до сусідів близьких (чехів, словаків, угорців, румунів) і далеких (німців, французів, англійців, бельгійців), звідки хоча й поверталися переважно з порожніми руками, фізично скаліченими, морально спустошеними, але збагаченими знаннями про устрій, побут, звичаї тих народів і — дуже часто! — опанувавши почуті мови. Та й удома, в Карпатах, чи не щодень могли прадіди й діди наші — і ми можемо! — спілкуватися з тими ж споконвічними сусідами: угорцями, румунами, словаками, чехами, циганами, євреями,— носіями самобутніх культур, володарями багатющих мов.

Тобто і географічно, й історично так склалося, що закарпатці змушені володіти кількома мовами. І природно, що в такому середовищі мимовільних поліглотів не можуть не народжуватися й літератори, спроможні до перекладу художніх творів.

Ті, хто зацікавиться історією художнього перекладу на Закарпатті, знайдуть благородний і багатющий матеріал ще в Мукачівському літопису XV століття, який, до речі, належно оцінив і грунтовно дослідив О. Колесса в «Причинках до історії угроруської мови й літератури». Про те, як перекладалися, поширювалися й сприймалися на Закарпатті твори Мартіна Лютера в XVII столітті, можна погодитись, а багато в чому й посперечатися з невтомним і плідним дослідником давньої писемності на Закарпатті Гіядором Стрипським. Належну філологічну й філософську підготовку буде змушений мати той, хто забажає дослідити перекладену з латинської в 1790 році Петром Лодієм «Моральну філософію» Християна Баумайстера. Знання латинської, угорської, німецької та ще ряду мов потрібні як найперше знаряддя й дослідникові творчості наших славних попередників Юрія Гуци-Венеліна, Михайла Лучкая, Івана Фогорошія, Івана Бережанина. Так, зокрема, Василь Довгович (1783 — 1849 рр.) залишив нам поетичну спадщину зі 190 віршів, з яких 131 написано латиною, 41 — угорською і 18 простонародною мовою, тобто нашим закарпатським діалектом.

Неповторною і багато в чому й досі визначальною для долі закарпатського народу була постать нашого першого будителя Олександра Духновича (1803 — 1865 рр.), який був не лише дитям свого часу, а найперше дитям свого багатонаціонального краю — він з дитинства всотав у себе все найкраще з культур русинського, угорського, словацького та інших дотичних до Карпат народів і творив, діяв рівно для всіх. Писав російською, угорською, словацькою, латиною і ще багатьма мовами, найперше ж мовою рідною, русинською, а також перекладав свої твори на інші мови. Вершиною перекладацької майстерності Олександра Духновича є переклад угорською одного з найкращих його власних віршів — «Вручанів». У написаній ним 1852 року «Пісні земледільця весною» є такі рядки:

Літай, літай, жайворонку,
В воздуху кружи,
Заспівай ми і легенько
Щебеч до души...

Трохи пізніше (1861) він сам переклав їх російською:

Вейся, жаворонок звонкій,
Вейся и кружись!
Над моей родимой нивой
Пой и веселись і т. д.

Велике значення для духовного розвою Закарпаття мали й твори Олександра Павловича, Олександра Митрака, Юлія Ставровського-Попрадова, Івана Сільвая (Уріїла Ме-

теора) та інших. Однак щодо їхньої перекладацької діяльності справедливо висловився Федір Потушняк: «В добі Духновича (як і пізніше) було в моді перероблення чужих творів». Тобто переспів, а не переклад. Хоча точну межу між переспівом і перекладом встановити важко. Спробуємо довести це на творах Ю. І. Ставровського-Попрадова, 1984 року в Пряшеві (ЧСФР) побачила світ книга його творів, для видання якої немало й плідно потрудилися ужгородські перекладачі Юрій Шкробинець та Володимир Фединишинець. Упорядник книжки Олена Рудловчак, представляючи цих перекладачів, зокрема, пише, що їхні переклади «повинні українському читачеві представити поета в максимальній адекватності оригіналу — як щодо збереження прозорості думки та ідейних настанов твору, так щодо стилістичних особливостей, поетики, евфонічного боку тощо. Саме з такими настановами приступив до перекладання поезій Ставровського-Попрадова відомий радянський перекладач, лауреат премії імені Максима Рильського Юрій Васильович Шкробинець, який, прагнучи представити сучаснику у непідробному звучанні голос поета, втілив ці настанови у своїх перекладах у максимальній мірі». Далі Олена Михайлівна пише: «Інший, теж відомий нашим читачам радянський перекладач, Володимир Степанович Фединишинець, підійшов до перекладів поезії Ставровського-Попрадова з трохи іншою настановою. На його думку, поезію минулих століть, в тому числі й твори будителів, треба наблизити до художніх смаків сучасника, дещо за змістом й «осучаснити». Він і створив за таким принципом низку переспівів».

Але я закликаю вас, шановні читачі, подивитися і на практиці спробувати визначити, де переспів, а де переклад.

У вірші Ю. І. Ставровського-Попрадова «Вечер земледельца» є такі рядки:

Под грушей сидит юноша,
Играя на флейте,
Что счастливо воля божья
Дала дню перейти.

Бачимо віршовано втілену відому думку: минув день, і слава богу!

Ю. В. Шкробинець перекладає цю строфу так:

А під грушею хлопчисько
На сопілці грає:
Слава богу, нічка близько,
Добре день минає!

В. С. Фединишинець «переспівує»:

Син під грушею приліг,
Грає на флоярі,
Що в роботі день пробіг
Й полетів за хмари.

Порівнюючи ці приклади, я все-таки кваліфікував би спробу В. С. Фединишинця як переклад, а спробу Ю. В. Шкробинця як переспів. І не лише тому, що у Ю. І. Ставровського-Попрадова «воля божья дала дню перейти», тобто день таки минув, і це тонко відчув В. С. Фединишинець: «день пробіг й полетів за хмари» (хоча — чому саме за хмари, невідомо — в оригіналі такого нема), а у Ю. В. Шкробинця «день минає», що зводить нанівець основну ідею строфи, де, як ми вже казали, автор заримував буденну думку: слава богу — день минув.

Тут я хотів би торкнутися основної проблеми поетичного перекладу — межі відступу від оригіналу. Відомий теоретик художнього перекладу В. В. Коптілов усю лексику перекладуваного поетичного твору ділить на три групи: 1. слова, які мусять бути відтворені в перекладі точно, без будь-яких змін; 2. слова, які перекладач може замінити близькими за змістом і звучанням; 3. слова, які без шкоди для змісту і звучання твору можуть бути опущені при перекладі. У наведеній строфі Ю. І. Ставровського-Попрадова до першої групи я відношу слова: «груша», «юноша», «флейта», «день», «перейти». І якщо грушу обидва перекладачі зберегли, то «юноша» у Ю. Шкробинця став хлопчиськом, а у В. Фединишинця — сином. Це, звичайно, не смертельно. А от те, що флейта з оригіналу у Ю. Шкробинця стала сопілкою, а у В. Фединишинця флоярою — основна провина обидвох перекладачів. Музичний інструмент (у даному разі флейта) грає не лише на колорит твору, він народжує його духовну музику саме в той час, коли ДЕНЬ МИНУВ! Підміна ж його призводить до наслідків, що їх би ми мали, коли б, перекладаючи поему античного автора, вклали його Музі до рук замість арфи балалайку...

Взагалі щодо творчості наших будителів я хотів би освітити цю проблему з іншого боку — а чи варто перекладати російські твори Духновича, Павловича, Митрака, Ставровського-Попрадова, Фенцика, Сільвая (Урійла Метеора) та інших? Ну, бодай би тому, що їхня російська мова не є мовою російською в абсолютному розумінні цього поняття. Батьки наші, навчаючись у початкових школах, легко запам'ятовували крилаті рядки Духновича:

Подкарпатськії русини,
Оставте глубокий сон!
Народний голос зовет вас:
Не забудьте о свойом!

Ці могутні рядки й нині будять у душах літніх людей точно визначені асоціації, гріють серце. І невже такі ж асоціації викличуть ці ж рядки, перекладені українською літературною мовою:

Гей, русини Підкарпаття,
Пробудіться, бо вже час!
— Куйте власну долю, браття! —
Гідний голос кличе вас.

Не аналізуватиму цього перекладу Ю. Шкробинця, видрукуваного у пряшівському журналі «Дукля» (1983 р., № 2), це успішно зробить кожен, зіставивши вищенаведені оригінал і переклад. Я б зважився твердити, що тільки писані іноземними мовами (латиною, угорською, німецькою, словацькою, чеською і т. д.) твори наших будителів слід перекладати українською, все інше зрозуміло й без перекладу. Не без суму нагадаю слова відомого історика української літератури Михайла Возняка про те, що: «...як далеко народна мова вспіла здобути собі право горожанства в письменстві Надтисянщини XVII—XVIII століть. Не диво, що це письменство робить далеко краще враження, ніж надтисянське письменство XIX

століття з його всякою мовою, тільки не живою народною».

Такий же досвід почерпнемо і з літературознавчих творів великих наших будителів. І тому, хто б зацікавився першопочатком перекладознавчої науки на Закарпатті, я порадив би один з основних творів Ю. І. Гуци-Венеліна (1802—1839 рр.) «Мадярскія слова, взятыя из рускаго языка», видрукуваний лише після смерті автора відомим просвітителем Ю. Свєнціцьким. Є свої конструктивні думки щодо художнього перекладу і в інших будителів. Не обходили увагою цю тему й закарпатські письменники XX століття. Аби сьогоднішній читач мав уявлення про рівень перекладознавства на Закарпатті десь п'ятдесят років тому, варто згадати статтю одного з найактивніших учасників літературного процесу на Закарпатті в 30—40-х роках Омеляна Балецького. Цікаво, жваво написав він статтю «Про переклад повторного інфінітиву у Святому Письмі». Уже першим реченням статті автор оволодіває вашою увагою: «Як відомо, переклади Святого Письма не суть зовсім точними...». Далі ми дізнаємося, що: «Старослов'янські тексти, як знаємо, були перекладені з грецької мови, а не безпосередньо з єврейської. Отже, тому в старослов'янських текстах не знаходимо тих складних явищ, які були притаманні гебрайській (давньоєврейській) мові...». Закінчує О. Балецький свою статтю так: «...постає питання, як перекладати повторні гебрайські інфінітиви? Професор Іван Огієнко радить їх перекладати слов'янськими повторними інфінітивами, бо вони ще й нині живі в слов'янських мовах. Таких форм вживав і він сам при своєму перекладі Святого Письма з давньоєврейської мови».

Досліджуючи історію художнього перекладу на Закарпатті, я звернув увагу на таку особливість: коли якийсь жанр переважав у творчості закарпатських письменників, найбільше перекладалися твори саме цього жанру. Тобто — і творили, і показували читачеві, що в цьому плані твориться в літературі світовій, при цьому самі вчилися на кращих зразках. Подібне сталося і в 1960 р., коли в Ужгороді вийшла монографія про закарпатську новелістику. Самі ж наші новелісти (Олександр Маркуш, Федір Потушняк, Михайло Томчаній, Юрій Керекеш та інші) переклали й винесли на суд читача чимало коротких прозових творів світової літератури — угорської, чеської, словацької найперше. Такі паралельні течії в закарпатській літературі тільки підсилювали одна одну. І шкода, що не тільки науково, а бодай літературознавчо й досі не узагальнено цей надзвичайно цінний досвід.

Чекають свого дослідника художні переклади, здійснені на Закарпатті в 30—40-х роках. Правда, тоді більшою мірою писалися твори поетичні, отож і в перекладацькій діяльності письменники надавали перевагу інтерпретації світової поезії, хоча не забували й прозових творів світової літератури.

Як відомо, наші закарпатські письменники в 30—40-х роках писали свої твори і українською, і російською мовами, а відповідно й перекладали твори світової літератури. Твори ж українських класиків (Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, М. Рильського та інших) пропагували як мовою оригіналу, так і в кращих російських перекладах (наприклад, вірш Тараса Шевченка «Якби ви знали, паничі» був видрукуваний у перекладі В. Брюсова), а також у власних — угорською, чеською, словацькою... Перлину угорської лірики — вірш Ендре Аді «В Париж забігла осінь» українською мовою переклав Василь Марко, а російською Омелян Балецький. Серед перекладачів тої пори знаходимо імена Семена Панька, Івана Муранія, Федора Потушняка, Юрія Качія, Юрія Керекеша, Петра Сніжника-Міговка, Гіядора Стрипського, Йосифа Архія, Андрія Карабелеша та ін.

Впадає в око розумна зорієнтованість наших перекладачів у світовій літературі — вибирали для перекладу тільки найкращі твори провідних письменників, таких як Шандор Петефі, Янош Арань, Ендре Аді, Генріх Гейне, Йоган-Фольфганг Гете, Едгар По, Гі де Мопассан, Казимеж Тетмайєр, Стефан Жеромський, Гейза Гардоні, Артур Конан-Дойль, Фрідріх Ніцше, Їржі Волькер, Отон Жупанчич...

Так, наприклад, Ф. Потушняк з притаманними йому сумлінням і хистом переклав поезії Ш. Петефі, Г. Шумана, Л. Міссурая-Круга, Е. По, Ш. Бодлера, прозові твори А. Доде, Г. Сенкевича, Анни Віванті, К. Гамсуна, Гі де Мопассана, А. Стріндберга...

Перекладалися й твори для дітей. З-поміж інших зацитую прекрасний переклад російської народної пісеньки «Кицин дім», здійснений Марійкою Підгірянкою. Певно, не підозрюючи про існування українського народного варіанту цієї пісеньки, Марійка Підгірянка переклала її з російської, не знати чому приписавши авторство Самуїлові Маршаку. Наводжу повністю переклад Марійки Підгірянки вже бодай тому, що він недоступний сучасному українському читачеві через надто нешанобливе ставлення наших видавництв і преси до творів уславленої закарпатської письменниці, якій 1991 року виповниться 110 літ від дня народження.

Вам! бам! балам! бім! —
Загорівся кицин дім.
Котик дзвонить і гука,
На пожар усіх склика:
— Бім! бам! балам! бім!
Порятуйте кицин дім!

Біжить курочка з відром,
Біжить півник з помелом,—
Бім! бам! балам! бім! —
Щоб гасити кицин дім.

Біжить гусочка з гачком,
Біжить качка з черпачком,—
Бім! бам! балам! бім! —
Загасили кицин дім!

Слід згадати й про найпопулярніший на Закарпатті в 30—40-х роках переклад Марійки Підгірянки роману Даніеля Дефо «Робінзон Крузо. Подорожі і пригоди Робінзона на суші і морю», випущений в Ужгороді 1924 року.

Переклали закарпатські письменники і твори світової драматургії. Я, коли б моя воля, перевидав би всі переклади з англійської, здійснені в 30—40-х роках І. Муранієм, який сам був автором талановитих прозових

творів (смак до світової літератури і вивчення іноземних мов прищепив йому один із наших пізніших будителів Іван Сільвай, у сім'ї якого Іван Мураній виховувався змалку). А перекладав І. Мураній мовою чисто народною. Саме йому найбільше з тодішніх закарпатських письменників удалося зафіксувати в своїх перекладах і тим зберегти для нас прекрасну народну мову, якою розмовляли прадіди, діди й батьки наші. Бо ж скажіть, хіба б вам не було приємно почути, як нашим закарпатським діалектом проголошує свій знаменитий монолог шекспірівський Гамлет?!. Не стиснеться у вас серце, коли читатимете «Трагедію В. Шекспіра в п'ятьох дійствах «Живот і смерть короля Річарда III», яку «перевів із англійського оригіналу на руський язик Іван Мураній»?!. Ось вам крапелиночка цього шедевра:

ЙОРК:
Бабко!
Якраз вечеряли ми,
Наш уйко Ріверс то сказав,
Що скоро я росту.
На се стрий Глостер рік:
«Малі ростини милі,
Бур'ян росте без міри...»

Саме в 30—40-і роки відбувався активний переклад усього кращого, що написали наші провідні письменники (В. Гренджо-Донський, Ю. Боршош-Кум'ятський, Ф. Потушняк, А. Карабелеш та інші) мовами сусідніх народів. Особливо багато перекладалося угорською. А Ю. Боршош-Кум'ятський мав надзвичайно талановитого перекладача своїх творів — Андора Ловаші, завдяки невтомній і плідній праці якого саме Ю. Боршош-Кум'ятський і був у 40-х роках найпопулярнішим закарпатським поетом в угорського читача.

У 1942 році побачила світ книжка оповідань одного з найцікавіших закарпатських майстрів малої прозової форми Юрія Станчука «Подарунок». Ця невеличка, всього на 92 сторінки, книжечка нині нам цікава ще й тим, що її художнє оформлення виконав, як у ній зазначено, професор Йосип Бокшай. І мала ця книжка небачений успіх у тодішнього закарпатського читача, та й у тодішньої закарпатської критики. Ф. Потушняк, зокрема, писав: «А все-таки по Маркушевій збірці, здається, се найліпша дотепер у нас збірка оповідань». Хоча тут же об'єктивно висловив і ряд суттєвих зауважень молодому авторові. А невдовзі ще палкіший прихильник Станчукової прози, який заховався за криптонімом «В. Х.», полемізуючи з Ф. Потушняком, зазначив: «...Якщо візьмемо лише той факт, що колись у свій час Юрá Станчук одинокий репрезентував ціле Закарпаття своїми оповіданнями, перекладеними італійською мовою...» Тобто тодішнього молодого закарпатського прозаїка, який ще не мав своєї окремої книжки, а лише розрізнені публікації в періодиці, вже знали в Італії!..

Для справжніх закарпатських письменників переклад не був самоціллю. Перекладаючи провідних письменників світу, вони самі осягали таємниці літературної творчості, та й читача прилучали до світової культури.

Серед найплідніших закарпатських перекладачів поезії у радянський час бачимо Миколу Рішка, Дмитра Меденція, Юрія Шкробинця, Петра Скунця, Володимира Фединишинця, Василя Густія, Миколу Матолу та багатьох інших. Найвищим досягненням Ю. Шкробинця, наприклад, є талановито інтерпретована ним книжка поетичних творів Яноша Араня, яка містить поему «Толді» та ряд балад класика угорської літератури («Дніпро», 1969). Менш вдалою вийшла антологія «Угорська арфа» («Карпати», 1970). Бо якщо в стихії чисто епічної поезії Яноша Араня Ю. Шкробинець почувався вільно й легко, то тремкі ліричні твори угорських поетів різної тональності в «Угорській арфі» втратили свої ліричні голоси — в кожному перекладі домінував епічний голос інтерпретатора. Тож, мабуть, резонно, що серед перекладачів української книжки найніжнішого угорського лірика Аттіли Йожефа, виданої «Дніпром» (1986) у популярній серії «Перлини світової лірики», прізвища Ю. Шкробинця не знаходимо. Цікавим є перекладацький реєстр Петра Скунця — серед авторів інтерпретованих ним творів бачимо поетів різних національностей Радянського Союзу: Муміна Каноата, Ірину Гуржибекову, Созура Баграєва, Темболата Балаєва, Мухарбека Кочісова, Васо Малієва та багатьох інших.

Цікавою постаттю в закарпатській літературі є Іван Мегела, який 1975 року дебютував перекладом повісті-казки «Чарівний кожушок» Ференца Мора, і звідтоді чи не щороку знайомить українського читача з котримсь із провідних письменників Угорщини, з-поміж яких бачимо Гейзу Гардонія, Жигмонда Моріца, Ласло Немета, Ендре Аді, Аттілу Йожефа, Мате Залку, Антала Гідаша, Іштвана Гала та багатьох, багатьох інших.

Окремого й пильного розгляду потребує подвижницька перекладацька робота Костянтина Бібікова, на творчому рахунку якого кілька десятків магістральних творів сучасної і класичної угорської прози.

Проте... зачав переважати переклад з підрядника. Раптом на нашому багатомовному Закарпатті перевелися письменники, які б володіли не те що основними світовими мовами, а бодай мовами сусідніх народів. Іван Долгош, Василь Басараб — чи не останні поліглоти в Закарпатській обласній письменницькій організації. Та вони перш за все творці власної оригінальної прози. Після них іде «брежнєвський призов» — тобто, говорячи про середнє й молодше покоління закарпатських письменників, не доводиться й чути бодай про поверхове володіння латиною, угорською, чеською, словацькою, румунською, англійською, французькою, німецькою... Більшість закарпатських літераторів, які упродовж 70—80-х років поповнили лави членів СПУ, навіть рідну мову й літературу у вузах опановували заочно... А змалку ж виростали на різних закарпатських діалектах... Чи не тут саме й бере початок ота надзвичайна мовна убогість у їхніх творах?..

Відомо, що справжній ентузіаст вивчить будь-яку мову — були б словники. То, може, словників у нас нема? Ні, словники є. Ще й зараз у відділах комісійної літератури обласних книгарень можна придбати пре-

красний угорсько-український словник, спільно випущений 1961 року видавництвами Ужгорода й Будапешта. До речі, планується перевидання цього словника в Києві 1990 року. Можна придбати в нашій області і випущений 1985 року в Братіславі словацько-український словник. Щойно побачив світ другий том випущеного в Києві чесько-українського двотомного словника. При бажанні й зараз ще можна придбати англійсько-, французько-, німецько-українські словники...

Є на Закарпатті люди, які досконало знають всі названі мови і при потребі завжди можуть допомогти.

То, може, книжок іноземними мовами нема? Аж ніяк! У книгарнях області вдосталь прозових і поетичних творів угорською, трохи менший вибір словацькою, чеською, румунською, але при великому бажанні все можна знайти. Аби лиш те велике бажання виникало! Наприклад, шануючи французьку поезію, я маю її в оригіналі як антологічно, так і в окремих виданнях — від XV століття аж до творів сучасних поетів, моїх ровесників. Тобто з книжками проблем нема.

Чому ж перекладаємо з підрядників, і не завжди те, що треба, майже завжди те, що мало цікавить читача. Для кого ж тоді перекладаємо? Читач воліє читати цікаве. Справжня поезія і проза — це не лише словесно втілений порух душі, а й винахід. У повному розумінні цього слова. Тому перекладач має давати своємовному читачеві такі творчі зразки, які з тих чи інших причин не створені рідною йому мовою або й взагалі не можуть бути нею створені. Інакше для чого перекладати? Хіба мало в нас римованого пустослів'я?

Чи не через це перекладацьке недбальство не знаємо творчості сучасних письменників сусідніх нам країн?

Справді благородним громадянським вчинком можемо назвати подачу в нашій обласній пресі перекладів поезій русинського поета з Югославії Михайла Ковача, здійснені до його вісімдесятиліття Володимиром Фединишинцем. Переконаний, що багато хто з читачів «Закарпатської правди» та «Молоді Закарпаття», де були вміщені твори Михайла Ковача, навіть не знають, що в Югославії русинською подібною до закарпатського діалекту мовою створюється прекрасна література. Що автором першої русинської граматики і основоположником виниклої на початку нашого століття русинської літератури Югославії був Гавриїл Костельник (1886 — 1948 рр.), який писав, зокрема й поезії, русинською, українською, хорватською, польською, німецькою й латиною. Вже після Гавриїла Костельника і Михайла Ковача в русинську літературу прийшла могутня молодь: Микола Скубан, Дюра Латяк, Дюра Папгаргаї, Яким Чапко, Гелена Скубан, Владимир Гарянски, Микола Шанта і багато інших, які творять нині літературу на світовому рівні. А про рівень перекладацтва в них може свідчити бодай той факт, що русинською мовою вже перекладено чи не найскандальніший твір останнього часу — роман Сальмана Рушді «Сатанинські вірші» (рік написання твору мовою оригіналу 1988-й). До речі, в нашій країні цей письменник іще не друкувався — навіть російською поки що перекладено лише попередній його роман «Сором» («Иностранная литература», 1989 р., №№ 8—9). Ті ж русини з Югославії видрукували у № 4 за 1989 рік «Літературного слова» твори молодих закарпатських письменників Івана Ребрика, Петра Мідянки, Лідії Повх та Василя Горвата в перекладі русинською. Широке дослідження поетики Ф. Потушняка вміщено в «Літературному слові» № 2 за 1990 рік. А що про них, русинських письменників Югославії, знаємо ми?

Що знаємо про наших ровесників, письменників з Угорщини — Міклоша Вереша, Бенедека Кіша, Йожефа Утоші, Аттілу Сепеші, Гашпара Нодя, Єву Петровцій, Жужу Раковскі, Кароя Борі, зі Словаччини — Штефана Моравчика, Яка Стахо, Міхала Худу, Ондрея Чільняка, Петера Штіліха, з Чехії — Петра Коваржика, Каміла Маржика, Іво Одегнала, Карела Сиса, Йожефа Шімона, з Румунії — Маріна Сореску, Іоана Александру, Ани Бландіани?

Якою мірою цікавить нас творчість представників народностей, що живуть поруч з нами? Зокрема, на Закарпатті творять літературу угорською мовою п'ять членів Спілки письменників України — Ласло Балла, Карой Балла, Борбала Салаї, Магда Фюзеші, Балаж Валог, а ще зо два десятки авторів однієї-двох книжок, серед яких справжнє визнання вже здобули Елемир Кевсегі, Шандор Горват, Дьєрдь Дупка, Міклош Балог, Андор Тарці... Кожного з них не можна представити українському читачеві окремою книжкою — хоча варто б! — але ж бодай невеличку за обсягом антологію угорської поезії Закарпаття ми мусили б випустити українською мовою. А література, що твориться на Закарпатті румунською, словацькою, німецькою мовами?

Мені чомусь здається, що діди й батьки наші були шанобливіші до представників інших національностей, котрі жили поруч з ними, ширше цікавилися їхньою культурою, літературою, мовами.

Наприклад, упродовж останнього часу в пресі з'явилося ряд грунтовних, розумних, доброзичливих статей наших журналістів про соціальне становище закарпатських циган. Та в жодній із цих статей ані слова про циганську мову. А те, що вона була на Закарпатті, засвідчує хоча б отака почута мною років двадцять п'ять тому на рідній мені Іршавщині щедрівка:

Ой, була, була в баби курочка,
я дивле, ой, дивле,
Ой, дивле, дивле
жогир монгошка бидивле, ой, дивле!
Ой, тота куронька, а з пітятоньки,
я дивле, ой, дивле,
Ой, дивле, дивле
жогир монгошка бидивле, ой, дивле і т. д.

Гадаю, що другий рядок щедрівки, тобто її приспів, не є просто набором випадкових слів, а це або точні циганські слова, або трішки переінакшені. Тобто автори цієї щедрівки, прадіди й діди наші, знали циганську мову — мову своїх споконвічних сусідів. Чому ж нею не цікавимося ми? Лише в одному селі Собатині Іршавського району Закарпатської області живе зараз понад шістсот циган, є там циганська початкова школа. А чи хоч згадують у цій початковій

школі про рідну учням мову — циганську?

Чув я іще одну щедрівку, явно компліментарного характеру, хоча інакше й бути не могло: ішов сусід до сусіда в перші дні року побажати здоров'я і щастя, створити йому добрий настрій на увесь наступний рік. І хоча слів єврейських у тій щедрівці не було, явно, що адресувалась вона євреєві:

Бувай же здоров ни сам из собов,
Ни сам из собов, из свойив панійков,
Из свойив панійков, из всей чилядойков,.
Просив тя рабин на порадойку до себе!

Звичайно, рабин будь-кого на пораду до себе не запрошував — то таки мусив бути розумний чоловік, тобто знав наш русин, як і євреея прихвалити, добре слово у щедрівці мовити. Але ж, певно, той рабин із запрошеним розмовляли єврейською. А чому ми не знаємо тієї мови, якою творилася, а може, й зараз твориться єврейська культура Закарпаття?

Тим більше, що на початку нашого століття єврейські общини Закарпаття видавали чотири власні газети, дві з яких виходили мовою іврит.

Мусить же врешті-решт існувати циганський та єврейський закарпатський фольклор. Мусять же в народі побутувати витворені упродовж століть проживання в українському середовищі Карпат казки, прислів'я, поговірки, усні пісні циган та євреїв. Найперше письменники Закарпаття або ж пристрасні журналісти, філологи нашого краю мали б розповісти нам про духовні скарби, про фольклорні багатства оцих національностей.

Щоправда, траплялися кампанії, коли представники якоїсь із менших національностей Закарпаття потрапляли на гребінь хвилі. Як оце було з творчістю Ольги Рішаві — в усьому Радянському Союзі відомої німецької поетеси. Першим із закарпатських письменників творчістю поетеси з Кушниці Іршавського району зацікавився невтомний перекладач і пропагандист літератур народів Югославії Семен Панько. Саме він закохав у творчість цієї прекрасної поетеси молодих перекладачів Закарпаття, серед яких найбільших успіхів здобув Михайло Ціцак. Його переклади народжувалися після частих і тривалих розмов з поетесою, яку він не просто навідував, а багато в чому допомагав старій самотній жінці. Але... жоден із названих перекладачів не був залучений до підготовки української книжки Ольги Іванівни Рішаві. Людина, яка здійснила з підрядників переклади її поезій українською, жодного разу не зустрілася з авторкою ні до, ні після виходу книжки. А прекрасні переклади Семена Панька, на час виходу книжки вже покійного, були знехтувані. Не залучили до підготовки книжки й найпалкішого шанувальника і тонкого знавця творчості Ольги Рішаві Михайла Ціцака.

А чого б найбільше хотілося, то це чесної змагальності закарпатських літераторів перед нашим читачем.

Як не потрібно канонізувати у святі автора того чи іншого вдалого твору, прирікаючи його на вічний успіх, так само негоже кепкувати з тих, хто зараз тільки починає перекладацький шлях — повірмо в їхню завтрашню вдачу. Бо справжня література — справа хитра й підступна: сьогодні ти почуваєшся в ній, як удома, а завтра, може, й сам критичним оком побачиш, що досі й близько до справжньої літератури не підходив. А головне — шанувати читача! Писати для нього найперше цікаво, знаходячи факти, яких він не знає, а коли вже даєш те, що іншим відомо, то давай його так, аби всі зрозуміли — тільки твій погляд єдино правдивий! А ще треба ні на хвилину не забувати, що завтра прийдуть кращі. А коли вони й не зможуть бути кращими, то однаково будуть наші діти, наші спадкоємці, продовжувачі, наші учні. А хіба ми погані вчителі?

Навчати іноземних мов потрібно б не лише майбутніх перекладачів художньої літератури, а й — у першу чергу! — майбутніх дослідників історії рідного краю. Адже коли хтось хоче досконало вивчити історію Закарпаття, то в наших обласних архівах, так само як в архівах Угорщини, Чехословаччини, Румунії й ряду інших країн, зберігається чимало документів нашої історії, писаних латиною, угорською, чеською, словацькою, німецькою та багатьма іншими мовами.

Ось такий прекрасний, такий утішний приклад: наші закарпатські латиністи, науковці УжДУ М. В. Орос, О. В. Барбіл, О. І. Яцина та інші під керівництвом високоосвіченого фахівця, добросовісного трудівника Ю. М. Сака дарують усім українцям «Історію карпатських русинів» Михайла Лучкая, писану ним по-латині. Спасибі їм за це!.. Але... чи не може цей талановитий колектив отаких рідкісних фахівців підготувати бодай кількох молодих перекладачів художньої літератури з латинської мови на Закарпатті? Аби ці молоді закарпатські латиністи перекладали українською мовою не лише філіппіки Марка Туллія Ціцерона чи моралізаторські листи Луція Аннея Сенеки, а й писані латиною твори наших славних закарпатських письменників Петра Лодія, Андрія Дудровича, Авксенія Гавелича, Миколи Теодоровича, Василя Довговича та інших.

Аби ще раз не повертатися до проблеми виховання молодих перекладачів, запитаю нас з вами, дорогі земляки: а чому б кафедрі угорської мови та літератури Ужгородського держуніверситету не вибити п'ять-шість додаткових місць і прийняти на перший курс літературно обдарованих юних українців і виховувати, давати їм знання угорської мови та літератури за університетським курсом? Навіть коли б прийняті не володіли на початку угорською, потрапивши в угорськомовне середовище, вони освоїли б цю хоч не таку вже й легку для опанування мову.

А чому б керівництву факультету романо-германської філології УжДУ не рекомендувати на роботу в редакції обласних видань і, либонь, обласному відділенню Спілки письменників України найбільш літературно обдарованих студентів, які упродовж п'яти довгих років щоденно студіюють англійську, французьку, німецьку мови?

Чому б не звернути увагу як на перспективних перекладачів з німецької на школярів із швабських сімей Закарпаття? І сприяти їм ще зі шкільної лави? Цю місію могли б узяти на себе районні відділи, обласне управління народної освіти при сприянні того ж таки обласного відділення Спілки письменників.

І все-таки найпершою мовою перекладача з будь-якої чи з будь-яких мов є його рідна мова, якою послуговуватися має віртуозно. Ввібрана з материнським молоком, як кажуть у народі, чи надійно зафіксована з перших років життя підсвідомістю, як кажуть біологи, вона виручає перекладача, та й письменника взагалі, в найважчі й найгарячіші хвилини творчої роботи — слово, словосполучення, приказка, поговірка, цілі метафоричні сузір'я випливають невідь-звідки в найпотрібніший час.

І коли років п'ять тому я прочитав в обласній газеті інформацію про те, що один закарпатський перекладач з угорської на українську вирішив перекваліфікуватися в перекладача з української на угорську, тобто з рідної на чужу, я просто жахнувся! Досвідчений перекладач з не відомих нам мотивів нехтував основне перекладацьке правило — перекладач, який шанує свій народ та й самого себе, перекладач тільки рідною мовою! Це правило святе.

Правда, були випадки, коли переклади з рідної мови на чужу вдавалися. Але це були спроби випадкові, несистемні і здебільшого в інших галузях діяльності. Мені можуть заперечити: на початку XX століття закарпатські, чи, як їх тоді називали, підкарпатські письменники, що за своїм походженням були напіврусини-напівмадяри, дуже багато зробили для перекладу угорською творів української класики. Тож на підтвердження своєї тези не можу втриматися від цитування відомої праці закарпатського історика Миколи Лелекача «Підкарпатське письменство на початку XX віку»: «На полі красного письменства Юрій Жаткович прославився в першій мірі як перекладач оповідань зі слов'янських мов на мадярську. Перекладав він як з російської, так з української літератур. Із російських письменників перекладав оповідання Тургенєва, а з українських письменників Івана Франка, Стороженка, Маковея і Марка Вовчка. Його переклади прекрасні. Перекладчик умів надати свому перекладу своєрідну мадярську закраску, і переклади читаються як оригінали. Стиль перекладу знаменитий, і мадярська його мова відблискує всі характерні мовні прикмети письменників оригіналу. Не притримується дословності, але — вільного і ядерного перекладу. Що ж до перекладу на мадярську мову українських письменників, можуть йому дорівнювати хіба Гіядор Стрипський та Кирило Феделеш (переклади від Богдана Лепкого). Крім перекладів на мадярську мову, Жаткович по-руськи переповідав много оповідань на сторінках «Науки» і «Місяцесловів». Правда, рідко коли подавав, отки бере він сесе або тамте оповідання, а просто пристосовував його до підкарпатських обставин і підписав звичайно: «Повідомляє Ю. Жаткович». Довго сесі оповідання держалися його власними, але сьогодні доказано, що суть се тільки переробки або перефразування українських оповідань. Жаткович і в такий спосіб став причетним до ширення літературного смаку між підкарпатськими письменниками і читачами. До літературної діяльності належить і його коротка, але ядерна стаття «Начерк історії української літератури» (1900). Автор мав на меті, аби мадярська публіка, котра вже мала можливість читати переклади із української літератури, хоч коротко мала перегляд історії української літератури. Автор приводить докази щодо самостійності української мови й літератури від російської, і основно розбирає поодиноких письменників. Найбільше уваги приділяє Шевченкові та Іванові Франкові».

Цитата довгенька, але виправдана бодай тим, що взята з джерела зараз уже важкодоступного. Я лише повторюю, що переклади на угорську Жатковича, Стрипського і Феделеша були вартісними тому, що мова угорська була їмріднішою від української, тому й перекладали з української на угорську і тому їхні переклади української класики мали такий великий вплив на угорського читача. І саме Гіядор Стрипський вперше серед закарпатських письменників переклав угорською «Слово о полку Ігоревім» — відомий переклад П. П. Сови був уже другим в історії закарпатського художнього перекладу.

Оцінка перекладачем загальної літературної ситуації, вибір автора, а згодом і конкретного твору цього автора для перекладу є актом найперше творчим, який магістрально впливає на художній рівень перекладу, а отже, і на сприймання його читачем. Зверніть, будь ласка, увагу, як точно й неповторно вміли і вміють великі письменники і перекладачі вибирати авторів, а також конкретні твори для перекладу!

Світова література багата як справжніми шедеврами, так і творами пересічними. Тож чи не кожній національній літературі потрібен би координаційний центр, який відбирав би й рекомендував для перекладу художні твори. Спливають на гадку думки з цього приводу, висловлені на сторінках «Літературної України» Іваном Драчем: «...якби навіть у нас видавалося з десяток «Всесвітів», то й тоді про світову літературу ми мали б надто приблизне уявлення. Відчуваєте, який розмаїтий світ і як мало ми дбаємо про те, щоб хоч якоюсь мірою сягнути його духовних надбань?» Додам лише, що якби в нас на Закарпатті працювало навіть п'ять десятків високоталановитих і висококфахових перекладачів з угорської, то й такий колектив не зміг би оперативно давати все краще, що з'являється в літературі сучасної Угорщини. А ще ж є класична угорська література. Є й літератури Чехії, Словаччини, Румунії, Польщі, тобто народів сусідніх нам країн! Ще ж є і взагалі світова література!

А ситуація зараз на Закарпатті така, що після смерті К. А. Вібікова в нас нема людини, яка б так само палко віддавалася перекладу на українську угорської прози. Поезії ж угорської на Україні в останні два десятиліття взагалі мало перекладається. Про закарпатських угорців і говорити нема чого. Оце з'явилася нещодавно в Києві прекрасна книжка віршів Ласло Балли українською мовою. Але, по-перше, основними перекладачами її є київські письменники, тобто переклади здійснено з підрядників, хай і виготовлених добросовісно самим автором оригіналів, а по-друге, згадайте, будь ласка, книжка якого закарпатського автора, що пише угорською, з'явилася українською мовою до згаданої збірки Ласло Балли? Не згадаєте, бо книжки закарпатських угорців виходять українською мовою надзвичайно

рідко. І це в такий час, коли і перекладати є кого, і є де друкувати перекладені твори. Біда — нікому перекладати! З оригіналу. І вина тут найперше лежить на обласній організації Спілки письменників України, яка не те що не веде, а навіть і не планує вести бодай якоїсь організаційної чи спонукальної роботи в цьому плані!..

Що ж до перекладу нашої, української, літератури в Угорщині, то хоча вона нашою обласною організацією Спілки письменників теж повністю занедбана, але... справа ця робиться й без нас. Хай не так, як того б, може, ми хотіли, але — робиться. Адже в останні десятиліття чимало закарпатських угорців виїхало на постійне місце проживання в Угорщину. На ці факти кожен з нас має право дивитися по-своєму. І попри всю складність і делікатність ситуації, є тут зерно позитивне — зараз в Угорщині проживає чимало наших колишніх земляків, які прекрасно володіють українською мовою, є поміж них люди літературно обдаровані, саме вони там активно перекладають українську літературу. Назву хоча б Аттілу Сепеші, який 1942 року народився в Ужгороді, в Ужгороді здобув освіту, почав писати вірші, крім рідної йому угорської, досконало володіє українською, всіма нашими закарпатськими діалектами і, безперечно, російською. То оцей колишній ужгородець є зараз одним з провідних поетів сучасної Угорщини, багато перекладає з української. І я не вірю, що котрийсь із закарпатських українських письменників, хоч би як вивчив угорську, переклав твори української літератури угорською на такому ж рівні, як це робить споконвічний угорець Аттіла Сепеші. До речі, поезію самого Сепеші перекладено зараз чи не всіма європейськими мовами. Цю високохудожню поезію колишнього ужгородця знають у Парижі, в Лондоні, Римі і зовсім не знають в Ужгороді...

Варто б усім закарпатським літераторам — і членам СПУ, і не членам цієї дивної організації — об'єднатися, обговорити ситуацію, правильно оцінити свої сили й можливості, якось скоординувати, і що є найважливішим — активізувати перекладацьку роботу! І, безумовно, роботу з виховання перекладачів як з мов сусідніх нам народів, так і з мов інших народів світу.

Мені боляче за те, що не на Закарпатті, а у Львові, з ініціативи Романа Лубківського відбулося підписання угоди про творчу співдружність письменницьких організацій Словаччини й України.

Адже тільки в нашій області живе зараз більше десяти тисяч словаків. То невже ніхто із закарпатських письменників не спілкується з ними? Чи не сором нам, що провідний нині на Україні перекладач з чеської — уродженець Полтавщини Володимир Житник? Що провідним популяризатором поезії народів Югославії є уродженець Черкащини Захар Гончарук? Не чув я і про вихідців із Закарпаття, які б стали перекладачами з румунської та польської мов. Добре колись володів румунською Федір Потушняк. Але то колись...

Де ж ви, закарпатські перекладачі світової літератури?

А може, нам і не треба перекладати? Ось, наприклад, як вважає член Французької Академії Жак Дютур: «Мені потрібен світ, який розмовляв би по-французьки, аби читати мої книги. Я й чути не хочу про всіх тих, хто розмовляє по-англійськи, мене вони не цікавлять. Мені потрібно, аби мої книжки читали мовою оригіналу, а не в перекладі». Гадаю, що ми не звинуватимемо французького академіка в національному екстремізмі, а сприймемо це його висловлювання як заклик до вивчення іноземних мов, зокрема й французької, аби в оригіналі читати книги Жака Дютура, якщо вони нам сподобаються.

Переконаний, що більшості з нас ближчою є думка Максима Рильського, який класифікував художній переклад рівноправною складовою національної культури. Цю ж думку проводить у своїх коментарях до перекладу пушкінського «Євгенія Онєгіна» англійською мовою класик російської літератури Володимир Набоков. А Корній Чуковський назвав художній переклад високим мистецтвом.

Можна зрозуміти людей, які висловлюються проти перекладу чи за переклад — маємо право приймати чи відкидати їхні думки. Незрозумілими є, одначе, літератори — нині це біда загальносоюзна! — які мають художній переклад за якусь дитячу забавку, отаке собі яскраве брязкальце! Саме про них дуже влучно сказав Олесь Жолдак: «Од молдаванина до фінна друзяка наш переклада». Не знаючи при тому жодної мови, з якої «інтерпретує». І ледь-ледь ту, якою «інтерпретує»!.. Шкода, що в краї прикордонному, сприятливому для вивчення іноземних мов, багатому своїми перекладацькими традиціями, саме отаких «перекладачів» зараз більшість...

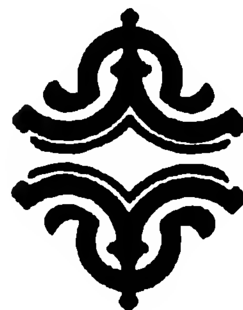

МИКОЛА САППА

Помилка в «БСЭ»

Дмитро Кантемір на Харківщині

Признаюсь, коли я вперше прочитав в 11-му томі «Большой Советской Энциклопедии» таке повідомлення про дати життя Кантеміра: «Кантемір Дмитро Костянтинович (26.10.1673, Молдавія — 21.8 (1.9) 1723, маєток Дмитрівка Харківської губ.)»,— я ще не знав, що помер молдавський господар не на Харківщині, а в Орловській губернії, а в 1935 році прах його на прохання румунського уряду був перенесений до м. Яссів.

Проте вже тоді побіжний перегляд краєзнавчої літератури переконав мене, що жодна із семи харківських Дмитрівок не може іменуватися колишнім маєтком найсвітлішого князя російського Дмитра Кантеміра. Разом з тим впадає в око, що на карті Харківщини чимало не властивих українським назвам топонімів: села Кантемири, Кантемирівка, Кантакузівка, Вулацелівка, Волохів Яр, Волохівка, річка Волоська Балаклійка та ін. (Пригадаймо, що з давніх-давен в Україні та Росії волохами називали молдаван). Поява молдавських назв на території Харківської області не випадкова. Вона пов'язана з переселенням на початку XVIII ст. з Молдавії на Україну кількох тисяч молдаван на чолі з Дмитром Кантеміром. На жаль, більшість істориків Слобожанщини цю тему практично не порушують, але деякі цікаві факти, пов'язані з Дмитром Кантеміром і Україною, згадуються в багатотомному виданні «Письма и бумаги императора Петра Великого» та в інших джерелах.

Навесні 1711 року в Луцьку був складений проект угоди про спільну боротьбу Росії і Молдавії проти Туреччини, про визволення Молдавії з-під османської неволі та приєднання її до Російської держави. В акті монаршої волі — «Дипломе и пунктах», де перелічені умови прийняття Молдавії під «протекцію нашої величності», Петро I пильно оберігав інтереси самодержавства. Умови були взаємно вигідні. Цар обіцяв молдаванам зберегти їхнє самоврядування, закони і звичаї, зробити престол спадкоємним. На чолі молдавського народу стояв тоді господар Дмитро Кантемір. Він був не тільки прозірливим політичним діячем та воєначальником,— його перу належать видатні наукові праці з питань філософії, етики, естетики, природознавства... Він уперше розробив молдавську нотну систему, написав перший роман молдавською мовою «Ієрогліфічна історія», а також етюди про знаменитого Ходжу Насреддіна.

В «Ієрогліфічній історії» Кантемір, спираючись на творчі традиції молдавських літописців XVII ст., оновлює розповідний стиль рідної літератури, вводить у неї аналіз внутрішнього світу людини. І хоча події реального життя автор у романі переніс у світ алегорії, був цей роман присвячений актуальній на той час темі ворожнечі господарів сусідніх князівств Молдавії і Валахії, котрі сприяли цим посиленню Порти. В «Ієрогліфічній історії» Кантемір не тільки широко послугувався невичерпним багатством рідної мови (спеціалісти підрахували, що в романі наведено близько 760 народних прислів'їв та приказок), а й, прагнучи зробити молдавську мову мовою науки та літератури, збагачував її потрібними неологізмами, за допомогою яких викладав різні наукові, художні та філософські поняття.

Мета союзу з Молдавією, ставлення до нього Д. Кантеміра в «Дипломе и пунктах» Петра I були визначені доволі однозначно: «...Вачачи те наближення військ наших, найясніший господар і принц Волоської землі Дмитро Кантемір яко благочестивий християнин... зміркував за благо спільне з нами трудитись і за свободу славного народу волоського під правительством його сущого, купно й інших народів християнських, під гнітом варварським страждущих, не жаліючи також живота й благополуччя свого положити, нам через листи свої схильність свою об'явив, бажаючи задля того з усією землею й народом волоським бути під протекцією нашої царської величності».

У травні 1711 року російські війська вступили в Молдавію і були дружелюбно зустрінуті її жителями. Як відомо, кампанія не була достатньо продумана й підготовлена: Петро привів із собою сорок тисяч солдатів, а великий візир Мехмед-Балтаджі-паша — стодвадцятитисячне військо (без кримської кінноти). І навіть з урахуванням виставлених Кантеміром молдавських військових загонів співвідношення сил було далеко не на користь союзників. Після битви під Станілешті, де російське й молдавське військо відчайдушно боронилося, Петро, аби зберегти армію і вивести її на батьківщину, підписав невигідні для себе мирні умови. Дмитро Кантемір, рятуючись від помсти турків, схоронився в російському таборі. Є твердження, нібито на вимогу видати господаря противнику Петро I відповів: «Краще я залишу туркам всю землю до Курська; вступивши онуну, надія лишиться мені її паки повернути; а зламання даного

слова неповоротне. Я не можу оного переступити й зрадити князя, котрий залишив своє володіння через любов до мене. Ми нічого не маємо власного, окрім честі. Відступитися од неї означає перестати бути государем!»

Ці красиві й благородні слова, приписувані цареві, широко цитують і сучасні дослідники. Однак досі вони документально не потверджені. До літературного обігу їх увів академік Санкт-Петербурзької академії Т. Беєр у книжці «История о жизни и делах молдавского господаря Князя Константина Кантемира», виданій 1783 року. Беєр вказував, що він у своїй роботі виклав «майже точний переклад» життєпису Дмитра Кантеміра, доданого до виданої в Парижі праці «История Оттоманской империи». Автором вказаного життєпису Беєр вважав Дмитрового сина Антіоха Кантеміра, що був тоді російським послом у Франції.

В XI томі збірника «Письма и бумаги императора Петра Великого» наведено повний текст угоди між Росією й Туреччиною, укладеної 1711 року. Дмитро Кантемір в угоді не згадується. В коментарях до тому вказано, що ще під час попередніх переговорів державного підканцлера П. П. Шафирова з великим візиром турецька сторона зняла, навзамін деяких поступок Росії, свої вимоги про видачу бунтівного Кантеміра та одного якогось Сави із Рагузи, а також про виплату їй за завдані збитки річного прибутку з Молдавії.

Отже, Дмитро Кантемір та його прихильники,— а було їх (за різними джерелами) від чотирьох до одинадцяти тисяч,— покинули рідний край разом з російським військом. Петровським указом Кантеміру та його наступникам було надано в Росії великокняжого титулу й призначено довічну щорічну пенсію в розмірі шести тисяч карбованців. Царю доповіли «Мемориал» Кантеміра — послання, в якому той просить, «...аби народові волоському, котрий нині за віру християнську змушений залишити вітчизну й іти в державу Російську, яких чоловічої і жіночої статі понад 4000 душ, визначити на життя з яких слобід та маєтностей». На доповідній записці секретаря цар наклав резолюцію: «Визначити із слобідських земель та інших українних слобід». Що ж до самого Кантеміра постановив: «Домівка й села нині у Харкові даються, а до того підшукані будуть ще...»

Вже восени 1711 року Дмитро Кантемір прибув до Харкова. Сенат постановив передати йому маєтки впливового харківського полковника Федора Шидловського. Їх відібрали у нього за велику провину полковника перед державою — захоплення прикордонних польських земель. (Пізніше з'ясувалося, що Шидловський, котрому протегував Меншиков, приєднував ці землі до брянських вотчин князя).

Разом з Кантеміром на Слобідську Україну приїхали зі своїми сім'ями гетьман Іван Никулче, мечник Георгій Великий (Спатар), великий конюший Павло Ружина, полковники Прокіп Куликовський (Карайман), Ілля Абаза та багато інших. Частину прихильників молдавського господаря розселили в слобідських полках Київської та Азовської губерній. Землі вони одержали з казни — переважно це були конфісковані маєтки прибічників гетьмана Мазепи.

Часто пишуть про прихильне ставлення царя Петра до Кантеміра — очевидно, це наслідок того уявлення про Петра I, яке склалося ще під час написання О. Толстим його роману про царя-демократа, вітця народу російського. Однак, як казав більш глибокий історик Карамзін, Петро «знайшов спосіб робити велике... Чи полишимо без уваги шкідливий бік його царювання?» Так само про ставлення царя до Кантеміра красномовно свідчать рядки з листів до нього господаря, писані 1721 року:

«...Десятий уже пішов рік, відколи під монаршою величності вашої протекцією, без всякої дізнаної служби намарне життя проваджу, через що тяжкий на думку спадає сумнів, що мене або за недостойного, або за невірного мають. Коли за недостойного — звели мені, як недостойному і в республіці непотрібному, приватне надалі життя мати, котре ні мені прикрим, ні іншим заздрісним не буде. Коли ж за невірного маюсь — не тільки приватного життя, а й жодного подиху негідний я...»

«...Брат мій, народженням старший, та племінники, хто в Цар-городі, хто у Молдавії, крайню нужду терплять, ледве щоденний харч мають, і все через те, що вірність величності вашій зберіг я бездоганну. Про котрого (брата мого) минулого року я покірно просив, але ніякої відповіді не одержав. Тому за наказом його таки покірно прошу...»

«Загороднього двору, про надання якого трьома іменними указами правительства сенатові наказано, не дано».

«...Дарунком задоволений, на виконання ж обіцяних не втрачаю надії, бо знаю, що слова імператорські мають ту саму силу, що й діла, хоча й залишається в нерівності часів бажаним діла виконання...»

А в 1723 році, за чотири тижні до смерті, Дмитро Кантемір в черговий раз звертається до секретаря А. В. Макарова з проханням про виплату царської пенсії: «...маю ж скрайню в грошах потребу, тож якщо буде милостивим творець хоч якусь подати допомогу, бо й у путь відправитись нічим, а якщо кончина живота приспіє, то й поховатися нічим буде. Тому прошу, аби через свою добродійну до мене любов у видачі на сей рік визначеної мені платні приязне виявив сприяння. Воістину маю скрайню потребу, і в господарстві поратися нічим, і тут, хоча в селах через кволість здоров'я живучи, все за гроші купляємо. Ще раз прошу не лишити сього мого прошенія, за що, коли живий буду, щиро готовий прислужитися». (Опубліковано в: П. Пекарский. Введение в историю просвещения в России в XVIII ст. Спб., 1862).

Так, від самого початку Кантемір і його товариші потрапили не просто в чуже, а вороже середовище. Козацька старшина на чолі з наказним харківським полковником Лаврентієм Шидловським (племінником опального Ф. Шидловського) справедливо побоювалась, що присутність на Харківщині направленого сюди царем господаря може зруйнувати систему розкрадання держави, яка склалася в місті і спиралася на кругову поруку старшини. Харківські багачі боялися за свої привілеї, що давали їм можливість грабувати народ, обманювати уряд і класти до своїх кишень державні гроші. Заодно

з ними був і представник центральної влади обер-комендант С. А. Количев. Це він затримав видачу молдаванам маєтностей Ф. Шидловського, а козацька старшина, доповідаючи генерал-губернаторові Ф. М. Апраксіну, що «волохи одержують сповна — провіант, фураж та всяку живність», просила перевести їх в інше місце, бо прогодувати їх важко. Але Дмитро Костянтинович у листі до Апраксіна повідомляв, що, збираючи податки, харківська старшина оминала свої маєтки, а брала оброк із сіл, котрі раніше належали Ф. Шидловському, а тепер призначалися для утримання молдаван. З маєтків Шидловського, сповіщав Кантемір, вивезено чимало майна, а сам обер-комендант привласнив собі кілька пудів срібного посуду Шидловського і тисячу двісті золотих червінців. Однак господар турбувався не про власне благополуччя, а про своїх товаришів по вигнанню. Старшина й Количев, писав він, «тому мені зовсім маєтності не віддають, щоб люди мої ослабли і розійшлись, а я хоч останню сорочку зніму, а людей своїх не розпущу, люди до мене знов прибувають...»

Так у сильних незгодах з місцевою владою проходили дні Кантеміра на Слобожанщині. Та й особисте життя його в Харкові склалося не найкращим чином. Тут у нього народились сини Петро (1711 р.), названий так на честь царя, та Іван (1712 р.), але обоє померли, не проживши й року. В той час вороги Кантеміра готували на нього замах. Російський резидент при малоросійському гетьманові доносив канцлерові Г. І. Головкіну: «...господар мултянський послав двох чоловік на Україну до господаря волоського Дмитряшки Кантеміра, щоб вельми старалися, аби його отруїти...»

Почесне, хоча й не досить забезпечене матеріально, становище в Російській державі мало влаштовувало Дмитра Кантеміра. Він прагнув активної діяльності і, не вважаючи себе чужим Україні, був занепокоєний її південними кордонами. Незайве нагадати, що в ті часи кордон з турецьким васалом Кримським ханством проходив по річках Берека, Берестовенька та Оріль — всього-навсього за 70—120 верств од Харкова. В посланні Петру І Кантемір запропонував свою допомогу щодо захисту Слобожанщини. Якби цар дозволив віддати під його команду п'ять слобідських полків і при них повіт Чугуївський, а також організувати тритисячний загін легких жовнірів, то Кантемір зміг би вберегти прикордонні слободи й соляні промисли в Бахмуті від спустошливих татарських набігів. А треба сказати, набіги татар там відбувалися щороку, а іноді й кілька разів на рік. Так, скажімо, лише 1713 року зі Слобідської України забрано в полон 14340 чоловік. А скільки вбито?

Кантемір був на боці вільного козацтва й пропонував цареві: «Від Бахмута навіть до Лагану (річка Лугань — М. С.) є місця безлюдні, дозвольте дати право селитися тут полку вільних людей, котрий був би заради оберігання, де робиться сіль, Бахмут, оскільки ті пустинні місця не можуть добре охоронятися. А було б дано слобідським козакам першу вольність, щонайменше 6000 жовнірів на другий рік збереться, після зібрання яких не треба колишнім жовнірам давати платню, тільки даватиметься регулярному московському шквадрону...» Та пропозиції Кантеміра Петро залишив без уваги, і заселення земель на південь від річок Оріль і Берека розпочалося через тридцять-п'ятдесят років, після будівництва Української укріпленої лінії (про неї докладніше див. «Вітчизна», 1985, № 2).

Трохи пізніше вже азовський генерал-губернатор Ф. М. Апраксін звертався до царя з пропозицією віддати Харків під командування Дмитра Кантеміра, але Петро відхилив і її. В 1712 році молдавський господар залишив Україну назавше. За розпорядженням уряду йому було «надано натомість з Комарицьких волостей 1000 дворів і під Москвою вотчину».

Виділені раніше Кантемірові землі на Слобожанщині після його від'їзду розділили поміж сподвижниками господаря. Цікаво, що «харківські молдавани» не прагли триматися відокремленою національною громадою — вони активно й плідно влились у суспільне життя, пристосувалися до місцевих умов, дехто навіть змінив прізвище... Так, молдаванин Куликовський деякий час був полковником Харківського полку, генерал К. А. Кантемір, племінник Дмитра Кантеміра, командував військами на Українській укріпленій лінії. Нащадки Спатаря (Мечника) Г. Милеску стали Мечниковими. Один з них І. І. Мечников — відомий біолог, помітне місце в науці посів і його брат Л. І. Мечников (про нього див. «Вітчизна», 1987, № 10).

Ну, а як же Дмитрівка, вказана в «БСЭ»? Для цього треба звернутися до Орловщини, де й була Комарицька волость. Колись комарицькі землі належали Борису Годунову — їх йому подарував цар Федір Іванович, потім вони знову відійшли до казни. З XVIII ст. тут з'являються приватні володіння; одне з них, поблизу річки Неруси, належало Дмитру Кантеміру. «Батько наш слободу Дмитрівку збудував для свого покою, на своє ім'я, на проїжджому місці, де ніяких будівель не було, і назвав Дмитрівкою»,— писали сини Кантеміра в одному з документів. Населив він засновану ним слободу місцевими селянами, прийшлими з ним молдаванами, а також українцями з Харківщини.

Розповідь про роль Дмитра Кантеміра в інтелектуальному житті російського суспільства, очевидно, поза межами цієї розповіді. Зазначимо лише таке: на жаль, не з'ясовано характер його літературної та наукової діяльності під час перебування на Україні, але відомо, що вже в перші роки він стає відомий серед учених Західної Європи. Свідчення того — обрання в 1714 році Д. Кантеміра за рекомендацією Г. Лейбніца (чи, можливо, Гюйссена) членом Берлінської Академії наук.

1723 року Дмитро Кантемір помер від хвороб у заснованій ним Дмитрівці. В 1782 році Катерина II указом від 25 червня наказала: «Село Дмитрівка має вигідне положення і тому повеліваємо заснувати тут місто». Сьогодні це місто Дмитрівськ-Орловський — районний центр Орловської області.

Харків

ГЕННАДІЙ ГЛАЗУНОВ

ХОЧ РЕПРЕСОВАНИМ НЕ ЗНАЧИВСЯ...

Творчий шлях Івана Микитенка охоплює всього-на-всього півтора десятиліття. Проте за цей порівняно недовгий час він залишив помітний слід в історії української радянської літератури, збагативши її значними драматичними, прозовими, поетичними, нарисовими та літературно-критичними творами.

Знаний І. Микитенко і як громадський діяч: він був одним з керівників ВУСППу, ВОАППу, а затим Спілки письменників України, був членом правління всесоюзної письменницької організації, членом ЦВК України, делегатом XII (1934) та XIII (1937) з'їздів КП(б)У. Значна його роль як члена Міжнародного бюро боротьби проти фашизму. І. Микитенко — один з тих, хто стояв біля витоків створення української літературної газети та журналу «Радянська література» — попередника «Вітчизни»...

Так уже повелося, що в різний час наше суспільство керувалося різними критеріями в оцінці особистості. Це, певна річ, позначилося і на уявленнях про долю І. Микитенка. Діставши спочатку високу оцінку читачів і глядачів, його творчість наприкінці тридцятих років була майже забута. З середини 50-х твори І. Микитенка повернулися до народу, але про особисту долю писменника так само знали лише члени його сім'ї, вузьке коло друзів та шанувальників його таланту. Лицемірно-совісливе «не прийнято» довгі роки приховувало від громадськості людську драму, гідну пера такого ж непересічного драматурга, яким був І. Микитенко.

Після неофіційної, так званої громадської реабілітації (1956 р.) ім'я письменника зарясніло на сторінках численних статей і монографій. Однак всі вони замовчували обставини його смерті, обмежуючись згадками, що він став жертвою сталінського беззаконня в 1937 році. Спробуємо відхилити завісу таємничості й розповісти за допомогою скупих і нечисленних документів, що збереглися, про те, як розвивалися події 1937 року.

10 січня 1937 року І. Микитенко виголосив яскраву промову, присвячену 100-річчю від дня народження О. С. Пушкіна, на урочистому засіданні у Великому театрі СРСР. На початку лютого, як член президії СПУ, виступив на XIV Надзвичайному з'їзді Рад України, а трохи згодом — на траурному зібранні письменників Києва у зв'язку зі смертю Г. Орджонікідзе. В цей час, готуючись зустріти двадцяту річницю Жовтневої революції, він працював над драмою «Як сходило сонце», збирав матеріали для майбутніх п'єс про К. Маркса і Ф. Енгельса, мав намір написати філософську драму на матеріалі життя видатного вченого-офтальмолога В. Філатова «Сліпі і зрячі».

На весну 1937 року, власне, і припадають перші публічні сигнали про нібито ворожу діяльність І. Микитенка щодо керівництва літературним процесом, про його особисту нещирість перед партією. 2—3 квітня відбулися звітно-виборчі партійні збори Спілки письменників України, на яких І. Микитенка разом з Я. Городським, Іваном Ле, А. Патяком та П. Усенком було обрано до складу парткому СРПУ. Окрилений довірою, він не надав особливого значення звинуваченням, що прозвучали на цих зборах, в тому, що його батько нібито був куркулем, а брат бандитом. І хоча в ті непрості часи така безпечність оберталася трагедією, доля тимчасово «змилувалась» над І. Микитенком — хмари тільки-но почали збиратися над його головою.

У липні-серпні 1937 року він їздив до Іспанії та Франції у складі радянської делегації на II Міжнародний антифашистський конгрес письменників, виступав з промовою «Нація і культура». А в цей час у Києві відбулися збори парторганізації СРПУ, де на адресу І. Микитенка прозвучали далеко не безневинні звинувачення. Поки ще заочно І. Микитенка звинувачували в тому, що, будучи в 1927—1932 рр. одним з керівників Всеукраїнської спілки пролетарських письменників, він припускався некритичності в оцінці діяльності ВУСППу, пізніше, як голова комісії по прийому до Спілки письменників України, виявляв нерозбірливість, що стала причиною «засмічення» письменницьких лав «ворожими елементами», а також виявляв ліберальну безпринципність щодо «теорій» колишнього керівника Російської асоціації пролетарських письменників Л. Авербаха. Перепало йому тоді і за те, що, виступаючи на Надзвичайному з'їзді Рад України, він цитував вірш поета, арештованого згодом як «ворог народу».

У відповідь на ці удари І. Микитенко змушений був опублікувати в «Літературній газеті» (5 вересня 1937 року) покаянну статтю «Обов'язок радянського письменника», в якій заявляв: «За притуплення більшовицької пильності, за політичну короткозорість, що виявились у мене в поблажливому ставленні не тільки до Авербаха, а й до деяких інших

викритих тепер ворогів народу, я готовий і повинен нести сувору відповідальність». Сьогодні ми розуміємо, що це самобичування було вимушеним, однак воно не задовольнило його гонителів. Газета супроводила публікацію такою приміткою: «Редакція вважає статтю т. Микитенка недостатньо самокритичною і чекає від нього справжньої, більшовицької критики своїх політичних помилок».

29 вересня та сама газета опублікувала передовицю «За чистоту письменницьких лав», в якій І. Микитенка тепер уже прямо звинувачували в тому, що, як голова приймальної комісії, він несе відповідальність за помилки в організації приймання до СПУ, тому що «внаслідок цього до Спілки пролізло багато темних людей, багато ворогів». Далі підкреслювалось, що «правління СРП СРСР кваліфікувало цими днями діяльність Микитенка в українській літературі як троцькістську».

Майже вся перша полоса «Літературної газети» за 6 жовтня була присвячена І. Микитенкові. В репортажі «На кущових партзборах парторганізацій СРПУ, Держлітвидаву та УЗАПу», де 1—2 жовтня обговорювалися підсумки вересневого (1937 р.) Пленуму ЦК КП(б) України і завдання парторганізацій у боротьбі з троцькістсько-націоналістичною агентурою в літературі, про І. Микитенка йшлося вже однозначно: «До останніх днів у керівництві Спілки письменників був висуванець і ставленик фашиста Хвилі, чужа, ворожа партії і радянському народові людина... Припертий до стіни незаперечними фактами, Микитенко «визнає» один за одним свої злочини перед партією, перед радянським народом». В передовій статті писалося, що він «підспівувач і особистий друг викритого ворога народу, буржуазно-націоналістичного виродка Хвилі, друг і приятель шпигуна, троцькіста Авербаха». Стверджувалося, що «Микитенко приховував від партії і радянської громадськості своє соціальне походження», вказувалося: «Адже це факт, що герої його повісті «Брати» — це родичі Микитенка, махрові куркулі із села Рівного». Далі вказувалось, що І. Микитенко «не тільки допоміг своєму братові сховатися від радянського правосуддя (брат — активний організатор банди, що пускала під укіс ешелони з червоноармійцями), але й влаштував його у виші (вища школа. — Г. Г.), потім і на роботі». Тут же підкреслювалось, що І. Микитенко «був ділком в літературі».

Морально-психологічну атмосферу тих часів можна відчути з такої оцінки: «Даремно було чекати від Микитенка щирості. «Визнаючи» все те, чого не визнати вже було неможливо, він всіляко намагався пустити кінці в воду, обілити себе, удаватися обдуреним, одночасно прагнучи приховати свої ворожі зв'язки, не викрити шкідництво своїх хазяїв любченків і хвиль, не видати своїх підручних, чим яскраво довів свою ворожу суть».

Читачеві «Літературної газети», який уважно стежив за тим, як розгорталися події щодо І. Микитенка, вже цілком природною мала видатись інформація про те, що 3 жовтня 1937 року в парторганізації Спілки радянських письменників України «одноголосно ухвалили виключити Микитенка з лав партії, як людину, що приховувала від партії і під час вступу, і весь час свого перебування в партії своє куркульське походження та пригріла і приховала свого брата — куркульського бандита», а також тому, що «Микитенко злигався з запеклими ворогами радянського народу — троцькістами та буржуазними націоналістами, яким свідомо допомагав шкодити українській літературі».

Повідомлялося також, що в той же день правління СРПУ «ухвалило вивести Микитенка з складу секретаріату, президії і правління Спілки, а також зняти з посади редактора журналу «Радянська література» і керівника драматургічної секції».

Зупинимося на мить і, пам'ятаючи про те, які похмурі були тоді часи, запитаємо: невже такі серйозні політичні звинувачення, які пред'являлися І. Микитенкові, не попали в поле зору органів НКВС? Сьогодні ми маємо достатньо підстав стверджувати, що біда підкрадалася до І. Микитенка і з цього боку. В архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України збереглася датована 1937 роком довідка Управління держбезпеки НКВС УРСР, з якої видно, що ряд арештованих чи вже засуджених службових осіб (колишній перший секретар Чернігівського обкому КП(б) України П. Маркитан, науковий співробітник Інституту ім. Т. Г. Шевченка І. Пронь, заступник начальника Управління мистецтв при Раднаркомі УРСР М. Соболь) свідчили: «Микитенко — активний учасник антирадянської націоналістичної організації».

Щоб розібратися в обгрунтованості цієї довідки, спробуємо проаналізувати деякі факти із «справи» І. Проня, арештованого у жовтні 1936 року. На допиті 1 грудня того ж року, відповідаючи на запитання: «З ким ви перебували у дружніх стосунках на день вашого арешту?» — І. Пронь сказав: «З Коваленком Борисом Львовичем — колишнім науковим працівником УАМЛІНу (Українська асоціація марксистсько-ленінських інститутів. — Г. Г.). Це мій кращий друг. Добрі стосунки мав з Натаном Рибаком і Чигириним. Обидва письменники. Часто бував у Микитенка». Однієї цієї згадки виявилось достатньо, щоб заявити про причетність І. Микитенка до так званої контрреволюційної діяльності. Але працівники держбезпеки і самі, очевидно, розуміли хисткість таких «доказів», тому не поспішали з арештом, призбируючи компрометуючі матеріали.

Нині важко сказати, чи знав про це І. Микитенко, але, певна річ, здогадувався, в усякому разі все, що нам сьогодні відомо про ті жахливі дні, свідчить про потрясіння, якого він зазнав, і пояснює його подальші вчинки.

Мені довелося бесідувати про це з Василем Павловичем Козаченком, який пригадав розповідь чергової СРПУ. Партзбори 3 жовтня, на яких І. Микитенка виключили із членів ВКП(б), закінчилися далеко за північ. Учасники зборів давно вже розійшлися, але ще довго в залі світилося. Вона прочинила двері — коло сцени закам'яніло стояв І. Микитенко. Чергова тихо покликала його. Трохи очутившись, він пішов до виходу напрямки, натикаючись на стільці, як сліпий.

Вранці 4 жовтня 1937 року І. Микитенко, зібравшись нібито на роботу, пішов з дому і не повернувся.

Через кілька днів пленум Київського міськкому КП(б)У прийняв рішення

«виключити Микитенка І. К. із членів міськкому КП(б)У як виключеного з рядів партії». Майже через рік, у вересні 1938 року, Політбюро ЦК КП(б) України порекомендувало Головліту УРСР (читай — вирішило) вилучити всі твори І. Микитенка як шкідливі, хоча на той час книжки його вже давно були прибрані з полиць бібліотек, а в шкільних підручниках ім'я його старанно закреслене.

Вірний друг і дружина письменника Зінаїда Григорівна безперестанку шукала І. Микитенка, проте відомство Ягоди-Єжова-Берії, яке в НКВС України представляли Балицький-Леплевський-Успенський, вперто мовчало, наче помщаючись за втрачену можливість розправитись з цією помітною постаттю в літературному та громадсько-політичному житті 20—30-х років. Численні письмові відповіді на запити Зінаїди Григорівни, як правило, сповіщали, що даних про І. Микитенка немає. Оббиваючи пороги різних правоохоронних установ, вона чула найрозмаїтіші відповіді про долю чоловіка — від «не знаємо» до «висланий на Північ уже давно... за рішенням Харківської трійки від 27 березня 1938 року». Кілька разів у неї навіть брали гроші для відправки «репресованому».

Через багато років по тому, в березні 1956 року, з Прокуратури Української РСР Зінаїда Григорівна одержала повідомлення: «Ваш чоловік, Микитенко Іван Кіндратович, 18 жовтня 1937 року був знайдений мертвим на околиці Києва в районі Шовкобуду з вогнестрільною раною на голові біля скроні... На підставі судово-медичного огляду... смерть Микитенка настала внаслідок самогубства...»

XX з'їзд КПРС поклав початок вибавленню нашого суспільства від заціпеніння і страху, породжених роками культу. Творча інтелігенція, зазнавши численних страждань за своє «вільнодумство», винищувана в роки репресій, однією з перших поставила перед собою завдання відновити добрі імена безневинних жертв.

Уже 18 квітня 1956 року парторганізація Спілки письменників України розглянула питання «Про посмертну реабілітацію в партії І. Микитенка». Повідомлення з цього питання зробив тодішній секретар парткому Ю. Збанацький. Його підтримали О. Гончар, І. Цюпа, Л. Первомайський, М. Бажан, Іван Ле. Партзбори були одностайні: «Відмінити рішення партійних зборів 1937 року про виключення з членів КПРС т. Микитенка Івана Кіндратовича як безпідставне». Ю. Збанацький пригадує, як щиро раділи письменники-комуністи, здійснивши, по суті, перший після XX з'їзду акт відновлення справедливості і доброго імені свого товариша по перу. Щоправда, широко це рішення не розголошувалось. У ЦК КП України секретаря парткому попередили: «Досить самого рішення парторганізації». Очевидно, побоювання викликали колишні стосунки І. Микитенка з людьми, які на той час все ще вважалися «ворогами народу»,— П. Любченком, А. Хвилею, Л. Авербахом та іншими.

Згадаємо принагідно критика та літературознавця Л. Авербаха. У 1926—1932 рр. він очолював Російську асоціацію пролетарських письменників. Природно, що в той час І. Микитенко та Л. Авербах, як керівники творчих спілок України і Росії, не могли не підтримувати ділових стосунків. У квітні 1937 року Л. Авербаха, який був тоді першим секретарем Орджонікідзевського райкому партії м. Свердловська, арештували. Органи НКВС звинувачували його в тому, що «в 1923—1934 рр. вів троцькістську діяльність і особисто був зв'язаний з Л. Троцьким», а пізніше — з «лівими», «вів контрреволюційну роботу в РАППі», «працюючи на Уралі, брав участь в антирадянській змові». Згідно з постановою комісії, до складу якої ввійшли керівники НКВС СРСР, Прокуратури СРСР та військової колегії Верховного суду СРСР, від 14 липня 1937 року він був розстріляний. Ось звідки пішло звинувачення І. Микитенка в його «троцькістській діяльності в літературі», а для більшої ваги він названий другом і приятелем Л. Авербаха. 29 травня 1961 року військова колегія Верховного суду СРСР скасувала вирок 1937 року і справу щодо Л. Авербаха припинила через відсутність складу злочину, а в червні 1961 року Комітет партійного контролю при ЦК КПРС реабілітував його і в партійному відношенні (посмертно).

У липні 1956 року був реабілітований у партійному відношенні П. Маркитан, у травні 1957-го — А. Хвиля, у лютому 1965-го — П. Любченко, у грудні 1989-го — І. Пронь. Судові органи 1957 року реабілітували М. Соболя.

Трагічна доля спіткала старшого брата І. Микитенка — Григорія. Вперше його допитували як свідка в 1933 році, і він показав, що в 1919 році селяни-повстанці під Новоукраїнкою обстріляли залізничний ешелон, але сам він «ніякої участі в пограбуванні ешелону не брав... ніякої керівної ролі з мого боку не було...» 14 жовтня 1937 року, вже після того, як І. Микитенко вийшов з дому і не повернувся, Г. Микитенко був арештований. Його знову допитували з приводу нападу повстанців на ешелон. У грудні він визнав, що «в 1919 році брав участь у збройному повстанні в Ровенському районі, але не за власним бажанням, а був захоплений повстанцями і змушений виїхати в Новоукраїнський район під загрозою зброї». Далі Г. Микитенко повідомляв, що «участі в зупиненні поїзда та його пограбуванні не брав, бо навіть не дійшов до місця події і за першої ж зручної нагоди втік з Новоукраїнки». Але йому не повірили. Органи держбезпеки мали в своєму розпорядженні інформацію про те, що в роки громадянської війни на території Новоукраїнського району діяла банда під керівництвом Дубового, а Г. Микитенко, як на гріх, наприкінці двадцятих років узяв собі прізвище «Дубовий». І хоча він категорично заперечував свою вину, а доказів, як згодом з'ясувалося, не було, особлива трійка при управлінні НКВС УРСР по Харківській області визнала його «активним учасником збройного повстання проти радянської влади в 1919 році й отаманом банди «Дубового», що підтримував систематичний зв'язок з активним учасником української націоналістичної контрреволюційної організації — своїм братом Микитенком». Постановою особливої трійки по Харківській області від 23 березня 1938 року він був засуджений до найвищої міри кримінального покарання — розстрілу; того ж дня вирок було виконано. Згідно з протестом прокурора області М. Кулика 30 січня 1959 року президія Харківського обласного

суду скасувала постанову особливої трійки щодо Г. Микитенка «через відсутність складу злочину...»

І про останнє звинувачення І. Микитенка — про його куркульське походження. Путівник по народному меморіальному музею І. Микитенка в селі Рівному інформує, що майбутній письменник народився в сім'ї селянина-середняка Кіндрата Микитенка та його жінки Катерини. Їхніми портретами та знімком невеликої старої хати починається експозиція першого залу музею. Батько І. Микитенка був мельником (це на його честь ставок і гребля на околиці села звуться Микитенківськими) і своїх чотирьох дітей змалку привчав до нелегкої селянської праці. Ще підлітком Іван працював у господарстві батька, разом з хлопцями-ровесниками ходив на підробітки до поміщицької економії. Григорій став медиком, Іван — відомим письменником. А як же сильно дехто хотів в особі славного драматурга побачити «куркульського синка». А варто було б неупереджено поцікавитись тим, як, виявляючи неординарні здібності й небувале бажання вчитися, І. Микитенко по закінченні двокласної міністерської школи у Рівному продовжував навчання в херсонській військово-фельдшерській школі, оскільки це була єдина можливість вчитися, не будучи тягарем для сім'ї,— в училищах такого типу навчання провадилось на казенний кошт...

На превеликий жаль, тільки сьогодні відпали як безпідставні одне за одним звинувачення на адресу чесного українського письменника. 14 червня 1990 року ЦК Компартії України постановив: враховуючи, що внаслідок додаткової перевірки політичні звинувачення, інкриміновані І. Микитенкові в тридцяті роки, визнані необгрунтованими, вважати І. Микитенка реабілітованим у партійному відношенні (посмертно).

Хотів би сподіватися, що ці кілька епізодів з драматичного життя Івана Микитенка доповнять яскравий образ цього письменника і громадського діяча.

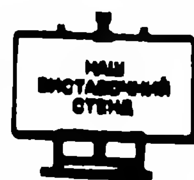

І. Пархоменко. Портрет Павла Тичини. Поч. 30-х років

ВІОЛЕТА КУНЄВА

"Мене цькують, як собаку..."

Віолета Кунева — дослідниця української літератури в Болгарії, науковий працівник інституту літератури Болгарської академії наук. В основі її статті про І. К. Микитенка доповідь, виголошена на конгресі Міжнародної асоціації україністів у Києві в квітні 1990 р.

В біографії Івана Кіндратовича Микитенка, і досі недостатньо досліженій, однією з малоз'ясованих сторінок є його інтернаціональні зв'язки. Відомо, що письменник був учасником міжнародних конгресів у Парижі (1935 р.) й Мадріді (1937), де виступив із блискучою промовою «Нація і культура», секретарем МБРЛ (Міжнародне бюро революційної літератури), активно співробітничав у МОРП (Міжнародне об'єднання революційних письменників), мав творчі й просто дружні стосунки з багатьма зарубіжними літераторами.

Значну віху у цій діяльності становили творчі контакти з письменниками Болгарії, насамперед з тими, хто спрямовував своє перо проти зародження й зміцнення фашистських сил. Серед праць, опублікованих у ті роки в Болгарії, найперше хочеться назвати книжку Людмила Стоянова «Сучасна Європа» (Съвременна Европа, С. 1935), присвячену зустрічам автора з діячами літератури різних країн на антифашистських конгресах у Парижі й Мадріді. Розповідаючи про враження від знайомства з Микитенком, Людмил Стоянов відзначив як найсуттєвіше в його особі органічний зв'язок з історичними ідеями епохи. Підкреслюючи наявність як звичайних, так і особливих, індивідуальних рис у характері І. К. Микитенка, Стоянов вирізняє в ньому нерозривність слова й діла, готовність на все заради щастя свого народу й усіх чесних людей землі. «Людина із щирим серцем» — так визначив Л. Стоянов суть Микитенка після їхньої першої зустрічі в Парижі в 1935 році.

Друга зустріч відбулася у Києві в 1936 році. Дружина Л. Стоянова М. Грубешлієва в той час працювала над перекладом болгарською п'єси Микитенка «Дівчата нашої країни». Як казав мені принагідно син останнього — Олег Іванович, «ця зустріч сприяла зміцненню їхньої дружби», що була відбиттям тогочасної атмосфери в колах чесних інтелігентів світу, які підняли свій голос проти загрози фашизму.

Втретє письменники зустрілися в Іспанії в 1937 році, коли перед всім людством постала зловісна тінь «коричневої чуми». І якщо світова громадськість не тільки пізнавала, а й усвідомлювала, що таке фашизм, цим вона значною мірою зобов'язана учасникам антифашистського конгресу в Мадріді, їхньому пристрасному, гнівному слову.

Значно пізніше, через 30 років, Людмил Стоянов ізнову пише про Микитенка. Його спогади вміщені в книзі «Сонячні гони» Л. Стоянов згадує «незабутні» 15 днів, проведені в Іспанії, в колі таких діячів, як Микитенко, Ол. Толстой, І. Еренбург, М. Кольцов. Автор акцентує на хвилюючій розповіді Івана Кіндратовича про рідну Україну, про її лани й поля, про Дніпро, українську пісню, про поезію Т. Шевченка.

Уважний перегляд болгарської бібліографії про І. К. Микитенка примушує визнати бідність літератури про нього, невідповідність її зі значущістю цієї гідної найбільшої пошани особистості. Чесна людина, справжній громадянин і патріот, Микитенко прагнув не лише спостерігати навколишню дійсність, а й постійно втручатися в її течію, відзначаючи найвагоміше, найголовніше, напружено працюючи, висловлювати по гарячих слідах своє враження від бурхливого життя у п'єсах, віршах, нарисах, репортажах. Підтвердженням цього є і знайдені мною в Архіві ІМЛІ ім. Горького в Москві в 1990 році два адресованих Горькому листи, що стосуються видання «Історії громадянської війни». Перший з листів написаний 16 вересня 1930 р. П. П. Крючковим. У ньому, зокрема, зазначається: «Вчора одержав також план видання «Історії громадянської війни». 21 або 22 вересня буду у Ворошилова й проситиму його усе просунути негайно. Головне, призначити ваших редакторів... Писати українцям не треба. Я бачив у Москві їхнього представника Микитенка й домовився з ним. Цікаво, що вони дадуть нам».

У другому листі від 30 червня 1931 року подано список складу літературно-художньої редколегії з видання «Історії громадянської війни», на якому є помітки М. Горького і його власноручна приписка, що уточнює секретаріат видання: «П. П. Крючков і І. К. Микитенко».

Але чи не найбільше зацікавлює стенограма засідання, присвяченого названому виданню, що відбулося у Горького 10 серпня 1931 року. Тут слід зазначити, що напередодні, 30 липня, вийшла постанова ЦК ВКП(б) про схвалення ініціативи О. М. Горького «приступити до

видання «Історії громадянської війни» (1917—1921) в 10—15 томах у вигляді збірників науково-історичних статей і літературно-художніх творів». У зв'язку з цією постановою і було скликане засідання з таким порядком денним: 1. Загальний план «Історії громадянської війни»; 2. Список авторів, залучених до роботи по виданню ІГВ; 3. Планові терміни роботи ІГВ.

На нараді виступив І. К. Микитенко, який порушив цілий ряд важливих питань. Зокрема, він сказав: «Справа в тому, що хоча видання й завелике — 253 друкованих аркуші, здається, є необхідність деякі корективи у процесі самої праці внести. Мені, наприклад, видається надзвичайно недостатнім 20 друкованих аркушів про всю громадянську війну на Україні, де особливо довго велася громадянська війна. В плані також немає багатьох вкрай потрібних тем. Не можна обійти такого моменту, як єврейські погроми на Україні — це ж ціла вражаюча сторінка. В темі «Громадянська війна на Україні» цього немає».

Сказане Микитенком не потребує коментарів. Варто лише зазначити, що серед присутніх на цій нараді був і Михайло Кольцов, чия життєва доля певною мірою схожа з трагічною долею І. К. Микитенка. Про те, як стискалося коло напруженості біля деяких талановитих представників чесної і сміливої інтелігенції в ті неоднозначні й сумні роки, свідчить скарга Микитенка в його особистому листі до письменниці Анни Абрамівни Берзіної, дружини Бруно Ясенського, від 30 листопада 1931 року: «...У нас відбувається наступ: мене цькують, як собаку, замазують самокритику, звалюють усю відповідальність на одного мене! Самі діють за «принципом» взаємної амністії. Писав статті, готував доповіді та ін. Словом, бився і б'юся і в цій коловерті ніяк не міг тобі написати... З приводу твоєї телеграми про 7 делегатів розмовляв у ЦК. Прийняти їх ми зможемо лише морально, а грошей, на жаль, нема...»

У зв'язку з цим листом виникає ряд запитань: які доповіді готував І. К. Микитенко і які статті писав у 1931 році; про який наступ йде мова; в чому конкретно полягає реальна загроза його творчим планам?

Ймовірно, що мова йде про наступ овчарово-сухіно-хоменківської антинапостівської групи, викликаний виступом Микитенка на засіданні фракції ради ВОАПП (Всесоюзне об'єднання асоціації пролетарських письменників) 29 травня 1931 року. Підтвердження цього знаходимо у його доповіді на 2-му пленумі ради ВОАПП наступного дня — 30 травня («У боротьбі за воаппівське єднання»). Саме в цей час виникли серйозні неприємності для І. К. Микитенка у зв'язку з наклепницькою заявою якогось Волошина з приводу п'єси «Світіть, зорі!» («Кадри») Волошин звинуватив автора у плагіаті. У відповідь на це Микитенко надіслав до Москви оргсекретарю Всеросійського товариства драматургів і композиторів Михайлу Андрійовичу Россовському телеграму такого змісту: «Прошу призначити розгляд заяви у моїй присутності. Везу усі матеріали, зібрані мною протягом ряду років, а також інститутські архіви біографії моїх героїв, студентські списки моїх товаришів, зображених у «Зорях», усі чернетки редакції п'єси, попередні замітки, зроблені мною задовго до зустрічі з Волошиним, та інше».

На основі цієї заяви у 1931 році був зроблений експертний висновок Д. Сверчкова про п'єсу Микитенка «Світіть, зорі!», що рішуче й аргументовано відкинув усі несправедливі закиди Волошина. Безумовно, ця непорядна спроба зганьбити Івана Кіндратовича коштувала йому чималого нервового напруження.

В особистому архіві М. Горького зберігається також лист О. С. Щербакова і М. Є. Кольцова від 20 квітня 1935 року. В ньому дано «попередній розподіл роботи» для виступаючих від радянської делегації на наступному Міжнародному конгресі в Іспанії: «Пролетарський гуманізм — М. Горький. Культурна спадщина — Луппол. Нація і культура — Лахуті, Микитенко, Панч. Творча свобода письменників — О. Толстой. Письменник і суспільство — М. Шолохов. Соціальна роль літератури — О. Щербаков.

Ці намітки,— писали автори листа М. Горькому,— не остаточні, і ми негайно чекаємо з цього приводу Ваших зауважень».

З приводу виступу І. К. Микитенка в Іспанії його син Олег Іванович розповів мені під час зустрічі в Києві у квітні 1990 року, що в 1975 р. він, Олег Іванович, писав до Долорес Ібаррурі, і вона відповіла йому, що «пам'ятає прекрасний виступ Микитенка і навіть процитувала частину його промови».

Досліджуючи цей період у творчості І. К. Микитенка, не можна поминути увагою свідчення його друга й соратника, перекладача-літературознавця Олександра Кеткова: «Працювали разом з Микитенком у болгарській секції ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). Завдяки йому, його активній підтримці у 1937 році на Україні побачив світ фольклорний збірник болгарських народних пісень... Крім того, Іван Кіндратович перебував у дружніх стосунках із болгарськими письменниками Марком Марчевським, Петко Атанасовим, і зокрема Людмилом Стояновим. Їх об'єднувала активна участь в антифашистському русі і конкретно в міжнародних конгресах письменників на захист миру й культури в Парижі (21—25 квітня 1935 року) і в Мадріді та Валенсії (27—30 липня 1937 року). Л. Стоянов присвятив дві книги цим конгресам: «Сучасна Європа» — щоденник однієї подорожі до Парижа і «Мої зустрічі» — про стосунки, розмови з сучасними європейськими письменниками. А ще вони зустрічалися тут, в Києві, в 1936 році, коли Л. Стоянов був гостем Спілки радянських письменників. На цій теплій дружній зустрічі вдома у Микитенка був і я присутній, гаряче обговорювали проблему гуманізму...» Усе це сказав мені Олександр Дмитрович при особистій зустрічі тоді ж, у квітні минулого року.

З усього сказаного можна зробити висновок: І. К. Микитенка єднала з його болгарськими однодумцями, зокрема з Л. Стояновим, духовна спорідненість, глибока співзвучність гуманістичних принципів, чуйне громадянське сумління, негайне реагування на найскладніші проблеми часу, інтенсивний пошук правди у складних динамічних суперечностях напруженої дійсності 30-х років. Конкретна творча й громадська діяльність обох письменників-інтернаціоналістів постає значущим внеском у розвиток радянсько-болгарських, українсько-болгарських тогочасних культурних взаємовідносин.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ

ТОМ ДРУГИЙ 1626 · 1638

Сильний натиск, вчинений парламентарними й такими позапарламентарними способами, поставив «руське питання» на одну з центральних позицій на конвокації. Старий блок православних з протестантами був відновлений, щоб «спільними силами з народом руським вернути собі все несправедливо і насильно відібране» (лист П. Могили до Кр. Радзивілла 12/V 1632 р. — М. Г.). На чолі посольської палати, як її маршалок, опинився давній і випробуваний союзник православних — шеф литовських дисидентів Криштоф Радзивілл, напсувавши вже тим одним, непевним передчуттям багато крові клерикальній партії. Православні і протестанти рішуче заявили, що не приступлять до елекції, поки не буде забезпечена свобода їхніх конфесій, і подали спільні жадання на руки примаса, де домагалися різних гарантій (між іншим — привернення православним всіх духовних урядів і бенефіцій, монастирів, церков і маєтностей, які до православних належали, і старого права посвячення від царгородського патріарха; перенесення юрисдикції в справах про насильства і всякі міжрелігійні процеси до повного трибуналу; установлення осібних прокурорів і резидентів на дворі королівськім, по однім для дисидентів і для православних). Для забезпечення на будуче від надужить жадали, щоб не тільки король присяг, що сих постанов буде додержувати, але відповідні формули були вложені також в присягу гетьманів і канцлерів. В присягу короля і канцлера хотіли вставити також осібну формулу, що всі гідні, без різниці релігії, будуть діставати гідності, уряди і бенефіції.

Було організовано дві комісії — одна для справи протестантів, друга для православних. Роль предсідателя в комісії православних взяв на себе сам «король шведський», як його титуловано під сей час,— королевич Володислав, членами були п'ять сенаторів (між ними канцлер Конецьпольський, що став гетьманом великим, і гетьман литовський Сопіга) і шість послів (між ними сам маршалок Радзивілл і кілька послів з Галичини). Диспутації, ведені перед сею комісією делегатами православних і уніатів, досить широко, хоч, певно, не зовсім безсторонньо, описує сучасна публікація віленського з'їзду, призначена для елекційного сейму, де в чім доповняє її брошура уніатська «Jednosc swieta cerkwie wschodniey y zachodniey», видана у Вільні ж 1632 р.

Референтом з боку православних виступив звісний нам Кропивницький; він поставив звичайні постулати православних: щоб православним були вернені уряди, церкви, бенефіції й забезпечено їх від насильств над їхньою совістю. На його виводи відповідав Рутський, доводив, що унія з'явилася наслідком заходів самих православних (згадав при тім прихильність до сеї ідеї кн. Костянтина Острозького); потім почав толкувати, що не православні від уніатів, а уніати від православних терплять різні насильства і переслідування: згадав убивство Кунцевича, атентат на Потія, утоплення Грековича, схоплених і утоплених

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 8, 10—12; 1991, № 1.

чотирьох ченців св. Софії в Києві, убивство протопопа в Шаргороді під час Хотинської війни і якогось ченця в Перемишлі.

Древинський не промовчав згадки про кн. Острозького.

«Ще в. милість, отче Рутський, в школі на науках був, як я свою службу служив на дворі святої пам'яті князя, згаданого вашою мил., і ліпше знаю, що ніколи того на мисль покійному не приходило».

Потім інший оратор документами почав доводити неприхильність до унії кн. Острозького. Далі перейшов до тих насильств над уніатами, згаданих Рутським. Убивство Кунцевича і атентат на Потія православні осуджують, але з огляду, що провинники були покарані більш ніж суворо, не бачать, про що б тут іще говорити; завважають, одначе, що причиною розруху у Вітебську були насильства уніата «Дорофейка», і не дуже личить пастиреві таке озлоблення, яке Кунцевич викликав проти себе в народі; ширше зайнялися тими чотирма ченцями, яких Рутський назвав утопленими, і документами виказали неправдивість його слів (про сей інцидент див. т. I, розділ VIII. — Ред.). Зате інцидент з Грековичем і шаргородським протопопом збули фразами, що то справи їм ближче не звісні. А на жалі, висловлені Рутським, витягли довгу низку своїх «ураз»: що уніатські владики забрали православні уряди і бенефіції і держать їх від Берестейської унії; що конституції сеймові, ухвалені на користь православних (від 1607 року почавши), не сповнені, церкви запечатані, нові будувати навіть на шляхетських грунтах заборонено; в будах навіть молитись не дозволяють; невинних людей тяжко в'язнять; православних з магістратів усувають, до цехів і торгів не допускають; мертвих публічно ховати, з тайнами до хорих ходити не дають; «нарешті королівськими універсалами убогим і калікам з Русі по-польськи жебрати заборонено».

Другого дня православні приступили до документального виводу тез, конспективно виложених у виданій для сейму брошурі «Synopsis»: уряди і бенефіції руської церкви, забрані уніатами, належали православним, що були під властю царгородських патріархів, а унії не знали. На сі виводи православних відповідав знову Рутський, збиваючи їхні аргументи і доводячи, що руська церква була в унії з Римом. З приводу сього вив'язалися історичні дебати — між іншими широко дебатовано про те, котрий рік хрещення Русі приймати (тут замішалося пізніше баламутство, що поплутало хрещення за Василя Македонянина з пізнішим Володимировим хрещенням), оцінювало послання Місаїла і т. ін.

Уніати заявили, що вони згодилися б на таку формулу: православні матимуть свободу релігійного культу у воєводствах Київськім, Брацлавськім, Подільськім і в землях Львівській і Галицькій; тільки в Києві катедра Софійська і Видубицький монастир зістануться за уніатами, натомість монастир св. Михайла (золотоверхий) буде за православними. Владицтво львівське, архімандрії унівська, печерська і жидичинська лишаться православним. В Могилеві дати православним чотири церкви, в Орші дві, у Вільні дозволити домурувати церкву св. Духа. Братства полишити при їхніх правах.

Православні, розуміється, на се не могли згодитися. Сеймовий дневник каже, що вони жадали не менше як половину всіх владицтв, і на тім розбилося; багато дебатовано над перемиським владицтвом. Уніати годилися його уступити, як буде на те згода папи. Так само дисиденти не хотіли прийняти дуже загальної формули толеранції «для тих, що правильно мислять про св. Трійцю».

Ті і сі хотіли стояти при тім, що поки їхні релігійні домагання не будуть задоволені, сейм не може приступити ні до яких ухвал, навіть до «каптура» (організації тимчасових судів і екзекутиви на час безкоролів'я). Але се була крайність і не знайшла підпертя у інших послів. Маршалок, що дуже гаряче боронив справи православних, сам поставив як вихід, щоб православні взяли пропозиції уніатів під нараду сеймиків, і справа їхня мала б потім рішитися перед елекцією. В постанові «каптурові», або т. зв. генеральної конфедерації, поставлено було, що на елекційнім сеймі не приступиться «до дебатів про кандидатів (на корону) і до умови з ними, а тим більше — до іменування короля, поки всі рани Речі Посполитої, ексцеси, неправильності і жалі не були

б поправлені і до порядку приведені», а тим часом у всіх релігійних справах проголошувався спокій. Православні мусили згодитися на се.

По скінченню каптурової декларації, сейм «віправив» депутацію козацьку.

Першу авдієнцію, в посольській палаті, мала вона в початках сейму (18/VI ст. ст.), і тоді передала лист на руки маршалка, і відчитала інструкцію війська. Палата звернула з того увагу на жадання участі в елекції короля, на релігійне домагання і справу збільшення плати, з пункту прав козацьких — «аби від старост україннях не мали кривди в своїх вільностях». Постулату «прав рицарських» сейм чи не завважив, чи не вважав потрібним завважати, а посли, очевидно, з свого боку не дали ніяких коментарів до того, може, з огляду на неприхильність взагалі, яку сейм показав постулатам козацьким.

Вислухавши козацькі жадання, посольська палата відповіла, що порозуміється з сенаторами, і тоді дана буде відповідь. З них під дебати взято головно жадання участі в елекції, бо релігійна справа трактувалася незалежно, і тут петиції козацькі нічого нового не вносили, а входити в постулати щодо збільшення платні конвокаційний сейм не вважав своїм ділом. Канцлер литовський Альбрехт Станіслав Радзивілл в своїх записках згадує про дебати в сенаті над жаданням щодо участі в елекції. Воно було прийняте тут неприхильно; на висунений козаками аргумент, що й вони члени Речі Посполитої, говорено, що вони «такі, як волосся або нігті на тілі людськім: як надто виростуть, то волосся обтяжує голову, а нігті гостро колються, і треба їх обтинати; так і козаків мале число може служити для оборони Речі Посполитої; але якби розмножилися, то прийшлося б королівству боятися, аби від «хлопства руського» не вийшло повстання проти панів». З сих мотивів всякі домагання в розширенні козацьких прав трактовано, очевидно, неприхильно, і на постулат щодо елекції рішено дати відмову. Се й зроблено на другій авдієнції, даній посольству козацькому при закінченні сейму в зібранні обох палат. Примас заявив, що сейм вдячно приймає почуття, висловлені військом, і обіцяє за їхню службу ласку Речі Посполитої й будучого короля, «котрого нарід шляхетський сам вибере собі» — сі слова мали бути відповіддю на домагання участі в елекції: «нарід шляхетський» не хотів допускати козаків до участі в своїй привілегії. Поза тим примас «напоминав» військо козацьке, аби далі було вірне й послушне і не давало турецькому правительству причини до розриву морськими походами.

Навіть в польських кругах вважали сю відповідь гострою; Пясецький, один з сенаторів, зве її навіть «занадто суворою». Натомість Альбрехт Радзивілл, крайній клерикал, з вдоволенням записує, що козаків добре полаяно за те, що сміли просити вільного голосу на елекції, і суворо їм сенат заборонив, аби того більше не сміли допоминатися». В писаній відповіді, висланій до війська від сейму, за підписами примаса і маршалка, поминено всякі різкі вирази. Сейм висловляв певність, що «за згідною волею людей шляхетських, до котрих, власне, належить се на основі давніх прав і звичаїв, а не кому іншому», буде вибраний добрий король, який примножить слави державі, вільність і свободу кождого заховає, а Війську Запорозькому потрапить оцінити і нагородити його заслуги (відповідь з датою 17/VII. — М. Г.). Відмова отже висловлена досить м'яко, але вона не перестала бути через те прикрою, тим більше, що жовнірству польському, що теж просило права участі в елекції, дано дозвіл прислати своїх делегатів.

Тим скінчився сейм. В православних кругах він зробив досить прикре враження. Шляхта волинська на сеймику в Луцьку опротестувала формулу згоди, предложену уніатами, і рішила, що всі волинські шляхтичі поголовно мають їхати на елекційний сейм і не допускати до вибору короля, поки не будуть сповнені жадання православних (у виборі короля шляхта брала участь не через депутатів, а кождий безпосередньо за себе). Довідавшися про се, уніатські владики внесли заяву до актових книг володимирських, що вони беруть назад свою формулу згоди і обстають при всіх своїх правах.

Православне духовенство звернулося до козацького війська, просячи взяти в енергічну оборону релігійну справу. Про се в польських кругах ходили

сенсаційні поголоски. От що доносив нунцій польський на підставі оповідань гетьмана коронного: козаки зібралися на раду в числі 30 тисяч, і на сю раду прибуло 300 православних попів, вони впали на землю перед військом і просили, щоб військо оборонило церкву і їх від нещасть, які терплять так довго, добилися привернення бенефіцій, захоплених уніатами, та давньої свободи релігії; козаки були незвичайно зворушені їхніми благаннями і слізьми й рішили збройною рукою відбирати захоплені уніатами маєтності; тільки гетьман козацький, хоч сам православний, перешкодив сим планам і видумав, що має звістки про татарський похід, і, розіславши козаків в різні місця проти татар, відвернув тим способом від походу на уніатів. Глибокі політики при тім додавали, що се інтригує між православними Криштоф Радзивілл.

Се досить далекі відголоси, де, може бути, мішаються події з переделекційного і з передконвокаційного сеймів (мобілізація козаків проти татар). Запорожець-випищик («запорожскій отставленный козакъ») Максим оповідав про се на допитах трохи ближче, хоч теж з домішкою новоутвореної легенди: запорозькі козаки мали раду в Черняховій діброві, і до них на раду приїздив митрополит київський Ісая і владика луцький Ісакій Борискович, вони наказували козакам, аби стояли за віру проти поляків і казали їм теж, що їхня старшина козацька хилиться до лядської віри, і через те козаки скинули гетьмана Кулагу, і полковників поскидали, і вибрали нових полковників і гетьмана. А Конецпольський прислав козакам гроші ще за гетьмана Кулаги, і давав козакам по півсема золотого литовського, аби йшли до нього в Польщу і з ним стояли проти Володислава, бо Конецпольський хоче посадити на королівство меншого королевича Казимира. А як козаки скинули гетьмана Кулагу, то новий гетьман Андрій Діденко і полковники не пішли з козаками до гетьмана Конецпольського і проживають тепер по городах.

Інший виходень, Запорожець Іван, оповідав, що до Кулаги (десь в серпні) присилав свого служебника також шведський король, закликаючи козаків, аби йшли й помагали йому стати польським королем, але козаки на се не згодилися, міцно стоячи при Володиславі, котрого підтримують литва і черкаси, тим часом як поляки з Конецпольським хочуть висадити Казимира. «Радзивілл і литовські люде пишуть до гетьмана черкаського (козацького) і до всіх черкасів, щоб їм помагали, на поляків за віру стояли та посадили на королівство Володислава», і на Україні сподіваються великої усобиці між обома партіями. На випадок, якби гору взяла партія Казимира, поляки мали б нищити православну віру, і козаки хочуть в такім разі просити помочі з Москви, щоб московський цар «прийняв їх під свою руку і не видав полякам їх і віри християнської, а козаки хочуть стати по Дніпру від Києва і до устя і з поляками битися, щоб їм не дати знищити християнської віри».

Про раду в Черняховій діброві інші запорожці, Грицько Кромчанин і Мартин Марків, оповідали так: рада ся була «объ Оспожинѣ днѣ» (коло успіння), був на ній митрополит з «старцями», казав, що поляки хочуть знищити християнську віру, і як козаки за віру не будуть стояти, то вони, «духовний чин», поїдуть до Москви «на царське ім'я». Гетьмана і старшину змінено на другій раді, що була перед Різдвом Богородиці в полі коло Маслового Ставу; за словами Запорожця Івашка, що дає нам сі вказівки, скинули Кулагу за те, що він «хотів обляшитися, як ті черкаси, що перед тим обляшилися, а було тих черкас, що перейшли на лядську віру, 1900 мужа». (Мова тут, мабуть, про реєстрових, що пристали до поляків в 1630 році і були обвинувачені в уніатських замислах). Нових полковників, за словами інших виходнів з Запорозького Війська, вибрано «з чорних людей, що билися з поляками в 1630 р.», і гроші, що наспіли до козаків по сій землі, новий гетьман роздав не тільки реєстровим, а всьому війську: «письменнымъ и отставленнымъ черкасомъ во все войско, смотря по человѣку». (Запорожець Івашко, навпаки, каже, що гроші були роздані тільки шістьом тисячам, але докладно вичисляє тільки платню нерядовим козакам, отже, не можна зміркувати, наскільки свідома у нього ся звістка, що шістьом тисячам гроші були роздані, а не на шість тисяч призначалися тільки. — М. Г.).

Потім за три дні до покрови була третя рада в Корсуні з старшини із делегатів «изо всѣхъ украискихъ городовъ выборныхъ черкасъ по пяти

М. Струнников. Запорожець напідпитку

человѣкъ». Між ними були: з Білої Церкви полковник Дацько, з Чигрина полковник Тарас, з Корсуня Мисько Пивоваренко, з Переяслава полковник Олифер, з Лубен полковник Лаврін, з Черкас військовий суддя Яцина, з Жовнина військовий суддя Гиря, з Києва сотник Кизим (дуже цікавий реєстр, бо тут вперше полковники виступають цілим рядом при своїх полкових центрах або територіях. Інтересний особливо полковник лубенський — з приватної маєтності Вишневецький. — М. Г.); всього було до двох тисяч козаків, «а унейщиків, що відступили в людську віру, на ту раду не пустили ні одного чоловіка, аби не знали їх «думи». Оповідав про се козак Івашко, що сам був в раді. Се не перешкоджає йому оповідати байки, що тоді в Корсунь приїздив пахолок від кн. Радзивілла і митрополита з листами, де оповідалося, що поляки стягаються під Варшаву — з Конецьпольським сім тисяч, з воєводою київським Тишкевичем три тисячі, хочуть вибрати Казимира і знищити православну віру в усіх білоруських городах (пригадую, що «білоруський» в тодішнім московськім уживанні значить не тільки Білорусь, а й Україну. — М. Г.). Ісая намовляв знову (чи в тих листах, чи усно, приїхавши особисто,— се не ясно), аби стояли за віру, а він, митрополит, буде писати цареві, щоб прийняв їх, «білорусців», під свою руку і віри їхньої не дав порушити. «І тому в раді рішили бити чолом цареві».

Такі сі звістки. Сильно закрашені сучасною легендою, тенденційно натякаючи, з огляду на московську аудиторію, на той нахил українців до Москви, вони дуже одностайні в малюванні подій і настроїв на Україні, хоч записані не в однім часі і від різних осіб, і, безперечно, віддають добре тодішній настрій на Україні.

Напруження релігійних інтересів, спричинене сеймовою боротьбою, знову закрасило, як 1630 року, іще густіше сим разом внутрішній розлом і боротьбу в козаччині.

Лояльна політика Кулаги, доведена до можливого напруження, особливо в конфліктах з Запорожжям за морські походи, викликала неминучу реакцію і принесла за собою кризу. Ще перед сими радами своєвільний елемент вирвався з-під рук Кулаги, і похід на море таки стався, невважаючи на всі його заходи, десь в липні, мабуть (про се оповідали московські вісники: «Запорожскіе

черкасы изъ Запорогъ ходили нынѣшнимъ лѣтомъ на море подъ турскаго города». — М. Г.). Його перешкоди, які він пробував, без сумніву, робити тому, в зв'язку з безплідністю сеймової акції викликали загальну неохоту проти нього і його лояльної політики. Його скинено, але скинено не як репрезентанта статочних реєстрових опозицією випищиків, а як «обляшеного унейщика», скомпрометованого на релігійнім грунті. З сього погляду Кулазі в дійсності ніякого закиду абсолютно не можна було зробити: він дуже сильно обставив за релігійною справою і за кандидатурою Володислава, що вважалася запорукою сповнення православних постулатів. Його поводження з сього боку було бездоганне. Але лояльність його могла бути ненаручною непримиренним представникам православної партії, як митрополит Ісая і його «старці». Їм, як в 1621 році перед Хотинською війною, хотілося потиснути козаччиною правительство різко і сильно; маніфестації Кулаги їх не вдоволяли, хотілося мати на чолі козаччини людей, готових на все, на всякий різкий конфлікт з правительством, а на Кулагу і його товаришів в сім не можна було покладатися: вони не здавалися досить гарячими до церковної справи. Такий характер, мабуть, має участь Київської ієрархії в сій козацькій кризі, що поставила на чолі війська перебійців 1630 р. На чолі Запорожжя став кошовий гетьман «Калiник», як його називає московський запис, — мабуть, той самий Колінка, що поставлений був на Запорожжі для порядку Кулагою. Послів козацьких, що були на конвокації, обвинувачено, що вони зле справилися там, «не згідно з волею гетьмана правили посольство», як казали козацькі посли на елекційнім сеймі, — «за се судять на горло», присуджені на кару смерті. Засуджено і Кулагу. Лаконічна звістка виходнів каже, що «попереднього гетьмана козацького Кулагу черкаси в Каневі вбили».

Наскільки мало було реальних приводів до сього перевороту в релігійних мотивах, показує факт, що становище козаків в релігійній справі, властиво, не змінилося. Очевидно, вони таки не могли її повести інакше, ніж вів Кулага. Листи на елекційний сейм, що мав загоїти всі рани Речі Посполитої, а потім приступити до вибору короля, і визначений був на 17/IX ст. ст., військо козацьке висилало вже під новим гетьманом. Листи мають дати 4 і 5/IX, інструкція 6/IX; один з листів (до королевича Володислава) має в нашій копії підпис нового гетьмана Андрія Гавриловича (Діденка), на інструкції підписався давній писар Сава Бурчевський. Дуже можливо, з огляду на час, що листи сі були зладжені ще за Кулаги, і тільки з невеликими або й ніякими змінами вислані були новим правительством, а послам наказано тільки пильно триматися інструкції і не пускати нічого від власного розуму. Бідорака Кулага, а може, і його посли, рішуче за ніщо наложили головами.

В листі на сейм військо висловлювало жаль за несповнені сеймом бажання, невважаючи на заслуги козацького війська. З жалем приймало до відомості рішення сейму, що відмовляло козакам участі в елекції, але кінець кінцем приставали на се: «Не в смак нам і се чути, що в. м., наші милостиві панове, хоч признали нас за своїх членів через їх мил. панів комісарів куруківських, тепер зволите нас віддаляти від вибору короля, й. м.», писало військо в сім листі. «Та хоч і з жалем приходиться нам се знести, одначе полишаємо се на волю в. м., наших милостивих панів, сподіваючися, що в. мил. такого пана схочете вибрати, котрий не схоче чинити кривди заприсяженим королями правам, свободам і вільностям кождого народу». А в інструкції, писаній два дні пізніше, сей пункт стилізовано ще делікатніше. Військо згадувало, що пани сеймові образилися жаданням участі в елекції, і заявляло: «отже, коли то їх мил. не подобалося, ми, не ображаючися тим, полишаємо то на волю їх мил.» і т. д.

Козаччина таким чином з легким серцем зреклася многоважного політичного постулату, що міг бути здобутий, коли б козаччина схотіла осягнути його рішучим натиском, хоч би й походом під Варшаву. Конфлікту вона не хотіла; може бути, що й сей постулат статочних, тепер ославлених унейщиків, не був популярний в масах і толкувався навіть неприхильно (наприклад, в зв'язку з тими легендами про вербування кулагінців в партію Казимира). Може, й церковній партії здавався він непотрібним ускладненням ситуації, що могло попсути обставини для церковних здобутків.

Тим менше згадувало військо своє попереднє жадання — про надання козакам «рицарських прав». Але, власне, ся обставина, що в новій інструкції ніщо не нагадує сього постулату, потверджує, що в попередній інструкції се не була проста стилістична окраса, а був тут вповні реальний зміст.

Натомість всю вагу положено в новій інструкції на релігійну справу. «По правді з жалем приходиться нам знести все вище сказане (що сейм не оцінив заслуг війська і не допустив до елекції), але «стократніший» жаль зрушив нас просто до плачу, коли посли наші чинили реляцію на той пункт інструкції нашої, де ми жебрали і з плачем просили того, що й давніше, за життя покійного, недавно померлого короля, тридцять літ або й більше, кождого сейму, не пропускаючи ніякої нагоди,— про заспокоєння старожитної релігії, послушенства св. патріарха царгородського, ствердженої привілеями і присягами предками його кор. милості, покійних королів польських і недавно померлого короля,— а нововимисленими уніатами знасилуваної». Се домагання, казали вони далі, відкладано з сейму до сейму, аж по нинішній день, і на останнім сеймі перед своєю смертю король обіцяв був, що доконче за свого панування вдоволить нарід руський як у правах, так і в релігії, і на сій підставі сподівалися вони, козаки, «такої щасливої години по бідах наших, що вже наш руський нарід дістане потіху». Покладаючися на право кождого ставити свої жадання на конвокації, військо внесло до станів Речі Посполитої «свої унижені прошення»; але, на місце поправлення тих кривд, принесено війську ще більше жалю і плачу, «бо ще покривдженому кажуть з свого поступатися». Отже, на теперішній елекції поручає воно своїм послам «просити з плачем у всеї Речі Посполитої і тільки того домовлятися, щоб наш руський нарід був полишений при своїх правах і свободах, а духовенство наше благовірне при церквах, єпархіях і маєтностях і не поносило більше такої біди і утиску від тих настирних уніатів».

Многослівно, але слабо, і в сумі понад першу інструкцію нічого нового. В дуже скромних виразах повторено військові домагання, оклепані жадання «поправи вільностей і збільшення річного жолду», зведені тепер до дуже невеликих, конкретних жадань: «причинення суми на новоприписані дві тисячі» козаків, вказання місця для пробутку армати і дотації для неї, нарешті, «предложити їх м., панам сенаторам, що тутешні їх м. пани обивателі українні, тримаючися куруківської комісії, не хочуть в маєтностях своїх тримати товаришів наших, а коли хто хоче з маєтності їх уступити,— не позволяють продавати і підданим своїм заказують, аби ніхто не смів купувати». Військо при тім теж запевняє, що і в військових справах покійний король обіцяв їх вдоволити на будучім сеймі, і воно мусить вважати се нещастям своїм, що смерть заскочила його в сих замірах!

Гостріша нота зазвучала тільки в листі козацького війська до королевича Володислава. В нім висловлювалася втіха з приводу ласки, показаної їм під час сейму і засвідченої послами козацькими і духовенством; пускалися гучні компліменти покійному королеві — тільки в релігії мало військо кривду за його час, і просить тепер королевича вигладити сі кривди і взагалі сповнити прошення козаків. А то коли б, не дай Боже, батьківський престол польський мав королевича обминути, військо заявляє, що готове пожертвувати майном, достатками і життям своїм за королевича, обстоюючи його. То значить — обіцяло йому оружну поміч, якби коронні стани хотіли звалити його кандидатуру.

До сього не прийшло. Але така гаряча зичливість, заявлена козаками королевичеві, і та рішучість, з якою вони жертвували йому свою оружну поміч, певно, не зісталася без певного враження на коронні стани. З другого боку, таке ставлення релігійно-національної справи київськими церковними, ближче сказавши — митрополичими кругами, що вона ставала вказівником, який мав обернути козаччину чи то в сторону Польщі, чи то в сторону Москви, в залежності від такого чи інакшого порішення релігійно-національних постулатів,— теж

не зісталося без сильного впливу і на королевича, і його партію, та на всі правлячі круги.

Королевич Володислав, або «шведський король», як титулують його за весь час безкоролів'я, носився з широкими, амбітними планами, як усі престолонаслідники, котрим реальні обставини панування ще не обкроїли їхніх високолетних планів, і тепер шукав прихильників не так для запевнення свого вибору — він і так уже вважався певним,— як для дальших політичних планів, що носив у своїй уяві. Важка спадщина попередніх політичних авантюр — сі фантастичні корони: шведська, московська, окрім польської, щаслива війна з турками, котрої учасником довелося бути йому самому,— все се наповнило грандіозними планами голову Володислава, не менше жадного слави і власті, ніж його батько. Воно ставило пунктом честі здійснення тих мрій, зреалізування тих «прав», і сей передвступний момент торгів і обіцянок — «елекція» — був незвичайно важним і вдячним моментом з становища тих будучих планів. Коли всі можливі елементи корони вважали хвилю елекції сотвореною на те, щоб за свою поміч кандидатові на корону виторгувати у нього і його партії якнайбільше всяких великих і багатих милостей, то й для королевича відкривалося широке поле використовування для своїх планів сих розгарячених апетитів і фантазій. Як батько його, упертий і завзятий у своїх планах і замірах, Володислав далеко краще підходив до обставин і суспільності, яка його окружала. Коли батько відпихав її своєю мовчазністю і холодністю, своєю етикетальністю й шануванням свого маєстату, королевич притягав до себе своєю невимушеною простотою, приступністю, нецеремонністю, а при тім незвичайно приємний в обходженні, обдарований чарівною вимовністю, що поконувала і обезвладновала найбільш неприхильно настроєних; не звиклий рахуватися ні з засобами, ні тим менше — з обіцянками, легкодушно щедрий на дарунки і надання, а ще щедріший на ласкаві слова і привабні обітниці,— він мусив в сей момент напружувати всі сили для скріплення своїх впливів, для збільшення рядів своїх прихильників, для помноження шансів і засобів до переведення своїх планів і в тім же напрямі цілою силою мусили працювати його ближчі і дальші партизани, котрих йому не бракувало.

За лаштунками офіціального сеймування йшла гаряча боротьба, заходи, переговори і торги, на жаль, мабуть, безповоротно для нас закриті, так що тільки догадуватися можемо про їхній характер і напрям. Православні партії стали предметом небувалої уваги з боку правлячих кругів. Прихильність православних і їхні надії на Володислава були річчю давно звісною. Дуже мало клерикальний сам по собі, так що навіть ніколи не показувався в костьолі, на велике огірчення клерикальних кругів (Володислав оправдувався фізичною відразою і пригнобленням, яке викликає в нім костьольна атмосфера. — М. Г.), хоч заразом дбалий про репутацію щирого католика, був він здавна предметом надій для всіх покривджених ультракатолицькою політикою його батька і, очевидно, сам будував свої плани і свою тактику — по реакції батьківському правлінню — на політиці релігійної толеранції. Зовсім справедливо толкували в католицьких кругах, що особлива прихильність Володислава до жадань православних і дисидентів диктувалася його московськими і шведськими планами: з огляду на свої претензії на московську корону і на православну московську людність він мусив здобувати собі добру репутацію прихильника православної віри, з огляду на шведських протестантів повинен був показувати всяку можливу прихильність до протестантів Польщі і Литви. Ми дійсно бачимо, що в своїх пізніших заходах коло шведської корони він залюбки виїздить на толеранції, на посередництві між католицькою і протестантською партією, і сю ж лінію веде в Польщі під час безкоролів'я у відносинах до протестантів, і ще більше — у відносинах до православних.

Чи було в тім щось глибше і щиріше, крім чисто політичного рахунку, се зістається неясним, і в сім можна сумніватися супроти тої змінності, яку взагалі показував Володислав в своїх настроях і планах при змінах обставин. Але в даний момент сі обставини наказували йому дбати про прихильність дисидентів з огляду на свої політичні, заграничні плани, та й ще поза тим з православною справою приходилося рахуватися з огляду на козаччину. Значення козаччини як воєнної сили Володислав мав нагоду стільки раз оцінити сам як

самовидець і учасник війн і багато важив на її поміч в своїх воєнних планах на будуче, тим більше що невелика прихильність шляхти до шведських і московських планів була йому добре звісна, і він не міг тішити себе ілюзіями, що сейм схоче дуже енергійно підтримувати сі плани державними кредитами. Московська війна вже порішена, вже розпочата навіть, хоч не офіціально, змушувала його цінити добрі відносини козаччини, прихильний настрій в данім моменті, коли Володислав чекав тільки формального вибору, щоб прийняти вже кинений московською стороною поклик до боротьби і — в перший огонь послати власне козаччину, поки сейм дасть призволення на офіціальну війну. Тим часом митрополит Ісая з своїми старцями як вихід з тяжкого становища вказував козаччині піддання під руку московського царя і в сю сторону попихав козацтво. При всій тенденційності в підкресленні свого мотиву в реляціях, складаних перед московськими властями українськими виходнями, вони вповні безпідставні не були, і нахил Ісаї в московську сторону, засвідчений документально, та агітація в сім напрямі в українськім суспільстві і в козацьких кругах не могли бути секретом для політичних кругів. Московське правительство покладало надії на такі ірредентські течії серед козаччини і стримувало своїх воєвод від усяких зачіпок з козаками, а в кругах королевича ще серйозніше мусили рахуватися з можливістю такої ірреденти, а навіть переоцінювати її можливість. Коли папський легат, довідавшися про уступки православним, порішені королевичем, силкувався відвести його від них, Володислав ані слухати не хотів і як головний мотив, попри загальне невдоволення православних, котре треба чимсь утихомирити, вказував легатові на становище козаків в перспективі московської війни: супроти війни з Москвою козаків можна затримати по стороні Польщі тільки якимись уступками, інакше вони могли б бути дуже небезпечні. І невдоволення православних взагалі Володислав вважав шкідливим для держави з огляду на те, що і вибір короля, й інші справи залежать від них, і признавав конче потрібним їх заспокоїти. Легат переконався, що королевича не можна збити з сеї позиції,— він велико рахує на козаччину, дуже її любить, як він казав.

І щоб збільшити сю «любов», якраз під час елекційного сейму, московські війська перейшли смоленську границю і не без успіху почали тут свої операції...

Такі інтереси держави й особисті плани Володислава наказували йому рішуче показати всяку прихильність супроти православних постулатів, і енергійний натиск православних на коронні стани сим разом здобув їм нарешті уступки, які, певно, ані снилися нікому в Польщі навіть іще під час конвокації. На жаль, як я сказав уже, закулісова сторона сих заходів і сеї боротьби закрита для нас зовсім, а навіть і про показну, офіціальну сторону їх маємо досить скупі відомості в соймових дневниках та інших джерелах.

В посольській палаті православні депутати повели свою лінію серйозно і рішуче уже в перших днях сейму, зараз по виборі маршалка. Коли поставлено питання про програму нарад, православні депутати Древинський і Воронич заявили, що не можна приступати до ніяких інших справ, поки не буде сповнена обіцянка попереднього сейму щодо релігійної справи православних; їх підтримав також дуже сильно Криштоф Радзивілл. Маршалок хотів передати сю справу спеціальній комісії, але православні депутати — Гулевич-Воютинський, писар луцький (будучий перемиський владика) і Адам Кисіль, що тут вперше виступає в ролі оборонця православної церкви (саме тоді, як кажуть, вернувшися до батькової віри) — рішуче тому спротивилися, вважаючи, що справа доста вияснена попередньою комісією й треба рішати її в повній палаті. Палата противилася тому, боячися, що релігійна справа займе їй цілий сейм. І без того дрібна досить справа: дебати з приводу протесту заложеного біскупом луцьким проти тексту конфедерації, прийнятого конвокаційним сеймом, заповнила трохи не тиждень дуже гарячими дебатами. Одначе сі уніатські і католицькі протести проти конвокаційних уступок зробили взагалі добрий настрій для православних, зложивши одіозність відновлення сих дебатів у значній мірі на уніатсько-католицьку сторону, отже, улегшили православним позицію, яка все ж таки й тепер була не легка.

Загал палати був дуже невдоволений, що їм так безпардонно загачують

сеймування православною справою. Але православні трималися своїх домагань, проявляючи незвичайну витривалість супроти натиску цілої палати серед сердитих криків, які не раз підіймалися проти них. Говорили сміло і свобідно. «Груба і недоладна, як і віра, була їхня мова», записує Альбрехт Станіслав Радзивілл з приводу одної промови і описує сцену, де Кисіль різко відізвався на слова такого магната, як Лев Сопіга, а коли котрийсь з послів став Сопігу боронити, Кисіль ухопився за шаблю і загрозив нею. Як оратори зі сторони православних особливо визначалися Древинський і Кисіль; Криштоф Радзивілл грав роль адвоката їхньої справи; з боку уніатів виступав особливо Тризна, кухмістер В. кн. Литовського; гаряче брали в оборону унію також старий Л. Сопіга і воєвода троцький Тишкевич.

Посольська палата вибрала була вже комісію порівну з католиків і дисидентів, але сенат до них замість двох вислав чотирьох депутатів, перехиливши тим більшість на католицьку сторону, і се викликало нову бурю протестів. В дебатах палати над православною справою пройшли биті два тижні (а з початку сейму більш як три тижні). Королевич нетерпеливився і хотів розпочати переговори про корону; православні заявляли, що не допустять до ніяких переговорів, поки не буде покінчена їхня справа. Можна собі представити, як кипіли закулісові переговори і всякі намови з боку королевича і його прихильників, що мусили старатися всякими способами прихилити ворожо настроєні елементи, аби згодилися на уступки православним, аби усунулася ота православна завалидорога з політичної арени.

Учасниками сих заходів мусили бути також козаки. Їхнє посольство, не діставши голосу в елекції, зіставалося за кулісами сеї боротьби. Послів сим разом було троє: Федір Кузьминський, Федір Пралич (Прало) і Василь Онишкевич. Вони були прийняті з початку сейму на авдієнції сенатом; з огляду на мале число присутніх сенаторів примас відложив читання листів до другого засідання, 1(11)X. По прочитанні листів посли заявили, що не будуть нічого говорити від себе («на пам'ять»), «бо й так посли, що на сеймі конвокаційнім правили посольство не згідно з волею гетьмана нашого, сидять на горло; тому не хочемо поступати інакше, ніж нам наказано, бо посол як міх — щó всипали в нього, то висипле». Потім посли відправили посольство по інструкції. Примас подякував їм за лояльні почуття, але докорив за різкі вирази, ужиті на адресу уніатів, наказував не відзиватися так про людей набожних і чесних. Відповідь на жадання обіцяв дати пізніше. Того ж дня відбулася подібна ж церемонія в посольській палаті; посли козацькі доручили їм лист такого ж змісту, як до сенату. Маршалок у відповіді своїй теж докорив козакам за різкі вирази про уніатів, допущені в інструкції, і висловив своє здивування з причини такої тяжкої неласки війська до попередніх послів: похваляв їхню пильність і щирість, з якою вони справляли своє посольство. Польський легат записав у своїх реляціях, що козаки на сеймовій авдієнції зневажливо відзиваються про унію, грозилися республіці, щоб не доводила їх до одчаю. Козаки, одначе, і в палаті поза інструкцією нічого не говорили від себе, хіба легат домішує тут поголоски про те, що говорилося поза палатою. Там, можна собі представити, козацька депутація не зіставалася пасивним свідком тої боротьби, тих торгів і суперечок, що кипіли під час сейму.

Нарешті було довершене порозуміння між королевичем і православними, і коли їхній союзник Криштоф Радзивілл піддав в палаті гадку (20/X), щоб здати всю справу на «короля шведського», щоб він сам визначив комісію для справи православних та при її помочі сам зайнявся полагодженням їхньої справи,— обидві сторони в посольській палаті згодилися на се: і партія православно-дисидентська, і уніатсько-католицька. Вислали в тій справі посольство до королевича. Виникла ще гадка, аби тій же комісії передати справу вірменську, по аналогії її з православною: вірмени львівські прислали депутацію до палати, скаржачися на унію з католицькою церквою, самовільно і без згоди їхньої переведену єпископом їм Торосовичем, і просили, щоб того самовільного єпископа віддалити, маєтності і скарби церковні від нього

Селянин

Козак-підпомічник

відібрати і т. ін. Але українські і білоруські депутати рішуче не згодилися на таке ускладнювання справи, і се не пройшло. Володислав згодився сам особисто зайнятися справою православних. Визначив нову комісію з двох сенаторів (одного біскупа і одного світського дисидента, православного вже не було в сенаті) і чотирьох послів — з тих два були давніші кандидати православних (Радзивілл і Рей), а й третій, камінецький суддя Дідинський був їхнім рішучим прихильником. Склад комісії, а головно порозуміння з головним арбітром — королевичем, без сумніву вже довершене, ручило православним за прихильний для них вислід комісії.

На жаль, досі не маємо ніяких ближчих подробиць про наради сеї комісії, самі тільки тексти компромісових формул, які означають етапи, якими поступала справа. Дня 26/X комісії була предложена така формула, що являлася, мабуть, пробною кулею правительственої партії: за уніатським митрополитом зістається київська катедра (з маєтностями), а митрополит православний матиме резиденцію в Михайлівськім монастирі і дістане до неї нові бенефіції з доходом на 3 тисячі золотих. В білоруській часті митрополичої епархії визначається для нього монастир під Городном. Для меншого гонору православному митрополиту надається титул архієпископа тільки. Православні дістануть (крім львівського владицтва, яке тут мовчки розуміється) владицтво луцьке і перемиське, а на Білорусі для них буде засноване нове владицтво в Орші. Луцьке владицтво має бути передане їм зараз, а теперішній владика-уніат дістане титул владики острозького, а на удержання — архімандрію жидичинську з її бенефіціями. Владицтво перемиське православні дістануть по смерті теперішнього владики. На удержання нового владики оршанського мають бути визначені доходи з могилівських маєтностей — 2 тисячі золотих.

Православні на сей проект подали другого дня свої замітки. Вони вважали неможливим обійтися без київської катедри св. Софії: готові були зректися доходів для митрополії, просили тільки церкву, «що вже зовсім розвалилася», «аби її відновити, щоб не стояла пусткою, як тепер». Далі — не хотіли, щоб на місце луцького уніатського владицтва було сотворене друге владицтво — острозьке. Очевидно, був прийнятий принцип рівносильності обох ієрархій,

православної й уніатської, кожда мала складатися з митрополита і чотирьох єпископів: по стороні православних — луцький, львівський, перемиський і один новостворений на Білорусі, по стороні уніатів — володимирський, холмський, пінський і вітебський; сотворення нового, острозького владицтва нарушило б сю симетрію. Білоруську православну катедру православні хотіли б мати у Вітебську. З перемиських бенефіцій просили, щоб зараз була половина відступлена православному владиці і зараз його туди настановлено.

Сі бажання православних, як бачимо, тільки в другорядних подробицях відходили від отсього начерка, який був, мабуть, офіціальним проектом. Се потверджує здогад, що порозуміння сталося наперед. Предложені православними поправки були взяті під розвагу комісією, яка дня 30/X предложила вже королевичу остатню редакцію закону.

Православним признавалося свобідне відправлювання їхніх релігійних обрядів, право поправляти старі церкви і нові ставити, також школи, семінарії, друкарні, шпиталі, так само братства, які вже єсть або будуть засновані при їхніх церквах. Православним без різниці, як і католикам, має бути вільний приступ до міських урядів (про інші уряди не згадано).

Митрополит київський буде вибиратися за старими правами духовенством і світськими людьми Корони і В. кн. Литовського не уніатами, з осіб шляхетських, і буде потверджуватися королем; так само всі владики і архімандрити печерський й унівський. Митрополит дістає Софійську катедру з її грунтами, але митрополичі маєтності зістаються при теперішнім уніатськім митрополиті до віку його, а по смерті маєтності в Київськім воєводстві переходять до православного або заміняються іншими рівновартними; інші маєтності зістаються при уніатськім митрополиті. В Києві за уніатським митрополитом зістається Видубицький монастир.

На перемиське владицтво православні можуть вибрати зараз свого владику, і він на найближчім сеймі (коронаційнім) дістане від короля привілей, але маєтності до життя владики Крупецького (уніатського) або перенесення його на іншу бенефіцію зістануться за ним, а православний владика діставатиме пенсію — 2 тисячі золотих, а на пробуток матиме монастир Спаса, Онуфрія, Смольницький.

Луцький владика уніатський теперішній буде довіку іменуватися сим титулом, але відступить всі маєтності, зіставшися тільки при жидичинськім монастирі (як проектували і православні) і його наступники вже ніколи не уживатимуть титулу єпископа луцького.

Білоруський владика буде зватися мстиславським, оршанським і могилівським, буде пробувати в монастирі могилівськім, з пенсією, а всі маєтності зістаються за уніатським владикою полоцьким і вітебським.

Віленське православне братство може докінчити свою церкву і, крім того, взаміну захопленої уніатами церкви св. Тройці православні дістануть три церкви у Вільні. Вичислявся також ряд церков і монастирів по різних містах (в Берестї, Кобрині, Камінці Литовськім, Більську, Белзі, Сокалі, Стоянові, Подтеличі й ін.), які мали бути передані православним, і т. п.

Юрисдикція владик має означатися добровільною приналежністю: хто не схоче бути під уніатським владикою, піддається під власть найближчого православного і навпаки. Маєтності і церкви, які зістануться при уніатах, не можуть обертатися на католицькі, і т. ін.

З невеликими змінами сей проект був прийнятий і потверджений королевичем, бо ж і дуже недалеко відходив від його проекту; найбільш важною відміною було те, що замість вичисляти всі церкви й монастирі, які мали бути передані православним — а сей реєстр уставити було дуже тяжко,— вставлено постанову, що для розбору спірних монастирів і церков буде визначена на коронаційнім сеймі комісія з двох католиків і двох православних, і вона переведе сей поділ рішуче і безапеляційно.

Довідавшися про нові уступки православним і про заміри королевича затвердити сей законопроект, папський легат поспішився до Володислава з своїми представленнями, силкуючися відвести його від затвердження законопроекту. Але Володислав відповів уже звісними нам аргументами про ті мотиви, які змушують його задовольнити православних. На потіху легатові він

сказав, що після коронації вишле посольство до папи і вияснить йому мотиви, які водили ним, а згодом надіється перевести загальну унію православних з католицькою церквою. Рішення його було непохитне, і другого дня, 1/XI н. ст., він затвердив формально, з тими невеликими, більш стилістичними поправками (декотрі з них, одначе, мали свою вагу. Наприклад, на місце «апробування» митрополита королем поставлено «упривілейовування». В постанові про свободу релігії вставлено, що нові церкви православні можуть ставити тільки за виразним дозволом королівським, і се мусило розумітися, очевидно, також про нові школи, друкарні і т. ін., хоч, думаю, се і в попередній редакції само собою розумілося, як прийнята вже норма. — М. Г.), сі «пункти заспокоєння обивателів грецької віри», як їх названо, і зараз же другого дня з наказу королевича один з комісарів, Осолінський (так казали православні, Осолінський заперечувався. — М. Г.), казав вписати їх до книг варшавського гроду, і потім, коли сейм приступив до справи вибору короля, сі пункти включено в pacta conventa, що мали обов'язувати будучого короля.

Коли всі заходи і впливи, вчинені на королевича з різних боків, щоб він сі пункти відкинув, зісталися без успіху, уніатські владики занесли іменем всього кліру свого протест проти них (8/XI): заявили, що вони апелюють у сій справі до папської курії, і поки її згоди на сі постанови не буде, доти вони на них не згодяться.

Такі ж самі протести внесли потім (10/XI) біскупи і деякі світські сенатори і посли Корони, а осібно — сенатори і посли В. кн. Литовського, коли не удалося добитися, щоб в тексті було додане остереження, яке б ставило сповнення обіцянок в залежність від згоди папи: православні депутати рішуче спротивилися такому остереженню. Се все, що тим часом міг осягнути папський легат і домашні клерикали супроти ударів, які завдавав унії новий закон; розуміється, небагато. Ахіллесовою п'ятою православних здобутків було те, що вони не були переведені через сеймову ухвалу, і трудно вгадати, чи сталося се з простого браку часу, чи, може, була тут полишена хвірточка на будуче з клерикальної сторони. Православні, чи не дооцінюючи ваги сеї обставини, чи попросту не можучи тут нічого змінити, лишилися так. Текстом pacta conventa вважали вони сповненою свою Ганнібалову присягу, дану при погромі 1623 року,— під час безкоролів'я піднятися всіма силами і дати рішучу битву унії. Старий вождь українських парламентаристів Лаврентій Древинський мав щастя сповнити сю обітницю, висловлену тоді його устами. Програму 1620 року здійснено, хоч в значно зменшеній, переполовиненій формі: з уніатською церквою прийшлося переділитися по половині катедрами, а в бенефіціях зазнати ще й більших утрат. Але в тодішніх обставинах і се був великий успіх, яким православні могли справді повеличатися, тим більше, що він справді не був тільки дарунком обставин та релігійної толеранції нового короля, але і дуже серйозного, рішучого їхнього поступування, їхньої відваги і посвячення. Бо нема сумніву, що свою енергію і впливи сеймові вони могли б розміняти на різні гонори й інтрати, випрошувані за кулісами у нового короля, але віддали їх національній справі.

Щирою справді утіхою і тріумфом звучали слова промови, котрими другий український перебієць Михайло Кропивницький дякував королевичу по скінченню праць комісії за його труд і участь: «З великою утіхою вернемося до домів і братів наших, велику принесемо їм радість, а як ще ті церкви святі, досі позамикані, справді відчинені будуть, тоді всі люди народу і релігії нашої з невимовною утіхою заспівають: тебе, Бога, хвалимо, і всі тоді, старі й молоді, з діточками своїми, в тих домах божих відкритих молитви й зітхання від серця свого виливатимуть за добре здоров'я і щасливе панування вашої королівської милості і всього дому королівського».

Як бачимо, заразом містилося тут припомнення, щоб ті постанови справді були переведені в діло. Припомнення, зовсім не зайве.

Різні торги й переговори, що супроводили редакцію тексту pacta conventa, осібною до того визначеною комісією, забрали ще досить часу, так що шість

тижнів, визначених на сейм, скінчилося, а pacta ще не були готові. Сейм відложено ще на три дні, спішно виготовлено текст, стверджений з одного боку братами Володислава, з другого — відпоручниками сейму, і по сім, дня 13/XI, переведено формальний вибір Володислава. Супроти всіх попередніх переговорів, підтриманих ще й військовими силами, виставленими напоготові чи то самим Володиславом, чи його союзниками (між іншим, цісарськими впливами і самим Валенштайном, що підтримував Володислава як противника пануючої шведської династії), вибір пішов зовсім гладко. Одноголосно вибрано Володислава, і другого дня (14/XI) він зложив прилюдну присягу на pacta conventa і був проголошений королем. В тексті pacta після звісного пункту про дисидентів було уміщено:

«Щодо людей розрізнених релігії грецької (дисидентів православних), ми їх обов'язуємо без відкладання заспокоїти згідно з пунктами, уложеними нами з депутатами обох палат на нинішній елекції».

Православні тим часом серед сих спорів і переговорів спішили кувати далі свою справу по гарячому. Рішено було зараз же, тут на сеймі, не відкладаючи перевести вибір православного митрополита, щоб дістати для нього королівське затвердження і припечатати тим справу відновленню православної ієрархії. Правда, справа була дражлива. Митрополит був уже в особі старого Ісаї, але його не можна було предложити королеві до затвердження. Насамперед, очевидно, з правительствених кругів вже наперед дали православним знати, що вони на призначені їм катедри мусять предложити нових кандидатів. Охорона королівського права патронату вимагала сього, щоб самовільно, без королівського подання посвячені владики не були потверджені — для принципу, так сказати, і православні, правдоподібно, дали на се вперед свою згоду. При тім ще й Ісая і деякі з єпископів, як наприклад, Ісакій Борискович, владика луцький, що їздив в Москву послом від Борецького, могли вважатися скомпрометованими своїми зносинами з Москвою і агітацією за московською зверхністю, що йшла від них по Україні і, мабуть, не була секретом для правительства, як я вже сказав. Православні супроти сього не могли вважати тактовним дуже обставати за владиками, щоб їхньою особистою справою не псувати загальної. Хоч у Ісаї і його товаришів як репрезентантів православного правовірства були й свої оборонці в козацьких послах та й інших українських депутатах, кінець кінцем рішено було пожертвувати ними і вибрати нових кандидатів на митрополію і владицтва. І таким кандидатом на митрополита визначено печерського архімандрита, що брав дуже діяльну участь в цілій позасеймовій боротьбі за права православної церкви, а при тім міг приготовити і свою кандидатуру завдяки зв'язкам з деякими магнатськими родинами. В його також інтересі було не відкладати справи митрополії на довші часи, щоб не дати промовити всій справі своє слово київським і козацьким кругам, прихильним Ісаї, а підозріливо і неприхильно настроєним до Могили за його компромісові, опортуністичні погляди в релігійній справі. Правительственим же кругам він був з сього погляду кандидатом приємним і наручним, бо ідея «загальної унії», котрої прихильником показав себе Могила, таки справді жила в кружку королевича, і він не дурив легата, коли заявляв охоту зайнятися в будучині сею справою. Таким чином справа вибору Могили могла бути наперед рішена як один з пунктів того релігійного компромісу, який був уложений між королевичем і визначними вождями українсько-білоруської партії. І вибір робився тільки про око.

Церемонія ся була переведена дня 3/XI н. ст., себто зараз по підписанню «пунктів». Протокол пояснює, що згідно з «пунктами» (хоч сього в пунктах не сказано), православним треба було представити на коронаційний сейм двох кандидатів, а котрих король одного потвердив би своїм привілеєм, а що до того часу трудно було б зібратися такому з'їздові управнених виборців, який тепер знайшовся, та й митрополита треба вибрати попереду, аби було кому посвятити владик, тому зібрані рішилися перевести вибір митрополита таки зараз і вибрали першим кандидатом Петра Могилу з тим, щоб при нім зісталася й архімандрія печерська з огляду на малі доходи митрополії й великі видатки (між іншими на відновлення митрополітальної Софійської катедри). Другим

кандидатом поставлено Михайла Лозку, підстаросту вінницького, сина звісної фундаторки київського братства. Під протоколом підписалося сорок дев'ять осіб православних панів-шляхти, присутніх у Варшаві, між ними всі визначніші учасники сейму: Древинський, Кропивницький, Кисіль, Семен Гулевич-Воютинський, Филон і Федір Вороничі й ін.

(Крім вичислених в тексті під протоколом іще підписані (за вірність, одначе, не можна поручити): Григорій Черник, депутат київський, Іван Попель, Василь Лихтинський, Іван і Андрій Хлопецькі, Ксенофонт Лихтинський, Григорій Комарницький, Андрій Турчанський, Петро і Микола Шептицькі, Петро Яворський, Яків Березницький, Пузини Олександр і Юрій, ловчий волинський Павло Монастирський, Григорій Четвертинський, Павло Гулевич-Воютинський, Юрій Воронецький, Филон Єловицький, Микола Ободенський, Іван, Олександр і Самійло Огинські, Богдан і Іван Стеткевичі, Севастян Мирський, Григорій Володкевич, Григорій Куницький, Микола Биковський, Микола Позоржицький (?), Самійло Машкевич, Микола Ломський, Григорій Война, Кіндрат Давидович, Павло Шембель, Іван Симон-Деревоїд, Терлецькі два — підсудок і хорунжий володимирські, Андрій Загоровський, Максиміліян Бжозовський, Комаровський і Токаревський. — М. Г.).

Так гойно нагромаджені аргументи сього протоколу дають зрозуміти, що самі учасники вибору почували ніяковість тої ролі, яку вони взяли на себе. У виборчій нараді не могло бути досить духовних; хоч про них і згадує вступна фраза протоколу (ми, урядники і рицарство, і все духовенство, обивателі коронні і В. кн. Литовського), (так каже і записка дневника, що в обранні Петра Могили на київську митрополію того дня брало участь і духовенство; те ж в королівськім пашпорті. — М. Г.), але в підписах не бачимо нікого з духовних, і сама згадка протоколу, здається, не говорить про духовенство присутнє, значить, що вибори робилися тільки іменем духовенства і всіх обивателів. Дехто з духовних у Варшаві під ту пору, мабуть, був, але й ті, значить, відсунулись від підписання, і се кидало непевне світло на сі вибори. Сучасник Єрлич, переказуючи поголоски, які ходили в Києві серед неприхильників Могили, називає його вибір ділом його приятелів і роль самого Могили представляє в дуже негарнім світлі.

(Він оповідає, що Могила мав повновласть на сейм від Копинського і всього духовенства, щоб заступати їх в усіх справах, і завдяки сій повновласті, за поміччю своїх приятелів добув собі номінацію на митрополію, «приватно» дістав священня від волоського митрополита і владик у Львові і потім з'явився до Києва. Повновласті від Копинського Могила, певно, не мав ніякої — се були представники двох ворожих світів. Щодо того, наскільки взагалі коректне було поступування Могили і наскільки взагалі він проявив власної ініціативи в заходах коло митрополії,— про се за браком позитивних підстав можна досхочу бавитися в здогади і міркування без усякого реального результату. — М. Г.).

Але таких людей, як Древинський, Кропивницький, не будемо підозрівати, що вони водилися якимись особистими мотивами; без сумніву, вибираючи Могилу проти старшого, всенародно вибраного митрополита, вони мали на увазі національний і церковний інтерес. Але свідомі були певних слабших сторін свого кроку, і тим пояснюється ся многослівна і натягнена аргументація протоколу.

Але кості були кинені. Кандидатів вибрано, предложено до затвердження королевичів. Розуміється, з двох предложених кандидатів Володислав потвердив Могилу (таку запись видав він дня 10/XI. — М. Г.). І ще навіть перед формальним вибором його королем (коли справді пашпорт підписано 12, а не 13 падолиста, як стоїть в копії. — М. Г.), він видав пашпорт післанцям, котрих Могила «обивателями Корони і В. кн. Литовського і збором духовних (sic) вибраний на митрополита київського і нами іменований», як каже Володислав, висилав до патріарха за благословенною грамотою. Разом з тим просив він у патріарха грамоти, котра б усунула з митрополії його попередника.

Покінчивши з митрополією таким чином, православні зайнялися владиками (було се незгідно з мотивами, висловленими в протоколі вибору митрополита: випадало б чекати посвячення митрополита, але ж бо то була тільки риторика. — М. Г.). Дня 15/XI переведено вибір владики на новозасновану

білоруську (мстиславську) катедру і вибрано єпископом Иосифа Бобриковича, ігумена і ректора віленського. Тоді ж, мабуть, переведено вибір на луцьке владицтво: вибрано князя Олександра Пузину, волинського шляхтича; ближчої дати вибору не знаємо. Не вибрано чомусь тільки на владицтво перемиське, відложено се на пізніше, а тих двох король тоді ж, мабуть, потвердив — чи формальною грамотою, чи усно дав свою згоду на сих кандидатів.

Пізніші факти показали, що православні мали причину спішитися. Пункти заспокоєння, хоч включені в pacta conventa і заприсяжені королем, для повної правосильности мали бути ще затверджені сеймом. Коли не зроблено сього на сеймі елекційнім, мав би се зробити сейм коронаційний, і сього хотіли добитися православні. Але, як ми вже бачили, папський легат постарався, що багато сенаторів і послів зараз же на елекції заложили протести проти сих уступок і відкликалися до папської курії. Королівську присягу сподівалися або уневажити, або обставити різними умовами її сповнення. Сам Володислав оповідав потім, як підканцлер литовський Радзивілл під час самої його присяги шепнув йому на ухо, «аби не мав тої інтенції» (бо по єзуїтській етиці присяга важна тоді тільки, як чоловік, вимовляючи присягу, має замір її сповнити). Папа у відповідь на відклик католиків вислав дня 1/I 1633 листи до короля, до свого легата і до різних церковних достойників, поручаючи їм всіма способами старатися, щоб обіцянки, дані православним, були закреслені, або принаймні не були сповнені. В клерикальних кругах приготовлявся погляд, що обіцянки короля мали характер умовний: давалися тільки під тою умовою, що на се буде згода папи. Сей погляд старанно ширився в політичних кругах, і заразом творено легенди — бо фактичну підставу за сими поголосками далеко не всюди можна признати,— що король відразу, під час нарад комісії, звертався до легата за дозволом на такі уступки, але легат не дав дозволу, а як владика луцький Почаповський (уніатський) жалувався перед королевичем, що той відбирає від нього привілегію, дану його батьком, королевич сказав, що він не відбирає, але як папа того зажадає, то треба послухатися, і т. ін. Все се мусило відбиватися і о уха православних і дуже тривожно їх настроювати. В різних воєводствах в інструкції на коронаційний сейм вложено поручення послам допоминатися сповнення уступок, обіцяних православним, а всякі протестації, занесені в сій справі, вважати неважними (наприклад, ухвали вишенського сеймика з 16/XII 1632. заяви послів волинських, брацлавських і віленських. — М. Г.). Військо Запорозьке, висилаючи своїх послів, загрозило, що кине розпочатий похід на Москву і буде розливати кров не поганську, а християнську, коли не буде заспокоєна релігія грецька, за тими різними протестами, внесеними проти неї. І така рішуча постава православних і трудні обставини, в яких опинився король супроти розпочатої війни, справді не дали можності клерикальним кругам ударемнити здобутки елекційного сейму, і їм прийшлося вдоволитися тільки тим, що до формального сеймового потвердження даних православним уступок вони не допустили, але фактично їх сповнити королеві не перешкодили.

Коронаційний сейм, на котрім новий король обіцяв православним сповнити дані ним обіцянки, був визначений на кінець січня. Він мав розпочатися похороном покійного короля і коронацією нового і перейти до чергових справ. Володиславу передовсім хотілося добути від станів гроші на розпочату вже московську війну, станам — реалізувати обіцянки, одержані при елекції. Хороба короля помішала порядок: похорон відбувся без Володислава, і кілька день сейм товкся, не знаючи, чи може розпочати свої наради.

Нарешті Володислав приїхав, 6/II відбулася коронація, і зараз же канцлер вніс від короля «пропозицію», де заявлялася згода на всі однодушні ухвали безкоролів'я, просилося кредитів на московську війну, пригадувалося про забезпечення династичних прав королевича на шведську корону з нагоди смерті Густава-Адольфа, що вмер восени, забезпечення для братів королівських і т. ін. Але палата посольська загрязла в читанні pacta conventa. Дисиденти були ображені, що в пункті про них дописано фразу про непорушеність прав

Гармати, справа — козацька гармата з вертлюгою

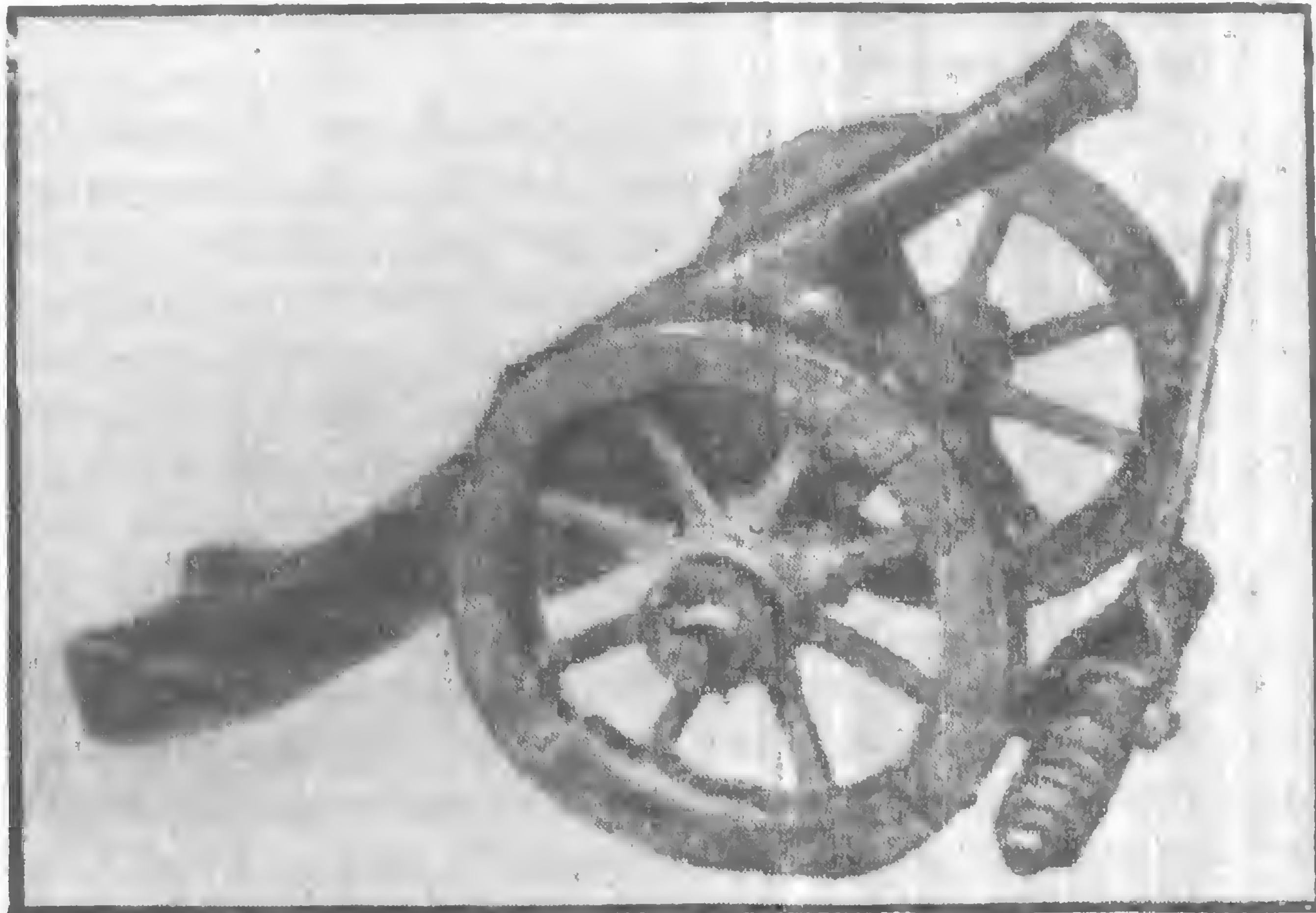

католицької церкви. При пункті православної віри православні депутати заявили, що над сим пунктом нема чого тепер дебатувати, треба його тільки виповнити. Але тут клерикально настроєні посли почали говорити проти всього, що могло б нарушити інтереси католицької віри; налягали, що для сповнення уступок православних треба згоди папи, бо сі обіцянки давалися умовно, коли на те згодиться папа, і т. д. Інші йшли ще далі і заявляли, що пункти заспокоєння, уложені з королевичем поза сеймом, не мають для сейму обов'язкової сили. В такім дусі внесено з клерикальної сторони новий протест, пригадуючи протестації проти умови з православними, занесені «зараз по номінації королівській». Православні стояли на тім, що раз пункти заспокоєння були внесені в pacta conventa і заприсяжені без всяких умов, то тепер вони вже не можуть підлягати ніяким змінам, треба тільки їх сповнити, і православні не допустять до ніяких інших ухвал і нарад, поки сі пункти не будуть сповнені.

Козацьке посольство, прийняте на авдієнції палати 15/II, підтримало сі домагання послів з свого боку. Сим разом в посольстві були: Федір Калина, Янко Кліша і Савка Бурчевський, як їх називає дневник. Правив посольство Бурчевський: переказав домагання козаків, щоб заспокоєння православної віри було переведено ділом, інакше козаки грозилися, як ми вже знаємо.

Кілька днів пройшло в дебатах над сим у палаті. З боку православних виступав головно Кисіль, Кропивницький. Православних підтримали декотрі з католиків, що тут нема чого дебатувати, справа скінчена, і нарешті палата рішила вислати послів до короля і, не вдаючися в справу папської згоди, просити, щоб король заспокоїв справу православних згідно з своєю присягою. Така була пропозиція Киселя, і палата на се пристала (се було 25/II. — М. Г.). Православні, очевидно, сподівалися, що король буде мати відвагу потвердити те все, що обіцяв їм на елекції, але Володислава на се не стало. Устами канцлера, біскупа Задзіка, дав він відповідь в дусі клерикальної інтерпретації. «Король признає сю умову і заприсяжені pacta в справі грецької віри, але ся умова і «заспокоєння» («пункти») можуть мати вагу лише остільки, оскільки їх зволить затвердити папа; дозволу від нього досі нема, хоч король посилав до папи свого посла з листом; тому повне заспокоєння неможливе». Се була негідна ретирада, бо в офіціальнім тексті, внесенім в книги варшавського гроду, ніякого остереження про потребу папського дозволу не було, так само і в pacta conventa, заприсяжених королем. Рятуючи ситуацію, багато з духовних і світських сенаторів заявили по канцлерській відповіді, що вони проти тої умови заложили протест і, поки не буде згоди папи, не позволяють її сповняти. Се була правда, і клерикали повинні були зістатися при ній. Але сі сенаторські протести здавалися їм, очевидно, занадто малою гарантією від уступок православним, і вони витягли таку заяву від короля.

Відповідь короля зробила незвичайно прикре враження, але не приголомшила православних. Вони сміло і різко виступили проти такого негідного маневру. Інтересний уривок дневника досить живо малює бурхливі дебати

в палаті і становище українських депутатів; подаю з нього дещо, доповняючи з інших дневників.

«Які там крики, голоси, замішання, як русь і дисиденти носи повісили, трудно сказати»,— каже його автор, описуючи, як депутати палати вернулися з відповіддю 28/II. «Добрих півгодини пройшло, поки настала тиша. Зараз же русь почала лементувати про свою релігію. Маршалок докорив русинам, що вони наперлися висилати депутацію до короля, замість доходити порозуміння в палаті щодо самого змісту заспокоєння, а тепер нема місця для таких рішень після заяв короля і сенату — хіба іти на конфлікт з ними» (а сього в тім моменті чаяння великих милостей, роздачі «вакансій» і т. ін. посольська палата хотіла менше, ніж коли-небудь).

Пан Кисіль, русин, на се: «А ми з того місця не зійдемо і до нічого не приступимо, поки релігія грецька не буде заспокоєна».

Пан маршалок: «Коли противляться панове сенатори, то шкода за тою релігією інші справи упускати, як проти неї позаходили явні і ясні протести од стількох католиків і русинів-уніатів».

Пан Кисіль: «Маємо pacta conventa і пункти заспокоєння релігії нашої, заприсяжені й. корол. милістю — се ж уже закон нам, проти нього не зістається ніякого місця для нарад, тільки конституцією його ствердити на нинішнім сеймі».

Пан Кропивницький, підсудок брацлавський, русин: «Наші пакти, уложені не між сенатом і Річчю Посполитою, а між королем, й. м., і нами; тому що на них зложено вже присягу, вони потребують тільки екзекуції; ні сенат, ні палата посольська не мають нічого тут перечити; відповідь й. корол. мил. і сенату не може нас заспокоїти, бо нам треба екзекуції заприсяжених пактів, і ми не дамо себе намовити до ніякої речі і дальших нарад, поки релігія наша не буде трактуватися згідно з умовою і пактами».

Пан Гулевич: «Ми хотіли перед вами на елекції виложити наші привілеї, але ви тоді нас просили, щоб ми те лишили на рішення королівське, і ми так зробили; тепер нема що тих привілегій викладати, хоч ми б і раді були; нехай хто-небудь відозветься з противної сторони проти нас (заперечить справедливість того) — нема нікого, самі так занедбали, а нам тепер кривда, і ми того доходимо тут — просимо, аби ви зволили до кінця привести обіцянки короля, й. м.»

Пан крайчий (Якуб Собеський): «Якби ми мали можність самі складати закони, то не йшли б до сенату; але не можемо самі, то найліпше удатися до сенату і з ним порозумітися. Отця арцибіскупа запитаймо, в яких справах король не може вас (православних) заспокоїти без папи (арцибіскуп в сенаті сказав, що в деяких справах король може заспокоїти православних сам — тут, очевидно, розуміли іменування православних владик, а відібрання бенефіцій, церков і монастирів уніатських вважали неможливим без папської згоди); а що панове кажете, що до ніякої справи не приступите, шкода про се й говорити»...

Пан підкоморій сандомирський: «Пам'ятаємо дуже добре, що ми вам обіцяли на сеймі елекційнім і дали згоду на ті пункти; і тепер не перечимо тому, а навпаки — вам у тім хочемо помагати; тому просимо вас іти до сенаторів і ми вам поможемо просити, а може, й упросити сенаторів, що вони дадуть згоду, аби король, й. м., заспокоїв вас згідно з пунктами».

Пан Кисіль: «Нехай мені покаже хтось, аби пункти, заприсяжені володарем, мав хто наново важити — чи вони сталися, чи ні і чи треба їх розслідувати (їхню правосильність) — і як того ніколи не бувало, так і тепер не позволимо їх розсліджувати проти законів».

Пан підсудок брацлавський: «Не час тепер іти до сенату, не підемо! Звичай в сій палаті такий, що не йдеться до сенату і короля, й. м., поки не прийде до згідного рішення; до того ж чуємо, що ви закон не називаете законом, і як же маємо приступати до переговорів з п. сенаторами, коли ви й присягу не присягою і пакти не пактами звете».

Пан Кисіль: «Жадаєте від нас двох речей, а вони одна одній суперечать: перше, щоб ми договорювалися з сенатом, друге, щоб ми взяли те, що належить до свобідного розпорядження (короля), а що дотикає відібрання маєтностей, а по-нашому — привернення бенефіцій, аби з тим чекали згоди св. отця; а ми на

те не можемо пристати, бо то король, й. м., в пунктах ствердив присягою, і тепер не можна того розсліджувати».

Пан маршалок: «Просимо на нас покластися і чекати згоди св. отця, бо без нього не можемо сього вчинити — одному привілей скасувати, а другому дати».

Пан писар луцький (Гулевич): «Ми тому не винні, бо просили владицтва володимирського, котре було вакантне, а панове нам дали луцьке», і т. д.

«Цілий той день,— кінчить дневник,— забрала та грецька релігія і, нічого не постановивши, розійшлися, а русь при тім заложила протест: «Не приступимо до ніякої справи, поки не будемо заспокоєні в релігії нашій згідно з умовою і пактами».

Дебати відновилися другого дня, і українці стояли знову на тім же: що́ пункти обіцяли їм, над тим нема дебатів, їх треба тільки потвердити (як всякі акти безкоролів'я), власті і вмішування папи вони не признають. Католики повторяли, що обіцянки дані умовно і православні мають чекати згоди папи, коли держаться сих пунктів, або нехай доходять порозуміння з палатою незалежно від пунктів, то значить — стараються провести новий закон в релігійній справі. Православні не годилися ні на одне, ні на друге, вважаючи, що безнадійна річ чекати згоди папи, хоч поляки й запевняли їх, що будуть до того приложені всякі старання і вони можуть в посольстві мати і свого чоловіка. Православні рішуче перечили, мовби обіцянки були дані їм під умовою папської згоди, і на сім пункті прийшло до прикрих сцен. Поляки докоряли українцям graecam fidem (каламбур, бо се значило і грецьку віру, і грецьку перфідію) і неповажання короля. «Прийшло до галасів великих, так що ледве за півгодини заспокоїлися». Кропивницький мусив перепрошувати, що він не хотів образити короля, кажучи, що застереження не було, і т. д. На погрози православних, що вони не допустять до ніяких ухвал, католики грозили, що вони обійдуться в такім разі без сейму і все-таки ухвалять кредити і всякі тяготи приймуть (приватно).

Але се були фрази, і, коли православні зісталися при своїм завзятті, маршалок з різними парламентаріями розпочав з ними приватні переговори. Як вони велися, знов-таки нам не звісно, але зміст і вислід в сумі досить ясний. Поляки, особливо з королівської партії, добивалися, щоб православні не стримували сеймових нарад і годилися на різні фактичні здійснення обіцянок, заведених в «пункти». Православні, переконавшися, що сеймового потвердження «пунктів» вони таки не дістануть, рішили зректися сеї формальності і вдоволитися фактичним здійсненням зараз принаймні декотрих обіцянок. Тому позволили спочатку на один день зайнятися біжучими справами, а в дальших переговорах, ведених за посередництвом воєводи Лещинського (дисидента), згодилися на те, щоб формальне трактування релігійної справи було відложене до дальшого сейму, а їм поки що видана буде грамота («диплом»), яка забезпечить їм те, що було обіцяне в релігійній справі.

Паралельно з сими офіціальними дебатами і неофіціальними торгами в посольській палаті ішли переговори православних з королем і його повірниками. Згадують про них записки Альбрехта Радзивілла, додаючи, що тими переговорами дуже смутилися католики.

Король, очевидно, обіцяв православним зробити все можливе — все, що міг зробити, не входячи в гострий конфлікт з сенатом, і в тім напрямі старався промостити собі дорогу приватними переговорами. Під днем 8/III, коли ще православні торгувалися за сеймове полагодження, Радзивілл записує в своїх записках, що король поручив йому приватно намовляти уніатського владику луцького Почаповського, аби відступив деякі бенефіції православному номінантові Пузині, і се дійсно потім дало змогу розв'язати справу луцького владицтва. Був вироблений проект грамоти православним, що мала бути видана королем за згодою сейму. З посольської палати вислано двох делегатів (Осолінського і Собеського) для уставлення тексту грамоти. Вони «umoderowaly» її і принесли перед повну палату. Спочатку палата прийняла її досить прихильно, але далі, може, за якоюсь клерикальною командою, знову почалися різні правовірні протести проти неї, а заразом і декотрі сенатори стали заявляти, що не годяться на таку грамоту. Можна догадуватися, що клерикали і сюди хотіли вставити згадку про згоду папи, а православні ніяк на се не хотіли пристати. Кілька день

знову пройшло в дебатах і суперечках на сю тему, Кисіль іменем православних кінець кінцем знову поновив ultima ratio православних, що вони не допустять до соймових ухвал. Те саме повторив Кропивницький і кн. Четвертинський. Тоді палата притишила опозицію і грамота була прийнята. Того ж самого дня, 15/III н. ст., король її видав.

В сім пам'ятнім дипломі король насамперед оповідав історію справи: умову, зложену на соймі елекційнім, і потвердження її пактами, признавав таким чином повну і абсолютну правосильність тих актів, не згадуючи нічого про потребу папської згоди. Пактами король обов'язався все уміщене в пунктах в цілості сповнити на коронаційнім соймі. Але сього не можна було здійснити, а посли з багатьох земель і повітів Корони і В. кн. Литовського, маючи таке поручення від своєї братії, не хотіли допустити до ніяких рішень соймових, коли не одержать усього, призначеного в пунктах. «Тому ми з усею Річчю Посполитою гарантуємо отсим нашим дипломом і обов'язуємося, тримаючися тих заприсяжених нами пактів, що на будучім найближчім соймі не приступимо до ніякої справи, а зараз же другого дня по вислуханню «вот» (голосів) сенаторських насамперед виповнимо все те, що міститься в пунктах, і будемо повинні здійснити ті пункти, нічого не уймаючи». Тим часом же король признає православним свобідне відправлювання богослужень, володіння братствами, школами, семінаріями, друкарнями, шпиталями, котрими вони володіють. Далі король позволяє виконувати свою власть і юрисдикцію владикам, вибраним на коронаційнім соймі (і тоді ж ним апробованим): «Велебному отцеві П. Могилі, архімандритові печерському, вибраному неуніатами на київську митрополію, що вже й сакру має від царгородського патріарха; також шляхтичеві Олександрові Пузині, вибраному на владицтво луцьке і острозьке, і отцю Йосифу Бобриковичу, вибраному на владицтво мстиславське, а також тому, хто буде обивателями неуніатами вибраний на владицтво перемиське». На удержання митрополита, окрім катедри св. Софії (тут король непомітно влазив в заборонену сферу відібрання бенефіцій від уніатів), зіставався за ним Печерський монастир і додавався Пустинський, владикам перемиському і мстиславському річні платні «згідно з пунктами», а номінат луцький Пузина «має зіставатися згідно з нашим приватним листом» (дражливої справи відібрання маєтностей від уніатського владики король в сім дипломі не хотів зачіпати). Все інше з уміщеного в пунктах, що не здійснялося тепер, король відкладав до сповнення на будучім соймі і забезпечав «сим дипломом, потвердженим соймовою конституцією, властю всього сойму»; на доказ того мали підписати його, крім короля, депутати сенату і посольської палати й притиснути печаті Корони і В. кн. Литовського. Підпису сенатського депутата, одначе, на дипломі нема, тільки маршалка посольської палати, а і з приложенням печатей була ціла комедія, досить трагічно оповіджена одним з печатарів, Альбрехтом Радзивіллом. (Тому що канцлер коронний був біскуп, король получив прибити печать підканцлерові, а від В. кн. Литовського мав припечатати Радзивілл. Але що він теж вимовлявся своєю совістю, то король загрозив, що при найближчій вакансії обидва канцлерства віддасть дисидентам, і духовні сенатори, щоб запобігти такому нещастю, взяли гріх на свою душу і казали Радзивіллові припечатати. — М. Г.).

Таким чином, не добившися формальної соймової конституції на потвердження пунктів, православним удалося видобути досить все-таки цінний сурогат, де правосильність пунктів признавалася вповні, без усяких відкликів до папської згоди (цікаво, що й тут Радзивілл каже навпаки, що застережено папську згоду. — М. Г.), а частина їх здійснялася. Добрі інтенції Володислава, що не витримали були клерикального натиску, відреставровано і випростовано наново витривалістю українських депутатів, і коли при сій нагоді легенда Володиславової прихильності до «Руси» мусила від сих переговорів значно пощербитись, православні парламентаристи з тим більшим правом могли поздоровити успіхом себе.

Далі буде

VII. «ОПИС УКРАЇНИ» БОПЛАНА

Надзвичайно велике значення має для нас знаменита книга про Україну Боплана.

Гійом ле Вассер де Боплан (Guillaume Le Vasseur de Beauplan) інженер, народився в Нормандії коло 1600 р. і розпочав свою діяльність як військовий інженер у Франції, а з 1630 р. в Польщі. В роках 1630—1647 Боплан перебував на Україні, де поруч праці над будовами фортець переводив геодезійні поміри України та загалом студіював краєзнавство України в найширшому розумінні цього слова. Наслідком 17-річної праці Боплана була його знаменита книга «Description d'Ukrainie» з таким повним заголовком: «Опис України, або областей королівства польського, що лежать поміж кордонами Московії і Трансільванії. З додатком відомостей про вдачу, звичаї і військову вмілість українців». Книга Боплана мала всього 4 видання у французькій мові (1650, 1651, 1660 і 1661 р.), та у скорому часі через свій великий успіх була переложена на мови латинську, англійську, німецьку, а в новіші часи на польську і російську. «Опис України» Боплана — це неначе перший підручник українського краєзнавства. Тут скупчені цінні відомості з географії, історії та етнографії українського народу, та особливо відомості про звичаї і побут українців, організацію та військовий рівень козацтва, природу, підсоння, флору і фавну України та різне ремісниче виробництво, промисел і торгівлю. До «Опису України» додані мапи України, а крім того, Боплан виконав цілий ряд інших мап України (всього 10), що мають надзвичайно велике значення для мапографії нашої землі. Ці мапи, так само як і цілий «Опис», трактують Україну як цілком самостійну географічну і політичну одиницю, що має свої, своєрідні природні, господарські і культурні особливості. У передмові до III видання Бопланового «Опису України» видавець між іншим подав цікаві відомості про інші ілюстрації, що мали бути уміщені в книжці, а які «представляли мешканців, тваринність, рослинність та інші визначні і рідкі предмети України». Але ці рисунки після смерті гравера Гондіуса (коло 1651 р.), що їх гравірував,

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1990, № 12; 1991, № 1, 2.

були закуплені польським королем і з того часу невідомо де знаходяться. Нашу землю Боплан інакше не називає як тільки Україною, а народ — українським. Власне, Боплан був одним з тих, хто найбільше прислужився до спопуляризування нашого національного імені в Європі. Він зазначає, що «Україна простягається від границь Московії до границь Трансільванії і поділена на кілька провінцій Польщі». В іншому місці зачислює до території України не тільки ціле Запоріжжя, Київщину, Чернігівщину, Поділля, Волинь, але також Люблінщину, Белзщину, Червону Русь (Галичину) і Покуття.

Про українських козаків Боплан пише, що вони «хоробрі побідники, загартовані у боротьбі, завжди готові по першому наказу, за тиждень, виступити в поле...» «Не можна надивуватися, з якою сміливістю вони перепливають море». Човни козаків в довжину 60, в ширину 10—12, а в глибину 8 футів, з двома кермами; вони не мають кіля, але видовбують їх з дерева білої верби або липового завдовжки коло 45 футів, причім кожна дошка довжини коло 10—12 футів і шириною 1 фут. З боків човна від носа до керми прив'язують товсті линви (перевесла) з очерету, обкручені ликом або глодом. Кожний човен з обох боків має від 10 до 15 весел, і пливуть вони скорше від турецьких галер. В човні часами ставлять щогли, до котрих в добру погоду чіпляють вітрила.

Під час плавання козаки зовсім не п'ють горілки і взагалі не беруть її з собою, а якщо знайдеться у човні п'яний, то його отаман наказує кинути за борт.

Над будовою кожного човна працює коло 60 людей, що знають ремесло, 15 днів. До кожного човна сідає коло 50—70 козаків, а всіх човнів буває 80—100. У кожному човні є 4—6 гармат (фальконетів), а кожний козак має шаблю, два пістолі, 6 футів пороху, достаток куль і квадрант. Для харчування беруть з собою у бочках сухарі, кашу з проса і тісто, розпущене у воді (саламаха).

Хоч турки дуже пильно стережуть гирло Дніпра, але «завжди без успіху», бо козаки в темну ніч все зуміють переїхати коло галер і вийти у відкрите море.

Далі Боплан описує ціле уміння, дотеп, хитрощі і хоробрість козаків при війні і наскоках на побережжя Анатолії і боротьбу з турецькими галерами:

«Козацькі човни спускаються по Дніпру і пливуть так тісно, що мало не зачіпають один одного веслами. Отаманський (адміральський — l'Admiral) прапор розвернений спереду. Турки звичайно заздалегідь довідуються про наміри козаків, і щоби їх стримати, розміщують свої галери у дніпровському гирлі; але хитрі козаки для проходу в море вибирають найтемнішу ніч напередодні молодого місяця, а до того часу заховуються у віддаленні 3 або 4 миль від гирла, в очеретах, куди турецькі галери, згадуючи колишню невдачу, не осмілюються з'явитися: вони стережуть козаків тільки в гирлі, і завжди безуспішно. Зрештою, переїзд козаків лиманом не може бути цілком захований від сторожі; відомість про вихід їх у море швидко розповсюднюється по побережжі моря, до самого Царгорода. Султан розсилає вістунів по берегах Анатолії, Болгарії і Румелії, перестерігаючи населення. Але все це даремно! Козаки використовують час та обставини, в 36 або 40 годин після виходу з Дніпра причалюють до берегів Анатолії і, залишаючи вартових по два товариші і по два хлопці на кожний човен, озброєні пищалями, роблять десант, знічев'я нападають, приступом здобувають міста, руйнують, палять, пустошать Анатолію, нерідко на цілу милю від побережжя; потім негайно повертаються до кораблів, наладовують їх здобиччю і пливуть далі — на нові пошуки. Коли є надія на успіх — знову роблять десант; коли ні — повертаються зі здобиччю на батьківщину; коли зустрінуть на морі турецькі галери або торговельні кораблі, вони кидаються на них в абордаж. Зауважують (козаки) ворожий корабель або галеру скорше, ніж турки помічають їхні човни, що підносяться над поверхнею моря не більше 2 і півфутів. Побачивши здалека корабель, козаки миттю скла-

дають щогли, занотовують напрям вітру і стають таким чином, щоби до вечора сонце було в них за спиною. Годину до заходу на всіх веслах (найскорше) пливуть до корабля і зупиняються милю від нього, щоби не стратити ворога з овиду. Нарешті у північ після знаку (гасла) кидаються на ворога: половина молодців, готових до бою, з нетерпеливістю очікує абордажу і, зчепившись з турецьким кораблем, в один мент виходять на нього. Турки, заскочені нападом 80 або 100 човнів і великою кількістю ворогів, піддаються, а козаки, забравши гроші, нетяжкий крам, котрому не загрожує перемоче́ння, гармати і все те, що може бути для них корисне, затоплюють корабель з цілою залогою. Коли б вони вміли керувати морськими кораблями, то забирали б з собою і самі кораблі, але вони ще не дійшли до цієї штуки. Нарешті наступає час повороту домів. Тим часом турки зусилюють варту у гирлі Дніпра; але козаки з того сміються навіть тоді, коли боротьба з ворогом зменшила їх кількість або морські хвилі проковтнули деякі з крихких човнів: вони пристають у затоці за 3 або 4 милі на схід від Очакова. Від цієї затоки до Дніпра простягається низька долина завдовжки коло 3 миль, котру море іноді заливає на одну четвертину милі, затоплюючи водою не більше як на півфута. Через цю долину, що поступово підноситься до Дніпра, козаки перетягують свої човни: над кожним човном працює 200 або 300 людей, і через два або три дні ціла флота, обтяжена здобиччю, з'являється на Дніпрі. Таким чином козаки оминають бій з турецькими галерами, що стоять в гирлі Дніпра, коло Очакова, (козаки) вертаються до Військової Скарбниці і там діляться майном.

Козаки з природи сильні і рослі, люблять вбиратися, але лише тоді, коли вертаються переможцями (з добичею)... Мають сильне здоров'я, козаки майже не знають дуже поширеної в Польщі хороби, що називається «колтун»... «Не багато з них вмирає на ліжку, і то у великій старості; більша частина залишає свої голови на полі честі».

Про козацький устрій Боплан пише, що гетьмана козаки обирають таким способом, що збирається рада «старих полковників і сивих вояків, що користуються загальним довір'ям». З цього кола вибирають гетьмана поміж собою більшістю голосів. Козаки, каже Боплан, «сліпо слухають» гетьмана, і його «влада необмежена», але трохи далі той же Боплан додає: «Але без згоди Ради, або (інакше кажучи) військової ради, нічого не розпочинає... Очолюючи військо, вони (гетьмани) мусять пам'ятати, що у небезпеці повинні відзначатися розумом, хитрістю, хоробрістю і передусім вистерігатися невдачі, бо козаки труслового провідника забивають як зрадника і на місце його становлять нового». Так само вибирають і похідного отамана (на час військових походів), причім, задумуючи йти у похід, «козаки просять дозволу не в короля, але у (свого) гетьмана».

Про вдачу українців, між іншим, говорить, що вони мають нахил до лінощів, багато п'ють різних напоїв, одначе під час походів козаки зовсім не пиячать.

Загалом же, «крім одягу, не можна помітити в козаків нічого грубого. Єднаючи з хитрим і гострим розумом щедрість і безкорисність, козаки страшенно люблять свободу; смерть вважають кращою за рабство і для оборони незалежності часто повстають проти своїх гнобителів — поляків; на Україні не минає семи або восьми літ без повстання. А втім, вони підступні і зрадливі, а тому обережність з ними необхідна; будовою тіла міцні, легко переносять холод і голод, спеку і спрагу; на війні невтомні, відважні, хоробрі або, ліпше сказати, зухвалі і мало дорожать своїм життям. Мітко стріляють з пістолів, звичайної своєї зброї. Козаки найбільше виявляють хоробрості і моторності у таборі, огородженому возами, або при обороні фортець. Не можна сказати, щоби вони були погані і на морі; але не такі (добрі) на конях».

«Сотня (українських козаків) у таборі не боїться ні тисячі ляхів, ні кількох тисяч татар».

Про українських жінок Боплан у кількох місцях ви-

словлюється похвально, зокрема звертає увагу на їхню красу. Між іншим, про монахинь у Києві пише, що вони користуються свободою, можуть виходити з монастиря і ходять по Києву, звичайно в парі. «Пригадую собі, що я бачив деяких монахинь (українок) таких прегарних, що і в Польщі зустрічав небагато подібних красунь».

Про з в и ч а ї, зокрема сватання, записує Боплан такі легендарні відомості: «На Україні, власне, наперекір усім народам, не хлопці сватають дівчат, а дівчата пропонують їм свою руку і рідко не досягають своєї мети; їм допомагає особливий забобон, стисло дотримуваний, так що вони швидше досягають успіху, ніж хлопці, котрі самі часами зважувалися свататися до любої їм дівчини». Існував також звичай, що коли хлопець вкраде дівчину під час святочної забави і його не знайдуть (з дівчиною) протягом 24 годин, то батьки дівчини (навіть якщо це будуть пани-дідичі) йому мусили простити такий вчинок, а хлопець міг оженитися з цією дівчиною, якщо знову дівчина дасть на це свою згоду.

Про чеснотливість українських дівчат Боплан каже: «Хоч свобода пити горілку і мед могла би допровадити їх до спокуси, але прилюдне осміювання і встид, якому вони підпадають, втративши невинність, стримує їх від спокуси».

Саме весілля Боплан описує дуже докладно, так само як і церковні звичаї на Великдень (між іншим, також про «обливаний понеділок»).

Про у к р а ї н с ь к е п і д с о н н я читаємо, що «хоч Україна лежить на однаковій географічній широті, як Нормандія, але холод на Україні більш суворий». Боплан описує великі морози, очевидно, незвичні для француза, від котрого люди відморожують собі окремі частини тіла і навіть зовсім замерзають. «Українці бороняться перед холодом в зимі тим, що тричі в день їдять рід зупи з гарячого пива з маслом, перцем і хлібом і тим забезпечують свої внутреності від холоду». Знову українське літо є дуже тепле і сухе, причім буває мало дощів аж до жовтня.

Про р о с л и н н і с т ь на Україні Боплан пише, що на Запорожжі були цілі ліси вишневих дерев, які в початку серпня приносять ягоди величиною з сливки, а які (смаком) не гірші садових вишень. Так само були малорослі мигдалеві дерева з гіркими овочами, але вони вже не росли цілими лісами. Береги запорозьких порогів покриті диким виноградом. Серед будівельного лісу згадує між іншим «тавалу, тверду, як бук».

З ф а у н и Боплан відмічає передовсім велике багатство риб — коропів, щук «незвичайної величини», осетрів та ін. В річці Домоткань були раки довжиною 9 дюймів. На деяких островах дніпрових порогів зазначує велику кількість вужів і всіляких змій. Дуже багато дичини було на річці Самарі. Серед великої кількості риб тут також були оселедці і осетри. Зі звірів одмічає, що на Лівобережжі поміж рр. Сулою і Супоєм жиє байбак, схожий на кролика, а кольором і шерстю на борсука (харсуна), вони можуть бути освоєні так, як мавпи чи вивірки».

Про диких птиць Боплан, між іншим, пише: «На Україні водиться рід перепелиць з блакитними ногами; м'ясо їхнє отруйне. На берегах Дніпра є пелікани; дуже поширені журавлі». Зі шкідників читаємо про велику кількість комарів і мух та особливо небезпечну для хліборобства — сарану.

З копитних звірів Боплан згадує цілі отари оленів, далі говорить про лані, сайги і так звані сугаки (подібні до кіз з 2 білими рогами, з породи антилоп). Можна було здибати кабанів «незвичайної величини». Було також багато диких коней, одначе вони «неспосібні до ніякої праці», але «м'ясо їх незвичайно смачне і навіть делікатніше за телятину». «Буйволів і взагалі великої худоби багато на кордоні з Московщиною; там само є і білі зайці, і дикі коти. На кордоні Валахії здибуються вівці з довгою шерстю». «Пани мають прекрасних коней тарантоватих, себто смугастих, як леопарди; їх запрягають до карет, коли треба подорожувати».

З м і н е р а л і в Боплан згадує сіль, яку українці мусять привозити з Покуття — з границь Трансільванії, де сіль виварюють з солоних джерел. Добувають сіль також з ольхової і дубової золи, і називається вона

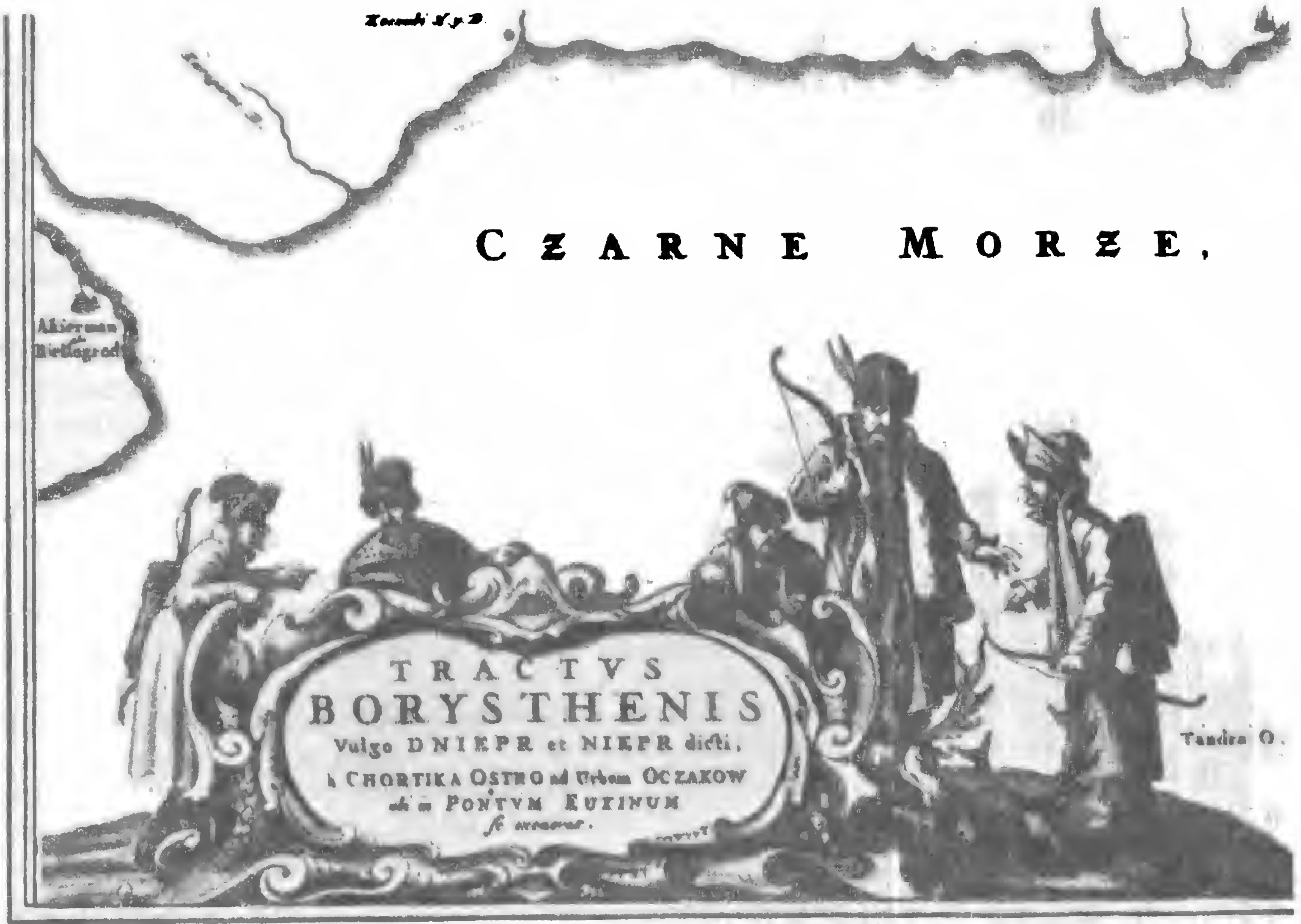

Фрагмент карти Й. Блави. 1662 р.

«коломеєм». (Отже, тут йде мова про досить складний процес добування солі хімічним способом, що був тоді вже відомий на Україні).

Про ремесла і промисел, крім згаданого вище, Боплан пише: «В країні Запорозькій ви знайдете людей, що вміють усі ремесла, потрібні для громадського життя: теслярів для будування домів і човнів, стельмахів, слюсарів, мечників (зброярів), гарбарів, шевців, бондарів, кравців і т. д. Козаки — великі мистці в добуванні селітри, котрою переповнена Україна, та у виготовленні гарматного пороху. Жінки прядуть льон і вовну, тчуть для свого вжитку полотно і сукно. Усі козаки вміють орати, сіяти, жати, косити, пекти хліб, виготовляти страви, варити пиво, мед і вино, виробляти горілку і т. ін... Вони взагалі спосібні до всіх мистецтв». «В мирні часи полювання і рибальство становлять головне заняття козаків».

Нарешті, торкаючись торгівлі, Боплан зауважує, що мешканці Києва «витворюють досить значну торгівлю для України хлібом, хутрами, воском, медом, салом, соленою рибою та ін».

VIII. ДОБА Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Часи козацької держави відбилися в західній історичній і політично-мемуаристичній літературі широким відгомоном. Козацька сила, що «струснула навіть польським троном», як каже один французький автор, та визначна індивідуальність самого гетьмана, розуміється, дуже зацікавили найближчих і дальших сусідів, зокрема державних мужів, дипломатів і письменників. Слідом за тим у західноєвропейській літературі з'являються студії з історії України та висвітлення взаємовідносин з поляками й росіянами — нерідко безсторонні, а навіть прихильні для нашої справи.

Одначе для нас більш цікаві писання тих чужинців, що самі були на Україні або мали з нею зв'язки за посередництвом різних подорожників, що подавали свої безпосередні враження. Французи, німці, італійці, англійці, шотландці, данці, шведи, голландці, сірійці, що вперше всту-

пають на нашу землю, звичайно описують Україну в прихильних тонах, нерідко з захопленням та відмічають додатні сторони українців.

З різних чужинецьких послів, що їздили до гетьмана Б. Хмельницького, найбільш цікаві записки посла Венецької Республіки **Альберта Віміни**, що був на Україні в 1650 році. А. Віміна залишив рукописну «Реляцію» про походження і звичаї козаків, знайдену у ферарській бібліотеці і видану в обмеженій кількості примірників у 1890 році. (Relazione dell' origine e dei costumi dei Cosacchi, fatta l'anno 1656 da Alberto Vimina, ambasciatore della Republica di Venezia, e publicata del Prof, G. Ferraro, 1890). Порівнюючи із подібними описами Лясоти або Боплана, твір Віміни, розуміється, має меншу вартість. Не можна також говорити про цілковиту об'єктивність автора. Очевидно, посол писав свою «Реляцію» не тільки на підставі власних вражень, але також користувався писаними джерелами і просто тогочасними поглядами сучасників — наших сусідів, забарвлених ворожим ставленням до козаків. Особливо помітно це в тих місцях, де автор старається «пояснювати» значення різних назв та пробує робити «історичні» екскурси. Все-таки «Реляція» Віміни не позбавлена для нас великого інтересу:

Нашу батьківщину називає Віміна Україною, нашу мову русинською (рутенською), а устрій — республіканським.

Про багатство землі на Запоріжжі пише, що вона до тієї міри плодюча, що не тільки може бути поставлена поруч з найбільш культивованими країнами Європи, а й задовольнити вимоги найбільш завзятого хлібороба. Сила різного збіжжя росте де попало і без плекання — від того насіння, котре паде на землю після жнив і від вітру — називається на руській мові (in lingua Rutena) падалицею (padalica), що однозначно нашому caduto. Падалиця часами збирається, часами гине, бо жнива на засіяних ланах такі щедрі, що селяни зневажливо ставляться до цього дару, котрий дає їм благодатний грунт. Я тяжко повірив би подібному явищу, коли б не переконався власними очима і не бачив на місці таких величезних і багатих в зерно снопів, яких не дістанеш в інших краях при найбільш ретельному плеканні.

Не менше як у збіжжі помічається там багатство у молочних продутках, м'ясі, рибі, завдяки численності пасовиськ і багатьох ставів.

Окрім згаданого багатства, благодатний грунт дає жителям (що гребують цим) смачні овочі й силу шпараги, такої розкішної, що, на мій погляд, вона не гірша від найкращих веронських гатунків, надзвичайно смачна і не гірка, як лісові гатунки з тонкими стеблами, які ростуть коло Рима й Неаполя. Я був здивований і спочатку думав, що це дички, але, бажаючи переконатися, куштував її багато разів, так що через надмір уживання шпарага мені навіть обридла. Так само ростуть цибуля та інші овочі; я куштував ранні гатунки овочів, котрі здавалися мені дуже солодкими».

Про побут українців пише, що вони займаються хліборобством, «але в козаків ще мало пильності до нього». Козаки великі мистці до дерев'яних будов і з'єднують балки зовсім без цвяхів. Крім столярства, займаються римарством, теслярством і шевством. Одяг виготовляють з конопл і грубої вовни. Уживають в церкві слов'янської мови — «кажуть, що вона різниться від їхньої народної мови руської (lettere volgari Ruteno), подібно тому як мова італійська від латинської». «Зустрічаються також освічені люди...»

«По зовнішньому вигляді і манірам козаки видаються простими, але вони не простаки і не позбавлені бистрого розуму. Про це можна судити по їхніх розмовах і способі правління». Далі Віміна каже, що найвищим державним органом є Рада, на котрій присутній гетьман. «У Раді козаки обмірковують справи, підтримують свої погляди без чванства (не остентаційно), все маючи на меті спричинитися до загального добра. Якщо визнають кращим погляд інших, то цього не стидаються (з цим не ховаються), без впертості відмовляються від власного погляду і приєд-

нуються до більш правдивого. Через те я сказав би, що ця Республіка може рівнятися спартанській, коли б тільки у козаків так само шанували тверезість; одначе вони можуть змагатися зі спартанцями суворістю свого виховання. Тяжко собі уявити, скільки вони терплять від голоду й спраги, втоми і безсонних ночей. Усіма цими приємностями вони особливо користуються під час морських виправ, коли, за словами козаків, їм не раз доводиться голодувати по три дні, годуючись огидним хлібом, часником і цибулею».

Далі Віміна висловлює цікавий погляд, що козаки лише тому не живуть у повному достатку і комфорті, бо зайві свої прибутки пропивають і взагалі за ніщо вважають багатство і задовольняються малим, зате понад усе ставлять волю. Про стрілецьке мистецтво козаків каже: «Мені траплялося бачити, як вони кулею гасять свічку, відбиваючи нагар так, що можна подумати, ніби це зроблено за допомогою щипців».

Цікаві відомості подає Віміна про особу самого гетьмана, його дім і прийоми.

«Росту він скорше високого, ніж середнього, широкий у костях і міцної будови. Його мова й спосіб правління вказують, що він володіє розсудливою думкою і проникливим розумом. У поведінці він м'який і простий і цим з'єднує собі любов вояків, але, з другого боку, він тримає їх у дисципліні гострими вимогами. Усім, хто входить до його кімнати, він простягає руку і всіх просить сідати, якщо це козаки». Далі посол вказує, що світлиця гетьмана навмисне уряджена просто, «щоб пам'ятати про своє становище і не захопитися духом надмірної гордості». Отже, в кімнаті нема розкоші — «в світлиці стоять лише прості дерев'яні лавки, що покриті шкіряними подушками... Дамаський полог протягнутий перед невеликим ліжком гетьмана; у голові його висить лук і шабля». Стіл відзначається невеликою розкішшю, і не видно іншого срібла, крім ложок і чарок. «Одначе гетьманський стіл (страви) не бідний доброю і смачною стравою і звичайно уживаними в країні напоями: горілкою, пивом і медом. Вино, котрим мало запасаються і рідко п'ють, подається до столу лише в присутності визначних чужинців. Як я мав нагоду переконатися, за столом при напоях нема недостачі у веселості і дотепності. Я міг би подати кілька таких прикладів, але, бажаючи коротко говорити, оповім один. Якось мій урядовець ретельно вихвалював перед козаками велич і чудо міста Венеції і його жалібно слухали. Оповівши досить про положення, фабрики і багатства міста і з'ясувавши його величину, оповідач додав, що вулиці міста такі широкі, що самим горожанам трапляється в них заблудити.

— Ну, ні! — заперечив один з козаків. — Цим ти не хвастайся зі своєю Венецією. Я тобі скажу, що то саме зі мною буває у цій тісній хаті: коли посиджу трохи за цим столом, то вже не траплю у двері, щоб вернутися додому».

Торкаючись державного устрою України, Віміна пише: «По містах існують начальники (Consoli), котрі чинять суд у цивільних справах і накладають легкі карні побори, тому що рішення важливих справ належить гетьманові, тому мені здається, що він справжній володар. Про військову силу козаків дають поняття випадки минулих походів. Що стосується точної кількості війська, яке може бути зібране, то кому воно відоме? Скільки голів (мешканців, населення), стільки, можна сказати, і вояків, бо всі вони більш охоче беруться за збрую, ніж за плуг».

Оскільки Україна в той час була знана і навіть популярна в Західній Європі, служать також різні образки і гравюри політичного й сатиричного змісту, що розходилися поміж європейським громадянством.

Як приклад може служити одна голландська гравюра коло 1650 р., видрукувана в місті Delft із заголовком: «Чужоземноєвропейські, як також французько-голландські державні збори» (Державна бібліотека в Берліні, гравюра опублікована О. Переяславським). В цій гравюрі невідомий гравер хотів осудити безпомічність християнської Європи супроти Туреччини та взагалі вказати на недостачі та дволикість деяких

держав. Поруч фігур, що персоніфікують собою головні европейські держави — Іспанію, Англію, Швецію, Німеччину, Польщу, Московщину, є також фігура козака, що представляє собою Україну (під. числ. 9). Над цією постаттю українського козака є надпис в голландській мові: «Моє серце в грудях хоче розірватися»,— а в тексті під тим самим числом є наступний напис віршем:

«Козак є дуже сердитий, його серце у грудях хоче розірватися. З великою ненавистю (до Туреччини) гострить він шаблю наново... Україна тремтить, гримить. (Die Ucraine zilternd bebt).

Натомість про Московщину говориться, що вона загрожує Европі — хоче її запалити та нацькувати на неї Туреччину!

Одним із найбільш обширних описів України тих часів є денник подорожі **Павла Алеппського** (з міста Алеппо в Сірії), що разом зі своїм батьком, антіохійським патріархом Макаром III (1648—1672), подорожував по Україні в роках 1654 і 1656, пробувши на Україні разом 100 днів. В його записках арабською мовою є відомості з історії, перемішані з легендами; описує він також підсоння, господарство, побут, матеріальну культуру, освіту та суспільну опіку на Україні. Та найбільше в нього відомостей, розуміється, про церковне життя, релігійні обряди та церковне мистецтво і передовсім архітектуру. Про Україну пише з захопленням, як про «прекрасну країну, що повна жителів і замків, як гранатне яблуко зерен».

Уперше вступивши на українську землю, переправляючись через Дністер в місті Рашкові, П. Алеппський зразу помітив велику культурність населення: «Починаючи цим містом, себто по всій козацькій землі, ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони, за малими винятками, навіть здебільшого їхні жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів. Крім того, священики вчать сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях».

Особливо похвально відзивається про хоровий спів українців і передовсім про спів хлопчиків, «від якого хиталися гори й долини...»

Оповідаючи про історію України, він веде її ще з передхристиянських часів, а від часів Володимира Великого «це була незалежна держава».

Про гетьмана Б. Хмельницького каже, що він виявив проти поляків такі приклади хоробрості та военних хитрощів, яких ніхто, крім нього, не доказав. В іншому місці запитує: «Хто ти, о Хмелю, що ходиш у постолах, як про тебе говорять твої вороги ляхи, а царі й цариці посилають до тебе послів і великі дари?»

Про високу культурність українців пише постійно у різних розділах свого щоденника:

«В козацькому краю в кожнім місті та кожнім селі побудовані доми для бідних і сиріт. Хто туди заходить, дає їм милостиню,— не так, як у молдавськім або волоськім краю, де вони юрбою ходять по церквах і не дають людям молитися».

Звертає увагу П. Алеппський також на прекрасні будови по всіх містах і містечках та упорядкування їх. Тут є скрізь лазні для жителів, скрізь на дзвіницях і вежах бачив він гарні годинники, на площах водограї.

Торкаючись церковної ієрархії П. Алеппський пише, що «київський митрополит (за старокняжих часів на Україні) мав тоді під своєю владою й країну москвинів, але 60 літ тому кир Єремія Царгородський зробив архієпископа москвинів патріархом, щоб правив самостійно...»

Вказуючи, що ціле населення України грамотне, П. Алеппський відмічає велику освіту української верхівки: «Серед монастирських [київської Лаври та ін.] наставників є люди вчені, правники, промовці, знають логіку й філософію та працюють над глибокими питаннями...»

Про побут українців пише, що «міщани (в Умані) одягнуті в дуже гарне вбрання».

Про київських жінок пише, що «вони гарно повдягані, зайняті своїми справами, ніхто не кидає на них нахабним оком». «Дочки київських вельмож носять на головах кружальця, щось наче перстень, із гарного оксамиту, гаптоване золотом, прикрашене перлами та самоцвітами, щось мов корона, вартості більш 200 золотих. Дочки бідних роблять собі вінки з різних менших квіток».

Про звичаї пише, що «в козацькій землі, коли зловлять чоловіка чи жінку на перелюбстві, як стій збираються на них, роздягають і розстрілюють. Такий у них закон, і нікому не може бути ласки».

Особливо багато пише П. Алеппський про українське будівництво — міське, оборонне і найбільше, розуміється, церковне.

Описуючи місто Ободівку на Брацлавщині, пише: «У місті дві дерев'яні церкви: Успіння Богородиці та св. Михайла, величаві, високі, з банями та високими відкритими дзвіницями, що їх ми бачили здалека... До цього часу ми не бачили в козацькій землі подібної (церкви) своєю висотою й величавістю, з її п'ятьма банями. Решітчасте опасання, що оточує церкву, все точене, і дзвіниця над його входом теж має решітку — галерею.

Ми мали нагоду відвідувати маєстатичні церкви зимові та літні з пребагатьма скляними вікнами, які радували наші серця; всі вони побудовані недавно, від часу, як до керми прийшов гетьман Зіновій Хмель».

Про укріплення міст на Україні подає, що кожне місто має неодмінно потрійні дерев'яні стіни, добре вдержані. Назверхня закриває приступ кінноті. Дві інші, з ровами між ними, знаходяться всередині міста. Скрізь мусить бути фортеця й гармати — так, що коли ворог переможе та продереться через усі три стіни, то люди ще можуть утекти до фортеці та звідтіль боронитись.

Про Умань пише, що там було три фортеці. Одна з них «це велика дерев'яна цитаделя на горі. Її саме тепер відновляють, копають рови, укріплюють сильними вежами та постачають до неї гармати». Про церкву в Умані зазначає, що вона «велична, висока, з залізною банею, помальованою гарною зеленою фарбою. Церква дуже простора, вся розмальована, побудована з дерева... Над притвором гарна дзвіниця. В притворі високо загороджена галерея, звернена до головного вівтаря; за нею стоять співаки та співають із книг з нотами під звуки органів, голоси їхні розносяться, неначе грім». Рівно ж «доми (в Умані) високі та гарні; в них багато округлих різнокольорових вікон...» «Місто має 9 церков напрочуд із високими банями».

Про архітектуру Києва П. Алеппський пише, що тут «досі заціліли в ньому великі ворота з кам'яною баштою; їх звуть Золотими, бо були вони позолочені. Їх спалили були татари останніми часами, як напали були несподівано на це місто та спалили його. Місто було чудове. Печерський монастир знаходився поза його мурами, а ця церква св. Софії — всередині, разом із Михайлівським монастирем, що стоїть проти неї та ще донині має баню, вкриту позолотою... Довкола них було багато великих прегарних церков, бо це місто було в старовину столицею королівства цих країн, як вони [українці] самі нам оповідали».

П. Алеппський не знаходить слів для похвали св. Софії в Києві: «Людському розуму несила її охопити — такі різноманітні барви її мармуру [мозаїк?], такі їх сполуки, такий симетричний розклад частин її будови, така безліч високих колон, такі високі її бані, і вся вона простора, має багато портиків і притворів... Будова її чотирикутна, вся склеплена з каменю, цегли та вапна, зсередини і ззовні. Але із західного боку вона наполовину розвалена... На кожному розі від заходу кругла велика вежа — високий мур із багатьма бійницями. Кожна вежа має двері від заходу; від неї широкими та довгими сходами з багатьма східцями виходиш до найвищої бійниці, а нею на другу, горішню галерею, що оббігає церкву... Від східної стінки церква має сім великих і високих

апсид: чотири з них однакові, а три низькі... Всі апсиди церкви мають багато вікон, усі з чистим склом, а то й округлі віконця. Кожний вівтар має над собою високу баню з золоченим хрестом, що сяє... Стовпів і пілястрів по кожному боці стін 10. Довжина церкви 210 футів, ширина більша, бо вона має багато нав. У горішніх частинах її стін пороблені щось ніби луки, незвичайно тонко, по-мистецьки, докладно на зразок решітки св. Софії. Щодо нав, то їх дуже багато, 10 від заходу до сходу, одна побіч другої, з восьмигранними стовпами та багатьма луками. Коли входиш у храм західними дверима, то перед твоїми очима в середній частині церкви виринає поміст хору, зроблений увесь із предивної дорогоцінної мозаїки з різноманітними тонкощами. Такий самий поміст на вівтарях і перед ними». Далі П. Алеппський описує «прегарні позолочені мозаїки з чудовими орнаментами».

«Іконостас при вратах вівтарів чудовий і величавий; він новий, надмірно великий, глядач з дива не сходить, на нього дивлячись. Ніхто не має сили його описати, такі гарні, різноманітні його різьби й позолота».

Описуючи вигляд церкви з поверху, автор каже: «Луків на галереї тридцять, а бань десять».

Далі дивується, «звідки вони [українці] привезли мармур на ті великі колони, що знадвору церкви, бо в цій землі, ясна річ, не лупають мармуру?»

«Май на увазі, всіх бань у цій церкві 18, великих позолочених хрестів на банях, на зубцях і похилому даху — 36. Велика баня знаходиться посередині, і над нею інша елегантна та легка баня для прикраси, на диво всім, хто дивиться. Всі бані вкриті блискучою бляхою».

«Загалом,— закінчує П. Алеппський опис св. Софії,— подібної церкви, як св. Софія в Києві, нема ніде, крім її іменниці [в Царгороді]».

Михайлівська золотоверха церква в Києві, за описом П. Алеппського, «дуже гарна та висока, з каменю, побілена вапном; її баня висока і вся позолочена. Церква має одну наву, з усіх сторін багато засклених вікон. Головний вівтар подібний до вівтаря св. Софії й Печерського монастиря, має три великі вікна... Правобіч цього вівтаря другий з високою банею, ліворуч третій. Церква має троє дверей: одні великі від заходу, а інші ведуть до обох криласів».

Крім самої церкви, цілий монастир, як каже П. Алеппський, дерев'яний.

Про будинки житлові в Києві читаємо: «Доми в цьому місті чудові, високі, побудовані з брусів, вигебльованих назовні та зсередини».

Мало не в кожному місті й містечку описує П. Алеппський замки й фортеці, переважно дерев'яні. Про м. Прилуки на Полтавщині каже: «Цитаделя всередині його дивує нас своєю висотою, укріпленнями, вежми та гарматами, земляними валами та глибокими ровами з пропливною водою... До цитаделі ведуть потайники. Всередині її знаходиться величавий, дуже високий та надзвичайно просторий палац, з величезних балок та вигладжених зсередини і назовні дощок, що щільно пристають одна до другої, та з величезними і високими печами, що перевищують кипариси, дива зійти не можна». Ця будова, як додає Павло Алеппський, побудована в 1647 році, про що свідчить напис по-грецьки.

Відвідуючи Переяслав в 1656 р., Павло Алеппський з особливим захопленням описує «велику нову церкву Успіння Богородиці, побудовану з дерева. Будова ще не скінчена, але викликає подив глядача своєю хитромудрою формою, висотою, симетрією і своїми п'ятьма банями. Вона має подобу хреста, себто складається з чотирьох великих луків на всі чотири сторони світу, й на кожному луку є два менші луки, дуже гарні з боків, так що всіх луків дванадцять. Великий вівтар відмежований головним луком і двома бічними. В церкві 4 вівтарі... Ця церква має два хори; одні, як звичайно, над західними дверима для співаків, а поверх них — другий ряд хорів, що йде навколо великої бані, точнісінько подібних до хорів св. Софії і своєю будовою, і стовпами; вони захоплюють очі глядача, та хоч дерев'яні, виглядають наче мармурові. Знадвору

церква потинькована довкола смугами та дугами. Вся ця будова нова, ще не викінчена, всередині стоїть ще риштовання, що ним підтягають матеріали линвами. Зовні йде довкола велика галерея, що охоплює всі вісім вуглів церкви, причім поруччя галереї точені».

Незвичайно докладно і з великим захопленням описує П. Алеппський різьбу й мальовила іконостасів і ін. та загалом звертає увагу на замилування українців до мистецтва.

Про іконостас церкви св. Тройці Густинського монастиря пише, що він «викликає подив, бо ні величавий іконостас св. Софії, ні печерський не можуть рівнятися анітрошки щодо повної досконалості з цим іконостасом...» «Ми досі ще не бачили гарнішої позолоти та малюнків».

«Ікони цієї церкви прекрасні, великі, чудові; роботи дуже талановитого митця, котрий вималював ці образи так, що вони чудують глядача живістю облич, їхньою барвою та рисами, так що нагадують малюнки кретських греків».

«В Києві серед козацьких малярів є багато майстрів-малярів, винахідних, що мають великий талан змальовувати людей такими, як вони є, вміють вони також малювати страсті Христові з усіма їх подробицями».

Про українську т о р г і в л ю П. Алеппський пише, що до Києва «купці привозять оливу, мигдаль, маслини, риж, родзинки, фіги, тютюн, червоний сап'ян, шафран, всяке коріння, перські матерії і бавовняні тканини у великій кількості з турецьких земель... Але все це дуже дороге. Жінки продають на гарних базарах і в розкішних крамницях матерії, які забажаєте, соболі й інше».

Про великий ярмарок у Прилуках пише, що туди приїздить багато грецьких купців з Румелії й Карманії [тодішні турецькі провінції — перша в Європейській Туреччині, друга в Малій Азії] з шовками, шалями, перськими килимами й іншим добром. «В козацькій країні ярмарки відбуваються безнастанно»...

Про г о с п о д а р с т в о України П. Алеппський пише, що в кожному місті й селі є штучний став з рибою, гаттю з млином, і тому українці «не відчувають ніяких недостатків».

Цікаві помічення робить подорожник також про рослинність та багатство рік на Україні.

Навколо дороги, що веде до Видубицького монастиря під Києвом, відмічає «кручі, порослі дикими овочевими деревами... Гаї дуже гарних овочевих дерев, як яблунь, горіхів і інш., що самі дають поживу пустельникам і подвижникам». В Борисполі згадує «безліч садів з овочевими деревами — вишнями».

Дорога через Україну йшла здебільшого серед численних садів, «що їм нема ліку», і «ланів всякого збіжжя заввишки з людину, неначе те море безкрає, широке та довге». «О, яка це благословенна країна!» «Що за благословенний народ! Який він численний!»

Далі в Києві «при кожному домі, неначе при яких палатах, є великі садки, де ростуть усі овочеві дерева, які тільки в них удаються; безліч дерев алепської шовковиці, з білим і червоним листям, але ягодами її гребують; є теж великі горіхові дерева, багато в цих садах росте винограду. Серед прегарних грядок з огірками вони сіють багато крокосу, рути і гвоздик різних барв».

Про Дніпро коло Києва пише П. Алеппський, що він більший за Дунай і що переправлялися через нього великими поромами цілих 2 години.

Про ліси за Києвом каже, що там росте кедр, про ліс з Прилук до Густинського монастиря — що він увесь складається з горіхових дерев, вишень і слив.

З інших рослин згадує на березі озера коло Прилук «силу білого й жовтого повного латаття».

З України через Путивль П. Алеппський зі своїм батьком патріархом поїхав до Москви, де був майже два роки.

Побут свій у Москві П. Алеппський описує в дуже сумних фарбах і, незважаючи на те, що патріарх там одержав великі подарунки, Москва їм не подобалася. Про москалів він пише, що «всі вони, від великого до малого, мають п'ятий темперамент, а саме лукавство» ...«чужинцям нічого не скажуть»... «Життя москалів дуже зв'язане, та ніхто з чужинців не може зносити цього, і людині все здається, ніби вона у в'язниці». Загально про свій побут у Москві П. Алеппський пише таке: «Жарти та сміх стали нам зовсім чужі, бо лукаві москалі підглядали нас і про все доносили. Бог хай спасе нас і звільнить від них» (книга VII, розд. 1).

Зате віддихнули патріарх та його оточення, коли знову стали ногою на українську землю. Перед Києвом, ночуючи на березі Дніпра, П. Алеппський пише: «Цієї ночі ми спали на березі річки, зовсім задоволені та спокійні, бо від тої хвилини, коли ми лише побачили Печерську лавру, що здалеку вилискувала своїми банями, та як лише до нас долетіли премилі пахощі цих квітучих земель, наші душі затремтіли з радощів та втіхи, серця наші порозкривалися і ми розливалися в подяках Господу Богові. Цілі два роки в Москві колода висіла на наших серцях, а розум був гетьчисто стиснутий і придушений, бо в тій країні (Московщині) ніхто не може почувати себе хоч трохи свобіднішим і задоволеним, хіба лише ті люди, що там виросли, а всі інші, от хоч би ми, навіть ставши панами цілої країни, ніколи не перестануть бентежитися та відчувати в серці неспокій. Зате Козацька країна була для нас начебто наш власний рідний край, а її жителі були нашими добрими приятелями та людьми, неначе ми самі».

Досить докладно описує П. Алеппський побут у столиці гетьмана Чигирині та прийняття у Б. Хмельницького. Перед містом «писар, себто секретар Хмеля, вийшов нам назустріч із великим відділом козаків і провів нас до міста головною дорогою... Замок своєю висотою і щодо будови нагадує замок в Алеппо, видко його здалеку. Коли ми під'їхали до міста, молодий гетьманич вийшов нам назустріч із процесією та духовенством, і нас провели до старої дерев'яної церкви Успіння Богородиці, що стоїть біля гетьманської палати. Після служби Божої ми пішли до гетьмана на обід. У понеділок нас повезли в монастир за містом, він зветься Троїцький. Тут ми вистояли службу Божу, а опісля неї пішли на обід до писаря [Івана Виговського], бо він основник монастиря... Замок (Чигирин) не має собі рівні на всю козацьку землю щодо свого простору та великих боліт, що кругом нього. Тим-то він дуже сильний, але під теперішній час він у руїнах. Всередині його багато круч. Деякі замкові гармати дуже гарні, вони такі ясні, вилискуються, наче те золото... Нам тут оповідали, що під цю добу ця країна виставляє 300 000 козаків, кожний зі своєю зброєю... В суботу 2 серпня Хмель приїхав провідати нашого владику — патріарха, й після цього ми виїхали з міста».

Далі буде

ЯКІ ЯВДОХИ, ТАКЕ Й ЛІТО

За церковним календарем день преподобної мучениці Євдокії припадає на 14 березня. Не для всіх сучасників, очевидно, відомо, що за старим стилем,— а він відстає на 14 днів од нового,— це початок весняного місяця. Наші пращури пов'язували з ним новолітування, оскільки на 21 березня припадає весняне рівнодення. Відтак предковічна традиція аж до XV століття пов'язувала з Явдохами початок Нового року.

До речі, у переважної більшості давніх народів весна також ознаменовувала новолітування. На Близькому Сході в березні відзначали свято Вітконошення. Городяни на честь Нового року зносили на майдани пальмове гілля. Подібне спостерігалося і в стародавніх іудеїв та персів, балтійських і скандінавських народів, зокрема шведів, які влаштовували жертвоприношення, масові ігри та торги протягом тижня. Єгиптяни, скажімо, відзначали похорон Озіріса — бога сонця. У Стародавньому Римі широко празнували Кібелу, на якому жерці оплакували Аттіса, що також символізував сонце, котре повертало на весну. Натомість індійці мали за честь на початку березня святкувати народження богині Дурги, а на осіннє рівнодення продовжували цю урочистість.

Зрештою, такі обрядодії в середньовіччі відомі і в інших країнах Західної Європи. В чехів і частково німців Явдохи вважалися початком весни та першим днем світобудови. З цим періодом деінде пов'язана спільна обрядова тризна, що відома для персів та давніх слов'ян, зосібна і наших пращурів. Окрім поминок предків, дайбожичі проводжали й зиму — виготовляли солом'яне опудало і, вчинивши відповідні обряди, спалювали його (а в поляків на сьомий день березня подібне опудало — Маржану — несли до річки під супровід пісень про смерть і топили у воді). Згодом солом'яну ляльку використовували у нас на купайлівських святах, а тризна - поминання пращурів — перейшла до великодніх проводів на гробках.

Таким чином, Явдохи офіційно утверджували перший день весни. Вважалося, що в підобідню пору, коли пригріє сонце, має обов'язково прокинутись степовий байбак, вилізти з нірки й тричі просвистіти, а потім лягти на другий бік аж до Благовіщення. Натомість ховрашок лишень перевернеться в кубельці. Отож особливо в степовій Україні люди виходили в поле, щоб почути той посвист.

Другою ознакою приходу весни вважалася пісня вівсянки. Якщо хтось почув її голос: «Діду, діду, сій ячмінь!» — то поспішав сповістити сусідів про цю подію. З цього часу вже готували яре збіжжя для ранньої сівби. Але найкращим вісником весни все-таки були ластівки. Цих птахів вельми шанували, вважаючи божими охоронцями осель. Батьки застерігали своїх дітей: «Якщо хтось візьме в руки ластівку чи її яєчко, у того обличчя вкриється ластовинням, а коли зруйнує гніздечко — з'явиться ряба віспа...» Діти, які не бажали, аби їхнє обличчя всівали веснянки, не чіпали гнізд, а побачивши ластівку в цей день, вигукували:

— Ластівко, ластівко, на тобі веснянки, дай мені білянки! — І бігли мерщій вмиватися талою водою.

Старші жінки, запримітивши птаху, брали по грудочці землі, кидали на грядку, приказуючи:

— Кріп сію, кріп сію. — І на тому місці, за повір'ям, має неодмінно зійти ця знадоблива для господинь рослина.

Загалом на всьому терені України був звичай: коли на Явдохи будь-хто побачить ластівку, то має взяти в жменю землі і жбурнути на неї, побажавши:

— На тобі, ластівко, на гніздо, а людям на добро! — Це для того, щоб якнайскоріше з ярим теплом приходила весна.

Зрештою, за птахами вгадували і погоду: «стеляться» ластівки по землі — скоро затеплів і, отже, можна буде сіяти овес, «бояться» землі, себто літають високо,— ще холод утримається. При цьому мала значення кількість птахів, бо ж «одна ластівка ще весни не робить».

Але не тільки за ними прогнозували весну. В арсеналі народної мудрості з Явдохами пов'язано безліч завбачень. Адже весна вже поквапплювала селян. Городники вважали: коли «під Явдоху» висіяти розсаду капусти, то вона не боятиметься морозів. Те ж саме стосувалося й до рільників, бо «Одова Явдоха виходить з плугом». То яку ж погоду віщує вона?

Як вода капає зі стріх, то ще довго буде холодно.

Який вітер на Явдохи, такий буде і до Покрови.

Якщо сонячно, то буде врожай на огірки, льон, коноплі, а коли з дощем, то літо мокре і тепле.

На Явдохи звідкіля вітер — звідти буде ціле літо.

Повний місяць з дощем появиться — бути мокрому літові.

Коли ранок ясний — сій ранню пшеницю, в обід ясно — розраховуй на пізній засів.

Явдоха з водою, а Георгій (6.V) з травою.

Коли курка на Явдоху нап'ється, то на Юра вівця напасеться.

Як бачимо, з весняною Явдохою пов'язано чи не найбільше народних завбачень та спостережень. І це природно — адже «які Явдохи, таке й літо», а тому в цей день дівчата, котрі хотіли причарувати хлопців і щоб їм ніхто не стояв на заваді, до сходу сонця заклинали своїх суперниць такою молитвою: «Щоб на дорозі не стояли та мене, хрещеную, народженую рабу Божу (ім'я), добрим словом поминали».

Наступним і не менш шанованим святом весняної пори був Олексій, що припадає на 30 березня. Найчастіше в народі цей празник називали Теплим Олексою. Якщо ви і нині запитаєте в літніх людей, коли має заступити справжня весна, вони, не задумуючись, скажуть — на Олекси. В давніші часи, коли людина дбайливо ставилась до природи — не втручалася в екологічні процеси, то весняні повені — танення снігів і скресання криги — мали сталу межу, кінець березня, що збігалося з Олексою. Тому називали його Теплим.

Цього дня чекали з особливим нетерпінням. Хлібороби зранку, зодягшись у святкове вбрання, вітали один одного з весною. І хоч особливих релігійних урочистостей не відбувалося, більшість селян намагалася не працювати — «щоб не розгнівати весну». Виняток був лише для пасічників. Вони добре пам'ятали давнє прислів'я: «На Теплого Олексу діставай вулики».

Оскільки бджолярство на Україні віддавна вважалося традиційним промислом, то відповідно існувало безліч обрядових дійств. Чи не найбільше їх припадало на Олексу. Кожен пасічник, якою б не була весна: ранньою чи запізнілою,— вважав за обов'язок винести з омшаників вулики. При цьому майже всі бджолярі дотримувалися суворих канонів. У кожного були переписані численні молитви й заклинання та інструкції. Авторство багатьох невідоме.

В етнографічній літературі я зустрічав безліч таких порад, і всі вони так чи інак повторювались. Але найвідомішим джерелом на цю тему є, безперечно, «Сказання про бджіл», що його уклав ієрей Данило Гирман. До речі, найулюбленішим заняттям церковних служителів було пасічництво, оскільки бджоли вважалися божим створінням.

Чимало структур у цій інструкції позначені містичними формами. Практично на кожне свято пасічники вчиняли різноманітні заклинання од напастей, хвороб, хижаків тощо. Наведу для прикладу одну з них. На різдвяний вечір власники бджіл відловлювали щуку, одрізали голову, яку тримали до першого вильоту, а ікру сушили. Напровесні її змішували з медом, чебрецем та борсуковим салом, додавали трохи дрібкової солі і підгодовували комах, проказуючи молитву: «Як риба по воді гуляє або в морі, або в річках, плідна й родюча, і весела Божим повелінням і святого Зосима, амінь, так би мої бджоли веселі були без шкоди і пошкодження, за молитвами святого Зосима».

Спогад про святого Зосима не випадковий. Віддавна він, як і Саватій, були покровителями бджільництва, про що мова окремо. Відтак, перш ніж виставити на Олекси вулики, на пасіці вивішували образ зі святими, а під ним клали дишля, приказуючи: «Як уже цьому дереві на пні не стояти, гілля не пускати, листом не зеленіти, з вітром не

шуміти, так і моїй пасіці, моїм роям, до трьох днів з віка не летіти, чужих пасік не шукати, мене, хазяїна, держатися. Я вас, мої рої, буду в бджільнім домі збирати. Приносьте, бджоли, віск Господові на свічку, а мед людям на пищу».

При виставлянні вуликів на пасіку «Сказання» радить: «А коли будеш випускати бджіл на святого Олексія, чоловіка Божого, то посеред пасіки викопай дернину малу і обнеси пасіку тією дерниною тричі. За третім же разом торкнися тією дерниною до кожного вулика і мов так: «Як тая земля не може рушити з цього місця і мислі тієї не має, так би від моєї пасіки нікуди різно не мислили іти рій і порій від мене, господаря свого, через Боже повеління і за молитвами святого Зосима».

При цьому годилося дернину покласти на старе місце і приколоти шворнем, до котрого коней припинають, а до вічка покласти щучу голову і ще раз помолитися: «Як тая риба в морі гуляє-буяє, родюча, плодюча і весела, так би мої бджоли гуляли і буяли веселі, плідні й родючі; як щуки-риби всяка риба боїться і лякається, так би і від моїх бджіл чужі бджоли лякалися і міцно втікали молитвами святого Зосима».

Такі чи подібні обряди існували майже на всій території України. З особливим пієтетом до заклинань ставилися козаки, котрі на схилі літ віддавали перевагу пасічництву. Ми знаємо, що величезну пасіку мав Богдан Хмельницький, доживав свого віку «серед бджіл» і славетний Іван Сірко. Відомий факт, коли Тарас Шевченко спеціально відвідав всесвітньовідомого бджоляра, що заклав наукові підвалини і вперше у світовій практиці сконструював рамкового вулика, П. І. Прокоповича. Про цю зустріч із своїм земляком Кобзар тепло згадує в «Щоденнику».

Коли бджоли вперше робили свій обліт, але ще було холодно, то, постукуючи у вулик, напучували комах такою молитвою: «Нуте ви, бджоли, готуйтесь, бо прийшла пора. Йдіть і не лінуйтеся, приносьте густі меди, і рівні воски, і часті рої Господу Богу на офіру (пожертву), а мені, господареві, на пожиток!»

Я так докладно оповів про пасічницьку обрядовість тому, щоб сучасник чіткіше уявив той поетичний світ наших традицій, у якому жили славетні пращури.

Крім пасічників, святий Олекса квапив і рибалок. Рано-вранці найзатятіші йшли до річки і дослухалися, адже «на Теплого Олекси щука-риба лід хвостом розбиває». За повір'ям, хижаки у цей час вельми кволі і їх можна впіймати голіруч. Але тому, хто це зробить, цілий рік не бачити улову. Отож рибалки на своє свято лишень слухали, як «риба хвостом лід розбиває», бо «хто не почитає святого Олексія, чоловіка Божого, тому риба на руку не піде».

Практично кожне березневе свято пов'язане з тим чи іншим видом птахів. Не обійдено й Теплого Олексу. Одне з прислів'їв рече: «На Святого Олексія крук купається». За повір'ям, цей птах, скупавши своїх діточок, відпускає їх у самостійне життя, благословляючи, щоб вони чесно жили — «аби крук крукові очі не довбав». Опріч того, на Олексія журавлі повертаються з вирію. Щоб птахи не летіли далі, а оселялися в селі, вчиняли, переважно дітвора, забавні обряди. В одних випадках, помітивши журавлиний ключ, кидали долі червоного пояса, приспівуючи:

Колесом, колесом
Над червоним поясом!

Чи:

Журавлі, журавлі, колесом, колесом,
Ваші діти за лісом, за лісом!

Вважалося, що птахи, зробивши кілька кіл, вже далі не полетять: в інших місцевостях дітлашня, вибігаючи поперед ключа, викрикувала:

— Журавлі, журавлі, я вам дорогу перейду!

На Київщині дівчата, зав'язавши вузлики на хустках, кидали попереду птахів або ж піднімали їх угору, нагукуючи:

— Журавлі, журавлі, ми вам дорогу перев'язали! — В таких випадках далі буцім уже не летіли.

Ці та інші обряди потверджують глибоку повагу до благородних птахів і шляхетне в цілому ставлення нашого народу до природи, наших менших братів. Як бачимо, є чого повчитися сучасникам у своїх пращурів.

Хоча з Теплим Олексієм пов'язується остаточний прихід весни, одначе існує й інша прикмета: «Минув Олексій, Кирило (31.III) каже: «Ще не сій!» Щодо посіву, то, може, й правильно, не завжди випадає сіяти в березні, але готуватися до нього треба.

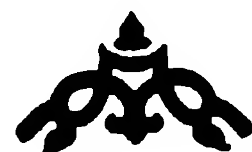

Останнє фото Любомира Дмитерка

ВЕСНА ПАТРІАРХА

ЧВЕРТЬ ВІКУ ЗА ШТУРВАЛОМ «ВІТЧИЗНИ»

Хоч вір, хоч ні, а в березні 1991-го Дмитерку виповнилося б вісімдесят. Достатній привід для того, щоб навести на спогади хрестоматійний глянець. Бо час і справді стирає всі несуттєві деталі, залишаючи від людини лише узагальнену бронзу. Таку саму, як на Байковому кладовищі, де романтизоване Дмитеркове погруддя належить уже вічності.

Але в пам'яті моїй і всіх моїх товаришів по «Вітчизні», яким поталанило працювати з Любомиром Дмитровичем, він ніколи не буде холодним монументом. Оскільки належав до того досить рідкісного типу життєлюбів, яких називають невиправними. Народився навесні, і, не заглядаючи в гороскоп, можна вважати, що під сприятливою зіркою. Жив цікаво.

У цьому сивому патріархові до останніх днів було щось хлоп'яче, а це завжди свідчить про безпосередність почуттів. Швидко запалювався, швидко остигав і взагалі не мав у характері тієї уповільненої розсудливості, яка найчастіше приходить з роками.

Коли Любомир Дмитрович був у гарному настрої, то займав якось особливо багато місця в просторі (нівроку і так був під два метри!), заповнюючи його шумом і сміхом. Не мав жодних ознак зарозумілості, і редакційний кур'єр в його присутності почувався так само розкуто, як і «живий класик». Бувало, заходиш до нього в кабінет, а він поводиться так, ніби ти своїм візитом просто ощасливив його. Особливо коли маєш у теці кримінальний сюжет, які він любив страшенно.

Ніколи Дмитерко не відмовлявся від товариського застілля, до нестями вболівав за київське «Динамо» і непримиренно ставився до літературних нездар, хоча... зрідка змушений був їх друкувати. (І нехай той редактор, котрий підписує до друку лише те, що йому подобається, кине в автора цих рядків камінь!)

Ніхто — ані друзі, ані вороги — не зможуть заперечити, що Любомир Дмитрович майже завжди міг дозволити собі найбільшу людську розкіш — бути самим собою і говорити що думає. Тож і писати про нього слід без найменшого лицемірства, не боячись наразитися на гострі кути.

Так, у святі можна потрапити лише в потойбічному світі. А за життя і Дмитерко не уникав досить гірких помилок. Зокрема, ще сорок років тому, будучи одним з керівників СПУ, брав участь у галасливих «викривальних кампаніях». Та й взагалі в ту страшну добу був на сторожі офіційної ідеології. Але для нас важливе саме те, що з роками, набувши досвіду й мудрості, цього відверто соромився, що й згодом довів своєю редакторською практикою.

Узявшись за перо, я не зазирав ні в біографічні, ані в бібліографічні довідники. Це завжди образливо для письменника, коли читачам, а інколи й самому письменникові поспішають нагадати, що саме він написав. Образливо також, коли до його прізвища додають слово «відомий», бо цього визначення потребують самі лиш невідомі. З огляду на це не складатиму тут довгого реєстру Дмитеркових романів, поем, п'єс. Зупинюся лише на тому, яким він бачився всім нам як редактор, як виконував свою невдячну важку і досить небезпечну роботу. Бо ще з часів Робесп'єра і до наших днів редакторам погрожують, їх шантажують, у них навіть стріляють. Не кажучи вже про відверту недоброзичливість певної категорії авторів, яку неодмінно породжує редакційне буття.

Коли виходити з поширених уявлень, то адміністратором Дмитерко був нікудишнім. Він повністю був позбавлений типових керівних замашок (за принципом «я — начальник, ти — дурний!»). Не звертав уваги на зовнішні ознаки дисципліни, і йому, зрештою, було байдуже, чи перебувають співробітники на своїх робочих місцях, чи бігають десь у справах (хоч час від часу, особливо за царювання Андропова, кидав на летючках грізні слова про необхідність регулярно відвідувати «контору»). Лише одне було для нього важливе — чи належної якості рукописи і чи своєчасно подаються, оскільки є виробничий графік. А це, власне кажучи, і становить основний зміст роботи головного.

Дмитерко ніколи не смикав нас через дрібниці, і кожен був повністю суверенним за своїм письмовим столом. Ніколи не принижував гідності підлеглих, хоч міг іноді спалахнути благородним гнівом, найчастіше безадресним. З ним завжди можна було сперечатися, але до певної межі. Дмитерко міг бути й непохитним. Органічно не терпів підвищених тонів і лише болісно морщився, почувши, як десь у приймальні бушує «відхилений» автор. Але нічого не вдієш, журнал — це не райсоцзабез.

Не проводив тривалих нарад, видавав лише конче потрібні накази по редакції (типу «зарахувати — звільнити») і не любив тинятись по «коридорах влади».

Що ж тоді робив редактор «Вітчизни»? Те, що передусім і належить редакторові,— читав і правив рукописи, приймав авторів і ділився з нами своїми думками, яким би він хотів бачити журнал. Журнал, якому був відданий до останнього подиху.

Читав рукописи на роботі, читав удома і навіть очікуючи своєї черги в перукарні. Бувало, напередодні якого-небудь свята вся редакція стоїть сторч головою, лише в Дмитерковому кабінеті панує цілковита тиша. Читає!

Ото і вся редакторська робота — читати і правити? В літературно-художньому журналі — саме так! Розгледіти справжній талант і перепинити шлях нездарності, хоч, я вже казав про це, останнє не завжди щастило. Це коли Любомиру Дмитровичу викручували руки.

Оцінював він рукописи безпомилково. Тим самим визначаючи лінію журналу, хоч вона досить часто й суперечила «генеральній лінії». Він досить упевнено вів його крізь усі політичні бурі, через усі підводні камені й безперервні окрики з «великої хати». Зараз тільки дивом дивуєшся, як зміг він в умовах тодішньої жорстокої цензури утримувати штурвал «Вітчизни» майже чверть віку (!), друкуючи при цьому все «крамольне», а отже, все краще, що з'являлось на українському літературному ринку.

Дмитерка неодноразово викликали «на килим». Його «проробляли» у найвищих ешелонах, його попереджали. Він мляво виправдувався, повертався до редакції і... знову підписував до друку літературну вибухівку. Після чого певний час скоса позирав на телефонний апарат. Ні, дзвінок звідти, «звідки належить», не змушував на себе довго чекати.

Якось за публікацію вліпили «лише» догану, після чого один з її ініціаторів похмуро пожартував: «Вважайте, що одержали орден».

Кажуть, з роками наш редактор став обережніший. Либонь, так воно і було. Особливо після чергового попередження, що доведеться все ж таки справи передавати. Але розповім про випадок, до якого сам був причетний і який свідчить про те, що і в останні роки життя інстинкт самозбереження у Дмитерка зовсім не переважав.

Десь, здається, влітку Любомир Дмитрович зателефонував мені додому, попросивши, щоб я прочитав роман Павла Загребельного «Південний комфорт», який готувався до друку. Прочитав з погляду юриспруденції, якою в ті часи я посилено цікавився.

Буквально з перших сторінок я схопився за голову. Зважаючи на те, що це був саме пік тих благословенних часів, що їх ми називаємо застійними, вихід роману міг означати і для самого автора, і для редактора лише невідворотне політичне самогубство. То був такий гострий памфлет на органи прокуратури, що за часів Сталіна за це одразу б розстріляли обох (а заодно і рецензента). Що ж до брежнєвської епохи, то тут неодмінно мали настати суворі оргвисновки. Але із своїми застереженнями я запізнився. Не встиг зробити навіть найнеобхідніших правок, які «порятували» б охоронців законності від нечуваних звинувачень у тому, що майже всі вони або дурні, або негідники, або пристосуванці. Що не тільки не захищають права людини, а навпаки — самі на кожному кроці порушують їх.

Коли я дуже схвильований прибіг до редакції, виявилось, що «Південний комфорт»... уже в наборі. Безумство хоробрих!

Не описуватиму тут потрясіння, які викликала в юридичних колах (та й не тільки в юридичних) поява роману у «Вітчизні». По Києву забігали юристи, збираючи підписи з вимогою піддати остракізмові «диверсійний твір». У Москві при генеральному прокурорі терміново зібрали нараду, власне кажучи, судилище, яке зажадало негайної адміністративної розправи над порушниками юридичного спокою. Не уникла «Вітчизна» розгромної рецензії і в республіканській пресі.

Увесь цей час Дмитерко був стурбований. (Він так і не дожив до виходу «Південного комфорту» окремою книжкою, що стало можливим лише в наші дні). Та ось буря трохи вщухла, і битий-перебитий редактор «Вітчизни» залишився вірний собі. І схвалив нарис про київську мафію, що теж було досить небезпечно. Бо тоді вважалося, що мафії у нас немає тому, що її не може бути ніколи.

Мабуть, серед усіх талантів, якими природа обдарувала Дмитерка, найперший його талант — бути людиною. Він завжди клопотався про якихось знедолених, ніколи не забував давніх друзів, незалежно від їхніх місць у суспільній ієрархії, і обожнював свою сім'ю.

Проживши на світі три чверті століття, зістаритись Любомир Дмитрович так і не встиг. Вікова неміч не торкнулась його. Поки, як птаха на льоту, не вразила хвороба. А потім тяжка, костоламна, безглузда операція, відрізана разом з плечем права рука. Мученицька смерть.

Незадовго до кончини, коли від Дмитерка залишилась сама лише тінь, ми відвідали його з Володимиром Яворівським та Ігорем Малишевським у лікарні. Що ж хвилювало його в останні земні години? Невже, запитував він, доведеться залишити «Вітчизну» та оформляти пенсію? Може, думка ця і добила його остаточно?..

Так, його немає з нами вже понад п'ять років (помер восени 1985-го). Але, на відміну від ігор у велику політику, коли кожного попередника негайно віддають анафемі, ми, вітчизняни, портретів Любомира зі стін не прибрали. Понад те, увесь той багатий духовний спадок, одержаний від нього, намагаємось будь-що зберегти.

Кажуть, природа в усьому раціональна. То чому ж вона така нерозбірлива у виборі своїх жертв?

ЛЕОНІД ЄФІМОВ

І. Пархоменко В. Ленін та Л. Троцький у Смольному. 1921 р. Публікується вперше

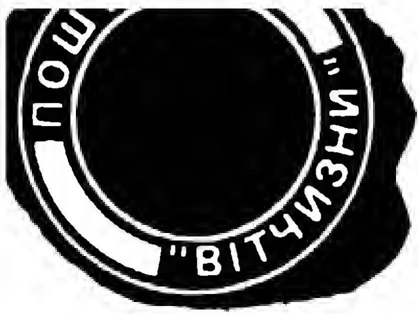

АНАТОЛІЙ БОЛАБОЛЬЧЕНКО

РУКОПИСИ НЕ ГОРЯТЬ

ІЗ «КРАМОЛИ» МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО

Восени 1923 року поет оселився у Києві. На цей час він видав уже декілька книжок і був помітною постаттю в тогочасному поетичному світі. Його працевлаштуванням («бо з літератури не проживеш») клопочуться С. Єфремов, О. Дорошкевич, з ним спілкуються, товаришують М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара... Перед тим як надіслати Я. Оренштайнові до друку щойно закінчену книжку «Історія українського письменства», С. Єфремов влаштовує читання її у невеликому колі людей, думки яких цінує. Серед них і М. Рильський. Ставлення друзів, однодумців — то лише аверс життєвої медалі. На жаль, існувала ще й тенденційна критика, офіційні літературні кола, різні провідники «класових ідей», які досить вороже ставилися до тематичної спрямованості і навіть творчої манери поета.

Шпальти газет зарясніли нападками не тільки на весь загал неокласиків, а й на Рильського особисто. На цій ниві пасся чималий гурт критиків і навіть пародистів упродовж багатьох років. То було звичайне цькування — необ'єктивне, іноді дуже примітивне, прискіпливе, а іноді й агресивне.

Річ у тому, що неокласики в літературі — явище, яке не помітити або обійти неможливо, вони прагнули зберегти і розвинути кращі зразки класичної спадщини, не епігонствуючи, але й не вдаючись до сумнівних експериментів, творили високу поезію, незалежну від політичних чи побутових гасел. Саме ця незалежність, витонченість, шляхетність викликали роздратованість і лють опонентів. Нема потреби наводити всю сумну бібліографію, але деяких авторів, мабуть, слід назвати.

М. Доленго у нарисі «Жовтнева лірика» («Червоний шлях», 1924, № 10), віддаючи належне М. Рильському як видатному поетові, тим часом докоряє: «Зміст поезії Рильського вкладається в два слова: солодкий світ. Його тягне тому до днів Еллади, коли людина вперше придбала смак до цієї солодкості, а ще більше до річки». То був лише початок. В наступні роки, не тільки в тематичних статтях, присвячених неокласикам, а й в літературних оглядах творчість цих поетів піддавалась огульній критиці.

Б. Коваленко в огляді «Від минулого в майбутнє» («Літературна газета», 1928, 15 грудня), присвяченому п'ятиріччю пролетарського літературного руху в Києві, зазначав, що поети «Гарту» та «Плуга» «з перших днів існування через 2—3 тижні після громадських «звіздин»... відчули на собі ставлення... групи української культури на чолі з неокласиками». Він дорікає їм за зневажливе ставлення до «висуванців з народу», любов'ю до якого «водночас спекулює» «націоналістична буржуазія аж до фашистської».

Говорячи про приїзд до Києва харківських пролетарських письменників, він пише: «Привітавши харківських пролетарських письменників і з полегшенням зітхнувши після їх від'їзду, київські «борці за мрії» зробили «смотр» своїм силам в бібліотеці УАН. Єдиним фронтом старий літературний Київ від М. Рильського до Т. Осьмачки виступив під проводом М. Зерова, щоб і себе показати, і рахунки звести з пролетарською літературою...» І далі: «Дух провінціалізму, ідейної вбогості й прихованої або одвертої ворожнечі до Рад й пролетарської культури дискредитує всі теоретичні надбудови, навіть і підперті латинськими цитатами». Це був донос, звинувачення у неблагонадійності.

Таке ставлення до М. Рильського переважало серед літераторів, які відносили себе до так званих пролетарських. Тут ми бачимо, крім Б. Коваленка, ще й В. Коряка, Л. Качуру, С. Щупака, І. Кулика та ін. Але найбільш неочікуваним, а тому й прикрим був виступ Б. Якубського із звинуваченням, що поет іде «не в ритм з добою». Не відзначалися стриманістю чи бодай тактовністю і деякі поети. У вірші-памфлеті «Неокласикам» В. Сосюра писав:

....

Чужі для вас гудки, коммольці, піонери,
й не в силі ви піти життю наперекір...
Застиг ваш мертвий зір
у мармурі Венери,
вам сниться мертвий Рим —
залізний той вампір...

Що ж... Марте про Париж
і Грецію вивчайте,
дивіться на життя крізь килим і трюмо
та рибочку ловіть... Але назавжди знайте,
що потягти назад себе ми не дамо![1]

А були й «критики» на зразок забутого вже Теодора Орисіо (Федора Кравченка):

Воскрес Гомер і бачить — перед ним
З своїми творами стоїть Максим.
Та прочитав неокласичний твір Гомер
І знов з нудьги помер.

Чим може відповісти поет на образливу критику, безпідставні звинувачення, приниження гідності в пресі? Звичайно, не каяттям, не скаргами, а гострим друкованим словом. Прикро тільки, коли те слово ніколи не побачить світу, а образа ляже каменем на серце. Згодом час усіх розставить на свої місця, одним подарує славу, іншим — забуття чи ганьбу. Але то з часом. Жива ж душа горить, жадає помсти...

[1] «Літературні пародії». — Вид-во «Маса». — К. — 1927. — С. 159.

Нехай живе учений муж,
Що кличе уперед до бою!
Нехай накульгує чимдуж
За Коряком і за добою!
А ми — ми славимо буйне
Життя з блакиттю і грозою,
І як доба нас дожене, —
То й ми підемо в ритм з добою.
М. Р.

На гумор, хай і не дотепний, можна відповісти гумором:

Бережись, літературо!
На Парнасі переляк:
Геніального Качуру
З ланцюга спустив Щупак.[2]

Але як бути із звинуваченнями, і суто літературними, й політичними, під які тогочасні «пророки» підводили доказову базу та суб'єктивну аргументацію з «класових позицій»? Проковтнути? Промовчати? Покаятись, уникаючи небезпеки? А така, безсумнівно, була. Ні, відповісти... З гідністю, разюче. Хай не надрукують, звичайно ж, не надрукують, але всі, кому потрібно, і друзі, і недруги, прочитають...

Так народився памфлет, про існування якого в літературі залишився лише невеличкий спомин Ю. Клена, надрукований у книзі «Спогади про неокласиків» у Мюнхені 1947 року.

Він писав: «Яка ж дальша доля неокласиків? Щодо Рильського, то пам'ятаю, саме він мені на вулиці читав вірша, що був відповіддю на статтю Якубовського, яка констатувала, що поет «не йде в такт з добою». Вірш той мав кінцеві рядки, що звучали гордою самовпевненістю людини, яка визнає свою вищість:

Коли доба нас дожене,
То й ми підемо в такт з добою.

Тут вкралася до тексту невелика помилка: «в такт», замість «в ритм», як це у М. Рильського.

Це єдина друкована згадка.

Сьогодні, більше як через шістдесят років після написання вірша, маємо можливість дати повний текст цього твору. Рукописи, справді, не горять.

Коли громаду літерат
Годує жуйкою нудною
З неперетравлених цитат,—
Це має значить: в ритм з добою.
Коли ж поет любов і труд
Вітає дружньою ясою,
То скаже критик: що за нуд!
Таж він іде не в ритм з добою!
Як корячат і ковалят
Побачивши перед собою,
Додолу пада літерат,—
Це означає в ритм з добою.
А як під лайку, свист і зик
З несхиленою головою
Поет прожити хоче вік,—
Ну, певна річ: не в ритм з добою.
Хто ладан, смирну і єлей
Несе тремтячою рукою
Для необучених дітей,—
Іде напевне в ритм з добою.
А хто шукає читачів,
Щоб одгукнулися луною
На звук віків і шум світів,—
Куди йому: не в ритм з добою!
Сховавши Марксове чоло
За Марксовою бородою,
Радій, спочинь! Добро зіло
Униз котитись в ритм з добою.
Загул як друга обійма,
На «ти» сам Явченко з тобою,—
Звичайно, місця тут нема
Тому, хто йде не в ритм з добою.
Нехай живе учений муж,
Що кличе уперед до бою!
Нехай накульгує чимдуж
За Коряком і за добою!
А ми — ми славимо буйне
Життя з блакиттю і грозою,
І як доба нас дожене,—
То й ми підемо в ритм з добою.[3]

Які існують докази, що цей твір належить М. Рильському, крім спогаду Ю. Клена? Вірш не тільки написаний рукою поета, а й скріплений його ініціалами: «М. Р.»

Перечитуючи щоденники С. Єфремова, що були долучені до справи «СВУ» і донедавна зберігалися в архіві КДБ, я натрапив ще на одне свідчення. 18 квітня 1929 року автор щоденника писав:

[2] Там же, с. 86—87.

[3] Друкується вперше.

«Недавно Б. Якубський надрукував у «Літературній газеті» (єсть і такий бутерброд) статтю про Рильського М. — «Не в ритм з добою». Заголовок сам за себе говорить. Рильський одповів віршем, що ходить у рукопису». Далі С. Єфремов наводить текст, який цілком збігається з тим, що виконаний автором. Закінчує він так: «Гідна собі відповідь для коряків і корячат. «Душеспасительным словом не проймешь» товстячу шкуру, нівроку викохали».

Богдан Максимович Рильський у листі до автора цієї публікації розповів, що музей М. Т. Рильського не має тексту згадуваного твору, але Д. Бобир, тепер уже небіжчик, розповідав йому про нього і якось при зустрічі цитував з нього напам'ять уривки.

І, зрештою, чи була небезпека у розповсюдженні цього вірша на початку 1929 року? Безперечно, була. Маючи такий текст, при бажанні або на вимогу літературних бонз ДПУ могло «зліпити» справу, яка б мала трагічні наслідки для автора. Подібних прикладів у літературі чимало.

У середині 20-х років ходив по руках памфлет під назвою «Послание к евангелисту Демьяну» (Д. Бєдному — **авт.**):

Нет, ты, Демьян, Христа не оскорбил,
Ты не задел его своим пером нимало.
Разбойник был, Иуда был,—
Тебя лишь только не хватало[4].

Це був великий 18-строфний вірш, сповнений сарказму. Вважалося, що він належить перу С. Єсеніна. М. Ройзман у своїх спогадах «Все, что помню о Есенине» (вид-во. «Сов. Россия», М., 1973) розповідає, яких зусиль докладав Д. Бєдний, аби виявити автора. Уже після смерті С. Єсеніна його сестра Катерина Олександрівна повинна була виступити в «Правде», аби довести хоч посмертно непричетність брата до написання цього вірша. Ройзман пише: «Благодаря настоянию (!) Ефима Алексеевича (Д. Бєдного. — **А. Б.**) автор фальшивки был обнаружен: им оказался графоман с контрреволюционным душком, некий Горбачев, который и был выслан из Москвы в Соловки».

Подібна доля могла спіткати й М. Рильського, тим більше що його «благонадійність» була під сумнівом ще й у 30-х роках.

На 1-му Всесоюзному з'їзді радянських письменників І. Кулик у доповіді все ще дорікав М. Рильському:

«Те ж саме можна сказати про великого українського поета, одного з колишніх стовпів буржуазно-націоналістичної групи неокласиків — про Максима Рильського. Він перейшов на радянські позиції і в своїх останніх творах оспівує соціалістичне будівництво на Радянській Україні. Одначе точнісінько так, як Тіціан Табідзе в Грузії, Рильський вперто зберігає поетичні прийоми з арсеналу символістської поетики і насилу позбувається їх»[5].

На цьому, власне, можна й завершити розповідь про цю маловідому сторінку з життя М. Т. Рильського.

---

[4] Текст надрукований лише раз у книжці «Избранный Есенин», Париж, 1927.

[5] «Первый Всесоюзный съезд советских писателей». Стенографический отчет. — «Художественная литература», М., 1934.

НЕВІДОМИЙ ЛИСТ ГНАТА ХОТКЕВИЧА

Останнім часом вираз «Батьківщина-мати» якось втрачає первісну святість. І ми з гіркотою відзначаємо, що стара гріховодниця дуже завинила перед своїми дітьми. І справді, яка то мати, що нищить і віддає на поталу своїх дітей, ходить на цвинтар з наругою. Настав час змити з того образу товсті нашарування ідеологічної косметики, віддати належне безневинним жертвам.

8 жовтня 1938 року в сталінських катівнях загинув славний син українського народу Гнат Мартинович Хоткевич. Його рідні, вже в повоєнний час розшукані по світах, потрапили на заслання. Твори письменника були вилучені з бібліотек і знищені. Якби ті недолюдки були спроможні, то знищили б і саму пам'ять про нього. Кара та була без найменшої провини, хіба що, як зазначала «Краткая литературная энциклопедия», письменником «отрицалось значение Переяславской рады». Лише у 1966 році, після довгих років забуття, видано твори Г. Хоткевича з передмовою Ф. П. Погребенника. Так і має бути, що з часом тьмяніє дешева слава вчорашніх «зірок», а натомість приходить вічна пам'ять про людей талановитих, гнаних та кривджених. Виникає відчутна потреба знати про них якомога більше, але у полум'ї жахливих вогнищ минулого згоріли книжки, рукописи, листи...

Гнат Хоткевич... Чим більше заглиблюєшся в тему, тим більше дивує ця відзначена Богом людина, до якої схилялися усі музи. Щиро вірю, що існує феномен Хоткевича як ознака великої обдарованості нашого народу. Твори його перлами розсипані у старих виданнях та часописах. Зібрані, вони б добре прислужилися рідній культурі і народові.

Із найпоширенішого восьмитомного «рухівського» зібрання творів Г. Хоткевича в усіх київських бібліотеках збереглося лише п'ять томів (!). Сторінки біографії письменника розвіялися, наче осіннє листя на холодних вітрах. Зібрати все, друковане й недруковане,— то наш обов'язок. Пропоную лист Гната Мартиновича, який друкується вперше і є цікавим доповненням до його життєпису.

«До хв. Управи т-ва «Час».

Товариство вступає в нову фазу. Добре було би, як би ся нова фаза ознаменувала ся виданєм якого капітальнійшого труду — доста вже наша література годувала ся метеликами, пора вступати на инший шлях.

От можу предложити для сеї цїли своє «Берестечко». Я працював над ним більше трьох літ — і от, як бачите, маю вже готове. Посилаю Вам 2 переписаних глав, решта чорновики, аби Ви бачили, що тут уже все готове і треба тільки сісти переписувати. До кінця першої части зостало ся тільки глав 5—6 — і перша часть (кінчить ся на польськім сеймі 1650 року) закінчена. Друга обійме весінну кампанію (отже значить операцій польного гетмана на Брацлавщині) — і похід — з одного боку короля, з другого Хмельницького і орд татарських і се — до Сокаля. І третя часть — саме Берестечко. Всю цю роботу я надіюся закінчити за 4—5 місяців.

Пропоную видавництву купити у мене сю річ на слідуючих умовах. Рахуючи по

До Кн. Управи т-ва „Час":

Товариство вступає в нову фазу. Добре було би, як би ся нова фаза ознаменувала ся виданєм якого найкапітальнішого труду — досить вже наша література годувала ся метеликами, пора вступати на ширший шлях.

50 руб. аркуш, т-во буде міні виплачувати по 100 р. місячно аж до повної виплати. Таким чином хоча по абсолютній суммі грошей було би багато, але приймаючи на увагу таку велику розсрочку, можна думати, що услів'я не тяжкі. Першу часть романа т-во дістає до рук за який тиждень-півтора, і можна буде уже поволи друкувати (я тільки ще маю дещо скоротити). Поки видрукується перша — буде готова друга, а там третя — і на осінний сезон тв-во матиме капітальний труд. Правда, се все коштовна річ, але хто-хто, а предприємець мусить знати, що без затрат далеко не поїдеш. Не знаю як Ви, а міні здається, що замісць пів-сотні дрібних річей ліпше натужити ся на одну солідну. А то перед чужими націями сором — нема чого показати.

А тим часом, поки се друкувало би ся — можна зробити рекламу. В Галичині ся річ буде сильно купувати ся й без реклями; а тут можна буде то там то там видрукувати главу-другу, як от ся, що її Вам тут подаю (хочу пустити її в «Вістнику культури і життя») — се є добре агітацийне средство. Взагалі то можна би уже обговорити, тепер же для мене важна прінціпіальна сторона; тому просив би обсудити моє предложенє всесторонно і дати міні знати. Нехотіло би ся перший наш великий історичний твір віддавати до рук Ситиних або ще яких московських предприємців, хотіло би ся зоставити то в українських руках.

Отже, се одна справа, а друга така. Знаючи Галичину й ті потреби та знаючи потроху й Україну, я задавав ся цілею кількох серій видавництв які мали би найбільший і успіх та були би й найбільше потрібні по обох боках кордону. Придивляючи ся знов до видавничої продукції всіх наших видавництв, бачу, що з тої безсістемности, з того видавання всього, що набіжить, попадеть ся під руку — з того *нічого* не буде. Се так само як, знаєте, в архітектурі в глибину стіни поміж цегли робітник пхає щебень, уламки, всяке сміття коли архітектур відвернувся.

От такого архітектора українському видавництву бракує, бракує його й Вам, а найбільше бракуватиме тоді, коли ви затієте діло на широко та порівняєте його з анальогічними ділами инших гарних фірм. Для видавництва *треба інтеллігентного проводу*. Коли се роблять люде на галай на балай в малім розмірі — се ще можна терпіти, але коли хто хоче поставити справу солідно, зробити велику ідейну роботу, то треба поставити ясні цілі, намітити ясні шляхи.

Я думаю, що сполучивши всі ці свої пляни з вашою охотою й средствами, ми одержали би добрі результати. Охоче поділю ся з вами своїми «архітектурними» проектами, пропонуючи вам на певних услів'ях свої услуги яко референта справи і співробітника в видавництвах. Коли ми ясно і точно поставимо собі задачі — результати скажуться скоро.

Отже чекаю відповіди. Для мене найважнішою є справа «Берестечка», тому о ній прошу міні дати знати тепер же і повернути рукописі, бо їх потрібую для роботи.

З пошаною
Гнат Хоткевич

Влад.-Либедська 13».

На що саме хотілося б звернути увагу дослідників? Чи не вперше ми маємо київську адресу письменника — Володимиро-Либідська, 13 (будинок, власником якого був Н. М. Троцький, не зберігся. — А. Б.).

Г. Хоткевич і раніше бував у Києві, про що свідчить автобіографія, надрукована у першому томі згадуваного зібрання творів. То були тимчасові приїзди. Так, у 1899 році він гостював у родині Лисенків на Маріїно-Благовіщенській (вул. Саксаганського — А. Б.). Інші адреси його тимчасового перебування невідомі.

Початок сталого проживання у Києві припадає на лютий 1912 року, коли після повернення з Галичини він був заарештований і якийсь час, за його свідченням, сидів у тюрмі. В якій саме, теж невідомо, бо на той час їх було дві — Лук'янівська та на Бібіковському бульварі (бульвар Шевченка. — А. Б.).

В автобіографії Г. Хоткевич пише: «...Після тюрми я жив у Києві,— все з своїм «Берестечком» возився, думав знайти ще нові матеріали. Нічого я не знайшов, але час, проведений мною у Києві, згадую, як тяжкий кошмар, і не хочу о тім говорити. І цікаво, що не тільки тоді, а взагалі: скільки разів я не приїздив до Києва — виносив тільки огидливі враження».

Лист, про який ідеться, не має дати, але не лише за логікою подій, а й за іншими ознаками відноситься саме до цього періоду, тобто до 1912—1914 років. Такої ж думки дотримується й дочка Гната Мартиновича — Галина Гнатівна Хоткевич, що живе в Греноблі. У листі до автора цих рядків вона пише: «На жаль, крім виданої «Рухом» автобіографії мого батька (т. І, оповідання) та ще кількох статей з газет, я не знайшла нічого, що торкалося би його сталого перебування в Києві. Що повстає з прослідження згадок про Київ та «Берестечко» в автобіографії, то це період між лютим 1912 та початком 1914 років, коли батько майже два роки жив у Києві».

Підстав до негативних вражінь під час проживання у Києві було більш ніж достатньо: арешт, поліцейський нагляд, матеріальні нестатки, зумовлені відсутністю роботи, побутова невлаштованість тощо. Все це в якійсь мірі віддзеркалюється у листі.

Про щось говорить і сама адреса —

Володимиро-Либідська — вулиця далека, як на ті часи, від центру, з невеликими занедбаними будівлями. Поруч сумнозвісна Ямська; Кузнечна — брудна, гомінка, з колишнім механічним заводом барона Штейнгеля («Проволока железная, гвозди, цепи легкие, цепи тяжелые, бочки железные...»), поряд Велика Васильківська (нині Червоноармійська. — А. Б.) з заводом цинкованого заліза «Лева та Гольденберга» і котельно-механічними майстернями Смирнова, а далі Деміївка... Отож гіршого місця для проживання та творчої роботи знайти було важко. І все через нестатки...

Як бачимо з тексту листа, автор пропонує видавництву «Час» друкувати його історичний роман частинами і так само виплачувати гонорар (бо треба ж існувати!), пропонує свої послуги консультанта у видавничій справі або в якійсь іншій ролі, але жодна з його пропозицій прийнята не була. Отож умови його існування уявити неважко.

Цікавою частиною листа є також та, де автор розповідає про свою роботу над «Берестечком», дає цьому творові авторську оцінку, вважає, що роман буде подією не лише в його творчій біографії, а й помітним явищем в українськім літературнім процесі.

Ще й досі «Берестечко» вважається твором незавершеним. Але вже в 1913 чи 1914 році, тобто за 25 років до своєї трагічної загибелі, автор вважав, що роман перебуває в такому стані, що його можна друкувати. Процес друку, редагування — справа чотирьох-п'яти місяців. Тому сподіваємось: повний рукопис існує, загубившись у нетрях якихось архівів, і чекає свого часу.

Тож варто шукати...

ВОЛОДИМИР САПОН

ХТО Ж ВІН, ШЕВЧЕНКІВ ГАМАЛІЯ?

Ще з десяток років тому, вирушивши по сторінках книг і документів минулого століття у захопливу подорож життям російського вченого Платона Яковича Гамалії (1766—1817), похованого на Чернігівщині, не сподівався я, що приведе вона до творчості Т. Г. Шевченка, що відкриється нова сув'язь Кобзаря зі славною нашою історією, без котрої не уявити Кобзаревої спадщини. Не сподівався, хоча постать цього вченого, морського офіцера, асоціювалася з відчайдушним Шевченковим Гамалією:

Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий:
Забрав хлопців та й поїхав
По морю гуляти,
По морю гуляти,
Слави добувати,
Із турецької неволі
Братів визволяти...

Хто ж він, Гамалія? Даремно заглядати у коментарі до поеми, у шевченкознавчу літературу: там вказано однозначно: особа не історична, а узагальнений образ.

...Платон Гамалія. Чотирнадцяти літ вступив до Петербурзького морського кадетського корпусу, вже маючи грунтовні і всебічні знання, здобуті у Київській академії. Навчався легко і вже за рік отримав звання капрала, а ще через рік йому неабияк пощастило — у складі російської ескадри на кораблі «Победоносец» він вирушив у Середземне море.

Як підрахував його біограф О. Андреєв, протягом десяти років Платон Гамалія здійснив «дев'ять шестимісячних кампаній (з якірними стоянками)», тобто близько п'яти літ провів безпосередньо у морі. Неодноразово брав участь у бойових діях у війні зі Швецією, перебуваючи на командних посадах. Валентин Пікуль у романі «Фаворит», змальовуючи відомий Еландський бій, називає капітан-лейтенанта Гамалію «кращим астрономом флоту».

Після десятилітньої морської служби Гамалія повністю присвятив своє життя науці. Обіймаючи посаду інспектора Морського кадетського корпусу, він поставив собі за мету докорінно змінити старі програми викладання, створити найбільш повні і сучасні курси основних дисциплін. За порівняно короткий час він написав фундаментальні праці з теорії морського мистецтва та практики судноплавства, що повнотою і систематичністю значно перевищували усі наявні праці в Росії та за рубежем. Крім того, він уклав астрономічні таблиці для мореплавців, створив теорію ахроматичних труб, написав історію оптики тощо.

Внесок Гамалії в науку мореплавства можна безсумнівно порівняти із подвижницькою працею його ровесника М. М. Карамзіна, автора першої історії Росії. Всі російські моряки, від мічмана до адмірала, вчені-гідрографи, кораблебудівники першої половини XIX століття — років великих географічних відкриттів — так чи інакше були учнями капітан-командора П. Я. Гамалії.

Дивує працездатність вченого. Як засвідчили сучасники, весь час він віддавав книгам — найкращим друзям у своєму самотньому житті. Він чудово знав не тільки точні науки, а й історію, світову художню літературу, більшість творів якої читав мовами оригіналу.

Про багатогранність діяльності й уподобань Гамалії свідчить хоч би те, що він був почесним членом імперської Академії наук і обов'язковим членом Державного адміралтейського департаменту, дійсним членом Російської Академії наук, де замінив по смерті відомого письменника Михайла Хераскова.

Серед праць Гамалії окреме місце посідає «Мова про науки» — своєрідний зразок громадянської публіцистики. На початку її автор цитує відомі слова М. В. Ломоносова «науки юношей питают», а далі розмірковує про користь книг наукових, історичних і в тому числі художніх. Останнім надає особливого значення, радить своїм учням читати Ломоносова, Сумарокова, Державіна, Хераскова, а також Расіна, Лафонтена, Буало, Вольтера, Корнеля.

У сорок з лишком років тяжко хворий Платон Гамалія переїхав у село Лисогори Борзнянського повіту (нині Ічнянський район на Чернігівщині). Тут він і похований. Довгий час нам не була відома навіть могила вченого. Лише 20 літ тому її вдалося віднайти. З ініціативи студентів Миколаївського кораблебудівного технікуму на ній встановлено оригінальний пам'ятник — стелу у вигляді вітрила на постаменті з написом: «Видатному вченому академіку Гамалії Платону Яковичу (1766—1817) від вдячних нащадків».

Близько до розгадки історичного образу козацького ватажка у поемі Т. Г. Шевченка «Гамалія» підійшов Мечислав Гаско у своїй книжці «Пошуки і знахідки», виданій «Радянським письменником» (1990), поставивши цю проблему так: чи фабула поеми не спирається на життя або перекази якогось справжнього й сучасного Шевченкові Гамалії? Невтомний дослідник життєпису Кобзаря проаналізував шляхи можливого знайомства Тараса Григоровича з морськими офіцерами і зупинився на особі Якова Олексійовича Гамалії — начальника канцелярії генерал-штаблікаря Головного медичного управління Військово-Морського міністерства, підтвердивши його знайомство з Шевченком участю останнього у драматичному гуртку Медико-Хірургічної академії.

Навряд чи зв'язок Тараса Григоровича з цією військово-науковою установою міг би здійснитися без сприяння медичного управління Морського міністерства, співробітником якого був Яків Олексійович»,— пише М. Гаско. «Здається ймовірним, що родинні перекази заступника столоначальника канцелярії генерал-штаб-лікаря про якогось із предків могли надихнути романтично тоді настроєного Тараса Григоровича на написання «Гамалії» у формі поеми та олійної картини (де втілено постать Якова Олексійовича)». Нагадаємо, що, за свідченням відомого історика-археолога й етнографа В. Б. Антоновича, ця картина (датована 1842—1843 роками) намальована нібито Шевченком і подарована Ф. Л. Ткаченкові, який згодом передарував її Антоновичу. Авторство картини приписують також Ткаченкові, який трохи «домалював» картину Шевченка.

М. Гаско доходить висновку, що 1842 року Т. Г. Шевченко здійснив при сприянні Якова Гамалії подорож Балтійським морем «у Шведчину й Датчину» на військовому пароплаві і на знак подяки своєму приятелеві написав («уклав») на цьому пароплаві поему «Гамалія».

То хто ж із далеких, хай і не по прямій лінії, предків Якова Олексійовича Гамалії міг надихнути Тараса Григоровича на створення поеми та картини?

Цікаву відповідь на це питання знаходимо у родоводі Платона Яковича Гамалії. В його біографії, вміщеній в «Записках Гидрографического департамента морского министерства» за 1848 рік згадується сімейна легенда роду Гамалій. Започаткований він збіднілими польськими шляхтичами Григорієм та Андрієм Висоцькими, які стали на бік Богдана Хмельницького і заслужили прихильність гетьмана, за що перший з них був призначений у посольство до Стамбула. Григорій одразу впав в око своєю кремезною статурою турецькому султану, і той назвав його «гамалем», чи на наш лад г а м а л і є ю, тобто високим, кремезним, сильним. Мабуть, гоноровитому шляхтичу прізвисько з вуст султана припало до душі — отож і стали брати Висоцькі Гамаліями. Так свідчить легенда. А дійсність?

Мечислав Гаско твердить, що в документальних джерелах і народному епосі немає жодної згадки про Гамалію і його похід на Стамбул. Та ось цікаве документальне свідчення про одну, щоправда пізнішу, поїздку до Туреччини. В «Літописі Самовидця» під роком 1668 мовиться, що гетьман Брюховецький «...послов своих выслав Григорого Гамалію и Лаврентія канцеляристу на Білгород, до Цариграда, до царя турецького...»

Чи не дає підстав усе це припустити, що козацький дипломат Григорій Гамалія мав у Стамбулі, крім інших турбот, також переговори з турецьким урядом про повернення полонених співвітчизників, і, мабуть, небезуспішні, за що й здобув слави визволителя, і що цю легенду почув Шевченко від Якова Гамалії? Зрештою, і на вищезгаданій картині бачимо його з сувоєм паперу в руці, характерною ознакою дипломата.

Ось такою видається розгадка Шевченкового Гамалії.

Побіжно про подальшу долю братів Висоцьких-Гамалій. З шістдесятих років XVII століття Григорія бачимо лубенським полковником, знаємо, що він був бездітний. Андрій значиться певний час генеральним осавулом, поважні посади у козацькому війську обіймали і його нащадки. Правнук його, тобто батько Платона — Яків Гамалія,— бунчуковий товариш, а по створенню губернії — колезький асесор, засідатель земського суду у Чернігові, городничий у Пирятині. В його родовому маєтку у Милютинцях біля Пирятина і народився Платон.

Чернігів

ВОЛОДИМИР МОРОЗЮК

ЗАБУТА СПАДЩИНА

У серпні 1843 року Тарас Шевченко, відвідавши Олександрівськ і легендарну Хортицю, з душевним щемом змушений був признатися у листі до друга: «І на Хортиці, і скрізь бував, і все плакав — сплюндрувала нашу Україну катової віри німота...»

У той спекотливий серпень, як зазначає запорізький краєзнавець Ю. Вілінов, Шевченко ночував у жителя Вознесенки Прокопа Булата, садиба якого була тимчасовим пристанищем для поета, в альтанці під грушею. Стара груша у колишній садибі по вулиці Кашена, 8 (нині на перехресті Набережної магістралі і продовженні бульвару Центрального), збереглася до цього часу. Їй, за свідченням фахівців обласної інспекції з

охорони природи, близько 160—170 років. Чи це якраз та груша, під якою відпочивав Кобзар, важко стверджувати. Але й не заперечиш: вона, без сумніву, ровесниця «шевченківської» груші.

Про цей історичний факт перебування Тараса Шевченка на Хортиці і Вознесенці 1843 року добре знали місцеві краєзнавці, літератори, науковці. Та, хоч як прикро, не відали про це наші місцеві власті, називаючи вулиці Шевченка і район Шевченківський у тих частинах теперішнього Запоріжжя, які нічого спільного не мають з місцями, де ступала нога Кобзаря. Тож чи варто дивуватися, що до цього часу на місці колишньої садиби Прокопа Булата (на тому ж перехресті Набережної магістралі і бульвару Центрального), на колишній Вознесенці, нема меморіальної шевченківської дошки.

Кажуть: згадана груша значиться на обліку й охороняється Орджонікідзевським райкомунгоспом. А хто про це знає? Біля неї теж відсутній охоронний знак. Та де гарантія, що через якусь примху зманкуртілого чиновника ця пам'ятка природи й історії не впаде під сокирою бездуховного виконавця чужої вказівки бюрократа?

Шевченко жив духом вільнолюбного Запоріжжя, пишався його героїчною козацькою минувшиною, мріяв, перебуваючи у засланні: «На Хортиці у матері буду добре жити...» Як стверджують літературознавці, і зокрема шевченкознавці, у творах поета понад 70 разів стрічаються слова «запорожець», «запорізький», «Запоріжжя».

Прикро, що славне Запоріжжя, в яке так був закоханий поет, до цього часу не спромоглося побудувати пам'ятник Поету. Хоча й кошти громадою зібрані достатні. Недавно (історична у Запоріжжі подія!), через десятиліття зволікань, у Києві прийнято рішення, про яке сповістила обласна газета: «Рада Міністрів УРСР нарешті таки прийняла постанову про спорудження в Запоріжжі пам'ятника Тарасові Григоровичу Шевченку. Скоро буде оголошений республіканський конкурс на кращий проект пам'ятника. Жителі нашої області, інших областей зібрали на його спорудження 110 тисяч карбованців» («Индустриальное Запорожье», 19.06.1990 р.).

Шевченко у Запоріжжі — наша забута спадщина. Але хочеться вірити: ми відродимо її, оживимо — і буде у нас, у славному Запоріжжі, на дніпрових кручах, у задумі, у зажурі, з надією, як і ми нині живемо надією на наше духовне і національне відродження, стояти у граніті образ нашого Кобзаря. І «буде видно, буде чути, як реве ревучий...»

Запоріжжя

І. Пархоменко. Портрет Л. Толстого. 1909 р.

І. Пархоменко.

НОВОЗНАЙДЕНІ ТВОРИ

Яка радість для дослідника, коли він, багато років працюючи над якоюсь темою, натрапляє на нові матеріали. От і мені пощастило. Близько тридцяти років розшукую твори українського живописця Івана Кириловича Пархоменка (1870—1940). Основні з них увійшли до моєї книжки «Іван Пархоменко», а нині стали відомі нові, про що тут і піде мова. Вони у різні роки передані родиною художника до Чернігівського художнього музею.

Але передусім нагадаю дещо про самого митця. Батьківщина Пархоменка — Чернігівщина, село Семенівка. Однак більшу частину свого життя він провів у Росії. Якийсь час навчався у М. М. Ге, пізніше в рисувальній школі М. І. Мурашка в Києві, зовсім мало в Петербурзькій Академії мистецтв й протягом двох років в Академії Жюльєна в Парижі у професора Жана-Поля Лорана.

Пархоменко залишив нам твори певної історико-художньої цінності. Це насамперед виконані з натури зарисовки та етюди В. І. Леніна, а також один з його прижиттєвих портретів. Іван Кирилович, по суті, був єдиним українським художником, який спілкувався з Володимиром Іллічем і малював його

Кілька років тому син художника Авенір Іванович (також художник), який, на жаль, уже пішов з життя, передав до Чернігівського художнього музею ще одне полотно І. Пархоменка — «В. І. Ленін і Л. Д. Троцький у Смольному».

Іван Кирилович відомий як один з найкращих портретистів 20—30-х років (переважно зображення визначних українських та російських письменників), тематичних полотен він майже не створював. Деякі з них збереглися. У Чернігівському художньому музеї також зберігається картина, назвемо її умовно «Слухають гітариста» (58×84). На ній зображено двох принадних жінок — дружину художника Раїсу Михайлівну (біля стола) і матір відомого російського радянського режисера, який нині знову керує в Москві Театром на Таганці, Юрія Петровича Любимова. Жінки уважно слухають гітариста Паксона. Ми відчуваємо, яку насолоду дає їм його гра. Цю затишну жанрову сценку митець відтворює з великою любов'ю.

1928 року з невідомих причин Пархоменко був заарештований. У своєму листі від 21 серпня 1957 року (з Ленінграда) до Ірини Олександрівни Хорошунової, яка тоді працювала у Київському філіалі Центрального музею В. І. Леніна, син художника Авенір Іванович писав: «Раптом 1928 року вночі батька заарештовують. Мені тоді було сім років, а старші не посвячували мене в подібні справи. Я тільки знав, що батька заарештовано, що наша родина тепер буде бідувати. Так воно й вийшло. Через рік його звільнили й вислали з Москви. Він оселився в тодішній столиці України — Харкові. Швидко був і реабілітований, але до Москви не повернувся через ряд причин. Як я гадаю, не без участі моєї матінки. Стосунки у батьків були складні. Ми, діти, з матір'ю жили в Москві, а батько один в Харкові. Ми часто приїздили до нього і гостювали там по кілька місяців. І тільки 1939 року, вже зовсім хворим, він повернувся до Москви, де його розбив параліч. Через рік він помер... Виникає питання: за що ж Пархоменко був заарештований? Може, це видасться незрозумілим, але я й досі нічого по-справжньому не знаю. До того ж я не хотів травмувати свою матір і нічого не розпитував».

Про цей факт я запитувала і в дочки художника — Ії Іванівни Пархоменко, яка живе в Москві. У листівці, яку вона надіслала мені 13.XII 1989 року, повідомила, що батька було заарештовано з політичних мотивів (стаття Кримінального кодексу 58)

І. Пархоменко. Гітарист

1928 року, але точно нічого не знаю. Повернувся він додому 1929 року.

Живучи у Харкові, Іван Кирилович створив портрети багатьох українських партійних діячів, письменників і художників.

Пархоменко неодноразово звертався до образу голови ВУЦВКу, всеукраїнського старости Г. І. Петровського.

Тут же, на Україні, виконано портрет олівцем, досить відомий у свій час, українського художника А. М. Комашки. Цей твір датовано самим митцем 1933 роком. Портрет зберігається в Державному музеї-архіві літератури і мистецтва УРСР.

Коли мені довелося готувати статтю про Антона Михайловича Комашку до «Словника художників України» (К., 1973), то за статтею в журналі «Україна» встановила деякі дані про художника. Він народився 1897 року в селі Непокритому Харківської області, помер 1970 року в Ленінграді. Займався живописом і писав мистецтвознавчі праці. Був учнем І. Ю. Рєпіна. У 1918—1920 роках працював в художніх майстернях Південно-Західного фронту, де оформляв агітпоїзди, малював портрети командирів і бійців Першої Кінної армії. У період Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років перебував на фронті, де виконав багато акварелей.

Комашка є автором альбому «Бійці й командири Першої Кінної» (1920), тематичних картин «Штаб Першої Кінної» (30-ті рр.), «Фронт» (1943), «На переправі через Німан. Генерал армії Черняховський» (1944), портретів.

Досить докладно зупинилася на творчості А. М. Комашки, бо в мистецтвознавчій літературі він майже не згадується, а хочеться повернути українському мистецтву ще одне забуте ім'я.

З портрета роботи Пархоменка на вас дивиться дуже виразне, вольове обличчя. Його замислений погляд промовисто говорить про важкі роки, які були в той час на Україні. Портрет надзвичайно майстерно виконаний. Добре виліплено мужнє, характерне обличчя художника.

Іван Кирилович написав кілька автопортретів, а також безліч портретів своєї дружини — Раїси Михайлівни. Цікаво про це пише одна з його дочок — Ія Іванівна Пархоменко у своїх спогадах: «...Однак найчастіше Іван Кирилович писав портрети нашої матері (протягом усього життя, з перших днів знайомства з нею). Раїса Михайлівна була молодшою за свого чоловіка на двадцять два роки, і її молодість, чарівність, життєрадісність, як ми гадаємо, постійно надихали художника. Потретів матері у нас збереглося безліч. Серед них є й закінчені поясні портрети, і невеличкі голівки, й окремі начерки. Портрет, на якому мати зображена на тлі вітража з біноклем у руках, у темній оксамитовій сукні, написаний в перші роки їхнього спільного життя. Один з них (1919 р.) нині зберігається в Чернігівському художньому музеї, де передбачається його реставрація» (як, до речі, й решта робіт з цього музею також потребують відновлення). З портрета на нас дивиться дуже приваблива молода жінка з великими замисленими очима.

Репродукований на «Нашому виставочному стенді» один з перших автопортретів 1918 року. Найчастіше ж художник

І. Пархоменко. Портрет дружини художника, 1914 р. Публікується вперше

малював себе у зрілому й похилому віці. Ми звикли до портретів Івана Кириловича, де він з борідкою і вусами. На цьому ж він постає перед нами у зовсім іншому вигляді. Зовні він нагадує «різночинця»: довге, гарне волосся обрамляє бліде обличчя з виразними, пильними очима. Біла сорочка й біле тло, на якому зображений художник, ще більше акцентують увагу глядача на обличчі, яке є головним у цьому творі.

Всі вищенаведені роботи ще раз засвідчують, що в особі Івана Кириловича Пархоменка ми маємо цікавого майстра, твори якого на Україні порівняно недавно стали відомими. Вони збагатили скарбницю українського образотворчого мистецтва.

ІРИНА БЛЮМІНА,
кандидат мистецтвознавства

P.S. Складаю щиру подяку Чернігівському художньому музею, і зокрема заступникові директора по науковій частині Т. В. Деркач, які надали мені можливість дослідити й опублікувати твори І. К. Пархоменка, що зберігаються в музеї.

І. Б.

ДО УВАГИ АВТОРІВ:

Редакція не рецензує рукописи, а лише повідомляє про своє рішення.
Рукописи менше двох друкованих аркушів редакція не повертає.
Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

«Витчызна» («Отчизна»).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник. На украинском языке.
Учредитель Союз писателей Украины.
Зарегистрирован Госкомитетом УССР по печати. Серия КП, № 94.
Издается с 1933 года.
№ 3, март 1991.
Главный редактор АЛЕКСАНДР ГЛУШКО.

Киев, издательство «Радянськый пысьмэнных», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ
Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

Здано до набору 19.12.90. Підписано до друку 01.04.91. Формат 70×108/₁₆. Папір книжково-журнальний.
Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 22,13 обл.-вид. арк.
Тираж 31 593 прим. Зам. 01250030. Роздрібна ціна — 1 крб. 90 коп., по передплаті — 1 крб. 50 коп.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

І. Пархоменко. Портрет О. Блока

1 крб. 90 коп. (ціна)

Анонс «Вітчизни»

У наступних номерах читайте:

ВАСИЛЬ СТЕФАНИК. СЕРЦЕ.

Автобіографічна новела.

Уперше друкуватиметься в повному обсязі.
Публікацію супроводжуватиме есе
доктора філологічних наук **Ф. Погребенника**
про життєві факти, закладені в творі,
та імена, які раніше були під забороною.

ВАСИЛЬ ШЕВЧУК. СІМ ЗВАБ ЧЕНЦЯ ІВАНА З ВИШНІ.

Історичний роман

Про одну з найяскравіших постатей
давньої української літератури XVI ст.,
письменника-полеміста, який сорок років прожив
аскетом-пустельником на славетній святій горі Афон.

ВІТАЛІЙ КАРПЕНКО. «ЗАЙМІТЬ СВОЇ МІСЦЯ...»

публіцистичне дослідження народного депутата УРСР,
редактора незалежної газети «Вечірній Київ»
на тему «Парламент зсередини».

А. Німенко. Гетьман Іван Мазепа

У наступному номері
на «Нашому виставочному стенді»
медалі із зображенням
українських гетьманів
скульптора **Андрія Німенка.**

Продовжуватимуться публікації другого тому праці
академіка **М. Грушевського**
«ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЧЧИНИ»
та історичного дослідження
М. Січинського
«ЧУЖИНЦІ ПРО УКРАЇНУ».

ІНДЕКС 74087